

22

BRNO V MINULOSTI A DNES

PŘÍSPĚVKY K DĚJINÁM
A VÝSTAVBĚ BRNA

B | R | N | O

Statutární město Brno
Archiv města Brna
Brno 2009

© Statutární město Brno, Archiv města Brna, 2009

Redakční rada: PhDr. František Novák (odpovědný redaktor); PhDr. Jiří Čejka;
Mgr. Jana Čermáková; Mgr. Radana Červená, Ph.D.; Mgr. Tomáš Drobný;
Mgr. Tomáš Dvořák, Ph.D.; PhDr. Aleš Filip, Ph.D.; prom. hist. Milena Flodrová;
Mgr. Jiří Mitáček, Ph.D.
Čestní členové: RNDr. Petr Duchoň; PhDr. Richard Svoboda, MBA; Roman Onderka

ISBN 978-80-86736-15-0

ISSN 0524-689X

OBSAH

9	Úvodní slovo primátora města Brna
11	STANISLAV PETR <i>Rukopisný soubor knihovny při farním kostele svatého Jakuba v Brně</i>
43	LUDMILA SULITKOVÁ <i>Soupis výsadních listin pro Brno do roku 1411 v Archivu města Brna a jejich konfirmace</i>
71	MICHAELA MALANÍKOVÁ <i>Regina Španová — možnosti využití mikrohistorie na příkladu života obyvatelky středověkého Brna</i>
91	TOMÁŠ STERNECK <i>K českobudějovickému původu brněnského podpisaře Pražáka</i>
105	JANA JANIŠOVÁ <i>Královské město v moravských předbělohorských zemských zřízeních. Kapitola „O stavu městským“ v právním spisu Karla staršího ze Žerotína</i>
133	PETRA BERROVÁ <i>Brněnská farnost v průběhu 18. století (na základě excerptce svatopetrských matrik)</i>
159	FILIP KOMÁREK <i>Heinrich Herwig Hoff — zapomenutý brněnský malíř</i>
177	HELENA BOČKOVÁ <i>Brno a „jeho“ lidová kultura — fikce nebo skutečnost?</i>
195	MARKÉTA NOVOTNÁ <i>Počátky organizované cyklistiky v Brně 1885–1900</i>
229	JANA OSOLSOBĚ — ALEŠ FILIP <i>Brněnský stavitel Friedrich Wilhelm Schmeer (1875–1942)</i>

257	JANA ČERMÁKOVÁ <i>Oslava svátku 28. října ve 20. letech 20. století a Moravské náměstí v Brně</i>
279	HELENA MAŇASOVÁ HRADSKÁ <i>Nový Merkur letící nad Brnem. Reklama v meziválečném období a proces modernizace v Brně jako akt zapomínání</i>
295	JINDŘICH CHATRŇÝ <i>Brněnská umělecká Galerie Vaněk a Skupina výtvarných umělců v Brně</i>
319	ANDREA ZOBAČOVÁ <i>S Karlem Fojtíkem po stopách dělnického bydlení v Brně (věnováno dvěma výročí významného etnografa)</i>
339	PETR ČÍHAL <i>Pozapomenutá osobnost brněnského rozhlasu — Emanuel Kuksa</i>
361	DAGMAR ČERNOUŠKOVÁ <i>K životnímu jubileu architekta Josefa Němce a k výročí Státního ústavu pro rekonstrukce památkových měst a objektů</i>
377	<i>Zusammenfassung</i>
407	<i>Seznam autorů</i>
409	<i>Forma odevzdání příspěvků do sborníku Brno v minulosti a dnes</i>
415	<i>Forma bibliografických záznamů pro poznámkový aparát sborníku Brno v minulosti a dnes</i>
I	<i>Barevné přílohy</i>

ÚVODNÍ SLOVO PRIMÁTORA MĚSTA BRNA

Město Brno nevyrostlo na zelené louce, ale dlouho a namáhavě se vyvíjelo do dnešní podoby, procházelo konjunkturami i krizemi a jeho rozvoj byl často uměle zablokovan. Války a požáry i umělé destrukce poznamenaly jeho tvář a následky se dlouho a těžce napravovaly. Přesto se organicky vyvíjelo a pohlcovalo další satelitní předměstí. Jeho spletitý vývoj se pokoušíme zmapovat a zachytit i dobový kolorit.

Dějiny jsou učitelkou života, kdo vidí dál do minulosti, vidí i dál do budoucnosti a může se mnohých chyb vyvarovat. Mnohdy v dějinách poznáváme paralely se současností a máme tak možnost odpovědněji posoudit současné dění. I toto město je svázáno se svojí historií, dějinný vývoj tvoří solidní základ, na který Brno navazovalo a který s sebou neslo jako část svého dědictví, z něj těžilo i čerpalo síly v dobách nepříznivých. Díky své poloze v srdci Evropy se přes ně převalily všechny kulturní vlny i válečné kampaně. Naštěstí statečnost našich předků ušetřila město katastrof a samostatné postavení Moravské země umožňovalo politické manévrování.

A k historii se vracíme i dnes, vzpomínáme statečné obrany proti Švédům, obnovujeme Ponávku, přestavujeme budovy do původního stavu a pracně restaurujeme to, co poničil zub času. S dějinami jsme spjati víc, než si myslíme, jsme jejich součástí.

Od letošního čísla se sborník představuje v novém obalu, i když jeho původní členění zůstává zachováno. Věříme, že mu i nadále zachováte svoji přízeň.

ROMAN ONDERKA

primátor statutárního města Brna

V Brně dne 9. července 2009

STANISLAV PETR

UKOPIŠNÝ ŠOUBOR KNIHOVNY PŘI FARNÍM KOSTELE SVATÉHO JAKUBA V BRNĚ

Abstrakt: The library of the St. Jacob church in Brno is our most important preserved historical parish library. It is kept in the Brno City Archive and contains 127 Middle Age manuscripts. Almost half of the manuscripts are liturgical ones, frequently richly illuminated, which represent a significant proof of Moravian book illumination. The rest of manuscripts contains homilies, the Bible commentaries, hagiography, canonical law, philosophies and patristic literature.

Keywords: Brno, the Church, libraries, codicology.

Počátky kostela svatého Jakuba v Brně můžeme spojit se vznikem tržních vsí ležících na východním předhradí brněnského hradu. Zde se v prvních dvou desetiletích 13. století usadili cizí, především němečtí kolonisté, pro jejichž duchovní potřeby byl zřízen kostel s patrociniem sv. Jakuba Staršího, při jehož založení sehrál podstatnou roli markrabí Vladislav Jindřich († 1222).¹ Nejstarší písemné zprávy o svatojakubském kostele pocházejí z konce roku 1228, kdy 6. listopadu český král Přemysl Otakar I. u příležitosti své návštěvy při vysvěcení klášterního kostela v Oslavanech olomouckým biskupem Robertem a na prosby zakladatelky kláštera paní Hilwigy ze Znojma daroval oslavanským cisterciáckám patronátní právo ke kostelu sv. Jakuba v Brně.² Oslavanský klášter držel své patronátní právo ke svatojakubskému kostelu až do roku 1532, kdy je převzalo město, respektive městská rada v Brně.³ Svatojakubský farář platil oslavanskému klášteru rentu 16 hřiven grošů ve čtyřech ročních splátkách.⁴ Kostel sv. Jakuba byl určen především pro brněnské Němce, kteří v severní části Brna sousedící se svatojakubským kostelem sídlili. Při kostele byla zřízena i kaple zasvěcená sv. Mikuláši, stávající až do roku 1870 na Velkém (Dolním) náměstí (dnešním náměstí Svobody), kde sloužil jeden z kněží mše pro valonské (italské?) obchodníky v jejich jazyce. Ve 14. století byl za markrabího Jošta románský kostel přestavěn ve velkolepý gotický chrám, jenž svou dnešní podobu získal v podstatě koncem 15. století.

Konkrétní písemné zprávy o knihovně při kostele sv. Jakuba z nejstarší doby nemáme, ale běžný provoz kostela předpokládal, že musel být vybaven základními liturgickými knihami. Nejstarší dochované rukopisy svatojakubské knihovny, jejichž vznik lze klást do 13. století, tento předpoklad ostatně podporují. Jedná se o tři žaltáře č. 28, 29 a 31,⁵ obsahující texty žalmů s antifonami určené pro hodinkové zpěvy v jednotlivých dnech týdne, a nejstarší svatojakubský misál č. 7 z přelomu 13. a 14. století, který je stejně jako žaltář č. 28 podle F. Pokorného cisterciáckého původu.⁶ Zde se tedy souvislost oslavanského kláštera s patronátním kostelem sv. Jakuba zdá být zřejmá. O tom, že klášter v Oslavanech skutečně vybavil svatojakubský

-
- 1 *Dějiny města Brna 1*. Red. Jaroslav Dřímál, Václav Peša. Brno 1969, s. 40. BRETHOLZ, Berthold: *Die Pfarrkirche zu St. Jakob in Brunn*. Brunn 1901, s. 3–4.
 - 2 *Codex diplomaticus et epistolaris regni Bohemiae* (dále jen CDB) II. Ed. Gustavus Friedrich. Pragae 1913, s. 324, č. 322. WIHODA, Martin: *Vladislav Jindřich*. Brno 2007, s. 179.
 - 3 BOROVSKÝ, Tomáš: *Domy venkovských klášterů ve středověkém Brně*. Brno v minulosti a dnes (dále jen BMD) 14, 2001, s. 23–24. BOROVSKÝ, T. — BORSKÝ, Pavel: *Oslavany*. In: FOLTÝN, Dušan a kolektiv: *Encyklopedie moravských a slezských klášterů*. Praha 2005, s. 589–594. NOVÁK, Zdeněk: *Cisterciácký klášter Vallis S. Mariae v Oslavanech (1225–1525)*. In: *Cisterciáci na Moravě. Sborník k 800. výročí příchodu cisterciáků na Moravu a počátek Velehradu*. Ed. Miloslav Pojsl. Olomouc 2006, s. 131–132.
 - 4 *Dějiny města Brna 1*, s. 72.
 - 5 V textu je při citování rukopisů odkazováno na pořadová čísla katalogu, srov. PETR, Stanislav: *Soupis rukopisů knihovny při farním kostele svatého Jakuba v Brně*. Praha 2007, s. 1–410.
 - 6 POKORNÝ, František: *Hudební obraz Brna do počátku 15. století. I. Chorální zpěv pod správou kostela jakubského*. Brno 1991, s. 4, 8–10, 38–51.

kostel knihami, svědčí i jediný rukopis popisovaného souboru opatřený vlastnickou poznámkou oslavanských cisterciáků, č. 63, *Iste liber est Vallis sancte Marie in Ozla. Sermones*, pocházející z první poloviny 14. století a obsahující kázání minoritů Lukáše de Bitonto a Bertolda z Řezna, Meditace připisované Bernardovi z Clairvaux a část traktátu Hugona de S. Victore *De sacramentis christianae fidei*.

Potřebu knih nepochybně vykazovala i škola, která je při kostele sv. Jakuba zmiňována roku 1298 v listině papeže Bonifáce VIII., na něhož se obrátil svatojakubský rektor Vilém. Řeší spory mezi rektory brněnských kostelů sv. Jakuba a sv. Petra s doložením, že chlapci ji navštěvující zde byli vyučováni zpěvu žalmů.⁷ Tato skutečnost vysvětluje i poměrně velký počet rukopisů žaltářů (šest svazků) dochovaných ve svatojakubské knihovně.⁸ Vedle svého patrona — oslavanských cisterciáků — získával svatojakubský kostel knihy především z darů. Roku 1357 daroval písař Jan (1343–1359) mnoho školních knih faráři u sv. Jakuba s tím, aby je buď prodal a získané peníze obrátil na dobročinné účely, nebo je rozdělil mezi chudé studenty u dominikánů a minoritů.⁹ Dnes již nelze uspokojivě zjistit, zda některé z knih zůstaly při svatojakubském kostele a nalézají se některá z nich v dochovaném rukopisném fondu. Ve druhé polovině padesátých let 14. století nechal pořídit Mikuláš, probošt kapituly u sv. Petra (patrně se jednalo o Mikuláše z Kroměříže), bohatě iluminovaný misál (č. 12), který později nejspíše unikl zhoubnému požáru kapitulní knihovny na Petrově, vzniklému při prvním obléhání Brna Švédy v září roku 1643. Jak a kdy se misál, který je dnes uložen ve svatojakubské knihovně, do knihovny dostal, nedokážeme spolehlivě vysvětlit.¹⁰ Roku 1387 (29. 6.) odkázal kněz Jan Matějův řečený Czafel (Czephel, Zapfel), kaplan u sv. Jakuba, vedle kodexů darovaných kostelu sv. Jakuba svou knihovnu klášteru kartuziánů v Králově Poli vzhledem k zaopatření, jehož se mu v kartouze během posledních let dostávalo.¹¹ Dnes konkrétní ruko-

7 *Codex diplomaticus et epistolaris Moraviae* (dále jen CDM) V. Ed. Josefus Chytil. Brunae 1850, s. 103–104, č. 101. *Dějiny města Brna 1*, s. 79. HOSÁK, Ladislav: *Historický místopis země moravskoslezské*. Brno 1938, s. 186.

8 Jedná se o č. 28, 29, 30, 31, 35, 40. Základní školskou literaturu při svatojakubské škole předpokládá i HLAVÁČEK, Ivan: *K problematice knižní kultury v Brně v předhusitské době*. In: Brno mezi městy střední Evropy. Sborník projevů, studií, úvah a sdělení z věd. symposia konaného 29.–30. 11. 1979. Knižnice sborníku Brno v minulosti a dnes sv. 4. Eds. František Zřídka Veselý, Václav Peša, Brno 1983, s. 181–185. Znovu vydal autor s doplněnou literaturou: *Knihy a knihovny v českém středověku*. Praha 2005, s. 260.

9 *Dějiny města Brna 1*, s. 79.

10 O dějinách archivu brněnské kapituly srov. MUSILOVÁ, Milada: *Dějiny archivu brněnské kapituly sv. Petra a Pavla*. Sborník archivních prací (dále jen SAP) 21, 1971, s. 465–517.

11 CDM XI. Hrsg. Vincenz Brandl. Brünn 1885, s. 388–389, č. 439. Opis kšaftu Jana Czafela srov. Vědecká knihovna v Olomouci (dále Olomouc VK), sign. M II 23, f. 257r. Tři rukopisy z Czafelovy donace královopolským kartuziánům jsou dnes uloženy ve VK Olomouc sign. M I 275, M I 322, M II 23, srov. BOHÁČEK, Miroslav — ČÁDA, František: *Beschreibung der mittelalterlichen Handschriften der Wissenschaftlichen Staatsbibliothek von Olmütz*. Köln, Weimar, Wien 1994, s. 200, č. 96, s. 259, č. 129, s. 371, č. 191. 2. Bd. Köln, Weimar, Wien 1998. Srov. též Archiv města Brna (dále jen AMB) fond V 2 Svatojakubská knihovna, sign. 7254 (dříve fond U 20), *Catalogus antiquissimae bibliothecae ecclesiae ad s. Iacobum Brunae Moravorum*

pisů darované svatojakubskému kostelu Janem Czapfelem nelze vzhledem k absenci vlastnických poznámek i dalších relevantních údajů identifikovat.

K početnějším donacím knih svatojakubskému kostelu dochází v 15. století. K roku 1413 byl z nadání řezníka Jana Schwarze (Niger) a jeho manželky Kunhuty zřízen v kapli Nanebevzetí P. Marie oltář sv. Víta, pro který byl pořízen iluminovaný misál č. 21.¹² Po smrti oslavanského kaplana Michala v roce 1416 se do svatojakubské knihovny dostaly dva rukopisy obsahující liturgické texty a modlitby složené kartuziánem Konrádem z Heinburku, *Laus Mariae* (č. 101, 102). Patrně ve druhém desetiletí 15. století daroval k již zmíněnému oltáři sv. Víta v kostele sv. Jakuba misál č. 15 řezník Jan Sundlin (Simdlin, Zindlin), jehož vdova Alžběta zřídila v roce 1418 oltář sv. Cecílie, kde byl zmíněný misál zřejmě uložen.¹³ Před rokem 1423 věnoval nově zřízenému oltáři sv. Filipa a Jakuba bohatě iluminovaný misál (č. 4) jeho první oltářník, svatojakubský farář Oldřich z (Moravského) Krumlova. Jak se lze dočíst v opisu listiny zaznamenaném v tomto misálu na f. 1v, vysvědčil převor brněnského kláštera augustiniánů-eremitů Jan z Koruny (de Corona), že Oldřich z Krumlova daroval jeho klášteru třináct převážně homiletických a patristických rukopisů.¹⁴

O rok později (1424) se svatojakubská knihovna rozrostla o cennou kolekci dvaceti osmi převážně homiletických a teologických rukopisů, kterou kostelu daroval zprvu sakristián a později německý kněz Jan ze Svitav před svým odchodem do Říma.¹⁵ Soupis dvaceti sedmi titulů ve dvaatřiceti svazcích darovaných Janem ze Svitav zaznamenal na f. 1v svatojakubský farář Jan z Prachatic v rukopise středověkého slovníku Jana Balba Catholicon, na jehož dokončení věnoval Jan ze Svitav jednadvacet zlatých a který byl až do poloviny 18. století uložen rovněž ve svato-

a Patre Alexio Habrich Ordinis s. Benedicti monasterii Rayhradensis priore anno 1782 compilatus, nunc vero a Patre Mauro Simonis de Praga ex Ordine Capucinatorum, huius ecclesiae predicatoris Germanico et capelano, recensibus et annotationibus auctus anno 1805... (dále jen Maurus Simonis, Catalogus), f. 2v. Další rukopisy darované Janem Czapfelem královopolské kartouze bude patrně možno nalézt v Rakouské národní knihovně ve Vídni, kam bylo po zrušení kláštera v roce 1782 zasláno šedesát devět rukopisů. Srov. ZAORAL, Prokop: *Knihovna zrušeného kartuziánského kláštera v Králově Poli a její rukopisy*. Studie o rukopisech (dále jen StR) 12, 1973, s. 208. Na některé iluminované rukopisy z této knihovny upozornil Karel Stejskal v katalogu *Od gotiky k renesanci (Výtvarná kultura Moravy a Slezska 1400–1550.)*, sv. 2, Brno 1999, kde popsal královopolský antifonář Österreichische Nationalbibliothek (dále ÖNB), sign. 1775, s. 501–502, č. 245 a sborník německých spisů Mikuláše z Dinkelsbühlu a Tomáše Peutnera ÖNB, sign. 2828, s. 502–503, č. 246.

- 12 BRETHOLZ, B.: *Die Pfarrkirche zu St. Jakob*, s. 66. K výzdobě misálu srov. též ČERNÝ, Pavol: *Book illumination*. In: *The last flowers of the middle ages from the gothic to renaissance in Moravia and Silesia*. Ed. Ivo Hlobil. Olomouc 2000, s. 71 a katalog s. 265–267, č. 95.
- 13 BOROVSKÝ, T.: *Kaplaní, oltářníci a jejich benefícia v kostele sv. Jakuba v Brně*. BMD 15, 2000, s. 296.
- 14 DOKOUPIL, Vladislav: *Dějiny moravských klášterních knihoven ve správě Universitní knihovny v Brně*. Brno 1972, s. 81–82. HLAVÁČEK, I.: *Středověké soupisy knih a knihoven v českých zemích*. Acta Universitatis Carolinae (dále jen AUC) Phil. et hist. Monographia 9. 1965. Praha 1966, s. 43–44, č. 50.
- 15 HLAVÁČEK, I.: *Středověké soupisy knih a knihoven*, s. 104–105, č. 173.

jakubské knihovně.¹⁶ Dnes můžeme mezi rukopisy svatojakubské knihovny identifikovat dvacet jeden, tzn. asi dvě třetiny rukopisů darovaných kostelu Janem ze Svitav.¹⁷ Nepotvrdil se tedy údaj, který v úvodní *Dissertatiuncule* ke svému katalogu uvádí A. Habrich, jenž rukopisů pocházejících z donace Jana ze Svitav zjistil pouze šestnáct. Byla to patrně největší akvizice, kterou kostel svatého Jakuba během své dosavadní existence získal. Rukopisy nemají žádnou speciální poznámku, která by na jejich vlastníka a dárce upozorňovala. Identifikovat je lze jednak podle jejich obsahu, jednak podle titulu poznamenaného na pergamenovém štítku nalepeném na vazbě přední desky kodexu. Týž titul, který zpravidla uvádí dílo nebo první z textů v rukopise obsažených, bývá zpravidla poznamenán i na předsádkovém listu vpředu. Tituly zapsané v rukopisech se vesměs doslovně shodují s tituly zapsanými v testamentu připojeném ke slovníku *Catholicon*, kde u jednotlivých svazků bývá uveden nejen jejich počet, ale často i poznámka o barvě kůže na vazbě, což vše napomohlo při vlastní identifikaci.

Mezi deseti svazky uvedenými v soupisu Jana ze Svitav, které dnes ve svatojakubské knihovně nenalezneme, se jedná o druhý svazek *Secunda secundae* teologické Summy Tomáše Akvinského, Chrysostomovy homilie na Matoušovo evangelium, homilie dominikána Haymona z Halberstadtu na Matoušovo evangelium, jeden svazek homilií minority Betrandu de Turre, dvě *glossae ordinariae* na Píseň písní a Žaltář a komentář na Janovo evangelium dominikána Mikuláše Gorrana. Mezi darovanými rukopisy byl i právní komentář s označením *more iuristarum*, které čte Habrich jako *Instrumentorum*. Většina rukopisů, které Jan ze Svitav kostelu daroval, je opatřena řetězy. Kolekce řetězových vazeb (celkem 25¹⁸) svatojakubské knihovny patří k nejpočetnějším u nás.

Jak je z obsahového složení rukopisů patrné, tvoří jejich převážnou část homilie, což je pro kazatele Janova formátu typické. Ch. d'Elvert jej ostatně označil za jednoho z nejlepších homiletiků své doby.¹⁹ Jiný svatojakubský kněz Martin, který

16 Kolem roku 1759 se *Catholicon* dostalo do městské registratury a poté bylo v první polovině 19. století darováno do Františkova muzea v Brně. Dnes je součástí rukopisné sbírky AMB, kde je uloženo pod sign. 115. Popis rukopisu je v katalogu zařazen na konci soupisu pod č. 127, srov. PETR, S.: *Soupis rukopisů knihovny při farním kostele svatého Jakuba v Brně*, s. 409–410.

17 Jedná se o čísla 47, 49, 50, 52, 55, 57, 59, 62, 66, 72, 78, 79, 81, 84, 85, 88, 89, 91, 94, 97, 100.

18 Jedná se o čísla 41, 47, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 59, 60, 61, 66, 72, 78, 81, 84, 85, 88, 89, 90, 94, 95, 97, 100. Z nich patnáct pochází z donace Jana ze Svitav.

19 D'ELVERT, Christian: *Die Bibliotheken und andern wissenschaftlichen Kunst- und Alterthums-Sammlungen in Mähren und österreichischem Schlesien. Die Bibliothek bei der Pfarrkirche St. Jakob in Brünn*. Schriften der historisch-statistischen Sektion der K. k. Mährisch-schlesischen Gesellschaft des Ackerbaues, der Natur- und Landeskunde. 3. Heft. Brünn 1852, s. 96. O Jeronýmově biblii, kterou v knihovně viděl otec J. K. Hanzelyho, dnes nemáme žádné povědomí; ani v obou katalozích Habrichově a Maura Simonise se tento rukopis nenachází; srov. HANZELY, Joseph Karl: *Anfragen an mährische Literatoren, einige seltene Bücher betreffend III*. In: *Intelligenzblatt der Annalen der Literatur und Kunst in den österreichischen Staaten*. 4. Jhg., Bd. 2. September 1805, s. 131.

zde byl českým kazatelem, daroval před svou smrtí († 1431) dva svazky postily *Consolatio spiritus* šternberského augustiniána kanovníka Fridricha. Svědky této donace byli Ondřej Gostel, kaplan kaple Nanebevzetí P. Marie, a brněnští měšťané Mikuláš Bergmeister a Václav řečený Spiczer.

Pokud jde o další donace jednotlivých kodexů, je možné upozornit, že před rokem 1435 daroval kostelu sv. Jakuba misál (č. 3) tamní jáhen Mikuláš Janův z Brna. Jiný iluminovaný misál (č. 20) daroval oltáři sv. Felixe a Adaukta brněnský notář Zikmund Knab.²⁰

Svou knihovnu odkázal svatojakubskému kostelu také tamní oltářník při oltáři sv. Anežky Římské, notář Jan Thabrarr. Jeho životní osudy podrobně vypsál Jaroslav Dřímál,²¹ proto je zde pouze zrekapitulujeme. Tento syn Jana voskaře z Brna odešel po získání bakalaureátu na vídeňské artistické fakultě (1450) do Itálie, kde hodlal rozšířit své vzdělání na univerzitách v Padově a Bologni. Z Padovy, kde získal licenciát na právnické fakultě, odešel na podzim roku 1454. Po kratším působení ve službách tridentského biskupa Jiřího Hacka (1448–† 1465),²² k němuž mu pomohl jeho přítel ze studií v Padově, farář v Bolzanu a později generální vikář biskupa v Tridentu Jan Valser, odešel do kláštera augustiniánů-kanovníků v jihobavorském Au. Zde setrval coby notář a učitel ve službách opata Jiřího a pokračoval ve studiu teologie. V Au dosáhl v září 1456 *titulu mensae*, což byl předpoklad k jeho vysvěcení na kněze koncem roku 1458. Po několikaletém pobytu v bavorském Riedu se roku 1461 vrátil na Moravu, kde získal v Brně místo vicerektora školy při kapitule sv. Petra a Pavla. Avšak spor s rektorem Jiřím ho přiměl opustit Brno a odejít zpět do Itálie, kde získal místo na gymnáziu v Akvileji. Pobytu též využil k dokončení studia práv na univerzitě v Padově a dosažení hodnosti bakaláře *in decretis*. Roku 1465 se vrátil na Moravu, kde získal místo jako kaplan v Hustopečích a následujícího roku obdržel i obročí oltářníka oltáře sv. Anežky v brněnském kostele sv. Jakuba.

Právní vzdělání i znalost italských poměrů vedly brněnskou městskou radu k tomu, že jmenovala Thabrarra prokurátorem ve sporu města s kapitulou u sv. Petra o znovuzřízení školy při kostele sv. Jakuba. Spor se řešil u papežské kurie, a Jana Thabrarra proto zavedl třikrát do Říma, kde se mu podařilo kauzu zdárně ukončit; výsledkem pak bylo 10. května 1466 vydání buly, kterou papež Pavel II. zřídil druhou brněnskou školu při kostele sv. Jakuba.²³ Po návratu do Brna vstoupil Thabrarr do služeb světícího biskupa nikopolského a sufragána olomouckého biskupa Tasa z Boskovic, brněnského augustiniána Viléma z Kolína OESA. V roce 1472 získal po smrti rektora Štěpána další obročí, místo oltářníka oltáře Dušiček

20 BOROVSKÝ, T.: *Kaplaní, oltářníci a jejich benefícia*, s. 305–306.

21 DŘÍMÁL, J.: *Notář Jan Thabrarr*. Časopis Matice moravské (dále jen ČMM) 58, 1934, s. 1–144.

22 K osobě biskupa Hacka von Themeswald srov. VARESCHI, Severino: *Hack, Georg († 1465)*. In: *Die Bischöfe des Heiligen Römischen Reiches 1448 bis 1648. Ein biographisches Lexikon* herausgegeben von Erwin Gatz. Berlin 1996, s. 251–252.

23 Německý překlad buly srov. BRETHOLZ, B.: *Die Pfarrkirche zu St. Jakob*, s. 38–39.

v kostele sv. Jakuba v Brně. Jiné prebendy měl Jan Thabrarr v kostele sv. Martina v Pravlově a v kostele sv. Mikuláše(!) v Pohořelicích.²⁴ Poznatky o životních osudech Jana Thabrarra můžeme čerpat i z rukopisů, které odkázal kostelu sv. Jakuba. Byl to muž již zcela ovlivněný humanismem, s nímž měl možnost se seznámit za pobytů v Itálii. Byl dokonale obeznámen s humanistickým písmem, které nejčastěji používal; ovládal však i písmo gotické, do něhož ve svých textech běžně přecházel. Měl i určité výtvarné a literární nadání, vlastnoručně opsané texty v několika případech doplnil na okrajích perokresebnými ilustracemi; často používal veršů a i svou devízu zapisoval v kryptogramu *eraromem amissivon* (Novissima memoriae). Dřímál uvádí, že po roce 1480 mizí po Janu Thabrarrovi v pramenech stopa,²⁵ Maurus Simonis ve svém katalogu svatojakubských rukopisů z roku 1805 uvádí, že Thabrarr žil ještě roku 1480.²⁶ Před svou smrtí odkázal Jan Thabrarr svou knihovnu kostelu sv. Jakuba; z jeho donace se ve svatojakubské knihovně podařilo identifikovat šest rukopisů.²⁷ Jím darované rukopisy obsahují především právní a filosofické texty, ale i opisy nejružnějších listin a notářských instrumentů, které mu při následné notářské praxi sloužily jako formulářová sbírka. Opsal si nebo jinak opatřil i literární texty, mezi nimiž nechybějí i spisy antických autorů, filosofů Aristotela, Boethia, Seneky, ale i Cicerona, Vergilia, Ovidia a humanistů Francesca Petrarky a Poggia Braccioliniho. Rukopisy darované kostelu sv. Jakuba jsou na předešlý či předsádkovém listu zpravidla označeny přípiskem *Item istum librum testatus est dominus Iohannes Thabrär pro ecclesia Sancti Iacobi. Orate Deum pro anima sua*, zapsaným vždy stejnou rukou.

Z druhé poloviny 80. let 15. století se dochoval nejstarší inventář pokladu kostela sv. Jakuba,²⁸ kde jsou vedle bohoslužebného náčiní zapsány též knihy, některé z nich pouze sumárně: missalia XIII a další liturgické rukopisy, tři bible (jednu z nich daroval mistr Bernardin) — můžeme-li je ztotožnit s dochovanými rukopisy Starého a Nového zákona, nelze s jistotou potvrdit — kanonicko-právní rukopisy

24 *Repertorium Germanicum IX/1*. Bearbeitet von Höing, Hubert, Leerhoff, Heiko, Reimann, Michal. Tübingen 2000, s. 587–588.

25 DŘÍMAL, J.: *Notář Jan Thabrarr*, s. 143. Dřímál zde uvádí, že Maurus Simonis „dovedl o něm říci, že roku 1480 zemřel“, a v pozn. 2 uvádí jako pramen Maurův katalog sign. Cerr. sb. II 308. Pod touto signaturou je však uložen soupis privilegií kláštera cisterciáček na Starém Brně, pořízený Bonaventurou Pitrem. Srov. ŠVÁBENSKÝ, Mojmír: *G 12 Cerroniho sbírka, 13. stol. — 1845. Sv. 2*. Inventáře a katalogy fondů Státního oblastního archivu v Brně č. 26. Brno 1973, s. 537.

26 Maurus Simonis, *Catalogus*, f. 4r.

27 Jedná se o č. 9, 11, 99, 106, 107, 109. Jediným známým rukopisem uloženým mimo Brno, respektive svatojakubskou knihovnu, je kodex pražské kapitulní knihovny sign. N 46, který si Jan Thabrarr spolu s Hilariem Litoměřickým pořídili roku 1453 za studií v Padově. Srov. KEJŘK, Jiří: *Kanonické doplňky k soupisu rukopisů Knihovny metropolitní kapituly pražské*. StR 21, 1982, s. 46–47.

28 AMB, fond A 1/1 Archiv města Brna — Sběrka listů, mandátů a listin (dále jen A 1/1), inv. č. 765, Listina ze dne 26. 10. 1487 : 3. 7. 1489. Srov. BOROVSKÝ, T.: *Svatojakubská knihovna v Brně na konci 15. století*. In: *Querite primum regnum Dei*. Sborník příspěvků k počtě Jany Nechutové. Red. Helena Krmíčková, Anna Pumprová, Dana Růžicková, Libor Švanda. Brno 2006, s. 546n.

Liber extra, liber Sextus, Clementinae, dva výklady Mikuláše z Lyry na proroky a evangelia, *Secunda secundae* Tomáše Akvinského, známá již z donace Jana ze Svitav, z níž by nejspíše pocházely v inventáři zaznamenané homiletické rukopisy dominikána Roberta Holgota na knihu Moudrosti a minority Francisca de Mayronis. Dále v soupisu nalezneme rukopisy knih Sentencí Petra Lombarda a komentářů k nim, které se ve svatojakubské knihovně rovněž dochovaly. Na závěr je zaznamenána zpovědní Summa dominikána Bartoloměje de S. Concordio, *Summa Pisana*; tu však dnes již ve svatojakubské knihovně nenalezneme a nezaznamenávají ji ani nejstarší dochované katalogy knihovny z přelomu 18. a 19. století.

V 90. letech 15. století došlo k posledním známým donacím rukopisů, které knihovnu obohatily. Již z roku 1490 pochází misál (č. 6), který k oltáři Nanebevzetí P. Marie nechal pořídit sakristián Jakub Schiem z Vyškova²⁹ s blíže neznámou řeholnicí Martou; oba donátoři jsou v něm při officiích svých patronů vyobrazeni. Maurus Simonis označuje jako donátora misálu brněnského měšťana Jakuba Salzera s manželkou Annou. Jeho tvrzení vychází z nápisu uvedeného na sponách vazby rukopisu, který čte jako *Her Iacob Salzer und Frau Anna Iacob 1495*.³⁰ Domnívám se, že nápis správně zní: *Her Iacob, sakristan czu sand Iacob 1495*.

Ze stejné iluminátorské dílny — Mistra brevíře Friedricha III. — jako misál sakristiána Jakuba a řeholnice Marty vzešel i rozměrný, bohužel však dnes značně poškozený dvousvazkový graduál (č. 1 a 2). Jeho případnou spojitost s donátory misálu č. 6 bude třeba ještě důkladněji prozkoumat. Některé ze znaků se objevují v obou rukopisech, v graduálu navíc i další, z nichž vedle znaku města Brna a černo-červeného štítu s lasturami, které jsou nejspíše atributem patrona kostela, svatého Jakuba Staršího, jsou zde ještě další dva znaky, jež již Jaroslav Dřímál přisoudil brněnským měšťanům Václavu Kolářovi (Kolar) a Vincenci Tynczovi.³¹ Zatímco znak prvního Dřímál zná z pečeti přivěšené na listině z roku 1491 (3. 1.),³² je druhý z nich znám i z dalších pramenů Archivu města Brna. Více údajů o Vincenci Tynczovi přináší i Jaroslav Mezník v nepublikované příloze práce *Brněnský patriciát a boje o vládu města ve 14. a 15. století*.³³ V roce 1491 odkázal kostelu sv. Jakuba rukopis Moralií Řehoře Velikého (č. 86) Michal Grucz a v roce 1498 pořídil rukopis svatojakubské knihovny (č. 104) s texty dominikána Alana de Rupe sakristián Erhard z Lokte zvaný Cukr. Z rukopisů, které dnes ve svatojakubské knihovně chybějí, uvádí Maurus Simonis rukopis č. 113 z let 1477–1479, obsahující řadu textů antických autorů:

29 BOROVSKÝ, T.: *Kaplani, oltárníci a jejich benefícia*, s. 286, s. 308.

30 Maurus Simonis, *Catalogus*, f. 25v.

31 AMB, DŘÍMAL, J.: *Rukopisný popis rukopisu sign. 1 a 2*, bez sign.

32 AMB, fond A 1/1.

33 BMD 4, 1962, s. 247–349. Nepublikovaná příloha *Členové brněnských městských rad z let 1343–1473*, Brno 1962, s. 157, č. 21. Za upozornění na tento pramen děkuji dr. Haně Jordánkové z AMB. S osobou Vincence Tyncze se lze setkat i v rukopise č. 48 na f. 400 a 448. Za upozornění na tento rukopis děkuji dr. Mileně Flodrové.

Statiovu báseň *Achilleis*, Ovidiovy *Epistulae ex Ponto*, *Heroides* a *De remedio amoris*, Horatiovy *Listy* a *De arte poetica ad Pisones*, traktát Basilia Velikého *De institutione et disciplina adolescentiae* a traktát Alana ab Insulis *De planctu naturae*, který se do knihovny dostal z držení Jakuba Sacellana z Brna.³⁴

Ze 16. a 17. století nemáme o knihovně prakticky žádné zprávy. Také rukopisné prameny z tohoto období, ze kterých bychom mohli čerpat alespoň útržkovité informace o akvizicích a růstu knižního fondu či o jeho případných donátorech, zcela chybějí. Je to pochopitelné, po vynálezu knihtisku byly rukopisné knihy liturgického obsahu, bible a komentáře k nim i texty dalších teologických disciplin nutné pro běžnou potřebu bohoslužeb nahrazeny knihami tištěnými. V duchovní správě kostela se až do počátku 17. století střídali převážně kněží podobojí a rukopisná část knihovny po svém největším rozkvětu v 15. století, kdy sloužila jak potřebám kléru, tak i potřebám svatojakubské školy, upadala postupně v zapomnutí. První známý katalogizátor knihovny, benediktinský mnich Alexius Habrich, o této době ve svém katalogu píše: „*I když byla knihovna v 15. a 16. století obohacena právě o tištěné knihy, že byla téměř pokládána za veřejnou, ve století následujícím ji bylo třeba uložit na skrytější místo, neboť i v Brně se zahnízdili kacíři, kteří strojili úklady katolické víře a samozřejmě nejvíc katolickým knihovnám.*“ Knihovna postupně upadala v zapomnění, k čemuž dle Habricha přispělo i to, že málokdo již dokázal gotické rukopisy přečíst a též chyběl katalog knihovny, který by případnému zájemci o bohatství v ní uložené mohl poskytnout potřebné informace.

V roce 1532 došlo rovněž k ukončení dlouholetých sporů o patronátní právo ke kostelu sv. Jakuba. To více než tři sta let náleželo klášteru cisterciáků v Oslavanech, které často musely odrážet snahy brněnské městské rady si toto právo přivlastnit. Několikrát se rada pokusila právo kláštera porušit a naposled v roce 1467 konšelé dosadili faráře Šimona Schika z Eggenberka, což vyvolalo nevoli nejen abatyše, ale i olomouckého biskupa Tase z Boskovic, konšelé museli nakonec ustoupit a Schik na své obročí rezignoval.³⁵ V roce 1532 byla však již situace jiná. Hospodářská moc kláštera upadala až ke konečnému zániku a patronátní právo ke kostelu sv. Jakuba udělil brněnské městské radě král Ferdinand I. dne 11. února roku 1532.³⁶ Patronátní právo pak Ferdinand znovu potvrdil v roce 1539 s dodatkem, že městská rada smí jako faráře dosazovat pouze kněze podjednou. Toto nařízení však městská rada nedodržovala a dosazovala ke svatojakubskému kostelu kněze podobojí. Situace se v neprospěch luterského vyznání začala zhoršovat po příchodu jezuitů do Brna v roce 1572 a protireformační úsilí zesílilo po nástupu Františka z Ditrichštejna na biskupský stolec v roce 1599. Ten nařídil, aby od roku 1600 byli do městské rady dosazováni pouze katolíci, což se zpětně odrazilo i v obsazování místa svatojakubského faráře.

34 Maurus Simonis, *Catalogus*, f. 77v–78r.

35 Podrobně k tomu srov. DŘÍMAL, J.: *Notář Jan Thabrarr*, s. 114n.

36 BRETHOLZ, B.: *Die Pfarrkirche zu St. Jacob*, s. 80–81.

Od druhé poloviny 17. století a zejména v 18. století začíná mezi kněžími i laickými vzdělanci působícími v Brně zájem o svatojakubskou knihovnu vzrůstat. Byli to především Jiří Gladich (1602–1661?), od roku 1632 převor brněnského kláštera augustiniánů-eremitů, a rytíř Dismas Josef Ignác Hofer (1696–1747),³⁷ kteří ve svatojakubské knihovně pátrali jednak po pramenech k dějinám řádu augustiniánů, jednak k moravským dějinám vůbec.

Avšak až svatojakubský farář Ignác Sukup (od roku 1776, † 1799) vyšel vstříc zájmům převora rajhradského benediktinského kláštera Alexia Habricha (* 1736–† 1794), rodáka z Bouzova, který se zavázal uspořádat a popsat knihovnu při kostele sv. Jakuba tak, aby případní zájemci mohli mít ucelenější představu o tom, co je v ní uloženo. Habrich měl již jisté zkušenosti se soupisem nejstarších rajhradských rukopisů, ale i inkunábulí a starých tisků v Rajhradě i v registratuře města Brna.³⁸ Získal průpravu pro svou práci v díle svého předchůdce a spolubratra v rajhradském konventu Bonaventury Pitra. Výsledkem Habrichova úsilí byl první katalog tisků a rukopisů svatojakubské knihovny, dokončený v roce 1780 — *Catalogus bibliothecae ecclesiae parochialis ad s. Jacobum, confectus ab a(dmodum) r(everendo) Patre Alexio Habrich Ordinis s. Benedicti, antiquissimi ac celeberrimi monasterii Rayhradensis priore. Anno 1780*.³⁹ Katalog uvádí nejprve tematicky dělený soupis 158 tisků (s. 1–21), z nichž je 141 prvo-tisků.⁴⁰ Vlastní soupis svatojakubských rukopisů následuje na stranách 25–39 a je rozdělen rovněž tematicky. Za rukopisy jsou pod položkami č. 124–138 zařazeny matriky svatojakubské fary, nejprve křestní a potom oddací. V roce 1782 Habrich ke katalogu připojil historický úvod, který podává stručné dějiny knihovny, růst jejího knižního fondu, především z donací určených jednak jednotlivým oltářům, jednak i k potřebě kněží působících při kostele, a v neposlední řadě i kantorům a žákům svatojakubské školy. Tato úvodní pasáž nazvaná *De origine et fatis bibliothecae ad s. Iacobum Brunae asservatae dissertatiuncula Patris Alexii Habrich Ordinis sancti Benedicti,*

-
- 37 Jeho rukopisná pozůstalost je z převážné části uložena v AMB, fond V 3 Knihovna Mitrovského 1400–1899, srov. ZACHOVÁ, Irena — PETR, S.: *Soupis sbírky rukopisů Antonína Bedřicha Mitrovského v Archivu města Brna*. Praha — Brno 1999, zde srov. podle rejstříku s. 217.
- 38 Většina jeho soupisových prací je dnes uložena v MZA, fond E 6 Benediktini Rajhrad (dále jen E 6). Srov. o něm a jeho katalogizačních pracích heslo ŠVÁBENSKÝ, M.: *Habrich, Alexius (Aleš), OSB*. In: HOFFMANNOVÁ, Jaroslava — PRAŽÁKOVÁ, Jana: *Biografický slovník archivářů českých zemí*. Praha 2000, s. 200; též DOKOUPIL, V.: *Dějiny moravských klášterních knihoven*, s. 61–62; PAVELKOVÁ, Jindra: *Alexius Habrich, nejen knihovník*. Z cyklu osobností rajhradského benediktinského kláštera. Předklášteří 2007, s. 86–96 (o sv. Jakubu s. 89) a zejména ZACHOVÁ, I.: *Brněnská svatojakubská knihovna a její katalogizátoři*. In: Donum magistrae. Ad honorem Dana Martínkové. Red. Zuzana Silagiová, Hana Šedinová, Petr Kitzler. Praha 2007, s. 306–335. Přehled Habrichových soupisů srov. *Rukopisné fondy archivů v České republice*. Red. Pavel Brodský, Marta Hradilová, Stanislav Petr, Marie Tošnerová. Praha 1999, s. 69.
- 39 AMB, fond A 1/3 Archiv města Brna — Sběrka rukopisů a úředních knih, inv. č. 7260. Původně byl katalog uložen v MZA, fond G 11 Sběrka rukopisů Františkova muzea Brno, č. 91, odkud byl do Archivu města Brna delimitován.
- 40 Tento údaj uvádí DŘÍMAL, J.: *Archiv města Brna. Průvodce po fondech a sbírkách*. Praha 1956, s. 200, a na s. 201 upozorňuje na některé z nich.

prioris Rayhradii, má na konci připojené i opisy tří listin, které s výjimkou první, již olomoucký biskup Robert potvrzuje patronátní právo ke kostelu sv. Jakuba oslavanským cisterciáčkám, jsou opisy testamentů. Listina č. 2 je opis listiny zapsané na předsádkovém listu misálu č. 4, v níž se převor kláštera augustiniánů-eremitů v Brně Jan v roce 1423 spolu se spolubratry zavazuje sloužit každoročně v úmrtní den zádušní mši za Oldřicha z Krumlova, oltářníka oltáře sv. Filipa a Jakuba ve svatojakubském kostele, který klášteru daroval svou knihovnu. Listina č. 3 opsaná z testamentu zapsaného na předsádkovém listu slovníku *Catholicon* (sign. 115) vysvědčuje o darování knih Jana ze Svitav roku 1424. Habrichova *Dissertatiuncula* je také připojena k oběma pozdějším opisům katalogu svatojakubských rukopisů uloženým ve fondu E 6 Moravského zemského archivu (sign. Hf 22, Hf 22bis).⁴¹ Rukopis sign. Hf 22 (inv. č. 3289) obsahuje na osmdesáti dvou foliích tři opisy tématicky rozdělených svatojakubských rukopisů, k jejichž víceméně inventárnímu soupisu je připojen i inventární soupis svatojakubských matrik a tisků. Rukopis sign. Hf 22bis (inv. č. 3290) přináší na dvaceti šesti foliích pouze jeden opis katalogu svatojakubských rukopisů, matrik a tisků.

Habrich jednotlivé rukopisy označil čísly 1–125, pokud bylo dílo dvou- a více-svazkové, připojil k číslu i abecední písmeno. Tak tomu bylo například i u sign. 51 (č. 84–85), která označuje *Moralia* Řehoře Velikého ve dvou svazcích, u sign. 88 (č. 60–61) obsahující dva svazky postily *Consolatio spiritus* augustiniána Fridricha ze Šternberka a u sign. 98 (č. 42–43), pod níž je uloženo *Rationale divinorum officiorum* Viléma Duranda, které je rovněž ve dvou svazcích. Pod signaturou 109 je zachyceno pět rukopisů označených u číslovky písmeny A–E; jedná se převážně o sbírky kázání. Signatura 117 (č. 122–123) má též dva svazky obsahující konvolut filosofických textů. Počet svazků svatojakubských rukopisů v době, kdy Alexius Habrich prováděl jejich soupis, byl 133.

Jednotlivým rukopisům přidělil katalogizátor i pořadové číslo, které je platné dodnes a tvoří součást současné, poněkud složité signatury rukopisu. U složených signatur je toto číslo obsaženo za lomítkem, v případě, že má rukopis v signatuře pouze jedno číslo, je jím původní Habrichova signatura. Habrich se nezabýval pouze vlastním textovým popisem svatojakubských rukopisů, ale sledoval i některé jejich vnější znaky. Ve fondu rajhradského kláštera se dochoval i jeho soupis řetězových vazeb,⁴² jejichž počet ve svatojakubské knihovně je mimořádně vysoký.

Výše popisovaný soupis byl prvním pokusem o zpřístupnění svatojakubské knihovny dalším čtenářům a badatelům i zájemcům z řad veřejnosti. I přes úsilí, které přípravě katalogu autor věnoval, si jeho dílo vysloužilo kritiku, a to přímo od muže, který rukopisné bádání povznesl na kvalitativně vyšší úroveň. Nebyl jím

41 MZA, fond E 6, inv. č. 3289 a 3290, kart. 392.

42 MZA, fond E 6, sign. Ce 10/1 1, kart. 87. Děkuji dr. Daliboru Havlovi za laskavé upozornění na tento seznam. Habrich v něm uvádí třináct rukopisů, jejichž vazby jsou opatřeny řetězy. Ve většině případů se jedná o rukopisy z donace Jana ze Svitav. Srov. též výše poznámku č. 18.

nikdo jiný než zakladatel moderní slavistiky Josef Dobrovský. Dobrovský navštívil svatojakubskou knihovnu v roce 1788; v listě zaslaném J. V. Zlobickému oceňuje její bohatství a stěžuje si nejen na nedostatek času, který na studium měl, ale také na nedostatečný katalog, který podle jeho slov je „*nur flüchtig gemacht*“.⁴³

Habrichův katalog rozšířil a doplnil kapucín Franz Maurus Simonis, syn pražského řezníka Antona Simonis. Maurus se narodil v Praze 11. července 1740 a 17. srpna 1757 vstoupil v Mnichově Hradišti do kapucínského řádu. Dne 25. září 1763 byl ve Vyškově vysvěcen na kněze. Po působení v kapucínských konventech v Praze na Hradčanech u P. Marie Andělské a v Brně přesídlil po zrušení mnichovohradištského konventu do Brna na svatojakubskou faru, neboť již v roce 1774 byl do svatojakubského kostela povolán coby kazatel a od roku 1794 zde působil jako kaplan. Údaje o Maurových životních osudech jsou velice spolehlivé, neboť v Archivu města Brna se dochovalo jeho „*curriculum vitae*“, sepsané jeho vlastní rukou 30. června 1801.⁴⁴ P. Maurus Simonis měl tedy jako svatojakubský kaplan (a od 16. února 1813 farář) vytvořeny podmínky k tomu, aby na Habrichovy práce navázal.

K práci na novém katalogu svatojakubské knihovny P. Maura Simonis inspiroval Jan Petr Cerroni (* 1753–† 1826), sekretář moravského gubernia, sám nadšený milovník a sběratel knih, který shromáždil rozsáhlou sbírku rukopisů, složenou zejména z fondů zrušených klášterů, ale i soukromých knihoven, což mu usnadnilo postavení vysokého státního úředníka. Maurus Simonis se přes opravdovou zálibu ve starých památkách v úvodu svého katalogu označuje jako „*plane novicius in hoc genere*“, rád proto přijal Cerroniho nabídku i slíbenou pomoc při vlastní katalogizační práci. Po získání svolení P. Jana Ev. Böhma (* 1756–† 1812), kanovníka brněnské kapituly a rektora kostela sv. Jakuba, rodáka ze Zdounek, který sám jako milovník umění a vědy zájem a snahu svého kaplana podpořil, si Maurus kódexy přinášel do svého příbytku, kde je, jak sám praví, postupně prohlédl, přečetl a popsal. Výsledkem jeho katalogizační práce byl v roce 1802 *Catalogus manuscriptorum in ecclesia parochiali ad sanctum Iacobum Brunnae, confectus a P. Mauro Simonis capellano 1802*, který věnoval Cerronimu, jenž jej zařadil do své sbírky (sign. II 351), uložené dnes v Moravském zemském archivu jako fond G 12.⁴⁵ Dnes je tento první Maurův katalog, k němuž Cerroniho synovec J. J. H. Czikan připojil nový titul,

43 Vzájemné dopisy Josefa Dobrovského a Josefa Valentina Zlobického z let 1781–1807. Adolf Patera (ed.): *Korespondence Josefa Dobrovského. Díl 3*. V Praze 1908, s. 16, č. 7. V korespondenci mezi J. Dobrovským a A. Habrichem však zmínky o svatojakubské knihovně nenacházíme. Srov. KRBEČ, Miloslav — ŠIMEČEK, Zdeněk: *Tradice dějepisné práce na Moravě a Josef Dobrovský (Listy Josefa Dobrovského Alexiu Habrichovi z let 1788–1790)*. Acta universitatis Palackianae Olomucensis (dále AUPO). Facultas paedagogica. Philologica III. Český jazyk a literatura 5. Praha 1985, s. 69–101.

44 AMB, fond A 1/5 Archiv města Brna — Zbytky registratur, inv. č. 347/2, kart. 147. Dr. H. Jordánkové děkuje za upozornění na tento pramen. Přepis Maurova životopisu vydala ZACHOVÁ, I.: *Brněnská svatojakubská knihovna a její katalogizátoři*, s. 306–335.

45 MZA, ŠVÁBENSKÝ, M.: *G 12 Cerroniho sbírka*, s. 590.

Mauri Simonis catalogus criticus manuscriptorum ecclesiae parochialis sancti Iacobi Brunae, uložen ve sbírce rukopisů a úředních knih pod sign. 7246 v Archivu města Brna, kam byl z Moravského zemského archivu delimitován.

Konečnou podobu dal Maurus své soupisové práci na rukopisech svatojakubské knihovny ve druhé verzi katalogu v roce 1805. Tento *Catalogus antiquissimae bibliothecae ecclesiae ad s. Iacobum Brunae Moravorum a Patre Alexio Habrich Ordinis s. Benedicti monasterii Rayhradensis priore anno 1782 compilatus, nunc vero a Patre Mauro Simonis de Praga ex Ordine Capucinatorum, huius ecclesiae praedicatore Germanico et capelano re-censionibus et annotationibus auctus anno 1805* je uložený pod sign. 7248 v Archivu města Brna, kam byl delimitován v roce 1941 z Moravského zemského archivu, kde byl jako dar A. Wolskrona uložen ve fondu G 10 pod sign. 382. Na tuto Maurovu poslední verzi (sign. 7254) je odkázáno i ve vlastním soupisu.

Maurus ponechal původní signatury přidělené rukopisům Habrichem, jednotlivé svazky označil papírovými štítky s příslušnou signaturou a názvem *Man. Scr.* se stručným názvem díla zapsaného v rukopise. Při vlastním popisu si všímá jak vnějších znaků kodexu — stáří, psací látky, v některých případech i filigránů, rozměrů, písma, výzdoby, vazby,⁴⁶ tak vlastního obsahu v textovém popisu, kde jednotlivé texty označuje majuskulními písmeny abecedy. V některých případech zaznamenává i kolofony, písaře, případně verše a další drobné texty, které se mu zdály zajímavé. Na tyto Maurem zaznamenané edice textů je v soupise odkázáno. K Habrichově *Dissertatiuncule* a následným třem opisům listin a testamentů připojil dva opisy, č. IV a V, týkající se donace misálu, učiněné Mikulášem z Brna roku 1435, a listinu rektora kostela sv. Jakuba Jana z roku 1423, který se po dohodě s cechmistry krejčovského cechu zavázal sloužit zádušní mši ve výroční den smrti donátora a zakladatele oltáře sv. Filipa a Jakuba, měšťana Oldřicha z Krumlova.

Maurův katalog z roku 1805 v německém překladu vlastnoručně opsál a doplnil P. Cerroni a rukopis původně uložený ve Františkově muzeu pod sign. FM 841 byl v roce 1941 delimitován do Archivu města Brna, kde je dnes uložen pod sign. 7248.

Z první poloviny 19. století pocházejí ještě další dva katalogy svatojakubských rukopisů; první pořídil historik Josef Edmund Horký a je dnes uložen v Moravském zemském archivu ve fondu G 13 — Německý historický spolek — pod sign. 382 (f. 3r–41r); druhý pořídil historik umění Adolf Wolskron, který podobně jako kdysi Habrich sepsal jak rukopisy, tak i tisky. Jeho katalog byl kdysi uložen v Moravském zemském archivu ve fondu G 10 pod sign. 381, odkud byl podobně jako Maurův katalog z roku 1805 a Cerroniho německý překlad ve fondu G 11 delimitován v roce 1941 do městského archivu, kde je dnes uložen ve sbírce rukopisů a úředních knih pod sign. 7253. Horký se ve svém katalogu soustředil především na obsah, zatímco

46 Na tyto skutečnosti upozornila I. Zachová, která se katalogy Maura Simonis podrobně zabývala, v článku *Maurus Simonis a jeho katalog rukopisů kostela sv. Jakuba v Brně*. StR 36, 2006–2007, s. 205–227.

vnější popis ponechal stranou, proti Maurovu katalogu chybí Habrichova *Dissertatiuncula*. Navíc jsou zachyceny některé drobnější texty (básně, sentence aj.).

V 19. století dochází i k častějším návštěvám historiků a dalších zájemců ve svatojakubské knihovně, která byla tehdy uložena v severní části kostela v místnosti nad sakristií, kam vedlo točité schodiště, zbourané později při přestavbě kostela v roce 1874. Maurus v katalogu výslovně uvádí, že místnost byla vytápěná, suchá a vzdušná, což potvrzuje i skutečnost, že rukopisy jsou i dnes v relativně dobrém stavu. Nebyla to však místnost, kde byly rukopisy uloženy ve středověku a v raném novověku, kdy byly alespoň některé z nich připevněny řetězy k lavicím či policím ve skříních, na kterých byly položeny.

Zájem mezi svatojakubskými rukopisy vzbuzovaly především iluminované liturgické rukopisy — misály, breviáře, žaltáře a graduály, které byly i vystaveny na několika výstavách, z nichž první byla uspořádána již v roce 1854 Moravsko-slezskou společností pro povznesení orby a další dvě v letech 1884–1885 a 1898 Moravským průmyslovým muzeem.⁴⁷ Svou pozornost věnovali svatojakubské knihovně i historici Řehoř Wolný v Moravské církevní topografii⁴⁸ a Christian d'Elvert ve svém přehledu knihoven a dalších uměleckých a starožitných sbírek Moravy a moravského Slezska.⁴⁹ Kratší zprávy o svatojakubských rukopisech v 19. století otiskli historici a literární historici J. K. Hanzely (* 1744–† 1806), Cerroniho synovec J. J. H. Czikkann (* 1789–† 1855), J. E. Horký (1790–† 1840), A. Wolskron a kustod Františkova muzea W. Schram.⁵⁰ Pasáž o svatojakubské knihovně zařadil do své monografie o kostele sv. Jakuba i brněnský historiograf Berthold Bretholz.⁵¹

V roce 1911 přistoupil ke katalogizaci svatojakubské knihovny brněnský gymnaziální profesor Gustav Gutmensch. Jeho katalog je lístkový a je uložen na svatojakubské faře; v Archivu města Brna je jeho kopie pořízená v roce 1914, kdy byl ředitelem archivu B. Bretholz. Gutmensch opatřil 114 svatojakubských rukopisů a všechny prvotisky novými signaturami, samostatně v uzavřených řadách. Od té doby má oněch 114 rukopisů svatojakubské knihovny dvojí signaturu: nejprve je uvedena nová Gutmenschova a po ní za lomítkem stará Habrichova. Deset rukopisů Gutmensch z dnes neznámých důvodů novými signaturami neopatřil, a proto mají pouze jednu, původní Habrichovu signaturu. Jedná se o rukopisy signatury 1, 2, 6, 7, 15, 17, 18, 34, 75 a 118. Ty jsou v depozitáři postaveny na začátku celého fondu;

47 Srov. vydané katalogy, *Kunstgewerbliche Objecte der Ausstellung kirchlicher Kleinkunst*. Brünn 1885. *Katalog der Buchausstellung in Brünn*. (Ausstellung im Mährischen Gewerbe-Museum in Brünn vom 6. März bis Ende April 1898). Brünn 1898.

48 WOLNY, Gregor: *Kirchliche Topographie von Mähren meist nach Urkunden und Handschriften geschildert*. Brünn Diöcese. 1. Bd. Brünn 1856, s. 66, 81.

49 D'ELVERT, Christian: *Die Bibliotheken und andere wissenschaftliche Kunst- und Alterthums-Sammlungen in Mähren und österreichischem Schlesien*, s. 96–98.

50 Jejich práce jsou uvedeny v seznamu použité literatury. Srov. PETR, S.: *Soupis rukopisů při farním kostele svatého Jakuba v Brně*, s. LXI–XCIV.

51 BRETHOLZ, B.: *Die Pfarrkirche zu St. Jacob in Brünn*, s. 74–78.

za nimi stojí zbývajících 114 rukopisů seřazených podle nových, Gutmenschových signatur. Má tedy dnes svatojakubská knihovna 125 svazků rukopisů. Z někdejšího počtu 133 svazků, které zkatalogizoval Habrich a jež ve svém katalogu uvádí ještě Maurus Simonis, se ztratilo dvanáct rukopisů. Je to patrně důsledek nedostatečného zabezpečení knihovny před příchodem faráře P. Ferdinanda Kmenta v 80. letech 19. století, kdy, jak uvádí Schram, byl za příslušný poplatek kostelníkovi umožněn do knihovny přístup v podstatě komukoliv; nadto z ní badatelé odnášeli některé cennosti, jak se o tom zmiňuje J. Dřímál.⁵² V případě oněch dvanácti ztracených rukopisů se jedná o signatury 3, 38, 41, 54, 58, 93, 99, 101, 112, 113, 122 a 124. Na základě Habrichova, respektive Maurova katalogu máme alespoň představu, o jaké rukopisy se jednalo. Sign. 3 byl papírový graduál ze 16. století; zda se v tomto případě nejednalo o rukopis nová sign. 16 (č. 27), který starou signaturu nemá poznamenánu, není jisté, avšak jeho obsah s graduálem nesouhlasí. Sign. 38 byl pergamenový iluminovaný olomoucký misál, papírový rukopis sign. 41 obsahoval Starý zákon ze 14. století, na konci s veršovaným přípisem Bartoloměje lektora, psaný písařem Petrem z Příbrami. Sign. 93 byl konvolut tisku Štěpána Flisca, *Sententiarum variationes* z roku 1484 (GW 10008), s rukopisnými texty obsahujícími anonymní list k viklefovskému kazateli a excerpta ze Summy Benedikta, opata z Marseille, proti viklefistům a husitům,⁵³ v závěru rukopisu byly opisy řady listin a jejich formulí, sloužící jeho uživateli jako formulářová sbírka. Protireformačního zaměření byly i texty v papírovém rukopisu sign. 99 z roku 1399, obsahujícím traktát *De eucharistia* proti kacífům, instrukci pro inkvizitory, traktáty *De iure*, *De fidei articulis et sacramentis cum contrariis erroribus* a *Adjurationes sectae Beguardorum coram inquisitoribus* s obsáhlými přípisky jednotlivých případů, kde se objevují i výroky inkvizitora Martina, oltářníka v pražském kostele P. Marie před Týnem. V pergamenovém rukopise sign. 101 byly zapsány traktáty *De septem donis Spiritus sancti*, připisované minoritům sv. Bonaventurovi nebo Rudolfovi de Bibraco († po roce 1326), a traktát *De parabolis Salomonis*. Pergamenový rukopis ze 14. století sign. 112 obsahoval Aristotelova *Tópica*, *Elenchi* a *Liber Posteriorum* a již výše zmíněný papírový rukopis z let 1477–1478 sign. 113 obsahoval antické texty Ovidiovy, Horatiovy, dále Basilia Velikého a hlavní dílo Alana z Lille (ab Insulis, † 1203) *De planctu naturae*. Pod signaturou 122 byl uložen pergamenový rukopis *Dekretálů* Řehoře IX., na jehož předposledním listu byl zápis o zatmění slunce v roce 1330, pozorovaném sedláky na pahorku u Scaghenu (Braunschweig?). Byl to tedy již druhý rukopis této ve středověku nejrozšířenější kanonicko-právní sbírky, který byl vedle Thabrarrova rukopisu *Dekretálů* (č. 107) ve svatojakubské knihovně uložen. Poslední ze ztracených svatojakubských rukopisů

52 SCHRAM, Wilhelm: *Die alte Kirchenbibliothek bei St. Jacob in Brünn*. Notizen-Blatt der hist.-statistischen Section der Kais. königl. Mährisch-schlesischen Gesellschaft zur Beförderung des Ackerbaues, der Natur- und Landeskunde 1889, s. 71. DŘÍMÁL, J.: *Notář Jan Thabrar*, s. 136, pozn. 1.

53 O rukopisech tohoto textu srov. BARTOŠ, František Michálek: *Po stopách obrazů v Betlémské kapli z doby Husovy*. Jihočeský sborník historický (dále jen JSH) 20, 1951, s. 122, pozn. 5.

(sign. 124) obsahoval *Conceptus praedicabiles multiplices* pro neděle a svátky v průběhu církevního roku s doplňující poznámkou katalogizátora, že v sanktorálu se nevyskytují svátky českých a moravských patronů. Druhý exemplář tohoto homiletického textu je v jiném svatojakubském rukopise č. 68. Gutmenschův katalog „odhalil“ i tři rukopisy, které v Habrichově, respektive Maurově katalogu popsány nejsou. Jedná se o sign. 81/60? (č. 92), pod kterou je v knihovně uložen papírový kodex z roku 1417, obsahující čtyři knihy *Sentenci* Petra Lombarda a v samém závěru latinsko-německý vokabulář. Druhý, rovněž papírový rukopis je tématický inventář hudebnin uložených v kostele sv. Jakuba, ze 60. let 18. století, uložený pod sign. 16. Třetím z nově přibývajících rukopisů je konvolut tisků a rukopisů sign. 55/108, obsahující *Summulu Raymundi* z roku 1495 (Hain č. 13 707), traktát dominikána Jana de Turrecremata *De efficacia aquae benedictae, Privilegia clericorum*, anonymní traktát proti Valdenským, *Modus confitendi* papežského penitenciáře Ondřeje de Escobar, tištěný v Augsburgu roku 1507, výklady sv. Bernarda na symboly apoštolů a Martina Luthera na Otčenáš, Petra Chalybda životopis sv. Kateřiny a v Augsburgu roku 1494 vytištěný přehled patriarchátů, arcidiecézí a diecézí katolické církve. Ke konvolutu tisků je přivázána rukopisná část obsahující texty postních kázání, traktáty a kvestie Mikuláše z Dinkelsbühlu *De tribus partibus poenitentiae, De indulgentiis*, modlitby s výroky sv. otců a krátký popis pamětihodností Říma, zčásti převzatý z kroniky Martina Opavského. Konvolut zaznamenává ve svém katalogu A. Habrich mezi svatojakubskými tisky.

V roce 1925 vyšel první tištěný soupis i když jen malé části svatojakubských rukopisů. Pořídil ho profesor filosofické fakulty brněnské Masarykovy univerzity Eugen Dostál (* 1888–† 1943), historik umění, který popsal osmnáct iluminovaných rukopisů, především misálů, a dvousvazkový graduál.⁵⁴ Dostál podrobně zkoumá jejich výzdobu, stranou pak ponechává obsah officií jednotlivých rukopisů a nepřihlíží ani k některým vnějším znakům, kupříkladu k písmu, což někdy vedlo i k některým chybným datováním. Dostál také nepopsal všechny iluminované rukopisy, které jsou ve svatojakubské knihovně uloženy, a jeho soupis je tedy pouze výběrem, i když výtvarně nejbohatších a zřejmě i nejcennějších rukopisů.

V roce 1931 byla 21. dubna svatojakubská knihovna deponována v Archivu města Brna, kde je uložena dosud jako fond V 2 (dříve U 20) — Svatojakubská knihovna. Před rokem 1938 se katalogizací svatojakubské knihovny zabýval tehdejší ředitel Jaroslav Dřímál. Ačkoliv v Průvodci uvádí, že jeho práce potřebuje jenom málo doplňků, aby byla připravena k tisku,⁵⁵ nenalezlo se v jeho pozůstalosti kromě popisů sedmi rukopisů, z nichž pět popisuje kodexy darované kostelu sv. Jakuba Janem Thabrarrem⁵⁶ a zbylé dva dvousvazkový graduál (č. 1 a 2), nic, co by výše zmíněné vyjádření potvrzovalo. Dřímálovy popisy pocházejí již z první poloviny 30. let

54 DOSTÁL, Eugen: *Iluminované rukopisy svatojakubské knihovny v Brně*. ČMM 50, 1926, s. 276–404.

55 DŘÍMÁL, J.: *Archiv města Brna*, s. 202.

56 Jedná se o signatury 75, 118, 38/121, 95/11, 96/114.

minulého století a je zřejmé, že jich autor použil pro svou studii o Janu Thabrarrovi, otištěnou v roce 1934 v Časopise Matice moravské.

Ve druhé polovině minulého století se výzkum rukopisů svatojakubské knihovny soustředil především na liturgické rukopisy, které v knihovně zaujímají asi jednu třetinu. Ty byly vděčným námětem i pro výstavu moravské knižní malby, konané v roce 1955 v Brně a v následujícím roce v Památníku národního písemnictví v Praze.⁵⁷ Liturgické rukopisy byly předmětem zájmu také muzikologů. Byl to především znalec chorálního zpěvu a liturgie P. František Pokorný, který svatojakubské rukopisy důkladně prozkoumal z hudebního hlediska a výsledky svého bádání publikoval v řadě studií.⁵⁸ Naposledy byly svatojakubské liturgické rukopisy ve větším počtu veřejnosti představeny na výstavě moravského pozdněgotického umění v roce 1999, která současně probíhala v Brně, Olomouci a v Opavě.⁵⁹

Pro druhý díl Průvodce po rukopisných fondech v České republice, který obsahuje rukopisy uložené v archivech, jsem připravil inventární soupis svatojakubských rukopisů.⁶⁰

SKLADBA SVATOJAKUBSKÉ KNIHOVNY

Dochovaný rukopisný fond svatojakubské knihovny vznikl ve své podstatě z přirozených potřeb pastorační, správní a školské činnosti kněží a laiků působících při kostele svatého Jakuba. Časově pochází z období vrcholného a pozdního středověku od 13. do přelomu 15. a 16. století. Z mladšího období 17. a 18. století pocházejí pouze tři liturgické rukopisy, obsahující ve dvou případech rozepsané mešní party (č. 25, 26) a v jednom případě inventář svatojakubského hudebního archivu (č. 27).

Z vlastnických přípisů i dalších písemných pramenů neplyne žádný důkaz, že by byl některý ze svatojakubských rukopisů získán později než na začátku 16. století. Jedinou výjimkou tak může být misál č. 12, pořízený proboštem Mikulášem pro kapitolu sv. Petra a Pavla a vyzdobený v dílně Mistra Brevíře Jana ze Středy, který nejspíše unikl požáru kapitulní knihovny v roce 1643.

V souboru rukopisů svatojakubské knihovny se nám dochoval jedinečný doklad středověké farní knihovny, jaký u nás mezi světskými církevními knihovnami,

57 K oběma výstavám byly vydány katalogy. FRIEDL, Antonín — DŘÍMAL, J. — BURIAN, Vladimír: *Moravská knižní malba XI. až XVI. století* (Katalog výstavy). Brno 1955. FRIEDL, A. — BURIAN, V. — DŘÍMAL, J. — NOVÁK, Bohumil — TICHÝ, Josef — URBÁNKOVÁ, Emma: *Česká a moravská knižní malba XI.–XVI. století* (Katalog výstavy). Praha 1955.

58 Jedná se především o posmrtně vydanou třísvazkovou práci *Hudební obraz Brna do počátku 15. století*. Brno 1991, z nichž první svazek je věnován výhradně chorálnímu zpěvu pod správou kostela svatojakubského.

59 K výstavě vyšel třísvazkový katalog *Od gotiky k renesanci (Výtvarná kultura Moravy a Slezska 1400–1550.)* Brno 1999. Knižní malbě je věnována stať otištěná ve 2. svazku s úvodní studií Pavla Černého, *Knižní malba*, s. 473–523.

60 *Rukopisné fondy archivů v České republice*, s. 29–41.

pomineme-li ovšem obě knihovny metropolitních kapitul v Praze a v Olomouci, nemá obdoby. Pouze vzdáleně se kolekci svatojakubských prvotisků blíží svou sbírkou prvotisků děkanská knihovna v Ústí nad Labem, a pokud jde o rukopisy, kapitulní knihovny v Praze na Vyšehradě a v Litoměřicích, přičemž druhá z nich vznikla z větší části až později ve druhé polovině 18. století sběratelskou činností biskupa Emanuela Arnošta z Valdštejna (1759–† 1789). Z knihoven klášterních ji pak počtem středověkých rukopisů převyšuje jen knihovna cisterciáků ve Vyšším Brodě a vyrovnávají se jí knihovna královské kanonie premonstrátů na Strahově nebo benediktinů v Rajhradě; jen asi z poloviny dosahují jejího počtu středověkých rukopisů tak významné knihovny jako premonstrátská v Teplé, augustiniánská v Brně a cisterciácká v Oseku.

Obsahové složení rukopisů knihovny odpovídá potřebám jejich uživatelů, tj. farářů a rektorů svatojakubského kostela. Téměř celou třetinu, třicet sedm kodexů, tvoří liturgické rukopisy. Jedná se o osmnáct misálů, z nichž u osmi máme konkrétní doklad, že náležely k některému ze svatojakubských oltářů, u jiných potom dobovou vlastnickou poznámku, že náležely kostelu sv. Jakuba. Jeden z misálů (č. 19) byl pořízen pro kostel sv. Petra a Pavla ve Zdechovicích u Přelouče a do Brna se dostal nejspíše v průběhu 15. století, kde byl v kostele sv. Jakuba uložen patrně při oltáři sv. Barbory.⁶¹ Zda tomu tak ale skutečně bylo, nelze spolehlivě doložit. Jeden z misálů náležel kapli sv. Mikuláše (č. 17), stojící do roku 1870 na tehdejší Velkém (Dolním) náměstí, dnešním náměstí Svobody. Tento plenář (č. 17) z počátku 14. století, užívaný při kapli sv. Mikuláše v 15. století kaplanem Michalem, považuje F. Pokorný za nejstarší moravský diecézní misál vůbec; starším mešním rukopisem je pouze již zmíněný cisterciácký plenář z přelomu 13. a 14. století (č. 7). Většina misálů má zapsanu rubriku olomoucké diecéze, některé z nich byly podle F. Pokorného pořízeny podle uherské předlohy (č. 3, 4). Misály svatojakubské knihovny byly předmětem zájmu zejména historiků umění a knižní malby. Jejich výzdoba patří k předním ukázkám krásného slohu a pochází z renomovaných iluminátorských dílen Mistra Brevíře Jana ze Středy (č. 12) a Mistra Brevíře Fridricha III. (č. 6, 14).

Sedm kodexů jsou breviáře, z nichž jeden (č. 8) byl v roce 1393 pořízen pro vyšehradskou kapitolu. Nejmladší ze svatojakubských breviářů (č. 39) pořídil v roce 1498 Pavel Holzer. Šest rukopisů jsou žaltáře určené pro hodinkové zpěvy a modlitby jednotlivých dnů v týdnu; tři z nich (č. 28, 29, 31) pocházejí již ze 13. století a jsou nejstaršími rukopisy svatojakubského fondu vůbec. Tři rukopisy jsou graduály, jeden (č. 32) již z první poloviny 14. století; druhý dvousvazkový z let 1493–1494 byl pro svatojakubský kostel vyzdoben v dílně Mistra Brevíře Fridricha III.

61 Domnívá se tak Maurus Simonis, *Catalogus*, f. 25r na základě přípisu z roku 1391 zapsaného v misálu na f. 98rv. BOROVSKÝ, T.: *Kaplaní, oltářníci a jejich benefícia v kostele sv. Jakuba v Brně*, s. 305 se v pasáži o oltáři sv. Barbory o misálu nezmiňuje. O jménech farníků zdechovické farnosti zapsaných na f. 5v srov. PETR, S.: *Středověké misály na farních středních a východních Čech*. Referát na 4. semináři „K výzkumu zámeckých, měštanských a církevních knihoven“. Bude otištěno in: *Opera romanica* 11 (v tisku).

K liturgickým rukopisům lze přiřadit i základní liturgickou příručku *Rationale divinorum officiorum* Viléma Duranda, dochovanou zde ve dvou rukopisech (č. 41 a 43). Do této tématické skupiny lze začlenit i text Mikuláše Stoera *De officio missae* (č. 42 [a]) a rubriky hodinkových a mešních officií během církevního roku (č. 44). Lekcionář a epištolář na neděle a svátky v průběhu církevního roku je zapsán v rukopise z druhé poloviny 14. století (č. 58 [b]) a výklad na antifony, responsoria a hymny v rukopise č. 100 (b).

Druhou početnou skupinu tvoří rukopisy bible, respektive jejích částí, a komentáře k jednotlivým biblickým knihám. V pěti rukopisech (č. 45, 46, 48, 56, 110) je zapsán Starý a Nový zákon. Biblický slovník *Mammotrectus* minority Iohanna de Rhegio je zapsán ve dvou rukopisech (č. 99, 100 [a]), z nichž první byl svatojakubskému kostelu darován Janem Thabrarrem, zatímco druhý kazatelem Janem ze Svitav. Veršovaná biblická pomůcka benediktina Jana Schlichtpachera je zapsána v rukopise č. 114 (e).

V téměř dvaceti rukopisech jsou dochovány komentáře k biblickým knihám. Z donace Jana ze Svitav pochází *Moralia* Řehoře Velikého na knihu Jobovu (č. 84–86), z nichž druhý svazek (č. 85) dokončil písař Kantor z Hradce Králové zvaný Čistota. Ve třech rukopisech (č. 88, 89 [a], 90 [a]) je zapsán výklad na knihu Ježíše Siracha (*Ecclesiasticus*) připisovaný Rabanu Maurovi, skutečným komentátorem však je nejspíše minorita Vilém de Melitona. Z donace Jana ze Svitav pocházejí i komentáře dominikána Roberta Holcota na knihu Moudrosti (č. 50 [a]) a dominikána Mikuláše Gorrana na proroka Izaiáše (č. 49 [a]). Mikuláši Gorrانovi je připisován i komentář na Lukášovo evangelium (č. 54), na epištoly sv. Pavla k Římanům a ke Korintským (č. 55); skutečným komentátorem však je patrně jiný dominikán Petr de Tarantasia, pozdější papež Inocenc IV. Rovněž výklad na všechny Pavlovy epištoly, darovaný kostelu sv. Jakuba Janem ze Svitav, pochází spíše od Petra Lombarda než od Mikuláše Gorrana, jemuž je v rukopise č. 59 připisován. Naopak Gorrانův je komentář na prvních padesát osm žalmů (č. 52), v jehož závěru si písař opisu povzdechl: *Psal jsem tyto knihy jako sup, a ty mě, kněže kazateli, boty kup. Paklit' se zdá mnoho, ale nečín, co ráčíš, z toho*.⁶² Výklad na všechna čtyři evangelia pořídil premonstrát Zachariáš Chrysopolitanus v rukopise č. 53 (b). V rukopise č. 57 je anonymní *glossa ordinaria* na Skutky apoštolské, kanoniky a Apokalypsu. Jiný komentář na Apokalypsu, sepsaný v sedmi knihách, pořídil Pseudo-Haimo z Halberstadtu v rukopise č. 73 (e), podobně jako Janu Zlatoústému je v rukopise č. 97 (a) připisován výklad na Matoušovo evangelium. V rukopise č. 9, darovaném kostelu sv. Jakuba Janem Thabrarrem, je zapsán anonymní výklad na Píseň písní (f), kvestie Isidora ze Sevilly, Petra Lombarda

62 Téměř totožný příspěvek si již o několik desetiletí dříve (XIV²) v rukopise pražské kapitulní knihovny sign. E 34 poznamenal na f. 142v neznámý český písař. Srov. PATERA, Adolf — PODLAHA, Antonín: *Soupis rukopisů knihovny metropolitní kapitoly pražské 1*. Praha 1910, s. 451, č. 786. Srov. KRISTEN, Zdeněk: *Písařské příspěvky v explicitech rukopisů z českých zemí jako pramen historický*. Sborník vysoké školy pedagogické v Olomouci. Historia I. Praha 1954, s. 60.

a dalších anonymních autorů na starozákonní texty (m) spolu s dílem dominikána Jakuba de Lausanna *Compendium moralitatum* (o).

Četné jsou v knihovně patristické texty pocházející zejména od sv. Augustina, respektive jemu připisované, jako kázání na Matoušovo, Lukášovo a Janovo evangelium. Traktát *Regula fidei* připisovaný zde sv. Augustinovi (č. 81 [a]) je spíše dílem Fulgentia Ruspensis. V tomtéž rukopise je zapsáno i Řehořovo *Pastorale* (b) a též jeho homilie na proroka Ezechiela (e), jejichž opis je i v rukopise č. 116 (aa). *Pastorale* (b) Řehoře Velikého je zapsáno i v rukopise č. 82 (a) spolu s jeho *Dialogy* (f), jejichž opis je i v rukopise č. 115 (e). Tento rukopis obsahuje i další patristické texty: Pseudo-Augustinův traktát *De vita christiana* a již výše zmíněný traktát *Regula fidei* (h), jeho list biskupovi Cyrilovi (c) o velebnosti svatého Jeronýma, za kterým, jak bývá obvyklé, následují i další dva listy týkající se sv. Jeronýma, zpráva o jeho smrti v listu Pseudo-Eusebia biskupu Damasovi (b) a Pseudo-Cyrlův list sv. Augustinovi (d) o jeho zázracích. Opis všech tří listů je i v rukopise č. 116 (c–e). V tomto rukopise jsou zapsány i texty připisované Bernardovi z Clairvaux, *Planctus BMV* (h), který však spíše přísluší Ogeriovi de Laucedio. Bernardovy *Meditace* jsou zapsány v rukopisech č. 63 (f), 87 (i) a 115 (g). Bernardovi jsou připisovány i traktáty *De quatuor gradibus spiritualibus* (e) spolu s traktátem *De modo bene vivendi ad sororem* (g), opsané v rukopise č. 111.

Bernardovy listy sv. Hildegardě z Bingen jsou spolu se zázraky i dalšími listy sv. Hildegardy zapsány v rukopise č. 116. Je zde opsán i výtah z knihy *Scivias* (k), základního díla této německé vizionářky. Výtah z díla *Revelationes* jiné vizionářky, svaté Brigity Švédské si v rukopise č. 109 (o) opsál notář Jan Thabrarr. V již zmíněném rukopise č. 116 (g) je i opis knihy *De miseria humanae condicionis* Lothara ze Sieny, pozdějšího papeže Inocence III.; její jiný opis je též ve svatojakubském rukopise č. 87 (n). V tomto kodexu je též zapsán traktát Hugona od sv. Viktora *De meditatione* (k) připisovaný zde sv. Augustinovi, a jiné dva Hugonovy texty *Soliloquium* (m) a *Miscellanea* (l). Hugonovi od sv. Viktora je též připisován traktát *Speculum ecclesiae* v rukopise č. 117 (h), jehož autorem je však spíše dominikán Hugo de St. Cher, a pasáž o Těle a Krvi Páně z druhé Hugonovy knihy *De sacramentis christianae fidei* je zapsána v rukopise č. 63 (b). Honorius z Augsburgu je autorem textu *Imago mundi*, zapsaného v rukopise č. 111 (a), jehož opis nalezneme i ve svatojakubském rukopise č. 121 (o). Kronika biskupa Sigharda z Cremony je opsána Janem Thabrarem v rukopise č. 11 (j) a v rukopise č. 94, darovaném kostelu Janem ze Svitav, je opsána část druhé knihy *Secunda secundae* Teologické summy Tomáše Akvinského.

Mezi texty dochovanými v rukopisech svatojakubské knihovny nechybí ani základní dílo středověké teologie, čtyři knihy *Sentencií* Petra Lombarda a četné komentáře k nim. Opis tohoto stěžejního díla pařížského mistra z roku 1417 je v rukopise č. 92 (a). Opis samotné čtvrté knihy *Sentencií* je obsažen v rukopise č. 93 (a); za ním následuje rozšířený výklad na čtvrtou knihu Lombardova díla od Jana Husa. *Abbreviationes* na knihy *Sentencií* nalezneme v rukopise č. 73 (d) a přehled kvestií na jejich čtvrtou knihu z pera minority Petra Aureoli je zapsán v rukopise č. 71 (a).

Udonův výklad na knihy *Sentenci* z konce 14. století se nachází v rukopise č. 91 a rozsáhlé *Distinctiones iuris* na čtvrtou knihu *Sentenci* někdejšího rektora vídeňské univerzity Mikuláše z Dinkelsbühlu byly v rukopise č. 108 zapsány v roce 1460. V rukopise č. 112 (f) je zapsán komentář na knihy *Sentenci*, označovaný též jako traktát *De divinis praedicationibus*, jehož autorem je dominikán Hugo de St. Cher. Brněnský text byl deklarován profesorem vídeňské univerzity Leonardem Hunt-pichlerem († 1478).

Početná skupina svatojakubských rukopisů obsahuje homiletické texty, jak je ostatně pro farní knihovny typické. Jedná se jak o celé postily, tak o sbírky jednotlivých kázání. Na některé z nich bylo upozorněno již výše v souvislosti s patristickými texty, konkrétně Řehoře Velikého.

Ve dvou rukopisech (č. 66 [a], 78) pocházejících z donace Jana ze Svitav je zapsána postní postila minority Bertranda de Turre, v rukopise č. 72 pak navíc i jeho nedělní postila od adventu až do počátku postu. Jiný minorita, Franciscus de Abbatibus, je autorem nedělní (č. 47) a postní (č. 76 [c]) postily, další nedělní postily zapsané ve svatojakubských rukopisech složili dominikáni Jakub de Voragine (č. 79), Hugo de St. Cher (č. 65 [a]), Peregrinus z Opolí (č. 75 [c]), Antonio Azaro z Parmy (č. 69 [a]) a Aldobrandinus de Tuscanella (č. 67 [b]), který navíc připojil i sváteční postilu, stejně jako Martin Opavský (č. 73 [a]). Evangelijní postila minority Mikuláše z Lyry je zapsaná v rukopise č. 95 (a). V rukopise č. 51 je zapsaná postila johanity Jana de Hesdinio, v č. 72 (e) postila cisterciáka Caesaria de Heisterbach, obě v našich knihovnách doložené poměrně sporadicky. Naopak častější je postila jiného cisterciáka, Konráda z Brundelsheimu zv. *Soccus*, která se však ve svatojakubské knihovně dochovala jen torzovitě v rukopise č. 76 (a).

Z postil domácích kazatelů se mezi svatojakubskými rukopisy nachází postní (č. 65 [g]) a sváteční (č. 76 [b]) postila (zv. *Abortivus*) Jana Milíče z Kroměříže; první část postily Johlína z Vodňan zapsal do rukopisu č. 98 v roce 1409 písař Jan z Německého Brodu. V rukopise č. 75 (h) je část nedělní postily Konráda Waldhausera. Dvousvazková postila *Consolatio spiritus* augustiniána-kanovníka z moravského Šternberka je zapsána v rukopisech č. 60 (b) a 61. Několik rukopisných postil je anonymních a některé, jako například rukopis č. 67 (b), jsou kompilátem kázání dominikánů Aldobrandina de Tuscanella, Jakuba de Voragine, minority Konráda Waldhausera a jiných anonymních kazatelů.

Nedělní a sváteční kázání v průběhu církevního roku, tzv. *Opus Mariae*, jsou zapsána v rukopise č. 112 (a). Čtyřicet homilií Řehoře Velikého na evangelia je zapsáno v rukopise č. 83 (a) a na perikopy z proroka Ezechiela v rukopise č. 81 (e); nedělní kázání, z nichž některá náleží dominikánovi Aldobrandinovi de Tuscanella, minoritovi Mikuláši z Lyry a někdejšímu pražskému mistru a kazateli u P. Marie před Týnem Matoušovi z Krakova, v kodexu č. 74 (a). Sváteční kázání zčásti od Matěje z Janova, Mikuláše z Dinkelsbühlu a minority Jakobina z Ferrary jsou zapsána v rukopise č. 64 (b, d). Další jednotlivá kázání jsou potom v rukopisech č. 9, 68, 80, 87, 112 a 125.

V řadě rukopisů se dochovaly též teologické traktáty. Ve dvou opisech (č. 82 [b], 98 [c]) je dochováno známé *Compendium theologiae veritatis* dominikána Hugona Ripelina ze Štrasburku. Oblíbeným autorem pozdního středověku byl již zmiňovaný rektor vídeňské univerzity Mikuláš z Dinkelsbühlu. Také ve svatojakubské knihovně se dochovalo několik jeho traktátů — *De vitiis et virtutibus* (č. 82 [e]) a *De dilectione Dei et proximi* (č. 82 [c], 115 [m]), připisovány jsou mu i dvě kvestie zapsané v rukopise č. 112 (d, e) a traktáty *De actibus elicitis et imperatis* (č. 112 [k]), *De indulgentiis* (č. 125 [f]) a *De tribus partibus paenitentiae* (č. 125 [b]). V rukopise č. 112 jsou i opisy dalších traktátů, *De peccato originali* augustiniána-eremity Jiljího Římského (e), *Sophilogium* jiného augustiniána Jakuba Magni (o) a *Regulae mandatorum* pařížského mistra Jana Gersona (i), jemuž je zde připsán i traktát *De contractibus*. Dominikánský teolog Antonius Florentinus je autorem traktátu *De indulgentiis* (h). Jiljí Římský je i autorem traktátu *De Corpore Domini* v rukopise č. 114 (a). Ve dvou rukopisech (č. 44 [c], 117 [a]) je dochován opis oblíbeného traktátu *Stella clericorum*, za jehož autora bývá zpravidla označován Hermannus Tepelstensis. Traktát pařížského mistra Viléma de S. Amore *De periculis novissimorum temporum* je zapsán v rukopise č. 10 (e).

Z domácích autorů lze upozornit na Husův traktát *De cognitione et dilectione Dei*, jehož opis se dochoval v rukopise č. 115 (l), a na traktát mistra pražské a vídeňské univerzity Jana Laurini z Račic *De receptaculo dampnandorum*, opsaný do téhož rukopisu (j) Martinem z Tišnova, farářem v Cebranicích, roku 1477.

Vzhledem k tomu, že Brno bylo v 15. století spolehlivou oporou katolické církve a reformní myšlenky sem pronikaly jen sporadicky, dochovaly se ve svatojakubských rukopisech i četné protihusitské traktáty. Lze mezi ně zařadit traktát míšeňského biskupa Jana Hoffmanna *Contra communionem sub utraque specie* (č. 42 [b]). Ve dvou opisech (č. 73 [f], 115 [q]) se dochoval traktát připisovaný dominikánu Reinherovi Sacconi *Contra haereticos*. Z textů domácích autorů je v rukopise č. 90 (b) zapsán list Ondřeje z Brodu arcibiskupovi Zbyňku Zajícovi z Hasenburka s traktátem *Contra errorem remanentiae* a Mařika Rvačky *Tractatus contra communionem sub utraque specie* (č. 96 [e]). V rukopise č. 111 (d) nalezneme opis traktátu Jeronýma z Prahy, namířeného proti čtyřem pražským artikulům, spolu se čtyřiceti pěti Wiklefovými články; Jan Thabrarr si v rukopise č. 9 (j) zapsal sentence přednesené na koncilu v Kostnici proti Janu Husovi.

Ke kratším textům náleží modlitby; ty se ve svatojakubských rukopisech dochovaly především k počtě P. Marie (č. 73 [b]). Ve dvou rukopisech (č. 101 a 102 [a]) je opis modliteb *Laus Mariae*, složených kartuziánem Konrádem z Heinburku. Jiná mariánská skladba *Flos caelestis* je obsahem rukopisu č. 103; mariánský námět mají i texty dominikánských autorů Michaela Francisci de Insulis, Alana de Rupe a Adriana de Mere o mariánském růženci a žaltáři P. Marie v rukopise č. 104. Výklady na modlitbu *Otčenáš* jiného dominikána Sibota (č. 117 [e]), Mikuláše z Dinkelsbühlu (č. 82 [d]), augustiniánů Augusta de Ancona (č. 76 [d]) a Jordana z Quedlinburgu (č. 95 [b]) a další drobné texty modliteb se nacházejí i v dalších svatojakubských rukopisech.

Nepříliš početně jsou ve svatojakubské knihovně zastoupeny hagiografické texty. Pouze ve dvou rukopisech (č. 75 [a], 105 [a, b]) jsou zapsány pasionály, zčásti převzaté ze *Žlaté legendy* dominikána Jakuba de Voragine. V rukopise č. 113 (f) je zapsána legenda o sv. Jiřím a s určitými odchylkami je v pasionálu, zapsaném v rukopise č. 105 (b), zachycena legenda o sv. Prokopu, převzatá z *Vita antiqua*.

V rukopisech 120 (a, f) se nacházejí dva gramatické traktáty Johanna Josse de Marvilla — *De modis significandi* a *De terminis*. Jiný gramatický text, *Elegantiolae* autora Augustina Datha ze Sieny, zapsaný v rukopise č. 117 (p), je bohužel torzovitý.

Poměrně solidně jsou ve svatojakubských rukopisech zastoupeny texty antických autorů. Ve výše zmíněném rukopise č. 120 (d) je spolu s gramatickými texty Johanna Josse de Marvilla zapsána první kniha Ovidiových *Listů z Pontu*. Vergiliovy verše jsou zapsány v rukopise č. 123 (e, h). V rukopise č. 10 (c) jsou opisy Pseudo-Senekových *De remediis fortuitorum ad Gallionem* a v rukopise č. 11 (k) je opsáno dvacet šest listů M. Tullia Cicerona z 2. a 6. knihy jeho korespondence. V témž rukopise, zčásti pořízeném Janem Thabrarem za jeho studijního pobytu v Itálii, jsou zapsány i opisy listů humanisty Poggia Braccioliniho Mikuláši z Balneis (1416 [f]) a známý list zasláný Leonardu Bruni z Arezza (1370–1444) (s) o kostnickém procesu s Jeronýmem Pražským z téhož roku. Třetí list *De insigni oboedientia ac fide uxoriam mythologia*, který si do rukopisu Jan Thabrarr opsál, zaslal Francesco Petrarca Giovannimu Boccaciovu (kkk). Z antické mytologie čerpá i slavný rytířský román o trojské válce, zpracovaný ve středověkém podání Guidona de Columna z Messiny; byl opsán v roce 1398 Janem Grunhagenem v rukopise č. 118.

Na farní knihovnu nezvykle hojně jsou zastoupeny filosofické texty, které vzešly převážně z učebních textů a přednášek na univerzitách ve Vídni a v Krakově a zachycují hlavně komentovaná díla Aristotelova. Dokonce ve třech rukopisech (č. 87 [b], 119, 124 [c]) nalezneme oblíbený traktát *De regimine principum*, ve středověku často připisovaný Aristotelovi. Komentáře k Aristotelově knize *De anima* zpracovali Jan z Hlohova, Petr Gertic z Drážďan (č. 122 [d]), Jan Jandun (č. 123 [a]) a někteří anonymní autoři. Aristotelovým textům o vzniku a zániku jsou věnovány přednášky Marsilia de Inghen (č. 121 [d]); komentáře Jana z Hlohova na knihu Tomáše Akvinského *De ente et essentia* najdeme v č. 122 (g). Aristotelovi ve středověku přisuzované dílo *De pomo* (e) je stejně jako traktát *Mystica femellarum* (d) zapsané v rukopise č. 124. Komentáře k Aristotelovým spisům *De sensu et sensato* (p), *De memoria et reminiscencia* (q) a *De somno et vigilia* (r) pocházejí převážně od Jana de Magistris. Ten je i autorem komentáře k jinému Aristotelovu dílu, třem knihám *Metheor* (n), vše v opisech v rukopise č. 123. Z filosofických spisů Tomáše Akvinského je ve svatojakubské knihovně traktát *De principiis rerum naturalium* (č. 123 [l]). Tomášovu učiteli dominikánu Albertovi Velikému jsou připisány traktáty *De secretis mulierum* (č. 121 [a], 124 [d]), *De potentiis animae* (č. 123 [f]), jehož autorem je spíše jiný dominikán Albert de Orlamunde, a *De arte moriendi* (č. 96 [h]). Albertův traktát *Semita recta* (č. 121 [m]) hraničí s alchymií. Oblíbené *Florilegium* z výroků antických filosofů si v rukopise č. 106 (m) opsál Jan Thabrarr. Ve dvou rukopisech (č. 121 [e],

124 [p]) se ve svatojakubské sbírce dochovaly i životopisy starověkých filosofů, podané oxfordským filosofem Gualterem Burleyem a ve středověku často opisované. V rukopise č. 124 (o) v roce 1396 zapsal písař Jindřich v domě Leonarda z Hostěradic *Quadripartitus* dominikána Bonjohanna z Messiny.

Zpravidla mezi filosofickými texty se sporadicky objevují i texty přírodovědné. Již výše jsme zmínili alchymistický traktát Pseudo-Alberta Velikého *Libellus de Alchimia* (m), který je spolu s lékařskými recepty, matematickými texty a herbářem (*Descriptio herbarum* [i]) zapsán v rukopise č. 121. *Virtutes herbarum* jsou zapsány i v rukopise č. 124 (j). Lékařské recepty se nacházejí i v rukopise č. 70, zatímco meteorologické traktáty, především Jana de Magistris, jsou zapsány v rukopisech č. 123 (n) a 124 (k).

Poslední, i když jistě ne bezvýznamnou skupinou rukopisů svatojakubské sbírky jsou rukopisy právní. To, že jejich počet je ve svatojakubské knihovně vyšší, než bývá ve farních knihovnách obvyklé, je nepochybně zásluha Jana Thabrarra, který většinu z nich knihovně daroval. V knihovně je uloženo devět rukopisů s právními texty.⁶³ Jedná se výlučně o kanonicko-právní texty; jediným legistickým textem jsou Justiniánovy *Institute* v rukopise č. 109, s četnými marginálními poznámkami psanými rukou Jana Thabrarra. Ten si v rukopise č. 106 opsal i přehledný soupis legistických a kanonicko-právních děl.

Ze základních kanonicko-právních sbírek je ve svatojakubské knihovně uložen rukopis obsahující neúplnou první a potom 3., 4. a 5. knihu *Dekretálů* Řehoře IX., patrně nejrozsáhlejší kanonicko-právní text vrcholného a pozdního středověku, jež můžeme v našich knihovnách nalézt. Dekretály jsou zapsány v rukopise č. 107, jež svatojakubské knihovně daroval Jan Thabrar. Sbírkou *Dekretálů*, jež též obsahoval dnes ztracený rukopis sign. 122, se ve svatojakubské knihovně týká i několik dalších textů. Je to jednak *Summa Decretalium* s aparátem Jindřicha z Merseburgu v rukopise č. 11(a), jednak *Casus summarii V. libri Decretalium* zapsané v rukopise č. 109 (a) Janem Thabrarrem. Jinou *Summulu* na 4. knihu *Dekretálů* pořídil známý kanonista první poloviny 14. století Iohannes Andreae; ta je zapsána v rukopise č. 10 (a) z poloviny 14. století. Ze sbírky *Dekretálů* byly pořizovány nejrůznější výtahy, konkordance a kompendia, ať již prosté soupisy jednotlivých knih, titulů či paragrafů, nezřídka složené pro lepší zapamatování ve verších, jak si tyto texty několikrát opsal Jan Thabrar v rukopisech č. 106 (b, c, e) a č. 109 (b–f), a nebo *Tituli quinque librorum Decretalium metricae* (f).

Obdobné pomůcky jako k *Dekretálům*, i když v menší míře, nalezneme v rukopisech svatojakubské knihovny i k jiným kanonicko-právním sbírkám — k *Liber sextus*, ke *Klementinám* a Gratianovu *Dekretu*. Komentář k této nejstarší kanonicko-právní sbírce, tzv. *Decretum aureum*, pořízený neapolským klerikem Laurentiem

63 Samostatná pozornost jim byla věnována v příspěvku PETR, S.: *Právní rukopisy ve farní knihovně sv. Jakuba v Brně*. In: *Sacri canones servandi sunt. Ius canonicum et status ecclesiae saeculis XIII.–XV.* Red. Pavel Krafl. Praha 2008, s. 424–432.

Pulderciem, si v rukopise č. 106 (g) v Padově v roce 1454 opsál opět Jan Thabrarr. Ten si v rukopise č. 109 opsál i *Casus summarii Clementinarum* (q) a *Casus summarii Libri sexti* (n).

Genealogickými vztahy se zabývají různé *arbores consanguinitatis et affinitatis*, zapsané rovněž v několika rukopisech svatojakubské knihovny. Ve dvou z nich, č. 10 (a) a 11 (d), je zapsána *Lectura super arborem consanguinitatis et affinitatis* již zmíněného kanonisty Iohanna Andreae spolu s výkladem k *arbor consanguinitatis et affinitatis* Francisca Zabarellis. K nejrozšířenějším kanonicko-právním textům, které můžeme v našich rukopisných sbírkách nalézt, se řadí tzv. *Summae confessorum*, které patřily k nejužívanějším pomůckám kněží při každodenní činnosti, zejména při zpovědní praxi. V rukopise č. 70 (b), obsahujícím převážně nedělní a sváteční kázání, je zapsán i traktát *De poenitentia* anglického učenice Odon de Cheriton. Tři *summy confessorum* jsou zapsány v rukopise č. 113 — je to jednak *Summa confessorum* (b) německého dominikána Conrada de Huxaria, traktát *De confessione* (d) pařížského biskupa Guillemma Alvernia (z Auvergne, † 1249) a anonymní zpovědní suma *Medela animae* (c). V rukopise č. 117 je zapsán text *De confessione* (f) dominikána Hugona de Sancto Caro a v rukopise č. 93 (c) je zapsán přídavek, jenž jako součást *Quaestiunculae*, praktické příručky pro pastoraální a konfesní praxi sestavené augustiniánem-kanovníkem Štěpánem z Roudnice, byl zpravidla zařazován na jeho konec.

Neúplný text konstituce IV. lateránského koncilu podrobil důkladnému rozboru vídeňský profesor Henricus z Odendorpu; v rukopise č. 11 (b) pod názvem *Lectura super caput: Omnis utriusque sexus* si ji opsál Jan Thabrarr. Ten si také v roce 1454 v rukopise č. 106 (a) opsál *Vocabularius iuris*, pomůcku s abecedně řazenými hesly, k níž napsal předmluvu augustinián Hermann de Schildicz. V kolofonu tohoto i některých dalších textů se Jan Thabrarr vyznává ze vztahu k jistě Marušce.

Jinou pomůckou, kterou ve svatojakubských rukopisech nalezneme, je výklad zkratk, jimiž bývají právní texty zpravidla přeplněny.

Svým způsobem náleží mezi právní rukopisy i dva kodexy (č. 97 [b, c], 98 [a, b]) s opisy provinciálních statut vydaných arcibiskupem Arnoštem z Pardubic v roce 1349, v obou případech doplněné *Summulou De tribus punctis religionis christianae seu Liber de regulis christianorum* Thomase Palmerana de Hibernia.

Jak již bylo výše zmíněno, opisoval si Jan Thabrarr do svatojakubských rukopisů listiny a notářské instrumenty, které mu později jako formulářová sbírka sloužily pro jeho notářskou praxi. Většina těchto opisů textů diplomatické povahy je zachycena v rukopise č. 11. Vedle papežských bul a listin arcibiskupů, biskupů, opatů a dalších církevních prelátů jak v záležitostech mezinárodně politických (jako byla aktuální obrana křesťanských území proti tureckému vpádu), tak v záležitostech týkajících se jejich diecézí (svolávání provinciálních a diecézních koncilů a shromáždění), klášterních komunit aj. si Jan Thabrarr opisoval i listiny vydané v nejrozličnějších kauzách kleriků i laiků a týkající se porušení kanonického práva, exkomunikace, svěcení, udělení práva rozhřešení, obsazování prázdných obročí apod. Vedle listin, které vydal sám, si opsál řadu listin vydaných jeho přítelem ze studií

v Padově Jakubem Valserem, generálním vikářem tridentského biskupa Jiřího Hacksa. Nejvíce opsaných listin však připadá na soudní případy týkající se manželských sporů, s nimiž se setkal za pobytů v Tyrolích, Au, Riedu či ve službách biskupa Viléma z Kolína v Brně.

Vedle popisu rukopisů uložených dnes v rukopisném fondu svatojakubské knihovny byl do soupisu zařazen i popis (č. 127) výše zmíněného rukopisného slovníku *Catholicon* dominikána Jana de Balbis z Janova, jenž byl již od 20. let 15. století v majetku kostela sv. Jakuba. Až v polovině 18. století se dostal do majetku města Brna a byl uložen v městské registratuře. Po založení Františkova muzea (1818) byl rukopis v první polovině 19. století věnován do jeho sbírek. Do Archivu města Brna, kde je dnes uložen ve Sbírce rukopisů a úředních knih pod sign. 155, se kodex dostal na počátku 20. století. Jako č. 126 byl zařazen rukopisný přívazek ke třem paleotypům, svázaným v konvolutu zařazeném mezi tisky svatojakubské knihovny pod sign. 140b. Jedná se o osmdesát papírových folií, na nichž je zapsán traktát augustiniána-eremity Jana Merkeline, *Liber de instructione simplicium sacerdotum ad Henricum episcopum Warmiensem*, zapsaný sem Pavlem de Wocken z Lehnice.

Jazykem svatojakubských rukopisů je z převážné části latina, jak je ostatně patrné z obsahového složení kodexů, němčina se vyskytuje jen v několika málo modlitbách, písních (č. 109, 116, 120, 121) a pojednání *Vita matrimonii seu obligationes coniugatorum ad invicem* (č. 42), zpracovaném na evangelijní příběh o svatbě v Káni galilejské. Pokud jde o češtinu, vyskytuje se jen ve dvou modlitbách (č. 65, 77), nesouvislých poznámkách a jednotlivých slovech zapsaných zpravidla na přídeštích (č. 93) nebo předsádkových listech a v meziřádkových a marginálních glosách. Ostatní jazyky s výjimkou hebrejštiny zlomků (č. 87, 101, 102) vevázaných jako předsádky se v rukopisech nevyskytují.

ZÁVĚR

Ve farní knihovně při kostele sv. Jakuba v Brně se dochoval mimořádně hodnotný soubor rukopisů, na který v minulosti upozornil již Josef Dobrovský. Svatojakubská knihovna obsahuje dnes 127 středověkých rukopisů z konce 13. až počátku 16. století, které představují největší a nejhodnotnější kolekci nejen rukopisů, ale i 141 prvotisků, jaká se ve farních knihovnách v Čechách, na Moravě a ve Slezsku dochovala. Knihovna vznikala již od 13. století a rozrůstala se především dary, které kostelu sv. Jakuba věnovali jednak patronky kostela oslavanské cisterciáčky, jednak svatojakubští faráři, oltářníci a neposledně i brněnští měšťané. Patrně největší donace se kostelu dostalo roku 1424 od německého kněze Jana ze Svitav, který knihovně věnoval třicet dva svazků rukopisů. Po roce 1500 se knihovna rukopisy již prakticky nedoplňovala. Od roku 1931 je svatojakubská knihovna deponována v Archivu města Brna.

V minulosti byla knihovna navštěvována badateli pravidelněji od konce 18. století, kdy se jí dostalo i zpřístupnění v katalozích benediktina Alexia Habricha

a kapucína Maura Simonis. Využita byla především historiky umění a muzikology, kteří studovali početnou skupinu v ní uložených liturgických rukopisů; ty se dočkaly i veřejné prezentace zejména při několika výstavách gotického umění a moravské knižní malby.

Nepochybně k potřebám školy, která při kostele sv. Jakuba působila, byly pořízeny i další rukopisy. Ve třech rukopisech je dochována komentovaná středověká příručka liturgie *Rationale divinorum officiorum* kanonisty Viléma Duranda. Početně je ve fondu zastoupena i literatura homiletická, jak v celých postilách, tak ve sbírkách kázání. Naleznou se v ní postily Antonia Azara, Francisca de Senis, Roberta Holgota, Bertranda de Turre a Peregrina z Opolí. Ty využívali svatojakubští duchovní správci především jako pomůcku při své pastorační činnosti. Poměrně bohatě je ve fondu dochována i biblistika jak v rukopisech celých biblí, tak v komentářích k jednotlivým biblickým knihám.

Rukopisy hagiografické jsou zastoupeny známou Zlatou legendou dominikána Jakuba Voragine, který je i autorem svatojakubské postní postily. Početná homiletická literatura pochází z pera Františka ze Sieny. Patristické texty dochované v rukopisném fondu pocházejí z pera Řehoře Velikého, Jana Zlatoústého, Hugona od sv. Viktora, Bernarda z Clairvaux a od nejvýznamnějšího středověkého autora sv. Augustina. Zastoupena jsou i díla představitelů vrcholné scholastiky Tomáše Akvinského i dalších autorit vrcholného středověku Petra Lombarda, Mikuláše z Lyry, Mikuláše Gorrana a Alberta Velikého. Četné jsou i teologické traktáty předních teologů konce 14. a první poloviny 15. století Matouše z Krakova, pařížského mistra Jana Gersona a rektora vídeňské univerzity Mikuláše z Dinkelsbühlu.

Z děl českých autorů je mezi svatojakubskými rukopisy dochován Husův komentář na čtvrtou knihu Sentencí a provinční Statuta prvního pražského arcibiskupa Arnošta z Pardubic. Nacházejí se zde i homiletické texty Husových předchůdců Konráda Waldhausera, Matěje z Janova a Jana Milíče z Kroměříže. Polemickou literaturu z období husitských válek představují traktáty Husova odpůrce Ondřeje z Brodu a Maříka Rvačky.

Vedle již zmíněných liturgických, homiletických, patristických kodexů, biblických komentářů a dalších teologických i filosofických textů je v knihovně i necelá desítka právních rukopisů, vesměs kanonickoprávních. Ve dvou opisech zde nalezneme základní kanonickoprávní sbírku Dekretálů Řehoře IX. s větším počtem textů komentářů k Dekretu, Dekretálům, Liber Sextus a Klementinám. Časté jsou i nejrůznější pomůcky ke kanonickoprávním sbírkám od přehledů titulů jednotlivých knih až po veršované mnemotechnické pomůcky, sestavené pro praktickou potřebu uživatelů kanonickoprávních sbírek. Několik svatojakubských rukopisů obsahuje též texty určené pro foro interno a praktické i teoretické poučení duchovních správců či zpovědníků. Jedná se především o nejrůznější Summy confessorum, Poenitentiale či Confessionale od známých autorit, ale i o dosud neznámé sbírky a anonymní texty.

Většinu právních rukopisů si za svých studií ve Vídni, Padově a Bologni pořídil nebo jinak získal brněnský notář Jan Thabrarr, oltářník v kostele sv. Jakuba v Brně.

Jan Thabrar si neopisoval jen právní texty, častěji se v jeho rukopisech setkáváme s opisy buď jím, nebo jinými písaři vyhotovovaných listů nebo formulemi různých právních pořízení, které mu pak jako formulářová sbírka sloužily při jeho notářské praxi.

V knihovně je i řada rukopisů s texty antických autorů — Ovidia, Vergilia, Seneky, Ciceronovy listy — filosofie je zastoupena zejména spisy Aristotelovými i pozdějšími komentátory jeho děl. Zastoupeni jsou ale i humanističtí autoři Francesco Petrarca a Poggio Bracciolini, jejichž texty si za pobytu v Itálii opatřil Jan Thabrar.

SEZNAM PŘÍLOH

- B1** Svatojakubská knihovna
sign. 20/31 — žaltář, f. 25v–26r,
žalm 51 (XIII¹). Uloženo
v Archivu města Brna, fond V 2
Svatojakubská knihovna (dále jen
uloženo v AMB).
- B2** Svatojakubská knihovna
sign. 18/36 — žaltář, f. 1r, žalm 1
(XIII^{ex}). Uloženo v AMB.
- B3** Svatojakubská knihovna
sign. 17/37 — žaltář, f. 32r, Narození
Páně, P. Maria s Ježíškem a sv. Jose-
fem (XIII^{ex}). Uloženo v AMB.
- B4** Svatojakubská knihovna
sign. 1/10 — misál probošta
Mikuláše, f. 190r, hlava proroka
(kolem roku 1355). Uloženo
v AMB.
- B5** Svatojakubská knihovna
sign. 3/20 — misál, f. 21ra, Narození
Páně (XV^{ex}). Uloženo v AMB.
- B6** Svatojakubská knihovna
sign. 10/8 — misál, f. 136ra, Seslání
Ducha svatého, P. Marie s apoštoly
(XVⁱⁿ). Uloženo v AMB.
- B7** Svatojakubská knihovna sign. 17 —
misál, f. 250v, officium sv. Marty
s řeholnicí Martou (1490). Uloženo
v AMB.
- B8** Svatojakubská knihovna sign. 18 —
misál plenář (cisterciácký), f. 3r,
zářijové a říjnové kalendárium
(XIII^{ex}). Uloženo v AMB.
- B9** Svatojakubská knihovna
sign. 46/69 — Glossa ordinaria
k epištolám, f. 124vb, epištola
sv. Judy (XIV^{med}). Uloženo
v AMB.
- B10** Sbírka rukopisů sign. 115 — f. 2r,
Johannes de Balbis Ianuensis,
Catholicon (XV¹). Uloženo
v AMB.
- B11** Svatojakubská knihovna
sign. 95/111 — Laurentius
Puldericus, Decretum aureum,
f. 49r, text i kresby Jan Thabrarr
(1454). Uloženo v AMB.
- B12** Svatojakubská knihovna
sign. 95/111 — Iodocus?
Vocabularius iuris, f. 29vb, kolofon
(1454). Uloženo v AMB.
- B13** Svatojakubská knihovna sign. 75 —
f. 62rb, Collatio per Iohannem
Sachs in synodo Salisburgiensi
facta, zapsané Janem Thabrarrem.
Uloženo v AMB.
- B14** Svatojakubská knihovna
sign. 51/60 — f. 237rb, Mikuláš
Gorran O.P., Výklad na list
sv. Judy, kolofon (XIV^{ex}). Uloženo
v AMB.
- B15** Svatojakubská knihovna
sign. 41/79 — Mikuláš Gorran
Výklad na Žaltář, f. 236r, kolofon
(XVⁱⁿ). Uloženo v AMB.
- B16** Svatojakubská knihovna
sign. 140b — Jan Merkelin OESA,
Liber de instructione simplicium
sacerdotum ad Henricum
episcopum Warmiensem, f. 342vb,
kolofon (XV^{med}). Uloženo v AMB.
- B17** Svatojakubská knihovna
sign. 49/88a — Fridrich ze
Šternberka, postila Consolatio
spiritus, f. 273vb, kolofon (XVⁱⁿ).
Uloženo v AMB.
- B18** Svatojakubská knihovna
sign. 84/59 — Mikuláš z Lyry OM.,
Postila na evangelia, f. 237ra,
kolofon (1389). Uloženo v AMB.
- B19** Svatojakubská knihovna
sign. 82/86 — jazykově české

- modlitby na zadním příděští (XV²). Uloženo v AMB.
- 820** Svatojakubská knihovna
sign. 91/40 — nekrologický záznam o smrti Mikuláše, kaplana kláštera cisterciáček v Oslavanech 1416. Uloženo v AMB.
- 821** Svatojakubská knihovna
sign. 10/8 — misál, předsádkový list vpředu, poznámka o donaci misálu oltáři sv. Víta v kostele sv. Jakuba. Uloženo v AMB.
- 822** Svatojakubská knihovna
sign. 75/52 — předsádkový list vpředu, poznámka o donaci rukopisu Michalem Grüzem kostelu sv. Jakuba roku 1491. Uloženo v AMB.
- 823** Svatojakubská knihovna
sign. 76/95 — příděští vpředu, seznam textů obsažených v rukopisu (XV^{med.}). Uloženo v AMB.
- 824** Svatojakubská knihovna
sign. 90/39 — f. 2r, Conradus de Heimburg OCart., Laus Mariae začátek (XV^{in.}). Uloženo v AMB.
- 825** Svatojakubská knihovna
sign. 109/125 — f. 90r, P. Ovidius Naso, Listy z Pontu s glosou (XV^{ex.}). Uloženo v AMB.
- 826** Svatojakubská knihovna
sign. 110/119 — f. 54r, Walter Burlaeus, Životy starých filosofů (XV^{ex.}). Uloženo v AMB.
- 827** Svatojakubská knihovna
sign. 112/117b — f. 189r, P. Vergilius Maro, De quattuor temporibus anni (XV^{ex.}). Uloženo v AMB.
- 828** Svatojakubská knihovna
sign. 85/89 — f. 85v, Mařík Rvačka protihusitský traktát proti přijímání pod obojí (XVI^{in.}). Uloženo v AMB.
- 829** Svatojakubská knihovna sign. 118 — f. 250r, listy M. Tullia Cicerona, rukopis z majetku notáře Jana Thabrarra (XV^{med.}). Uloženo v AMB.
- 830** Svatojakubská knihovna
sign. 113/110 — f. 126vb, Bongiovanni z Messiny, Quadripartitus kolofon (1396). Uloženo v AMB.
- 831** Svatojakubská knihovna
sign. 111/117a — f. 187r, Jan z Hlohova nebo Petr Gerticz z Drážďan, Parvulus philosophiae naturalis (1488). Uloženo v AMB.
- 832** Svatojakubská knihovna
sign. 105/94 — Conflictus inter corpus et animam (XV^{ex.}). Uloženo v AMB.
- 833** Svatojakubská knihovna sign. 2 — graduál, f. 1r, dva štítonoši drží městský brněnský znak (1493). Uloženo v AMB.
- 834** Svatojakubská knihovna
sign. 97/91 — vazba řezaná, přední deska (XV^{ex.}). Uloženo v AMB.
- 835** Svatojakubská knihovna — kolekce řetězových vazeb. Uloženo v AMB.
- 836** Svatojakubská knihovna — filigrán váhy (XV²). Uloženo v AMB.
- 837** Svatojakubská knihovna — filigrán trojvrší (XV^{med.}). Uloženo v AMB.
- 838** Svatojakubská knihovna — filigrán meč (XV^{in.}). Uloženo v AMB.
- 839** Svatojakubská knihovna — filigrán jelení hlava (XIV^{ex.}). Uloženo v AMB.

LUDMILA SULITKOVÁ

SOUPISY VÝSADNÍCH LISTIN PRO BRNO DO ROKU 1411 V ARCHIVU MĚSTA BRNA A JEJICH KONFIRMACE

Abstrakt: The research of documents and the town administration books kept in the Brno City Archive forms the source basis for explaining the care given to the town privileges of the Přemyslidian and Luxembourgian period. These privileges were well taken care for at the time when towns received them as well as following centuries in the Brno town chancery. Our attention is also focused on the criteria for selection and inclusion of a privilege into inventories included in law books, privilege books and younger privilege copy books. The most important question is, which of these privileges were legally relevant enough to be included into the royal confirmations in the 18th century. The basis for the confirmation of Emperor Charles VI from 1720 was the “basic” collection of the town privileges of the Přemyslidian and Luxembourgian period. The confirmation of the town privileges of Mary Teresa from 1747, however, shows the first signs of weaker sense of legal continuity. This tendency was also evident in the following care given to the privileges in the town chancery.

Keywords: Brno, the town “archive”, the privileges inventories, the privilege confirmations, the town notaries, town diplomatics.

V posledních letech se dostalo zasloužené pozornosti svodu brněnských městských práv obsažených v právní knize z poloviny 50. let 14. století (a chované jako kulturní památka v Archivu města Brna (dále jen AMB), rkp. č. 2). Její editor Miroslav Flodr,¹ zabývající se podrobně ideovým záměrem autora této právní pomůcky, erudovaného notáře Jana, přesvědčivě prokázal zásadní význam tohoto rukopisu pro další výkon brněnského městského práva. Do promyšleného konceptu právní knihy pojal písař Jan jak dotud známé nálezy brněnského městského soudu (týkající se jednak obyvatel vlastního Brna, jednak i mnohých „dceřiných“ měst, městeček a vsí, jejichž okruh se zvětšil zvláště po roce 1350)² spolu s vlastními právníkými výklady, zdůvodňujícími tyto nálezy, tak i výsadní listiny, udělené Brnu jeho vrchností (panovníkem), neboť dobře chápal jejich organické sepětí s právem, které bylo na základě jejich ustanovení posléze nalézáno v praxi městského soudu. Účelem tohoto práva bylo ochraňovat vůči jiným právním subjektům jak zájmy města jako celku, tak zájmy i bezpečnost jeho jednotlivých obyvatel. Zatímco komplexu právních sentencí jako výsledku samostatně tvořeného práva byla již v naší historiografii věnována poměrně značná pozornost,³ v pozadí zůstalo posouzení důležitosti panovnických privilegií pro tvorbu domácího právního řádu. Touto otázkou se zatím důkladněji v souvislosti s celkovou koncepcí zmíněné právní knihy zabýval jen M. Flodr a dříve Jaroslav Dřímál, ten však spíše akcentoval hledisko diplomatické.⁴

M. Flodrovi, který zhodnotil všechny pramenné zdroje, jež posloužily písaři Janovi při uplatnění jeho záměru, patří mimo jiné zásluha o to, že vnesl do literatury novou dataci právního rukopisu, který zmíněné Janově knize předcházela

-
- 1 *Právní kniha města Brna z poloviny 14. století. I. Úvod a edice.* Ed. Miroslav Flodr. Brno 1990.
 - 2 Do roku 1350 braly některé lokality (například Pohořelice, Ivančice, Hustopeče, Borkovany, Nikolčice, Rousínov) naučení v Měnině. ŠTARHA, Ivan: *Jihomoravské městské soudy v době předbělohorské*. Jižní Morava [3], 1967, s. 25; RÖSSLER, Emil Franz: *Deutsche Rechtsdenkmäler. Band. II. Die Stadtrechte von Brünn aus dem XIII. und XIV. Jahrhundert, nach bister ungedruckten Handschriften*. Prag 1852, s. 180 n. 395. Markrabě Jan nařídil 21. prosince 1350 měninským spolu s dalšími, aby brali naučení v Brně. Srov. *Codex diplomaticus et epistolaris Moraviae* (dále CDM) VIII. Ed. Vincenc Brandl. Brünn 1874, s. 29, č. 60 (originál v Archivu města Brna). Seznam lokalit, jejichž právními případy se zabýval městský soud brněnský do poloviny 50. let 14. století uvádí *Právní kniha města Brna I*, s. 76–77. Srov. též ŠTARHA, I.: *Okruh brněnského městského práva v době předbělohorské*. Brno v minulosti a dnes (dále BMD) 8, 1966, s. 265–289; též: *Okruh brněnského městského práva*. In: Brno mezi městy střední Evropy. Edd. František Zřídka Veselý, Václav Peša. Brno 1983, s. 158–165.
 - 3 Dosavadní literaturu shrnuje *Právní kniha města Brna I*. Ze studií z posledních let, shrnujících recepci brněnského městského práva v dalších českých městech vzpomeňme alespoň HOFFMANN, František: *Brněnské městské právo*. In: Brno mezi městy, s. 166–180; též: *Soupis rukopisů městských práv v českých zemích*. In: Městské právo v 16.–18. století v Evropě. Praha 1982, s. 245–256.
 - 4 DŘÍMÁL, Jaroslav: *Brněnské městské knihy a právo za Jana z Gelnhausenu*. Sborník archivních prací (dále SAP) 8, 1958, s. 109–129; též: *Úvod k nepublikovanému Katalogu sbírky listin, mandátů a listů*. Rukopis z roku [1951] uložen v Archivu města Brna. Pověstný přehled o významu jednotlivých privilegií podal v úvodu ke své edici jako první E. F. Rössler (srov. poznámku 2).

(AMB, fond A 1/3, rkp. č. 1) a který též obsahoval soubor privilegií českých panovníků. Na základě podrobného obsahově věcného a formálního rozboru určil, že právě jen tato část rukopisu se hlásí do počátku 30. let 14. století a tedy do doby působení městského notáře Jindřicha (dosud byl do těchto let kladen celý rukopis), zatímco druhá část, obsahující statuta, nálezy a naučení brněnských přísežných, je ideově dílem zmíněného notáře Jana a tedy o dvacet let mladší.⁵ Písař Jindřich zařadil do svého soupisu deset městských privilegií z let 1243–1331,⁶ písař Jan jejich výběr rozšířil na dvacet tři z let 1243–1353,⁷ přičemž pro stejné časové rozpětí, tedy do roku 1331, se jednalo o připojení jedné listiny Václava II. (z roku 1299) a dvou listin vydaných Janem Lucemburským (roku 1316 a 1321).⁸ Tato skutečnost je jistě důkazem samostatného přístupu vzdělaných městských notářů k posouzení významu jednotlivých výsad pro soudobý právní život města.

Poněvadž privilegia jsou v obou právních knihách seřazena chronologicky, dá se navíc s jistotou pravděpodobností předpokládat, že již za písařů Jindřicha a Jana tak také byla v městské kanceláři (archivu) uložena. O jejich uspořádání v následujících letech jsme již informováni zcela přesně. Bylo dílem dalšího z významných notářů města Brna, totiž Jana z Gelnhausenu,⁹ působícího v Brně v letech 1379–1389. Jeli-kož J. Dřímalo se podařilo tohoto notáře bezpečně identifikovat paleograficky, přičemž nejnovější bádání jeho zjištění z větší části potvrzují,¹⁰ nebylo nesnadné na základě indorzáťů a signatur, jež Jan z Gelnhausenu napsal na čtyřicet šest listin

5 *Právní kniha města Brna I*, s. 50–55.

6 Archiv města Brna, fond A 1/3 Archiv města Brna — Sběrka rukopisů a úředních knih, rkp. č. (dále AMB, fond A 1/3, rkp. č.) 1, f. 217r–220r, 227v–232v.

7 AMB, fond A 1/3, rkp. č. 2, f. 4r–5v, 125v–134r.

8 Srov. připojený tabelární přehled.

9 Písař Jan zemřel pravděpodobně na podzim roku 1358, od ledna roku 1359 se uvádí jeho nástupce Jakub. V letech 1362–1367 působil jako městský písař Jindřich ze Sturmtalu, po něm do roku 1379 obstarával agendu městské kanceláře markraběcí protonotář Václav. *Dějiny Brna I*. Red. Jaroslav Dřímál, Václav Peša. Brno 1969, s. 67. *Právní kniha města Brna I*, s. 42.

10 DŘÍMAL, J.: *Brněnské městské knihy*, s. 116–118, 125–129. SULITKOVÁ, L.: *Vývoj městských knih v Brně ve středověku (v kontextu vývoje městských knih v českých zemích)*. In: *Práce z Archivu akademie věd*, řada B, sv. 17. Praha 2004, s. 134–135, 143–144. Z množství písařských rukou, zachycených v brněnských městských knihách od poloviny 14. století, se podařilo tři ruce přiřknout konkrétním osobám, Gelnhausenovým předchůdcům v městské kanceláři, totiž notářům Jakubovi, Heřmanovi a Jindřichovi ze Sturmtalu. Tamtéž, s. 142–144. Srov. poznámku 22. Nejnověji vyslovují k některým atribucím písařských projevů zjištěných v berních knihách 14. století s vlastnoručními zápisy Jana z Gelnhausenu jisté výhrady Kateřina Urbánková a Veronika Wihodová (*Brněnské berní rejstříky z přelomu 14. a 15. století*. Edd. Kateřina Urbánková a Veronika Wihodová. Brno 2008, s. 36–37, 42–48). Své poznatky však samy na jiném místě poněkud zpochybňují jistě objektivním konstatováním, že například u ruky A rejstříku z roku 1389 nelze zatím vyslovit konečný soud, zda se mohlo či nemohlo jednat o vlastnoruční záznamy Gelnhausenovy. Vzhledem k tomu, že nevycházejí, tak jako kdysi J. Dřímál a nověji autorka tohoto příspěvku, z rozboru všech dobových pramenů zachovaných v původní městské registratuře, v nichž bylo možné ruku Jana z Gelnhausenu postihnout, lze k jejich apodiktickým soudům zaujmout přinejmenším zdrženlivé stanovisko.

městského archivu z rozpětí let 1243–1382, prokázat,¹¹ že Jan uspořádal privilegiální listiny do čtyř skupin.¹² Do první skupiny označené indorzáty s římskými číslicemi zařadil zeměpanská privilegia, která poskytovala Brnu nějakou vysoce důležitou, konkrétně určenou hospodářskou výsadu. Druhou skupinu očísloval arabskými číslicemi, opatřil indorzáty a vložil do ní listiny panovníků, kterými všeobecně potvrzovali Brnu svobody bez vytčení nějakého konkrétního práva. Třetí skupina byla bez čísel, pouze opatřená indorzáty a patřila do ní privilegia s časově omezenou platností, důležitá ustanovení městské rady a listiny nevydané zeměpanem, které zakládaly některé cenné hospodářské výsady města. Konečně čtvrtá skupina byla bez indorzátů a bez čísel, týkala se menších hospodářských výhod města a soukromých práv měšťanů a byly v ní zařazeny všechny ostatní listiny, mandáty a listy.¹³ Uspořádání uvnitř skupin bylo důsledně chronologické. Jan z Gelnhausenu také třicet osm z takto uspořádaných privilegií přepsal do knihy statut a pamětních zápisů, založené v polovině 50. let 14. století výše uváděným písařem Janem (AMB, fond A 1/3, rkp. č. 40), přičemž některé listiny, většinou v souladu s právní knihou, sem nezařadil (ač v dochovaných originálech jsou označeny jeho indorzátem či signaturou),¹⁴ nejspíše proto, že jejich právní platnost byla omezena. Samostatnou knihu privilegií ale tehdy Jan z Gelnhausenu nesestavil.¹⁵

V dalším výkladu nazýváme rukopis č. 40 a další jemu obsahově podobné (AMB, fond A 1/3, rkps. č. 41–44) knihami privilegií, i když si uvědomujeme, že jsou smíšeného charakteru — kromě panovníkem udělených privilegií, případně jiných zeměpanských listin, mandátů a listů obsahují též přepisy písemností městské provenience, vzniklých z vlastní normotvorné a hospodářsko-správní činnosti městských orgánů. Jak naznačeno, časový rozsah zápisů v těchto knihách nebyl omezen jen na funkční období určitého radního písaře, naopak připisovali do nich postupně další městští písaři a lze s jistotou (na základě paleografického rozboru i datace přepisovaných písemností) určit, že v městské brněnské kanceláři zůstávaly tyto

- 11 Označeny v příloze, devět listin opatřených indorzáty jím nebylo pojato do rkp. č. 40. DŘÍMAL, J.: *Úvod k nepublikovanému Katalogu*, s. 6–17. Indorzátů na privilegiálních listinách, které byly pojaty do Janovy právní knihy, si všímá i *Právní kniha města Brna I*, s. 68–74.
- 12 DŘÍMAL, J.: *Brněnské městské knihy*, s. 127–128; též: *Archiv města Brna. Průvodce po fondech a sbírkách*. Praha 1956, s. 6, 7, 39; též: *Úvod k nepublikovanému Katalogu*, s. 6–17.
- 13 Ztráty privilegií z posledně jmenovaných dvou skupin jsou stěží rekonstruovatelné. Určité indicie získáme ze zmínek a opisů listin z Gelnhausenovy doby, ať již v knize lozunků z let 1362–1367 (AMB, fond A 1/3, rkp. č. 15, f. 37r–40v, 182r — jen zčásti zapsané jím samým) či v knize privilegií (AMB, fond A 1/3, rkp. č. 40, f. 37r–58r). Ztracená privilegia, označená původně signaturou XX a XXX se podařilo J. Dřímaloovi identifikovat (1351 XI. 11; 1377 VI. 10). Srov. DŘÍMAL, J.: *Brněnské městské knihy*, s. 123, 125–129.
- 14 Jedná se celkově o osm originálů, z nichž pět představují listiny znějící na jméno královo či markraběte a zbývající jsou jiných vydavatelů (včetně města), které nenašly své místo v Gelnhausenově přepisu privilegií (tedy AMB, fond A 1/3, rkp. č. 40) a čtyři z nich shodně (z let 1307, 1323 a 1328) ani v právní knize písaře Jana. Srov. *Právní kniha města Brna I*, s. 70. K třídícímu schématu Jana z Gelnhausenu nejnověji SULITKOVÁ, L.: *Vývoj městských knih v Brně*, s. 135–136.
- 15 FLODR, M.: *Brněnské městské právo po smrti notáře Jana (1359–1389)*. Brno 2006, s. 70–71.

knihy pro úřední potřebu (a garanci práv) v platnosti několik desítek let. Tak do rukopisu č. 40, obsahujícího pamětní zápisy, statuta městské rady, přepisy privilegií, ale i dalších písemností týkajících se správy a hospodaření města i některých soukromoprávních záležitostí, bylo zapisováno až do 80. let 15. století (poslední písařskou rukou zde podchycenou byl Petr Pechrar, o němž se ještě zmíníme).¹⁶ Podobně i druhá kniha privilegií, jež byla založena na přelomu 14. a 15. století (AMB, fond A 1/3, rkp. č. 41), obnáší opisy i jiných, než-li privilegiálních listin, důležitých pro hospodaření města (různé platy, dlužní úpisy) a byla v platnosti více než sto let. Tyto knihy ze staršího období (mladší budou pojednány na příslušném místě) lze tedy v klasifikaci městských knih klást mezi knihy městského zákonodárství na rozdíl od knih, které byly pořízeny jen za účelem evidence jistého druhu písemností a které v případě Brna máme dochovány až od sklonku 16. století. Tyto pro odlišení nazýváme knihami opisů či kopiářů privilegií (AMB, fond A 1/3, rkps. č. 45–47, 7277, 7278, 7261).¹⁷

S pramennými zdroji — tedy Janovou právní knihou a originály listin — však pracoval Jan z Gelnhausenu zcela samostatně, neboť oproti „předloze“ (rkp. č. 2) nezařadil do rkp. č. 40 listiny krále Jana z roku 1312 a roku 1325 na mýtní svobody a výsadu nálevu cizích vín v městské taberně, kontrole měř a přijímání nových měšťanů (přehled č. 8 a 13). Naopak navíc oproti právní knize pojal do svého výběru privilegií obecné potvrzení výsad, udělené Brnu markrabětem Janem roku 1350 a také dvě listiny téhož vydavatele z roku 1350 a 1351, jež poskytovaly městu jen krátkodobý užitek z ungeltu a berně (přehled č. 23, 24 a 26). Podobně připojil Janovo potvrzení smlouvy města se starobrněnským klášteřem z roku 1351 (přehled č. 27).¹⁸ Pro období po roce 1353 se pak již řídil jen vlastním rozmyslem a do roku 1378 přičlenil dalších deset výsadních listin, a to jak listin skutečně prvořadého významu, jakým bylo privilegium markraběte Jana o povinnosti tranzitu cizích obchodníků z Uher, Rakouska a Polska po královských veřejných cestách přes Brno (přehled č. 38)¹⁹ či známé Joštovo privilegium z roku 1376 o svobodném ustanovování rychtáře (přehled č. 40), tak některá další (viz tabelární přehled). Do svého souboru zařadil Jan

16 Jan z Gelnhausenu bohužel nezaložil za svého působení ani novou knihu statut. Tamtéž: s. 108–109.

17 Nový, Rostislav: *Městské knihy v Čechách a na Moravě 1310–1526. Katalog*. Praha 1963, s. 27–28; *Právní kniha města Brna I*, s. 50; DŘÍMAL, J.: *Archiv města Brna. Průvodce*, s. 132–133 zařazuje i rkps. 45–47 spolu s knihami právními, dekretů, instrukcí a statutů do I. skupiny knih městského zákonodárství, zatímco rkps. 7261, 7277 a 7278 řadí pro jejich skutečně nezpochybnitelný pouze evidenční charakter do IV. skupiny třídícího schématu (a její první podskupiny), vymezené pro opisy diplomatického materiálu.

18 Z listin, týkajících se narovnání ve sporu města se starobrněnským klášteřem, nezařadil oproti právní knize vlastní dohodu, ale naopak až její potvrzení markrabětem Janem z 11. listopadu roku 1351. Podle DŘÍMALA, J.: *Brněnské městské knihy*, s. 128 byl tento později ztracený originál opatřen Janem z Gelnhausenu signaturou XX. Srov. též *Právní kniha města Brna I*, s. 71. Srov. poznámku 13.

19 Potvrzení téže výsady markrabětem Joštem z 10. června roku 1377 není dochováno v originále. J. Dřímál předpokládá, že i to bylo Janem z Gelnhausenu zařazeno do první skupiny a neslo signaturu XXX. Srov. poznámku 13.

z Gelnhausenu také listiny, jež opatřil indorzáty s arabskými číslicemi, tedy obecná potvrzení městských výsad markrabětem Joštem a Václavem IV. z let 1376 a 1378 (přehled č. 39, 42), jakož i listiny, které v originálech řadil do třetí a čtvrté skupiny pro jejich časově omezenou platnost či menší význam (přehled č. 34).²⁰ Podle jeho nazírání do třetí skupiny patřilo i privilegium markraběte Jana z roku 1373 o odkazování hotových peněz v závětech brněnskými měšťany (přehled č. 37).

Byla-li tedy dosavadní literaturou uspokojivě zodpovězena otázka, jakou péči projevovali městští notáři o zeměpanská privilegia do 80. let 14. století, pro následující období — do závěru lucemburské sekundogenitury na Moravě — nebyla této problematice věnována téměř žádná pozornost.²¹ Náš stručný nástin má tedy představovat jakýsi průnik na toto „pole neorané“, a to především z hlediska diplomatického, se současným úmyslem poskytnout podklady pro speciální právně historické bádání. Abychom některými zjištěnými údaji a skutečnostmi nepřetěžovali nadměrně a mnohdy opakovaně text, odvoláváme se na připojené tabelární vyhodnocení výsledků našeho studia. Z toho je zřejmé, že od 80. let 14. do ledna roku 1411 se náš zájem rozšíří jen o dvě privilegia markraběte Jošta. Z nich privilegium z roku 1382 nese ještě poslední Gelnhausenovu signaturu v jím uspořádané první řadě (XXXI) a indorzát „*Jodocus. Quod cives tenent hospitale in Schuta*“, toto privilegium však nebylo pojato samotným Gelnhausenem do soupisu v rkp. č. 40. Pro další léta jsme se pak v různých městských knihách setkali už jen s jedním privilegiem, které figurovalo v soupisech výsadních listin, ale až od 17. století, a to privilegiem z roku 1393, opakujícím výše uvedenou výsadu nalévání cizích vín (vlašského, rakouského, uherského) a svídnického piva v městské taberně (přehled č. 45). V němčině stylizovaná listina je na dorze opatřena signaturou XXXII a poznámkou „*Super propinacione malwasia et alterius potus*“. Na základě paleografického rozboru²² se dá s jistotou určit, že signatura s indorzátem pocházejí z ruky Václava z Jihlavy, který působil v městské kanceláři brněnské v letech 1442–1455.²³ Je známo, že předtím, od roku 1423, byl městským písařem v Olomouci, kde uspořádal

20 Listiny č. 34 z 15. září roku 1364 a č. 31 z 13. dubna roku 1357 nejsou zachovány v originálech, zbývajících sedm je opatřeno dorzálními poznámkami rukou Jana z Gelnhausenu. Za výsadní listiny připojil Jan (opět ve víceméně chronologickém sledu) do rkp. č. 40 z období svého působení v kanceláři (1379–1389) další listiny, vystavené jak markrabětem, tak městem, které se týkaly berních a jiných hospodářských záležitostí, včetně statut pro některé řemeslnické cechy. AMB, fond A 1/3, rkp. č. 40, f. 58r–67r. DŘÍMAL, J.: *Brněnské městské knihy*, s. 124, 129.

21 Z prací J. Dřímala na této problematice se bohužel dochovalo jen nepublikované torzo, obsažené v *Úvodu k nepublikovanému Katalogu* (srov. poznámku 4).

22 Před lety jej prováděl J. Dřímal. Díky pochopení po něm nastoupivšího ředitele Archivu města Brna dr. Františka Zřídka veselého jsem hlubší paleografický výzkum městských písemností do 20. let 17. století uskutečnila i já. Jeho výsledky jsou ve fotokopiích a doprovodné dokumentaci uloženy v AMB. Srov. poznámku 10.

23 *Dějiny Brna I*, s. 130. K působení Václava z Jihlavy v brněnské městské kanceláři nejnověji SULITKOVÁ, L.: *Vývoj městských knih*, s. 148, 150.

listiny tamějšího archivu a založil nové městské knihy.²⁴ Podobně i v Brně hned po svém příchodu založil roku 1442 berní knihu²⁵ a roku 1446 dokončil novou redakci právní knihy, kterou sám opsal do pergamenového rukopisu (AMB, fond A 1/3, rkp. č. 5). Soubor městských privilegií zde uvedený je zcela totožný s výčtem v rkp. č. 2.

Z výše naznačené skutečnosti vyplývá, že i v Brně se Václav z Jihlavy zaměřil na uspořádání a označování indorzáty a signaturami základních městských privilegií. Kromě listiny z roku 1393 opatřil dorzálními poznámkami a římskou číslicí ještě dalších pět listin, poskytujících městu přesně specifikované svobody, z nichž čtyři se časově vymykají z rámce našeho zkoumání.²⁶ Václav z Jihlavy se ale vrátil i k listině z roku 1331 (přehled č. 14), již král Jan povolil Brněnským svobodné odkazování hotových peněz a jež byla Gelnhausenem zařazena do třetí skupiny. Václav ke Gelnhausenovu indorzátu připojil signaturu XXXIII, neboť podle jeho názoru výsada jí udělená měla pro brněnské obyvatele zásadní význam.²⁷ Ač tedy vědomě navázal na původní schéma Jana z Gelnhausenu, pozornost zaměřil pouze na první skupinu listin s konkrétními výsadami, přičemž další listiny, které by byly měly být zařazeny do některé z oněch zbývajících tří skupin, nenesou žádné stopy Václavova označování a tedy třídění. Z období působnosti Václava z Jihlavy v Brně se také nedochovala žádná kniha privilegií, na jejímž základě bychom mohli Václavovo chápání významu jednotlivých privilegiálních listin upřesnit.

Na podkladě studia indorzáty je možno rekonstruovat pořádací práce v městském archivu i následujících radních písařů druhé poloviny 15. století. Ty se však týkaly pouze privilegií pocházejících z 15. století²⁸ a pro starší období respektovaly utřídění, jež předznamenala aktivita Jana z Gelnhausenu. Z období, jemuž věnujeme svůj zájem, byla opatřena indorzátem (ne však signaturou) znějícím „*Marchionis Jodoci super XL marcas canonici Olomucensi de losunga porrigendas*“ Joštova listina

-
- 24 NEŠPOR, Václav: *Dějiny Olomouce II*. Vlastivěda moravská 58. Brno 1936, s. 81; Kux, Johann: *Verwaltungs-geschichte der Stadt Olmütz*. Olmütz 1942, s. 233nn. *Památná kniha olomoucká (kodex Václava z Jihlavy) z let 1430–1492, 1528*. Edd. Libuše Spáčilová, Vladimír Spáčil. Olomouc 2004, s. 33–35.
- 25 Podle zápisu na f. iv této knize je datum jejího založení určitelné po 13. prosinci roku 1446. DŘÍMAL, J.: *Sociální složení a majetek obyvatel Brna v letech 1365 až 1509*. BMD 6, 1964, s. 228.
- 26 Privilegium, jež bylo označeno signaturou XXXIII, je dnes nezvěstné. Další tři listiny opatřené Václavovou dorzální poznámkou, jsou panovnické (1416 VII. 3; 1437 VIII. 7; 1439 VI. 22 — originály v AMB) a jedno je stvrzení prodeje úroku měšťana k oltáři městského kostela (1419 I. 10 — originál v AMB).
- 27 DŘÍMAL, J.: *Úvod k nepublikovanému Katalogu*, s. 20.
- 28 Koncem 15. století převažují indorzáty na listinách, jež zakládaly hospodářské výsady církevních institucí ve městě. Tato skutečnost souvisela se snahou města zvýšit nad těmito institucemi a jejich hospodářstvím svůj dohled, neboť církevní ústavy například neoprávněným nálevem vína či jeho prodejem ve velkém (v sudech) zkracovaly „proti svobodám města“ jeho příjmy. Od konce 15. století lze v městské kanceláři brněnské podle indorzáty sledovat i počínající zájem o aktový materiál. DŘÍMAL, J.: *Úvod k nepublikovanému Katalogu*, s. 27–28. SULITKOVÁ, L.: *Diplomatická produkce v raně novověkém královském městě Brně*. BMD 18, 2005, s. 105.

z 26. dubna roku 1402, která, jak je z tabelárního přehledu zřejmé, nikdy nebyla pojata do vybraných souborů listin, přepisovaných do knih privilegií, případně do knih opisů privilegií a jiných listin, jež sloužily jen pro potřeby správy města. Výsledky paleografické analýzy dovolily určit, že autorem dorzální poznámky byl Petr Pechrar, působící v brněnské městské kanceláři jako podřízená síla koncem 70. let 15. století za radního písaře Jana Gartnera.²⁹

Pro pokročilé 15. století tedy platí, že při snaze charakterizovat péči o městská privilegia jsme odkázáni pouze na dorzální poznámky a postrádáme dobovou knihu privilegií, v níž by byl podán ucelený soubor platných privilegií, sloužící pro případné průkazní řízení a obhajobu městských práv, neboť víme, že uvedené městské knihy je nutno pojímat v téže rovině jako knihy právní, stojící na nejvyšším žebříčku v hierarchii úředních městských knih.

Soupis privilegiálních listin pro dobu přemyslovskou a lucemburskou je však obsažen ve zmíněné starší knize privilegií, založené ještě v předhusitské době (AMB, fond A 1/3, rkp. č. 41). Ruka, která do tohoto rukopisu privilegia přepsala, patří písaři, který roku 1391 založil pamětní knihu brněnskou (AMB, rkp. č. 48).³⁰ Tento přepsal do rkp. č. 41 celkem dvacet tři privilegiálních listin z let 1243–1411,³¹ čímž je dán termín „*post quem*“ tohoto přepisu, vykazujícího jednotný charakter písma i zabarvení inkoustu. Jeho výběr je opětovně dokladem samostatné práce a právního cítění. Oproti knize privilegií (AMB, fond A 1/3, rkp. č. 40) připojil autor tohoto soupisu sice navíc tři privilegia z let 1367, 1376 a 1382 (přehled č. 36, 40, 44) týkající se obnovení mytních svobod pro brněnské obyvatele, svobodné volby rychtáře a patronátního práva ke špitálu sv. Štěpána, ale na druhé straně redukoval privilegia obsažená v Gelnhausenově soupisu o plných osmnáct kusů. Zcela pochopitelné je vyřazení listin s výslovně uvedenou krátkodobou platností (přehled č. 24, 26, 31, 34) či takových, jejichž výsady na přelomu 14. a 15. století ztrácely svou opodstatněnost. Tak například Václav nezařadil listinu č. 2 týkající se speciálních práv Židů,³² neboť za důležitější považoval přesně vymezená práva města vůči Židům, jichž se Brnu dostalo roku 1333 a 1348 (přehled č. 16, 22). Svou aktuální průkaznost také ztrácela listina č. 7 z roku 1297 o oprávnění dolování vzácných i barevných kovů v šestimílovém okruhu kolem Brna (na sklonku 14. století nebylo totiž nikde v okolí Brna dolování doloženo), podobně též listina č. 9 z roku

29 DŘÍMAL, J.: *Úvod k nepublikovanému Katalogu*, s. 24–25. SULITKOVÁ, L.: *Vývoj městských knih*, s. 146, 150 a pozn. 222 na s. 188–189. J. Dřímál ve své studii *Brněnské městské knihy*, s. 123 jej omylem jmenuje jako Jana Pechrara.

30 Tento písař byl J. Dřímalem identifikován jako Václav DŘÍMAL, J.: *Úvod k nepublikovanému Katalogu*, s. 17. Náš paleografický rozbor ale toto ztotožnění nepotvrdil. SULITKOVÁ, L.: *Vývoj městských knih*, s. 149.

31 Na f. 1r–23r. Na závěr připojil obecné potvrzení městských práv králem Václavem IV. ze 17. února 1411 (originál v AMB), které se však již vymyká z rámce našeho zkoumání. Jiný písař pak na f. 23v–24r připojil Albrechtovo potvrzení městských svobod z 20. listopadu 1420 (originál v AMB). Srov. SULITKOVÁ, L.: *Vývoj městských knih*, s. 149.

32 Srov. *Právní kniha města Brna I*, s. 68.

1316 o udělení dobytých Obřan s příslušenstvím městu či listiny o osvobození Brněnských od mýta v Rousínově (přehled č. 11 a 33) z let 1321 a 1357,³³ rozhodnutí ve sporu se starobrněnským klášterem cisterciáků o desátky v Hustopečích (mimo číselnou řadu a č. 27)³⁴ nebo Joštova listina č. 43 umožňující umořovat markraběcí dluh úlevou z městské berně, neboť toto „zvýhodnění“ bylo jen jedním z četných téhož druhu.³⁵ Je-li zcela pochopitelné vynechání listiny potvrzující předání biskupského dvora městu (mimo číselnou řadu) či obecných potvrzení privilegií markrabaty Janem a Joštem roku 1350 a 1376 (přehled č. 23, 39 — víme, že i Gelnhausen tato privilegia považoval za druhořadá) a řeznického řádu z roku 1352 (přehled č. 28),³⁶ speciální pozornost by si zasloužilo vědomé opomenutí Joštových privilegií (přehled č. 37, 41) z roku 1373 a 1377 obnovujících výsadu svobodného testování hotových peněz brněnskými obyvateli a usměrnění tranzitu dálkových obchodníků přes Brno.³⁷ Zatímco s listinou č. 41 se setkáváme v knihách opisů městských privilegií ještě v 17. a 18. století, Joštovo potvrzení „svobodného kšaftování“ v soupisech městských privilegií v mladších úředních knihách nenašlo již nikdy zastoupení, ovšem ve všech se bez rozdílu objevuje původní udělení této výsady králem Janem z roku 1331 (přehled č. 14).

Koncem 15. století (roku 1491) byla v Brně městským písařem Štěpánem porížena třetí redakce právní knihy (AMB, fond A 1/3, rkp. č. 2762),³⁸ která obsahuje výběr základních městských privilegií — „*Privilegia civitatis*“ — ve dvou celcích, ne zcela důsledně chronologicky uspořádaných a oddělených souborem sentencí.³⁹ Celkový počet zde uvedených dvaceti privilegií je oproti Janově první redakci právní knihy užší o čtyři kusy (přehled č. 9, 20, 25, 28). Nepojímá tedy privilegium krále Jana z roku 1316 o předání Obřan Brnu, obecné potvrzení městských svobod týmž panovníkem z roku 1345, dále privilegium markraběte Jana o vrchním právu brněnském z roku 1350 (koncem 15. století zřejmě o této skutečnosti

33 Po roce 1411, kdy Václav přepsal privilegia do rkp. č. 41, vlastnila Rousínov i s mýtem kapitula sv. Petra v Brně. Hosák, Ladislav: *Historický místopis země moravskoslezské*. Brno 1938, s. 202. TENORA, Jan: *Státek sv. Petra v Brně*. Brno 1934, však tuto skutečnost neuvádí. Srov. *Právní kniha města Brna I*, s. 67, 73–74. Roku 1417 přešly uvedené majetky do vlastnictví města Brna. BRETHOLZ, Berthold: *Der Kauf des Marktes Raussnitz durch die Stadt Brünn im J. 1417*. Zeitschrift für Geschichte Mährens und Schlesiens 21, 1917, s. 416–423.

34 Není vyloučeno, že již tehdy neměl k dispozici originál potvrzení této smlouvy z 11. listopadu 1351. Srov. poznámky 13, 36.

35 BRETHOLZ, B.: *Geschichte der Stadt Brünn*. Brünn 1911, s. 321 uvádí z období Joštovy vlády (do roku 1402) ještě dvanáct takových listin na vyrovnání markraběcího dluhu.

36 Z téže doby totiž pocházejí i jiná cechovní statuta, například postřiháčů suken, mlynářů, šrotců, nožířů, lékařů a lékárníků a posléze četná další z druhé poloviny 14. století. BRETHOLZ, B.: *Geschichte der Stadt Brünn*, s. 245–256, 420, 422–424.

37 Je možno předpokládat, že její originál již v době působnosti písaře Václava nebyl k dispozici. Srov. poznámky 18, 33.

38 Nejnověji HOFFMANN, F: *Brněnské městské právo*, s. 165 a pozn. 35 na s. 177.

39 AMB, fond A 1/3, rkp. č. 2762, f. 38r–48v, 202r–209r.

nemohlo být žádných pochyb) a stvrzení řeznického řádu markrabětem Janem z roku 1352.⁴⁰

V 15. století, v nových redakcích právních knih Václava z Jihlavy a písaře Štěpána, nedoznává tedy soubor městských výsad listin podstatnějších změn oproti předchozí právní knize písaře Jana (neobohacují jeho výčet o žádná mladší privilegia po roce 1353), což je vzhledem k charakteru těchto rukopisů jako stabilních záruk platného práva pochopitelné. Jiná je situace u knih privilegií jako praktických právních příruček, v nichž výběr privilegií, případně jiných listin, daleko bezprostředněji odráží právní citění a potřeby doby. Jak jsme naznačili, byl již za písaře Václava někdy na počátku druhého desetiletí 15. století výběr základních městských privilegií pro jejich přepis do knihy privilegií zásadním způsobem upraven a důraz byl položen na privilegia, která nesporně zakládala dlouhodobě platné a konkrétní, především hospodářské výsady města. Jak vyplývá z přiloženého soupisu, tento kmenový soubor cca dvaceti privilegií, vydaných pro Brno panovníky přemyslovské a lucemburské dynastie, nedoznal zásadních obměn ani na sklonku středověku a počátku novověku, neboť jej uvádějí jen s malými obměnami i tři zachované knihy privilegií ze 16. století (AMB, fond A 1/3, rkps. č. 42–44). Starší z nich (AMB, fond A 1/3, rkps. č. 42–43) byly — podle charakteru písma v konfrontaci s datovanými záznamy — založeny ve 30. letech 16. století, mladší (AMB, fond A 1/3, rkp. č. 44) na přelomu 16. a 17. století. I tyto knihy, do nichž byly kromě privilegiálních listin přepisovány také další listiny různých vydavatelů, důležité z hlediska vymezení kompetence městských orgánů zejména vůči příslušníkům vyšších stavů (šlechty a duchovenstva), byly v městské kanceláři brněnské užívány pro dlouhá desetiletí a zápisy do nich tedy byly činěny následně více písaři, přičemž tito při přepisech nedodržovali chronologický sled písemností.⁴¹ Z našeho hlediska je podstatné, že výčet privilegiálních listin je v nich v zásadě týž, jen s tím nepatrným rozdílem, že v rkp. č. 43 není oproti rkps. č. 42 a č. 44 (a tedy i rkp. č. 41) uvedeno privilegium krále Václava II. o svobodné volbě rady z roku 1292 (přehled č. 5) a naopak v rkp. č. 44 chybí oproti předchozím knihám privilegií listina markraběte Karla z roku 1348 o přijímání židovských zástav (přehled č. 22) a listina markraběte Jošta z roku 1382 o patronátním právu města ke špitálu sv. Štěpána (přehled č. 44). Mimo námi sledovaný časový rámec jsou pak z mladšího období shodně s rkps. č. 42–44 přiřazeny listiny do poloviny 20. let 15. století (v rkp. č. 43 do roku 1437) a pak až

40 Srov. poznámku 36.

41 Poněvadž jejich přesná charakteristika se vymyká z rámce našeho pojednání, je možno jen zjednodušeně říci, že značná část písemností je shodně uvedena ve všech těchto knihách privilegií. Rkp. č. 42 byl původně proponován šíře (f. 74v–74r a 80v–17r zůstala prázdná), obsahuje však v dochované verzi písemnosti jen do poloviny 16. století (z písařů, jež se nám podařilo identifikovat jménem, do něj připisoval Václav Basl, Jetřich Lhotský ze Ptení a Jan Mencl), zatímco rkp. č. 43 rozšiřuje chronologicky jejich výběr do roku 1615 a rkp. č. 44, v němž je hlavní důraz položen na písemnosti z přelomu 16. a 17. století, do roku 1663. Písařské ruce zastoupené v obou posledně jmenovaných rukopisech zůstaly jmény neidentifikovány.

privilegia a listiny z prvních desetiletí 16. století, jichž městská rada mohla využít ve svém vleklém sporu s velkou obcí v polovině 20. let 16. století.⁴²

Na základě indorzátů lze i v 16. století rekonstruovat pořádací práce v městském archivu, přičemž největší zásluhy v tomto směru náleží radnímu písaři Janu Munkovi, který ve 30. letech 16. století napsal indorzáty na celkem padesát dalších panovnických listin, přičemž z doprovodných signatur, tvořených římskými a arabskými číslicemi je zřejmé, že zcela respektoval původní třídící Gelnhausenovo schéma. Zatímco v první skupině listin navázal na značení Václava z Jihlavy a opatřil indorzáty a římskými číslicemi od XXXIX do LXV celkem dvacet šest zeměpanských privilegií na konkrétní výsady a hospodářské výhody z let 1416–1524, ve druhé skupině navazoval přímo na práce Jana z Gelnhausenu, neboť po roce 1379 již nikdo nepokračoval v signování všeobecných potvrzení městských svobod arabskými číslicemi. Munka jich v této skupině osignoval sedm. Pět z těchto obecných potvrzení privilegií z let 1411–1471 bylo již předtím opatřeno indorzáty, což naznačuje, že Jan Munka je přeřadil z nižší skupiny do Gelnhausenovy druhé skupiny. Sám Munka však také podstatně rozmnožil třetí skupinu listin v městském archivu — na plných dalších sedmnáct listin napsal totiž indorzáty (bez signatur).⁴³ I v těchto případech se ale jedná pouze o listiny z 15. a přelomu 16. století, takže v utřídění listin námi sledovaného období nedošlo k žádným úpravám.

K zásadní změně v uspořádání privilegiálních listin přistoupil až městský syndik (a kandidát práv) Šebestían Sutor v polovině 17. století. Sutor důsledně oddělil aktový materiál od listinného a tento nově utřídil. Rozrušil zcela třídění Gelnhausenovo, neboť z jeho čtyř skupin vybral do roku 1526 139 listin a opatřil je svými dorzálními poznámkami, zatímco zbývajícím listinám nevěnoval pozornost.⁴⁴

Z vybraných písemností sestavil dvě řady. Do první včlenil 128 zeměpanských privilegií a nejdůležitějších brněnských listin, které zaručovaly Brnu hospodářské výhody. Ve druhé radě o jedenácti kusech byly listiny na městské statky, ty ovšem všechny z období, jež přesahuje rámec našeho zkoumání. V první Sutorově radě jsme zaznamenali z přemyslovského a lucemburského období s jeho indorzáty dvacet dva panovnických listin z celkového počtu čtyřiceti pěti, které nám byly známy z právních knih a knih privilegií. V připojeném soupisu jsou to privilegia č. 3, 5, 10, 11, 12, 13, 14, 18, 19, 20, 22, 23, 28, 29, 30, 32, 35, 37, 39, 40, 42, 44. Na těchto jsou na

42 DŘÍMAL, J.: *Sociální boje v Brně ve 20. letech 16. století*. BMD 1, 1959, s. 221–286. J. Dřímál se tamtéž: s. 30–31 domnívá, že vzhledem ke své silné osobní angažovanosti v tomto sporu přepsal privilegia z let 1523–1525 do rkp. č. 42 radní písař Jan Munka. Ruka, které přepsala v rkp č. 42 na f. 4r–28r privilegia do roku 1424 však podle naší paleografické analýzy není s Munkou totožná. O činnosti tohoto písaře přináší detailní údaje studie JORDÁNKOVÁ, Hana — SULITKOVÁ, L.: *Brněnská kancelář v předbělohorském období (Prospografická a diplomatická studie)*. SAP 45, 1995, s. 303–307.

43 DŘÍMAL, J.: *Úvod k nepublikovanému Katalogu*, s. 34–35.

44 Ukládané spisy začal Sutor zapisovat do zvláštního rejstříku AMB, fond A 1/3, rkp. č. 220. Na f. 1r tohoto rukopisu je jeho vlastnoruční podpis. Srov. též DŘÍMAL, J.: *Archiv města Brna. Průvodce*, s. 7, 39–42.

dorzech jak obsáhlé poznámky o obsahu rukou Sutorovou, tak na okrajích (u přehybu plik) hesla, vystihující obsah listiny jedním až dvěma slovy. Sutor totiž první řadu nejdůležitějších privilegií a listin rozdělil na čtyřicet jedno oddělení, přičemž pro každé oddělení utvořil jedno heslo, které opakoval u listin příbuzného obsahu. Listiny, které patřily do jednoho a téhož oddělení, uspořádal uvnitř oddělení chronologicky a jednotlivá oddělení seřadil za sebou abecedně podle hesel.⁴⁵ Na listinách z námi sledovaného období se šlo o jedenáct věcných skupin, vymezených hesly typu „*Ratswahl*“, „*Mautnachsessung*“, „*Contribution*“, „*Confirmation*“, „*Juden*“, „*Jahrmarkt*“, „*Testamenta*“, „*Stadtrichter*“ a další. Poněvadž z období Sutorovy působnosti⁴⁶ se v městském brněnském archivu nezachoval žádný soupis (případně repertář) privilegií, mohou tedy při snaze rekonstruovat jeho nazírání na důležitost té které výsady pro právní život města, který, jak víme, byl již v této době vázán jednotným městským zákoníkem,⁴⁷ být jistým vodítkem pouze listiny s jeho indorzáty. Navíc oproti privilegiím, uváděným v knihách privilegií od předhusitské doby, opatřil Sutor dorzálními poznámkami a hesly privilegiální listiny č. 11, 19, 23, 28, 35, 37 a 39 z let 1321–1376, zahrnující širokou škálu výsad od konkrétních (mýtní úlevy na určitém místě) přes stvrzení městských svobod en bloc až po statuta řemeslnických cechů. Jeho indorzáty na těchto listinách duplovaly starší dorzální poznámky Gelnhausenovy.⁴⁸

Na druhé straně naopak Sutor nepřipojil své indorzáty na šest listin, běžně uváděných v knihách privilegií a týkajících se jak mýtních osvobození brněnských obyvatel (přehled č. 8, 36) a užitků z místních mýt (přehled č. 6, 21), tak i nadání zásadního charakteru, jakým bylo nařízení markraběte Jana o respektování vrchního brněnského práva z roku 1350 (přehled č. 25).⁴⁹ Podobně neopatřil Sutor svou dorzální poznámkou ani Václavovu listinu městských práv z roku 1243, pravděpodobně proto, že její význam byl taktéž zcela nesporný a kromě toho nesla již i ona výstižný indorzát Gelnhausenův.

45 DŘÍMAL, J.: *Úvod k nepublikovanému Katalogu*, s. 41.

46 D'ELVERT, Christian: *Beiträge zur Geschichte der königl. Städte Mährens, insbesondere k. Landeshauptstadt Brünn*. In: *Schriften der historisch-statistischen Sektion der k. k. mährisch-schlesischen Gesellschaft der Ackerbaues, der Natur- und Landeskunde*. Band 13, 1860, s. 462 uvádí k roku 1666 Sutorova nástupce Jana Jiřího Košínského. DŘÍMAL, J.: *Archiv města Brna. Průvodce*, s. 8, cituje správně jeho křestní jméno jako Řehoř Ignác.

47 Recepce Koldínova zákoníku, přijatého městy na jihoněmeckém právu již roku 1580, byla však na Moravě zdlouhavější než v Čechách, bezvýhradně zde tento zákoník vstoupil v platnost až roku 1697. Srov. ŠUJAN, František: *Dějepis Brna*. Brno 1928², s. 302–303; JANÁK, Jan — HLEDÍKOVÁ, Zdeňka: *Dějiny správy v českých zemích do roku 1945*. Praha 1989, s. 257. Některé indicie však naznačují, že Brno zřejmě respektovalo Koldínův zákoník už dříve — viz JORDÁNKOVÁ, H. — SULITKOVÁ, L.: *Předbělohorské soudy na Moravě a královské město Brno*. Časopis Matice moravské 113, 1994, s. 247.

48 Bez jakéhokoli indorzátu je pouze listina č. 11.

49 Tato výsada však byla zahrnuta do všech knih privilegií a jejich opisů od 14. do 18. století. O intenzitě styků dceřiných míst s Brnem, dokumentovatelné díky kvantifikaci pramenného materiálu pro 15.–18. století srov. ŠTARHA, I.: *Okruh brněnského městského práva*, s. 158–165.

Ačkoli vlastní pořádací práce v archivu ustrnuly až do poloviny 18. století na v zásadě neměnném pořádku,⁵⁰ ze tří zachovaných knih opisů privilegií a listin z konce 17.⁵¹ a první poloviny 18. století (AMB, fond A 1/3, rkps. č. 45–47) je patrné, že v městské kanceláři Sutorovi nástupci v úřadě městského syndika projevovali úsilí o řádnou, systematickou evidenci jak městských privilegií, tak normotvorných aktů orgánů městské samosprávy i nejrůznějších „kompetenčních“ smluv s jinými právními subjekty. Z těchto úředních knih je nejstarší rkp. č. 47, založený někdy v 70. letech 17. století (poslední datovaná písemnost pochází z roku 1671), z jehož formálního rozboru vyplývá, že zápisy městských privilegií sem byly učiněny podle předem stanoveného schématu, a to pouze dvěma písaři (plynule na sebe navazujícími), z nichž každý (podle zabarvení inkoustu a charakteru písma) přepisoval texty z podkladů najednou. Městská privilegia z období středověku a raného novověku zde byla rozvržena do dvaceti věcných skupin (oddělených výrazně nadpisy červeným inkoustem), počínaje privilegiem zaručujícími základní městské svobody. Pokud i v nich byly některé výsady výslovně konkretizovány, jsou, většinou jen zmínkou, vzpomenuy i v příslušné vytčené skupině, jako jsou „*Appellationssachen*“, „*Mautgerechtigkeit*“, „*Mautfreiheit*“, „*Collectarum immunitas oder Befreiung der Steuergaben und Contribution*“, „*Wassergerechtigkeit*“, „*Meilrecht oder Wein- und Bierschenkgerechtigkeit*“ atd. Jak patrně z připojeného přehledu, pro období přemyslovské a lucemburské sem byla připsána až na listiny (přehled č. 12, 18 a 20) všechna privilegia, známá z předchozích knih privilegií, rozmnožená ještě o listinu z roku 1345 o povinnostech Židů vůči markraběcí komoře (přehled č. 19), kterou jsme výše poznali jen jako opatřenou Gelnhausenovým a Sutorovým indorzátem. K privilegiím pak byly v tomto rukopise pro 17. století přiřazeny (opět en bloc) různé instrukce, statuta a nařízení, jakož i smlouvy města s různými církevními institucemi.

Obdobné, i když ne tak detailně specifikované věcné třídění městských privilegií zachovává i rkp. č. 45 z 20. let 18. století, který zahrnoval jen základní městská privilegia, zatímco další doprovodné listiny, většinou též městem přijaté, a smlouvy byly vyčleněny do samostatného rkp. č. 46, vzniklého současně (a sepsaného týmě písařem). Gros materiálu, zapsaného jedním písařem někdy po 12. březnu 1726, kdy je datováno privilegium Karla VI.,⁵² představuje v rkp. č. 45 přepisy hodnověrných opisů privilegiálních listin, předložených k verifikaci od října do prosince roku 1716

50 DŘÍMAL, J.: *Archiv města Brna. Průvodce*, s. 40.

51 Ze 70. let 17. století pochází rukopis nazvaný „*Abschriften der Urkunden, Briefen und Anderen Schriftstücke betreffend Brünn aus den Jahren 1315–1670*“ a sestavený na základě opisů kolacionovaných registrátorem a expeditorem moravského královského tribunálu Matyášem Čádeckým z Chotěšova (AMB, fond A 1/3, rkp. č. 7261), které však nejsou řazeny důsledně chronologicky ani tematicky. Z námi sledovaného období jsou zde pouze dvě listiny (č. 9 z roku 1316 a č. 25 z roku 1350), které jsme tedy reflektovali pouze v tabelárním přehledu. Srov. též DŘÍMAL, J.: *Archiv města Brna. Průvodce*, s. 180; SCHRAM, Wilhelm: *Katalog der Handschriften des Franzens-Museums in Brünn*. Brünn 1890, s. 3, n. 375.

52 Pag. 525–531, z listin po roce 1716 je zde uvedeno ještě privilegium Karla VI. s doprovodnou intimací ze 4. dubna 1720 (pag. 825–836).

moravskému královskému tribunálu. U listin vystavených před tímto datem je totiž vždy doložka (v jazyce textu listiny)⁵³ o kolacionování textu, stvrzená F. H. Köhlerem, registrátorem a expeditorem moravského královského tribunálu.⁵⁴

Na základě takto předložených listin vydal Karel VI. 4. dubna 1720 bezinzertní konfirmaci svobod, nadání a imunit, které Brnu udělili jeho předchůdci na panovníckém stolci⁵⁵ a jimž se do té doby město stále těšilo — bylo tedy „in usu et actuali possessione“ těchto výsad. V úvodu Karlovy konfirmace, jakož i v intimaci o provedeném potvrzení z téhož dne, určené brněnskému městskému magistrátu,⁵⁶ doporučuje císař Brnu, aby napříště v extraktu privilegií, předkládaných pro podobné účely, byly uváděny listinné texty také in extenso, aby nemohlo dojít k omylům v jejich interpretaci. Uvádí jmenovitě listinu krále Václava II. (z roku 1293) na mostní mýto, v níž se původně jednalo pouze o vybírání poplatků za použití mostů a z vozů, nikoli též ze zboží a osob, přičemž na druhé straně požaduje připojit aktualizované tarify. Není naším úkolem zkoumat na tomto místě konkrétní průběh konfirmačního řízení, v rámci něhož se tedy zřejmě ověřený opis listin, vybraných k potvrzení, dostal pouze k zemskému úřadu (tribunálu), a nikoli k centrálnímu úřadu ve Vídni, ač postup měl být opačný,⁵⁷ podstatné je, že toto řízení, jež Karel VI. v uvedených písemnostech nenazývá ještě revizí, předcházelo císařský reskript z 6. ledna 1721, oznamující ochotu panovníkovu přistoupit ke konfirmacím listin svých předchůdců pro církevní i světské vrchnosti včetně královských měst.⁵⁸

Z období, které je předmětem našeho zájmu, bylo k potvrzení předloženo dvacet osm privilegií, z nichž dvě — o povinnostech Židů vůči městské komoře z roku 1345 (přehled č. 19) a statuta cechu zlatníků z roku 1367 (přehled č. 35) — nebyla předtím nikdy pojata do soupisů privilegiálních listin (poznali jsme je pouze jako originály opatřené Gelnhausenovým a Sutorovým indorzátem). Dalších devět listin z 50.–70. let 14. století (přehled č. 23, 24, 26, 27, 31, 34, 37, 39 a 43) nám pak bylo známo jen ze souboru Jana z Gelnhausenu v rkp. č. 40, který reflektoval i krátkodobé, tehdy aktuální výsady či všeobecná potvrzení městských svobod. Zbývajících sedmnáct listin patří mezi častěji frekventované jak v předchozích knihách privilegií, tak pro období do roku 1353 též v právních knihách. Z privilegií, která

53 Srov. VAŠKŮ, Vladimír: *Panovnícké konfirmace pro moravské kláštery v 18. století*. In: Spisy Univerzity J. E. Purkyně v Brně, Filozofické fakulty, sv. 230. Brno 1981, s. 26.

54 Poslední listinou, připisanou sem jiným písařem, je privilegium Marie Terezie na dva výroční koňské trhy z 5. června roku 1756.

55 Jde podle VAŠKŮ, V.: *Panovnícké konfirmace*, s. 7 o typ b), tzv. zmínkový, neboť Karel VI. se odvolává na privilegium Ferdinanda II. z 24. října 1633, Ferdinanda III. z 19. února 1639 a zvláště svého otce Leopolda I. z 11. března 1698 (všechna jsou v originálech dochována v AMB).

56 AMB, fond A 1/3, rkp. č. 45, pag. 825–826.

57 VAŠKŮ, V.: *Panovnícké konfirmace*, s. 11–12.

58 Tamtéž: s. 9. Hromadná revize privilegií byla z rozhodnutí císaře Karla VI. zahájena na Moravě už počátkem 30. let 18. století. Týž: *Konfirmace privilegií městečka Polešovic v 18. století*. Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity C 28, 1981, s. 143.

téměř pravidelně figurovala v knihách privilegií jich několik naopak nebylo do tohoto výčtu pojato, a to především obecná potvrzení městských výsad z roku 1340, 1348 a 1378 (přehled č. 18, 20 a 42) a Joštovo privilegium omezené právní platnosti z roku 1379 (přehled č. 43). Dále z lucemburských privilegií, upravujících opakovaně průběh veřejných a královských cest přes Brno a osvobozujících brněnské kupce od mýta v Rousínově, nebyly reflektovány časově starší z těchto výsad, totiž listina krále Jana z roku 1336 (přehled č. 17)⁵⁹ a roku 1321 (přehled č. 11). A konečně do konfirmačního řízení nebyla zahrnuta listina z roku 1268, týkající se speciálních židovských práv (přehled č. 2).⁶⁰ Avšak vcelku vzato, představuje výběr dvaceti osmi privilegií do roku 1411, určených ke confirmaci (možno se domnívat, že z vlastní iniciativy města) svod základních městských práv, která překlenula v nezměněné podobě práh novověku, a protože nebyla v rozporu se zájmy krále, státu ani jiných stavů, mohla být panujícím vladařem ještě roku 1720 uznána za platná.

V 18. století proběhlo ještě další revizní řízení, a to za Marie Terezie, která stvrdila platnost vybraných privilegiálních listin 22. prosince 1747, tedy šestnáct let poté, co se předkládání privilegií k potvrzení — vzhledem k možným nesrovnalostem s tehdy platným právem — stalo povinným.⁶¹ Které výsadní listiny jí byly městem předloženy ke confirmaci, můžeme posuzovat jak z knihy opisů privilegií, sepsané v 80. letech 18. století (AMB, fond A 1/3, rkp. č. 7277), tak tentokrát i přímo z originálu potvrzení, uchovaného v městském archivu, neboť se jedná o inzertní confirmaci, uvádějící plné texty potvrzovaných listin. V úvodu confirmace se říká, že s předloženým „extraktem privilegií, nadání a svobod možno souhlasit ve všech ustanoveních, neboť neprotiřečí platnému zemskému právu“. Porovnáním znění confirmovaných listin s jeho dochovanými originály jsme ověřili, že v jejich znění skutečně nedošlo k žádným úpravám, dlužno je ovšem zdůraznit, že pro námi sledované období bylo k potvrzení vybráno jen devět listin, a to, jak se zdá, bez cílenějšího záměru soustředit se na určité okruhy výsad, důležitých buď obecně z hlediska hospodářského rozvoje města či vymezení jeho správních a soudních kompetencí, případně z hlediska civilního práva jednotlivých obyvatel města (opomenuta byla i výsadní listina krále Václava I. z roku 1243). Potvrzeny tedy byly jen listiny z rozpětí let

59 Listina krále Jana z 21. září 1333 též — kromě jiných konkrétních nadání — upravovala směr cesty dálkových obchodníků přes Brno. S tímto privilegiem se setkáváme právě jen v mladších knihách opisů privilegií (AMB, fond A 1/3, rkps. 45 a 47). AMB, fond A 1/3, rkp. č. 45 uvádí tedy listiny markraběte Jana a Jošta z roku 1373 a 1376 v téže záležitosti, přičemž těžko vysvětlitelným faktem zůstává, že ani v této městské knize, ani v žádné jiné nebyla reflektována listina markraběte Karla s toutéž výsadou z 22. března 1348, kterou jsme poznali jen jako označenou dorzální poznámkou a signaturou Gelnhausenovou.

60 Srov. poznámku 32. Z listin, upravujících vztah města vůči Židům, bylo reflektováno privilegium z roku 1348 o židovských zástavách (přehled č. 22) a privilegium z roku 1333 (přehled č. 16) o jejich finanční účasti na údržbě opevnění, ale ne privilegium z roku 1345 (přehled č. 19) o povinnostech Židů vůči městské komoře. Toto privilegium bylo zahrnuto do výčtu privilegií pouze v AMB, fond A 1/3, rkp. č. 47. Oba originály těchto privilegií jsou opatřeny indorzáty rukou Jana z Gelnhausenu a Šebestiána Sutora.

61 Vašků, V.: *Panovnické confirmace*, s. 10.

1292–1393 (přehled č. 5, 10, 12, 14, 29, 32, 40, 44 a 45) počínajíc výsadou svobodné volby rady a končíc obecným potvrzením privilegií markrabětem Joštem z roku 1376, udělením patronátního práva špitálu sv. Štěpána městu a oprávněním nalévat v městské taberně cizí vína a svídnické pivo.

Jsme tedy svědky značné redukce ve výběru výsadních listin pro přemyslovské a lucemburské období,⁶² jež byly soudobou právní praxí uznány za „nezávadné“ a korespondující s platným právním řádem. Souvisí to nepochybně s obecnými vývojovými trendy, které v narůstající intenzitě vedly z hlediska osvětského absolutismu ke zpochybňování a rušení zastaralých ustanovení, kolidujících se zájmy dvora a státu. Dochází tedy poprvé k jistému narušení vědomí právní kontinuity, s čímž také koresponduje zjištění, že ačkoli v 60. letech 18. století byly nově uspořádány listiny v městském archivu (rajhradským benediktinem Bonaventurou Pitrem), motivací nebyly prakticko-právní zřetele, nýbrž především zájem historiografický.⁶³

Vystupňovaný kritický postoj úřadů ke stavovským privilegiím byl zvláště markantní za vlády Josefa II.⁶⁴ Město Brno tehdy zřejmě rezignovalo na předložení svých privilegií k potvrzení (panovnická konfirmace není dochována ani v originále ani v opise)⁶⁵ a neučinilo tak ani v následujících letech. Uvedená konfirmace Marie Terezie z roku 1747 tedy představuje poslední panovnické stvrzení platnosti městských privilegií.

Zájem vlastivědný pak také motivoval nejmladší soupisy privilegií v 19. století. Zasluhou Christiana d'Elverta byly shromážděny nejružnější výpisky k dějinám Brna od 13. století (výpisy z berních knih, sněmovních usnesení, regesta listin k církevním dějinám, k etymologii názvu Brna) a doplněny chronologicky neuspořádaným výběrem privilegií do poloviny 18. století. Tento soubor volných listů byl někdy v 19. století nazván „*Urkunden, Dokumente, Schriften u.a. zur Geschichte Brünn, gesammelt von Ch. d'Elvert*“ (AMB, fond A 1/3, rkp. č. 7278). Pro námi sledovaný časový úsek je zde přepsáno pouze sedm privilegií z let 1243–1393. Jejich výběr je ovšem víceméně nahodilý, a proto také nevhodný pro jakékoli hodnocení v širších souvislostech.

62 Konfirmace Marie Terezie zahrnuje celkem čtyřicet jednu privilegiální listinu z rozpětí let 1292–1727.

63 Pořízení repertáře městských privilegií pověřila městská rada čtyři konšely již roku 1746, ale ti svou práci nedovedli ke zdárnému završení. Značně neúplný repertář je uložen v AMB, fond Q 1 Spisovna Archivu města Brna, sign. 2 (původní sign. U 1, č. 142/II). DŘÍMAL, J.: *Archiv města Brna. Průvodce*, s. 40. Též DŘÍMAL, J.: *Úvod k nepublikovanému Katalogu*, s. 42–43. Tamtéž s. 40–41 je podrobný popis třídícího systému Piterova. Piter snížil počet Sutořem zavedených čtyřiceti jednoho oddělení na třicet osm, přičemž jejich vymezení a sled doznaly značných obměn. Piterův latinský katalog 458 listin, mandátů a listů, dokončený roku 1762, je uložen taktéž v AMB ve fondu Q 1, sign. 3 (původní sign. U 1, č. 143).

64 K potvrzování byla předkládána na základě dvorského dekretu z 27. ledna 1781. VAŠKŮ, V.: *Panovnické konfirmace*, s. 13; též, *Konfirmace privilegií*, s. 151.

65 Ověření v listinných sbírkách Archivu města Brna a Moravského zemského archivu vyznělo negativně a městské úřední knihy postrádají jakoukoli reminiscenci na takovýto právní akt. Je otázkou dalšího výzkumu, zda možnou přípravnou fází nezachycují materiály moravskoslezského gubernia.

Závěrem tedy možno konstatovat, že od první poloviny 14. století je prokazatelná snaha města pro utřídění základních městských výsadních listin jako jednoho z pramenů platného práva. Jejich systematické evidence se buď z vlastního podnětu, nebo z pověření městskou radou ujímali přední městští písaři, zpočátku především v souvislosti s potřebou sestavit právní pomůcku, která by obsahovala oba zdroje práva, tedy jak právo udělené z vyšší moci, tak právo nalézané v každodenní praxi městských orgánů. Radní písař Jindřich sepsal již ve 30. letech 14. století deset privilegií, tehdy mu dostupných, přičemž jím vytvořený základ právního rukopisu využil následně další z radních písařů Jan, který jednak Jindřichův rukopis doplnil o normativní akty městského soudu a rady a jednak v polovině 14. století sestavil z obou uvedených zdrojů vlastní právní příručku, v níž výběr základních městských privilegií více než dvojnásobně rozšířil.

Za dalšího z radních písařů, Jana z Gelnhausenu, je na základě jeho vlastnoručných dorzálních poznámek na originálech čtyřiceti šesti listin možno velice přesně rekonstruovat jejich uspořádání v městském archivu do čtyř skupin (listiny na konkrétní hospodářské výsady, obecná potvrzení městských práv, privilegia přechodné právní platnosti a jiné důležité listiny, ovšem nevydané zeměpánem). Na toto pořádací schéma navázal, jak je opětovně prokazatelné na základě studia indorzátů, v polovině 15. století písař Václav z Jihlavy, který v uspořádání panovnických listin do roku 1411 provedl jen nepatrné úpravy. Další zjistitelné pořádací práce v 70. letech 15. století se listin z námi sledovaného období vůbec nedotkly a podobně i další z velmi aktivních radních písařů, působící v Brně v letech 1520–1538, Jan Munka, věnoval při respektování Gelnhausenova pořádacího principu pozornost pouze privilegiím mladším.

Systém uspořádání privilegiálních listin podstatně obměnil až v polovině 17. století městský syndik Štěpán Sutor, za něhož se všechna privilegia, vydaná panovníky přemyslovské a lucemburské dynastie dostala do první řady nejdůležitějších listin. Z nich pak za zvlášť významná považoval dvacet dva privilegií, na něž ke Gelnhausenovým poznámkám připojil ještě indorzáty vlastní. A toto uspořádání pak ve své podstatě zůstalo zachováno až do druhé poloviny 18. století.

Praktické právní potřeby současně vedly městské písaře k tomu, aby písemnosti z okruhu práva uděleného i nalézaného sepisovali do městských knih. Z právních rukopisů respektovala druhá redakce Václava z Jihlavy z roku 1446 tentýž výběr základních městských privilegií jako právní kniha písaře Jana z roku 1355, redakce písaře Štěpána z roku 1491, poslední před pokusy o kodifikaci jednotného městského práva, pak tento výběr jen nepatrně (o dva kusy) redukovala. Zatímco účel těchto právních pomůcek byl spatřován v podpoře výkonu soudní a správní činnosti městských orgánů, pro evidenci privilegií a normotvorných aktů si jednotliví městští písaři sestavovali podle vlastní koncepce speciální knihy, jež mohly současně posloužit i pro rychlou orientaci v případě nutnosti poskytnutí právní opory či důkazu. S těmito knihami privilegií se v brněnské městské kanceláři setkáváme již od 80. let 14. století. Autorem nejširšího výběru třiceti osmi privilegií pro zmiňovaný

účel byl radní písař Jan z Gelnhausenu (který ovšem, jak víme, tento svůj soupis poznamenal do knihy statut, založené jeho předchůdcem, městským písařem Janem). Obměněný a zúžený soubor dvaceti tří privilegiálních listin pro období do roku 1411 přináší kniha privilegií, sestavená na počátku druhého desetiletí 15. století písařem Václavem, který kladl důraz na ty listiny, které zakládaly dlouhodobě platné a konkrétní, především hospodářské výsady města.

Hodnotu takto vybraných výsad pro právní život novověkého města v zásadě (s malými obměnami) respektovali další městští písaři (jménem nám již většinou neznámí)⁶⁶ až do poloviny 17. století, což vyplývá z mladších soupisů privilegií v knihách, jež klasifikujeme jako „knihy opisů či kopií privilegií“ pro odlišení přednostního akcentu evidenčního při jejich vzniku (na rozdíl od zřetele správně právního u „knih privilegií“). Tento v podstatě „kmenový“ soubor městských privilegií se stal také základem pro jejich obecnou, bezinzertní confirmaci císařem Karlem VI. roku 1720. Plné znění listin, vybraných k potvrzení, je zachováno v knize opisů privilegií z poloviny 20. let 18. století. Mladší kniha opisů z 80. let 18. století zachycuje privilegia, předložená k potvrzení roku 1747 Marii Terezii, přičemž z období do roku 1411 se jedná o pouhých devět listin. I když porovnání jejich znění v originále inzertní confirmace s dochovanými originály potvrzovaných privilegií vyznělo v tom smyslu, že revizní řízení v nich neshledalo žádné pasáže, které by se nesrovnávaly se soudobě platným právním stavem, omezený a nedůsledný výběr confirmovaných privilegií současně naznačuje oslabení právního povědomí kontinuity v polovině 18. století. Také pořádací práce v listinném materiálu městského archivu v 60. letech 18. století jsou dokladem, že správně právní zřetele ustupují do pozadí a začíná se i zde více uplatňovat zájem historiografický, související s obecnými vývojovými tendencemi.

66 Srov. poznámky 10, 22, 41. Paleografický rozbor městských úředních knih tedy již nepostihl AMB, fond A 1/3, rkps. 45–47, 7277 a 7278. Je však zřejmé, že do rkp. č. 7278 činil v 19. století různé přípisky a poznámky Ch. d'Elvert.

PŘÍLOHY

- 1) Přehled pojednáváných listin v pořadí údajů:
 - pořadové číslo, datum, indorzáty na originálech (J = Jan z Gelnhausenu, V = Václav z Jihlavy, S = Šebestián Sutor), x = přepis listiny v některé z městských knih označených současnou signaturou uložení v Archivu města Brna;
 - mimo číselnou řadu uvedeny v chronologickém pořadí originály listin opatřených indorzátem, avšak nepřepsaných do žádné z městských knih;
 - v oblé závorce mimo číselnou řadu uvedeny v chronologickém pořádku listiny jiných vydavatelů nežli panovníka (originály i opisy z městských knih).
- 2) Přehled pojednáváných listin v tomtéž chronologickém sledu v pořadí údajů: pořadové číslo, datum, místo vydání, vydavatel, stručný regest, stav dochování, edice.
- 3) Text „in extenso“ dosud needitovaného mandátu krále Jana Lucemburského z 1333, září v prospěch brněnských měšťanů (viz č. 15).
- 4) Přehled panovnických privilegií potvrzujících městská privilegia po roce 1411 v pořadí údajů: datum, místo vydání, vydavatel, charakter konfirmace, stav dochování, (edice).

č.	datum	ind.	1	2	5	2762	40	41	42	43	44	45	47	7277	7278	7261
28	1352, listopad 4	J S	-	x	x	-	x	-	-	-	-	x	-	-	-	-
29	1353, březen 24	J S	-	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	-	-
30	1353, březen 31	J S	-	x	x	x	x	x	x	x	x	-	x	-	-	-
31	1357, duben 13		-	-	-	-	x	-	-	-	-	-	-	-	-	-
32	1357, září 19	J S	-	-	-	-	x	x	x	x	x	x	x	x	-	-
33	1357, říjen 25	J	-	-	-	-	x	-	-	-	-	x	x	-	-	-
	1361, listopad 30	J	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
34	1364, září 15		-	-	-	-	x	-	-	-	-	-	-	-	-	-
	1367, leden 18	J	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
35	1367, duben 28	J S	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	x	-	-	-
	1367, červen 8	J	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
36	1367, listopad 5	J	-	-	-	-	-	x	x	x	x	x	x	-	x	-
37	1373, červen 22	J S	-	-	-	-	x	-	-	-	-	-	-	-	-	-
38	1373, červen 23	J	-	-	-	-	x	x	x	x	x	x	x	-	x	-
39	1376, duben 15	J S	-	-	-	-	x	-	-	-	-	-	-	-	-	-
40	1376, duben 15	J S	-	-	-	-	-	x	x	x	x	x	x	x	-	-
	1376, duben 15	J	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
	(1377, duben 29)		-	-	-	-	x	-	-	-	-	-	-	-	-	-
41	1377, červen 10		-	-	-	-	x	-	-	-	-	x	x	-	-	-
42	1378, duben 26	J S	-	-	-	-	x	x	x	x	x	-	-	-	-	-
	(1378, prosinec 31)		-	-	-	-	x	-	-	-	-	-	-	-	-	-
	(1379, červenec 15)		-	-	-	-	x	-	-	-	-	-	-	-	-	-
43	1379, červenec 24		-	-	-	-	x	-	-	-	-	-	x	-	-	-
44	1382, srpen 9	J S	-	-	-	-	-	x	x	x	-	x	x	x	-	-
45	1393, březen 23	V	-	-	-	-	-	-	-	-	-	x	x	x	x	-

Příloha 2

- 1 1243, leden — , Praha; král Václav I. — udělení svobod a práv „pro obecné dobro“,
orig. AMB, ed. CDB IV/1, s. 79–84, č. 17
orig. AMB, ed. CDB IV/1, s. 84–87, č. 17

- 2 1268, srpen 23, U Brna; král Přemysl Otakar II. — obnovení práv Židů na královských majetcích,
orig. AMB Ø, ed. CDB V/2, s. 137–141, č. 566

- 3 1276, květen 28, Znojmo; král Přemysl Otakar II. — kompetence městského rychtáře i na předměstí, pokuty však případnou vrchnostem provinilých,
orig. AMB, ed. CDB V/2, s. 508–509, č. 815

- 4 1291, červenec 13, Brno; král Václav II. — výroční trh kolem sv. Havla,
orig. AMB, ed. CDB IV, s. 48–49, č. 298

- 5 1292, březen 13, Brno; král Václav II. — svobodná volba rady ,
orig. AMB, ed. CDM IV, s. 385–387, č. 303

- 6 1293, únor 25, Brno; král Václav II. — výnos ze cla „Pruckmaut“ na opravu mostů, cest a hradeb,
orig. AMB, ed. CDM IV, č. 396–397, č. 312

- 7 1297, březen 25, Brno; král Václav II. — právo dolování v okruhu šesti mil,
orig. AMB, ed. CDM V, s. 61–62, č. 65 (z konfirmace 1457, listopad 16)
1307, srpen 8, v táboře u Jemnice; rakouský vévoda Fridrich — slib potvrzení výsad, udělených bratrem Rudolfem, bude-li přijat za krále,
orig. AMB, ed. CDM VI, s. 6–7, č. 8
1307, říjen 17, u Znojma; římský král Rudolf — obecné potvrzení privilegií, udělených Rudolfem a potvrzených vévodou Fridrichem,
orig. AMB, ed. CDM VI, s. 9, č. 10

- 8 1312, srpen 29, Brno; král Jan — konfirmace listiny krále Rudolfa z 1307, leden 29, týkající se osvobození brněnských měšťanů od mýt v Čechách a na Moravě,
orig. AMB, ed. CDM VI, s. 48, č. 67 (reg.)

- 9 1316, březen 31, Praha; král Jan — donace dobytého hradu Obřan se vším příslušenstvím městu a osvobození od obecné berně těch mimobrněnských statků brněnských měšťanů, které jsou poplatné městu,
orig. AMB, ed. CDM VI, s. 70–71, č. 100

- 10 1319, prosinec 23, Praha; král Jan — opakování výsady o osvobození dědičných statků brněnských měšťanů od obecné berně s přidáním exempce těchto statků z jurisdikce zemských úředníků a jejich podřízení pouze městskému rychtáři,
orig. AMB, ed. CDM VI, s. 121–122, č. 155

- 11 1321, leden 1, Praha; král Jan — osvobození od mýta pěších osob bez kupeckého zboží v Rousínově, patřícímu ke královskému hradu Špilberku,
orig. AMB, ed. CDM VI, s. 133–134, č. 176

-
- 12 1323, září 8, Brno; král Jan — ustanovení, že brněnští měšťané jsou povinni berní pouze z městíšť, nikoli z domů, dále že zádušní odkazy podléhají témuž zpoplatnění ze hřivny jako majetek měšťanů a že k prodeji vzácných suken jsou oprávněni pouze měšťané královských měst na Moravě, na prvním místě jmenovitě Brna,
orig. AMB, ed. CDM VI, s. 179, č. 240
-
- 1323, září 25, Brno; král Jan — oprávnění vybírat 630 hřiven a 1 věrduňk grošů denárů z kutnohorské urbury v náhradu za dary poskytnuté uherskému králi,
orig. AMB, ed. CDM VI, s. 181–182, č. 244
-
- 13 1325, duben 5, Znojmo; král Jan — potvrzení výsad udělených předchozími panovníky s přidáním dalších ustanovení o povolené době nálevu rakouských vín brněnskými měšťany, o kontrole tržních měr brněnským rychtářem a přísedními, soudní iurisdikci nad duchovními i světskými osobami včetně obyvatel olomoucké diecéze na území města Brna a oprávnění přijímat za měšťany poddané světských a církevních vrchností z Čech a Moravy po předložení (zachovacího listu),
orig. AMB, ed. CDM VI, s. 219–22, č. 283
-
- 1328, listopad 11, Brno; nařízení městských přísedních (starých a nových) ohledně obchodu se sukny,
orig. AMB, ed. CDM VI, s. 288–290, č. 374
-
- 14 1331, září 10, Praha; král Jan — svobodné odkazování peněz, nikoli však nemovitostí, brněnskými měšťany s přidáním nařízení, že majetky duchovních ve městě podléhají všem městským břemenům a nesmějí být duchovními osobami zakupovány takové, které dříve patřily městu,
orig. AMB, ed. CDM VI, s. 328, č. 429
-
- 15 1333, září 3, Parma; král Jan — mandát moravskému hejtmanovi, aby zajistil, že od brněnských měšťanů nemá nikdo požadovat neoprávněné desátky z vinic,
orig. AMB Ø, ed. Ø — viz přílohu 3
-
- 16 1333, září 21, Parma; král Jan — ustanovení, že pod trestem zabavení zboží mají kupci z Rakous volit cestu přes Brno a nikoli přes Měnin s přidáním dalších ustanovení o povinnosti Židů přispívat na opravu hradeb, o neplacení obecné berně brněnskými měšťany ze statků, z nichž platí úrok církevním institucím a o možnosti volby jakékoli obchodní cesty do Čech brněnskými kupci,
orig. AMB, ed. CDM VI, s. 355–356, č. 465
-
- 17 1336, leden 6, Vyšehrad; král uherský Robert a král český Jan — úmluva o mýtních poplatcích na hranicích uherského království,
orig. AMB, ed. CDM VII, s. 204, č. 282
-
- 18 1340, červenec 12, Brno; markrabě Karel — potvrzení výsad udělených předchozími panovníky,
orig. AMB, ed. CDM VII, s. 204, č. 282
-
- (1340, listopad 30), —; kazatel Jindřich (Hanczmann), syn Mikuláše de Turri z Tišnova — donace domu pro účely zřízení kaple u farního svatojakubského kostela,
orig. AMB, ed. CDM VII, s. 214–215, č. 296
-
- 1341, leden 3, Písek; král Jan — donace vsi Nerestce s příslušenstvím manovi Ubislavovi z Nerestce,
orig. AMB, ed. CDM VII, s. 217–218, č. 300
-

-
- 19 1345, červen 6, Brno; markrabě Karel — povolení přijímat nadále Židy za brněnské obyvatele se současným stanovením jejich povinností vůči komoře,
orig. AMB, ed. CDM VII, s. 443–444, č. 608
-
- 20 1348, únor 12, Norimberk; král Karel — potvrzení výsad udělených předchozími panovníky,
orig. AMB, ed. CDM VII, s. 549, č. 752
- 1348, březen 22, Praha; král Karel — ustanovení, že kupci z Rakous, Uher a Polska mají pod trestem zabavení zboží volit veřejné a královské cesty přes Brno,
orig. AMB, ed. CDM VII, s. 552–553, č. 761
-
- 21 1348, březen 22, Praha; král Karel — povolení vybírat po tři roky („ungelt“) od osob nepoplatných městu a projíždějících jím na koni a výnos užít na opravu mostů a dláždění města,
orig. AMB, ed. CDM VII, s. 552, č. 760
- 1348, březen 23, Praha; král Karel — povolení vybírat dočasně židovský úrok 100 kop pražských grošů, náležející královské komoře, na umoření panovníkova dluhu uherskému králi a Jindřichovi z Lichtemburka (město bylo ručitelem půjčky),
orig. AMB, ed. CDM VII, s. 553–554, č. 763
-
- 22 1348, březen 23, Praha; král Karel — ustanovení, že Židé ve městě nesmějí přijímat žádné zástavy po západu slunce, ve dne pak jen za přítomnosti dvou konšelů,
orig. AMB, ed. CDM VII, s. 554, č. 764
-
- 23 1350, červen 2, Brno; markrabě Jan — potvrzení výsad udělených předchozími panovníky,
orig. AMB, ed. CDM VIII, s. 17, č. 27
-
- 24 1350, prosinec 8, Brno; markrabě Jan — osvobození na tři roky od placení ungeltu a jeho využití na dláždění města (s odvoláním na ustanovení Karla IV.)
-
- 25 1350, prosinec 21, Brno; markrabě Jan — ustanovení, že všichni, kdož se dosud obraceli o právní naučení do Měního, jsou povinni respektovat jako vrchní právní stolici Brno,
orig. AMB, ed. CDM VIII, s. 29–30, č. 60
- (1351, Brno; smlouva mezi klášterem cisterciáků na Starém Brně a městem ohledně stanovení desátků z měšťanských vinic v Hustopečích uvedenému klášteru,
orig. AMB, ed. CDM VIII, s. 84–85, č. 117
-
- 26 1351, listopad 11, Praha; markrabě Jan — potvrzení smlouvy z 1351, září 8,
orig. Ø, ed. CDM VIII, s. 94, č. 128
-
- 27 1351, listopad 11, Brno; markrabě Jan — osvobození na čtyři roky od berně pro ty, kdož by se chtěli usadit v Brně, vyhlášeném po morové epidemii,
orig. Ø, ed. CDM VIII, s. 95, č. 129
-
- 28 1352, listopad 4, — ; markrabě Jan — řeznický řád,
orig. AMB, ed. CDM VII, s. 142–144, č. 180
-
- 29 1353, březen 24, Brno; markrabě Jan — osvobození od obecné či speciální berně venkovských statků brněnských měšťanů, z nichž tito platí úrok církevním institucím a osobám,
orig. AMB, ed. CDM VIII, s. 158, č. 200
-

-
- 30 1353, březen 31, Brno; markrabě Jan — ustanovení, že šlechtici a duchovní nesmějí zakupovat domy ve městě a podobně že měšťané jim domy nesmějí odkazovat, prodávat ani jinak předávat vzhledem k újmě na městské berni,
orig. AMB, ed. CDM VIII, s. 161–162, č. 203
-
- 31 1357, duben 13, Špilberk; markrabě Jan — osvobození na šest let od placení ungeltu z vozů tažených koňmi a jeho využití na dláždění města,
orig. Ø, ed. CDM XV, s. 61–62, č. 74
-
- 32 1357, září 19, Brno; markrabě Jan — výroční trh v čtrnáctidenním termínu před Popelcem (se zachováním výročního trhu na sv. Kunhutu) a osvobození kupců na něj přicházejících ode všech mýt a dávek z osob i ze zboží,
orig. AMB, ed. CDM IX, s. 55–56, č. 71
-
- 33 1357, říjen 25, Brno; markraběnka Markéta — osvobození brněnských měšťanů od mýta v Rousínově,
orig. AMB, ed. CDM IX, s. 56–57, č. 72
-
- 1361, listopad 30, Brno; markrabě Jan — statuta cechu nožířů,
orig. AMB, ed. CDM IX, s. 193–194, č. 263
-
- 34 1364, září 15, Brno; markrabě Jan — stanovení výše městské berně na čtyři roky na 400 hřiven grošů vzhledem k špatné finanční situaci města,
orig. Ø, CDM XV, s. 80, č. 98
-
- 1367, leden 18, —; probošt kapituly sv. Petra — přiznání, že v intencích testamentárního odkazu kramáře Oldřicha je kapitula povinna jistým platem špitálu sv. Jana na Starém Brně,
orig. AMB, ed. CDM X, s. 1, č. 1
-
- 35 1367, duben 28, Brno; markrabě Jan — statuta cechu zlatníků,
orig. AMB, ed. CDM X, s. 6, č. 7
-
- 1367, červen 8, Brno; veřejný notář s povolením markraběte Jana — „transumování“ listiny krále Jana z 1312, srpen 29, a článku o mýtních svobodách z privilegia krále Václava I. z 1243, leden,
orig. AMB, ed. CDM XV, s. 94, č. 113
-
- 36 1367, listopad 5, Brno; král Karel — potvrzení článku o mýtních svobodách pro brněnské obyvatele „trpící s městem“ z privilegia krále Václava I., z 1243, leden,
orig. AMB, ed. CDM X, s. 17–18, č. 21
-
- 37 1373, červen 22, Špilberk; markrabě Jan — svobodné odkazování peněz, nikoli však nemovitostí, brněnskými měšťany v posledních pořízeních,
orig. AMB, ed. CDM X, s. 214–215, č. 192
-
- 38 1373, červen 23, Špilberk; markrabě Jan — ustanovení, že kupci z Rakous, Uher, Polska a odjinud jsou pod trestem zabavení majetku či žalářování volit veřejnou či královskou cestu přes Brno,
orig. AMB, ed. CDM X, s. 215, č. 193
-
- 39 1376, duben 15, Brno; markrabě Jošt — potvrzení výsad udělených předchozími panovníky,
orig. AMB, ed. B. Bretholz, *Geschichte der Stadt Brünn I*, s. 417, č. III
-

-
- 40 1376, duben 15, Brno; markrabě Jošt — svobodná volba rychtáře,
orig. AMB, ed. CDM IX, s. 29, č. 32
-
- 1376, duben 15, Brno; markrabě Jošt — osvobození na tři roky od placení ungeltu a jeho využití na dlážďení města s odvoláním na ustanovení otcovo (= markraběte Jana),
orig. AMB, ed. B. Bretholz, *Geschichte der Stadt Brunn I*, s. 118, č. IV
-
- 1377, květen 29, Brno; olomoucký biskup Jan — postoupení biskupského, požárem zničeného dvora městu Brnu,
orig. AMB, ed. CDM XI, s. 70, č. 79
-
- 41 1377, červen 10, Brno; markrabě Jošt — potvrzení listiny Karla IV. z 1348, březen 22 o povinnostech kupců volit cesty přes Brno,
orig. Ø, ed. CDM XI, č. 81, s. 71
-
- 42 1378, duben 26, Praha; král Václav IV. — potvrzení výsad udělených předchozími panovníky,
orig. AMB, ed. CDM XI, s. 95, č. 107
-
- (1378, prosinec 31), Brno; město Brno — závazek platit každoročně Janovi, biskupovi olomouckému 40 hřiven pražských grošů,
orig. Ø, CDM XI, s. 123–124, č. 134
-
- (1379, červenec 15), Brno; město Brno — závazek platit každoročně Oldřichu z Boskovic 100 hřiven na umoření markraběcího dluhu,
orig. Ø, CDM XI, s. 145–146, č. 157
-
- 43 1379, červenec 24, Brno; markrabě Jošt — povolení, aby si město Brno mohlo každoročně srazit z lozuňku 100 hřivem, které platí ročně Oldřichovi z Boskovic a dále 16 hřiven, které platí ročně Albertovi a Petrovi, dvořanům Joštovým,
orig. Ø, CDM XI, s. 146–147, č. 159
-
- 44 1382, srpen 9, Brno; markrabě Jošt — předání špitálu sv. Štěpána městu Brnu se vším příslušenstvím a patronátním právem,
orig. AMB, ed. CDM XI, s. 234, č. 262
-
- 45 1393, březen 23, Brno; markrabě Jošt — ustanovení o nálevu vlašských, rakouských a uherských vín a svídnického piva v městské taberně,
orig. AMB, ed. CDM XII, s. 111, č. 130

*Příloha 3*1333⁶⁷, září 3, Parma

Král Jan — mandát moravskému hejtmanovi, aby zajistil, že od brněnských měšťanů nemá nikdo požadovat neoprávněné desátky z vinic

Johanes, dei gratia Bohemiae et Polonia rex ac Lucemburgensis comes, dilectis nobis iudici, iuratis et civibus Brunensibus gratiam suam et omne bonum. Volumus vos ab indebitis decimarum extorsionibus angariis de vineis vestris quibus hactenus gravati fuistis generosius praeservare. Commitimus vobis universis it singulis ut nullus vestrum de suis vineis cupiam dat indebitam et iniustam decimam ab huiusmodi violentia vos nostro nomine defendentes. Mandamus igitur capitaneo Moraviae, qui pro tempore fuerit, ut vos a predicta datione decima indebita tueatur. Datum Parmae, tertia die mensis Septembris, anno Domini millesimo trecentesimo trigesimo tertio.

Orig. Ø, opis z rkp. Archivu města Brna, č. 47, f. 511v–512r, ed. Ø

67 Datum přepsáno mylně na 1332, neboť v Parmě se král Jan zdržoval v září roku 1333 (srov. přehled listina č. 16 a SPĚVÁČEK, Josef: *Král diplomat*. Praha 1982, s. 214)

Příloha 4

1411, únor 17, Praha	král Václav IV. — bezinzertní, všeobecná konfirmace, orig. AMB, ed. Ø
1421, březen 28, Znojmo	král Zikmund — bezinzertní, všeobecná konfirmace, orig. AMB, ed. Ø
1424, listopad 20, Špilberk	markrabě Albrecht — bezinzertní, všeobecná konfirmace, orig. AMB, ed. Ø
1458, července 11, Brno	král Jiří — bezinzertní, všeobecná konfirmace, orig. AMB, ed. Ø
1471, duben 24, Brno	král Matyáš — bezinzertní, všeobecná konfirmace, orig. AMB, ed. Ø
1497, květen 23, hrad Pražský	král Vladislav — bezinzertní, všeobecná konfirmace, orig. AMB, ed. Ø
1523, únor 1, hrad Pražský	král Ludvík — bezinzertní, všeobecná konfirmace, orig. AMB, ed. <i>Soupis česky psaných listin a listů do roku 1523, Díl 1. Originály listin. Sv. 3/2, 1501–1526.</i> Red. František Beneš a Karel Beránek. Praha 1980, s. 1568, č. 6512
1540, září 19, Brno	král Ferdinand I. — bezinzertní, všeobecná konfirmace, orig. AMB, ed. Ø
1573, prosinec 2, Vídeň	král Maxmilián II. — bezinzertní, všeobecná konfirmace, orig. AMB, ed. Ø
1578, říjen 16, hrad Pražský	král Rudolf II. — polokonfirmace, orig. AMB, opis z rkp. 44, f. 46r–47v
1609, červen 30, Olomouc	čekatel českého královského trůnu v hodnosti markraběte — bezinzertní, všeobecná konfirmace, orig. AMB, ed. Ø
1633, říjen 24, Vídeň	král Ferdinand I. — bezinzertní, všeobecná konfirmace, orig. AMB, ed. Ø
1639, únor 19, Vídeň	král Ferdinand III. — bezinzertní, všeobecná konfirmace, orig. AMB, ed. Ø
1698, březen 11, Vídeň	král Leopold I. — bezinzertní, všeobecná konfirmace, orig. AMB, ed. Ø
1720, duben 4, Vídeň	král Karel VI. — bezinzertní, všeobecná konfirmace, orig. AMB, ed. Ø
1747, prosinec 22, Vídeň	královna Marie Terezie — inzertní, hromadná konfirmace, orig. AMB, ed. Ø

MICHAELA MALANÍKOVÁ

**REGINA ŠPANOVÁ — MOŽNOSTI VYUŽITÍ
MIKROHISTORIE NA PŘÍKLADU ŽIVOTA
OBYVATELKY STŘEDOVĚKÉHO BRNA¹**

Abstrakt: This micro-history probe into the highest levels of the society in Brno in the 15th century attempts to combine the information about individual people and extract data about the life cycles of specific men and women. The main story talks about the life of Regina Špan. If we concentrate our attention to one specific person, we can, apart of other possibilities, research the borders of the area where the person (or a group of people) attempted to enforce their individual needs in accordance with the existing circumstances.

Keywords: late middle age, town history, biography, micro-history, gender history, patriciate, testament.

¹ Tato studie vznikla v rámci Výzkumného záměru MU v Brně MSM 0021622426 Výzkumné středisko pro dějiny střední Evropy: prameny, země, kultura.

Hlavní hrdinkou následujícího příběhu, respektive pokusu o rekonstrukci příběhu, je obyvatelka středověkého Brna, která v toku tzv. „velkých dějin“, ať už politických, hospodářských či kulturních nezanechala výraznou stopu. Na počátku tohoto textu stála otázka, do jaké míry je vzhledem k hustotě dochovaného pramenného materiálu tento typ sondy pro česká středověká města vůbec uskutečnitelný,² a vzápětí nato, pokud je, proč vůbec podstupovat mimořádně pracnou cestu shromažďování a kombinování kusých zmínek a pokoušet se mapovat životní osudy zdánlivě bezvýznamného člověka. Na první část otázky odpovídá již samotná existence tohoto textu, na její druhou část po mém soudu uspokojivě a úsilím povolanějších odpověděla historická antropologie.³ Ovšem i v situacích, kdy nemáme k dispozici tak exkluzivní materiál, jako měl Carlo Ginzburg v případě mlynáře Menocchia,⁴ může být mikrohistoricky orientovaný přístup přínosný hlavně ze dvou důvodů: za prvé je to možnost podrobit zkoumání platnost obecněji formulovaných teorií na konkrétním příkladu; a za druhé: s pozorností upřenou na jednotlivce je zároveň spojena příležitost podrobit zkoumání „limity“ lidské existence v kontextu dané doby, jinými slovy — hranice prostoru, v němž může člověk či skupina lidí prosazovat své individuální potřeby v závislosti na existujících podmínkách. Tento typ přístupu je vhodný mimo jiné v případě výzkumu genderově podmíněných rolí v rámci rodiny a společnosti dané doby. Právě na výše zmíněné roviny jsem se zaměřila při koncipování tohoto příspěvku, který, jak doufám, zároveň ukazuje, jak široké možnosti takto detailně pojatý výzkum badateli či badatelce i v domácím prostředí nabízí.

Regina se narodila před polovinou 15. století do velmi zámožné a vlivné rodiny Ryšanů po svém otci Hanušovi a Kunigsfelderů po matce Kateřině.⁵ První zmínka

-
- 2 Z biografí středověkých měšťanů vzešlých z českého prostředí můžeme z poslední doby jmenovat například studie Jiřího Doležela, viz DOLEŽEL, Jiří: *Brněnský měšťan Henning a brodský těžař Henning řečený Schutwein. K otázce jejich totožnosti*. Brno v minulosti a dnes (dále jen BMD) 17, 2003, s. 13–40. Týž: *Goblinus et Johannes de Iglavia. Několik poznámek ke dvěma osobám brněnských dějin*. BMD 16, 2002, s. 33–49. Medailon raně novověké stříbrské měštky vypracoval V. Bystrický, viz BYSTRICKÝ, Vladimír: *Stříbrská měšťanka a zásobování Horního Slavkova v polovině 16. století*. In: Dějepis 22. Sborník katedry historie Fakulty pedagogické Západočeské univerzity v Plzni, 2006, s. 114–131.
 - 3 Srov. DÜLMEN, Richard van: *Historická antropologie*. Praha 2002. K teoretické reflexi metod a přístupu historické antropologie a mikrohistorie v českém prostředí srov. GRULICH, Josef: *Zkoumání malíček (Okolnosti vzniku a významu mikrohistorie)*. Český časopis historický (dále jen ČČH) 99, 2001, s. 519–547; NODL, Martin: *Mikrohistorie a historická antropologie*. Dějiny — Teorie — Kritika 2, 2004, s. 237–252; NEŠPOR, Zdeněk R.: *Dvoji život historické antropologie*. Dějiny — Teorie — Kritika 1, 2005, s. 87–104; LORENZOVÁ, Maren: *K čemu je antropologizace historie?* Dějiny — Teorie — Kritika 2, 2005, s. 227–246.
 - 4 GINZBURG, Carlo: *Sýr a červí*. Praha 2000.
 - 5 Jména všech osob, které se v tomto textu vyskytují, najdeme v dobových pramenech v široké škále variací, například Michael (Michl, Michal) Kunigsfeldar (Kunigsfelder, Chunigsfelder) atp. Vzhledem ke kontextu přitom ve všech případech nebylo pochyb o tom, že se jedná o jednu a tutéž osobu. Při přepisu jsem volila českou variantu křestních jmen, tedy například Štěpán, nikoli Stefan, koncovku ženských jmen jsem převáděla do podoby -ová, tedy například nikoli Reschanyin, ale Ryšanová. Pokud je daná osoba zmiňována v práci Jaroslava Mezníka (srov. poznámku 8), vycházela jsem kvůli snadnější orientaci z varianty, ke které se v tomto textu přiklonil on.

o jejím životě je z roku 1464, kdy společně se svými rodiči, sourozenci a babičkou vstupuje na scénu v záležitosti usmíření rodinného sporu, jehož podstata nám bohužel zůstává skryta, vyústění se nicméně odehrálo oficiálně, před městskou radou.⁶ V této době byla Regina již provdaná za Štěpána Zlabingera, kterého prameny zachycují jako bohatého kramáře⁷ a několikanásobného člena městské rady.⁸ Štěpán Zlabinger je dokladem toho, že prostor středověkého města umožňoval schopným a podnikavým jedincům výrazný ekonomický a na něj navázaný sociální vzestup. Ve třicátých letech bydlel ještě v nájmu a na městskou sbírku přispíval nepřilíši vysokou částkou 12 grošů, snad tento stav zachycuje situaci těsně poté, co se přistěhoval do města.⁹ O deset let později jej již berní kniha zachycuje jako majitele dvou domů, vinic a lázně,¹⁰ jeho majetek byl celkově oceněn na více než 700 hřiven,¹¹ což jej řadí ke třem nejbohatším měšťanům v této době vůbec. Přestože neexistuje přímý doklad, můžeme předpokládat, že Štěpán zbohatl obchodem, což byla vedle peněžních spekulací v této době nejpravděpodobnější možná cesta k takto rozsáhlému majetku. V městské radě se s ním můžeme poprvé setkat v roce 1443.¹² Vzhledem k tomu, že nepocházel z tradičně zámožné brněnské rodiny a sňatek s potenciální dědičkou mimořádného majetku je pravděpodobný až v době, kdy se propracoval na ekonomickém a společenském žebříčku do nejvyšších příček (navíc poprvé je zmíněn už v roce 1432, kdy byl již prokazatelně samostatně výdělečně činný), je téměř jisté, že byl o mnoho let starší než jeho manželka Regina.

Brněnská Právní kniha ustanovuje věk zletilosti u dívek na 13 let,¹³ což biologicky koresponduje s první menstruací, aby se co nejefektivněji využilo plodného

-
- 6 Archiv města Brna (dále jen AMB), fond A 1/3 Archiv města Brna — Sběrka rukopisů a úředních knih (dále jen fond A 1/3), rkp. č. 48, Kniha testamentů, f. 388v. Chtěla bych na tomto místě poděkovat dr. Mileně Flodrové za vyhledání a poskytnutí kopií přepisů z tohoto rukopisu, který připravuje k vydání prof. Miroslav Flodr.
- 7 *Libri citationum et sententiarum seu Knihy pŕuhonné a nálezové III.* Ed. Vincentius Brandl. Brunae 1881 (dále jen *Knihy pŕuhonné III*), s. 232, č. 1070.
- 8 Nejpodrobněji k jeho osobě i dalším jednotlivým členům tzv. brněnského patriciátu srov. MEZNÍK, Jaroslav: nevydaná příloha k článku *Brněnský patriciát a boje o vládu nad městem ve 14. a 15. století*. BMD 4, 1962, s. 247–349, v článku samotném je podrobný seznam starší literatury k tématu. Tato příloha je prezenčně k dispozici v AMB, zde pak ke Štěpánu Zlabingerovi č. 359.
- 9 Viz AMB, fond A 1/3, rkp. č. 21, Berní rejstřík, f. 11r. Tento berní rejstřík z roku 1432 je dostupný i v edici, viz NĚMCOVÁ, Veronika: *Berní rejstřík 1432*. Diplomová práce. Filozofická fakulta Masarykovy univerzity. Brno 2002. O tom, že se mohl do města přistěhovat odjinud, uvažuje J. Mezník, srov. MEZNÍK, J.: *Brněnský patriciát*, s. 311. Je to však pouze domněnka. V roce 1471 byl do brněnské Knihy testamentů zapsán výsledek pře mezi Reginou, Štěpánovými bratry a otcem, což by snad spíše napovídalo tomu, že žili v Brně, nebo alespoň nedaleko, srov. AMB, fond A 1/3, rkp. č. 48, f. 403r.
- 10 AMB, fond A 1/3, rkp. č. 8, Berní kniha založená 1442, f. 23v.
- 11 MEZNÍK, J.: *Brněnský patriciát*, s. 311.
- 12 A pak ještě dvakrát, v roce 1447 a 1453, srov. MEZNÍK, J.: *Brněnský patriciát*. Příloha, č. 359.
- 13 *Právní kniha z poloviny 14. století I.* Ed. Miroslav Flodr. Brno 1990, s. 372, č. 650 c.

věku žen. Toto konstatování se však vztahuje pouze na nejvyšší příčky městské společnosti, které se stylem života blížily šlechtě, nikoli na méně majetné vrstvy, kde byla situace výrazně jiná.¹⁴ V Brně je ale doložen minimálně jeden doklad toho, že v praxi nemusela být spodní hranice věku nevěsty vždy respektována. Jedná se o tragický a poměrně známý případ, kdy si brněnský měšťan Jiří Ferreus vyprosil desetiletou dceru Petra Smelclina, aby se opakovaně, a nakonec dokonce před městským soudem a za přítomnosti markraběte řešila skutečnost, že svou mladinkou manželku brutálně fyzicky týral.¹⁵

V případě Reginy situace naštěstí nebyla natolik dramatická, aby se musela řešit na veřejnosti, ale o konkrétních rysech manželského soužití se Štěpánem Zlabingem nevíme nic určitého. Je jisté, že sňatek byl mezi oběma rodinami, případně ženichem a rodinou nevěsty, předem pečlivě dohodnut — nedochoval se sice písemný doklad vztahující se konkrétně k tomuto sňatku, jak ale svědčí nemnohé svatební smlouvy, jež se z brněnského prostředí dochovaly,¹⁶ o pečlivém plánování podmínek sňatku nemůže být pochyb. Dívčin souhlas byl z tohoto pohledu spíše formalitou. Brněnská Právní kniha pod vlivem kanonického práva sice na několika místech nutnost svobodného souhlasu obou snoubenců zdůrazňuje,¹⁷ podíváme-li se ale na sňatky v nejvyšších patrech brněnské společnosti vrcholného středověku (tentoto model funguje pochopitelně i v ostatních evropských městech), musíme dospět k závěru, že výběr partnerů se odehrával účelově, s vidinou posílení ekonomického zázemí a společenské prestiže obou rodin. Příkladem promyšlené sňatkové politiky může být právě Reginina rodina.

Regininým dědečkem z matčiny strany byl Michal Kunigsfelder, jedna z nejvýraznějších postav pocházejících z řad brněnských měšťanů první poloviny 15. století.¹⁸

- 14 K životním podmínkám obyvatel středověkých měst srov. například ENNEN, Edith: *Ženy ve středověku*. Praha 2001; URTZ, Erika: *Die Frau im Mittelalter*. Wien 2003. *Frauen in der Stadt*. Hg. Günter Hödel, Fritz Mayrhofer, Ferdinand Oppl. Linz 2003; *Haus und Familie in der spätmittelalterlichen Stadt*. Hg. Alfred Haverkamp. Köln — Wien 1984. Situaci v Brně mapovala v tomto ohledu Michaela Malaníková, srov. MALANÍKOVÁ, M.: *Brněnské ženy 1343–1477 ve světle berních pramenů*. BMD 18, Brno 2005, s. 21–41.
- 15 K tomu naposledy srov. *Právní kniha I*, s. 38. Popis případu tamtéž na s. 313, č. 502. Tento případ reflektuje dále brněnská Pamětní kniha, viz *Pamětní kniha města Brna z let 1343–1376 (1379)*. Ed. Miroslav Flodr. Brno 2005, s. 320, č. 847.
- 16 Obecně ke svatebním smlouvám v okruhu brněnského městského práva srov. FLODR, M.: *Brněnské městské právo*. Brno 2001, s. 271.
- 17 Nutnost svobodného souhlasu žen výslovně zmiňují už iura originalia ze 40. let 13. století, viz FLODR, M.: *Iura originalia civitatis Brunensis. Privilegium českého krále Václava I. z ledna roku 1243 pro město Brno*. Brno 1993, II, s. 10. Totéž srov. *Právní kniha I*, s. 317, č. 504 i.
- 18 Psal o něm: MEZNÍK, J.: *Brněnský patriciát*, s. 310, nejpodrobněji srov. též: *Brněnský patriciát*. Příloha, č. 141 a také RAAB, Adolf: *Die bürgerlichen Sippen der Kunigsfelder in Brünn*. Zeitschrift des deutschen Vereins für Geschichte Mährens und Schlesiens (Dále jen ZDVGMS) 29, 1927, s. 133–142. Řada informací v posledně jmenovaném článku však není podložena citacemi zdrojů, proto je využitelný pouze v omezené míře. První zmínka o Michaelu Kunigsfelderovi v pramenech pochází z 30. let 15. století, srov. *Knihy půhonné III*, s. 85, č. 394.

Michal byl velmi aktivním a schopným obchodníkem¹⁹ a představitelem města — v radě jej nacházíme pravidelně mezi léty 1428–1451.²⁰ Vedle mnoha nemovitostí ve městě byl také majitelem velkého množství vinic — v berní knize z roku 1442 je jejich cena vyčíslena na více než 450 hřiven. Své zisky investoval do koupí statků na venkově. Roku 1445 mu bylo dáno johanity do zástavy orlovské a ivanovické zboží²¹ a v roce 1447 byla do zemských desk intabulována jeho koupě vsí Žabovřesk a Manic.²² Jak dokládají knihy půhonné, majetek hromadil hlavně peněžním obchodem.²³ Zbohatl snad obchodem s vínem, později díky svému kapitálu mohl vstoupit do světa peněžního obchodu, přičemž své zisky ukládal do nemovitého vlastnictví. Naznačená strategie jej spolu s dalšími rysy — pravidelná přítomnost v radě, dlouhodobý vztah k městu — sblíží s vrstvou tzv. starého patriciátu, s nímž se v Brně můžeme setkat v polovině 14. století.²⁴

Manželka Michala Kunigsfelder (tedy Reginina babička) Markéta²⁵ pocházela snad z bohaté vrstvy některého z českých či moravských měst, protože Regina ve

-
- 19 Byl velmi majetný, nemůžeme nicméně doložit, jak bohatl, v pozdější době se intenzivně zabýval obchodem. První zmínka z berního rejstříku pochází z roku 1432, kdy byl majitelem domu ve třetí městské čtvrti a platil poměrně vysokou částku 3 hřivny, srov. NĚMCOVÁ, V.: *Berní rejstřík*, s. 65. Má zde zapsanu také sladovnu, viz tamtéž, s. 99. V berní knize z roku 1442 má zapsán majetek v hodnotě téměř 700 hřiven (domy, sladovna, vinice, platil také dávku z výkroje sukna), viz AMB, fond A 1/3, rkp. č. 8, f. 40r.
- 20 MEZNÍK, J.: *Brněnský patriciát*. Příloha, č. 141.
- 21 *Archiv český VII. Žlomek register zápisů markrabství moravského z roku 1459*. Ed. Josef Emmler. Praha 1887, s. 586, č. 44 a 46.
- 22 *Die Landtafel des Margrafthums Mähren (1348–1466)*. Brünner cuda. (dále jen ZDB I) Edd. P. Ritter v. Chlumecy, Joseph Chytil, Carl Demuth v. Wolfshron. Brünn 1856, s. 379–380, č. 732, 736, 737. Michal v těchto zápisech vstupuje na výše zmíněné vsi na spolek se svými dvěma dcerami Kateřinou a Annou. O Kateřině bude ještě řeč, Anna pravděpodobně krátce nato zemřela, protože dále se už s jejím jménem ani zmínkami o jiné dceři než Kateřině nesetkáme.
- 23 *Knihy půhonné III*, s. 85, č. 394, s. 162, č. 769 a s. 189, č. 811 — všechny tyto zápisy se týkají Michalových sporů s různými šlechtici kvůli platu v Kuřimi. Další zmínky o jeho aktivitách najdeme tamtéž na s. 205, č. 917, s. 214, č. 962–963 a s. 219, č. 991 — zde se dovídáme, že si u Michala dávali šlechtici do úschovy peníze. Další zápisy, které se vztahují k jeho osobě, najdeme na s. 222, č. 1014, s. 225, č. 1031, s. 239, č. 1117, s. 240, č. 1122, s. 343, č. 233, s. 362, č. 339, s. 364, č. 354, s. 404, č. 466 — z těchto zápisů vyplývá, že Michal si osoboval dávky z nemovitostí nacházejících se po celé jižní Moravě. Další zápis týkající se platu v Kuřimi pak najdeme na s. 288, č. 54 a s. 350, č. 271.
- 24 K tomu podrobněji MEZNÍK, J.: *Brněnský patriciát*. Mezník používá pojem patriciát i pro přesně vymezenou skupinu osob z řad brněnských radních ve století patnáctém a upozorňuje na mnohé společné rysy s vývojem ve 14. století (například na s. 311). Do této skupiny patřil podle něj právě Kunigsfelder a jeho pozdější zeť Ryšan (viz dále v textu). Terminologická otázka týkající se používání označení patriciát se v rámci české historiografie stále řeší. Je diskutabilní, zda vůbec (a pokud ano, za jakých okolností) jej můžeme v domácím kontextu používat. K tomu srov. v poslední době NODL, M.: *Elity v českých a moravských pozdně středověkých městech jako badatelský problém*. Documenta Pragensia 22. Praha 2004, s. 23–49, zde je zároveň uveden podrobný přehled starších titulů týkajících se této diskuze, dále pak PEŘINOVÁ, Helena: *Od patriciátu k elitě. Definice horní měšťanské vrstvy raného novověku v posledních padesáti letech*. ČČH 104, 2006, s. 111–122.
- 25 Michalova manželka Markéta je jmenována v roce 1444 spolu s Michalem ve *Žlomek register (Archiv český VII. Žlomek register)*, viz poznámku 21.

svém testamentu (viz dále) uvádí, že velká část rodinného majetku pochází od ní. O tom, že možná pocházela z nižší šlechty, by naopak nasvědčovalo místo jejího posledního odpočinku, kterým byl brněnský kostel svatého Michala, oblíbený právě u nižší šlechty. Tato varianta je ovšem diskutabilní, protože podle zemského práva se společenský stav ženy určoval podle muže, nikoli naopak („žena se po muži šlechtí, ale muž po ženě nic, jako děti ne po mateři, ale po otci“).²⁶ Sňatkem s měšťanem, byť velmi bohatým, by tudíž Markéta po společenském žebříčku sestoupila do nižších pater.

Kunigsfelderova dcera Kateřina, matka Reginy, byla provdána dvakrát. Z prvního manželství se Štěpánem Langem²⁷ měla dva syny, Václava a Anthonia, kteří se stali kartouzskými mnichy,²⁸ a dceru Martu, která se provdala do Vídně.²⁹ Regininým otcem byl s největší pravděpodobností až Kateřinin druhý manžel, Hanuš Ryšan. Pocházel ze zámožné a vlivné brněnské rodiny,³⁰ u které snad můžeme vystopovat i vazbu na politiku krále Jiřího z Poděbrad.³¹ Hanuš oplýval také obchodním

26 KOZÁKOVÁ, Anděla: *Právní postavení ženy v českém právu zemském*. Praha 1926.

27 Štěpán Lang není nikde výslovně zmíněn jako manžel Kateřiny, ale tento svazek uvádí jak RAAB, A.: *Die bürgerlichen Sippen*, s. 137, tak MEZNÍK, J.: *Brněnský patriciát*. Příloha, č. 141. Ani jeden přitom necituje zdroj. Tato informace se dá nicméně nepřímo doložit — Michal Kunigsfelder je zmiňován ve třicátých letech spolu se svým zetěm Štěpánem (*Knihy půhonné III*, s. 205, č. 917). Štěpán byl snad spřízněn s Janem a Kryštofem Langem — oba zasedali v městské radě v padesátých letech, viz MEZNÍK, J.: *Brněnský patriciát*. Příloha, č. 146–147.

28 J. Mezník uvádí, že měla se Štěpánem dva syny a oba že byli kartouzskými mnichy, MEZNÍK, J.: *Brněnský patriciát*. Příloha, č. 141. Vychází přitom z Raaba, který tuto informaci uvádí (RAAB, A.: *Die bürgerlichen Sippen*, s. 137–138), aniž by doložil zdroj. Prameny tuto informaci potvrzují nepřímo. Víme, že měla syna Václava, který je spolehlivě doložen na několika místech, viz například poznámky 31 a 32, dále pak AMB, fond A 1/3, rkp. č. 48, f. 388v. Víme také bezpečně, že vstoupil do kartuziánského řádu v Králově Poli, kterému odkázal 1 000 zlatých na statku Ivanovice, které mu připsala jeho matka Kateřina — srov. AMB, fond A 1/1 Archiv města Brna — Sbírka listin, mandátů a listů (dále jen fond A 1/1), list. č. 696, Listina z 20. května 1482; a dalších 500 zlatých kartuziánskému klášteři v Olomouci, tamtéž, list. č. 697, Listina z 31. května 1482. Dalším synem Kateřiny z prvního manželství byl Anthonius; jmenován jako člen kartuziánského řádu Gamingu již v roce 1464, viz AMB, fond A 1/3, rkp. č. 48, f. 388v. Jeho vztah ke Kateřině a Regině (syn, bratr) je výslovně uveden v tzv. Památné knize olomoucké, viz *Památná kniha olomoucká (kodex Václava z Jihlavy) z let 1430–1492, 1528*. Edd. Vladimír Spáčil, Libuše Spáčilová. Olomouc 2004, s. 430, č. 606. Kartuziánskému konventu v Gamingu a kostelu Trůn Panny Marie tamtéž odkázala údajně Kateřina 900 zlatých, viz AMB, fond A 1/1, list. č. 695, Listina z 20. května 1482.

29 O tom, že Marta byla Kateřininou dcerou z prvního manželství, svědčí fakt, že o Hanuši Ryšanovi mluví jako o nevlastním otci („stieffvater“), viz AMB, fond A 1/3, rkp. č. 48, f. 388v. Ze zápisu je také zřejmé, že v této době byla již provdána do Vídně — „Martha von Wienn“. Po jeho skonu se pravděpodobně často vracela zpět do Brna. Svědčí o tom různé zmínky v soudobých pramenech a také fakt, že její testament je součástí Památné knihy města Brna. Zde se také dovídáme, že její manžel se jmenoval Wolfgang Salczner, AMB, fond A 1/3, rkp. č. 48, f. 486v–487v.

30 K Ryšanům nejpodrobněji MEZNÍK, J.: *Brněnský patriciát*. Příloha, č. 242.

31 Tuto hypotézu předložil týž, *Brněnský patriciát*, s. 324–325; usuzuje tak na základě toho, že ačkoli získali Ryšanové majetky ve městě i na venkově již v padesátých letech, jejich vstup do rady proběhl teprve roku 1458 a později se s nimi setkáváme v letech 1461 a 1463, tedy přesně v době, kdy město uznávalo vládu Jiřího z Poděbrad.

talentem — zděděný majetek po svém otci a vyženěný majetek ze strany své ženy Kateřiny³² se mu podařilo výrazně rozmnožit: v roce 1464 je v zemských deskách intabulována jeho koupě Řečkovic³³ o dva roky později koupil ves Vítovice.³⁴ Do deskových statků a zákupu platů³⁵ ukládal Hanuš zisky z krámů³⁶ a obchodu s vínem, a to i dálkového: shodou okolností máme dochován jeho dopis z roku 1464 určený Janu z Rožmberka, ve kterém ho informuje, že vyslal svého služebníka Janka s vínem do Pasova, aby mu tam „*potřeb kúpil a vyjednal*“.³⁷ Další jeho příjmy plynuly z výkroje suken³⁸ a také z peněžního obchodu se šlechtou, o čemž svědčí mnohé púhony z této doby.³⁹ Regina měla ještě sestru Kateřinu, která se provdala do přední olomoucké rodiny Saltzerů.⁴⁰

Vraťme se nyní zpět k osobě Reginy a dokladům o jejím životě, a to v okamžiku, kdy v roce 1469 umírá její první manžel Štěpán. Ten ve svém testamentu⁴¹ z tohoto

-
- 32 Po Michalovi zdědil orlovské a ivanovické zboží, viz *Archiv český VII. Zlomky register*, s. 586, č. 47–48, totéž také v knihách půhonných, viz *Libri citationum et sententiarum seu Knihy půhonné a nálezové IV*. Ed. Vincencius Brandl. Brunae 1881 (Dále jen *Knihy půhonné IV*), s. 23, č. 142. Dále také vyženil část Žabovřesk — společně se svojí tchyní Markétou a nevlastním synem Václavem — viz tamtéž, s. 113, č. 515, s. 171, č. 874 a 875, s. 210, č. 338–340.
- 33 Viz *ŽDB I*, s. 402, č. 105. Proti tomu vystoupil v témže roce jeho nevlastní syn Václav Lang (zde jeho jméno v české podobě Dluhy), viz tamtéž, s. 408, č. 199. V roce 1466 Hanuš výslovně vstupuje na tento majetek ve spolek se svou ženou a nejmenovanými dědici, srov. tamtéž, s. 419, č. 116.
- 34 Tamtéž, s. 413, č. 22.
- 35 Srov. například koupi platu na městě Olomouci v roce 1453, viz *Archiv český VII. Zlomky register*, s. 586, č. 45.
- 36 O tom, že Hanuš byl kramářem, svědčí zápis v Knihách půhonných datovaný k roku 1448, kdy Hanuš pohání Markvarta z Lomnice, že je mu dlužen za „*kramnú věc*“, viz *Knihy půhonné III*, s. 393, č. 403, dále pak zápis z roku 1464, kdy Hanuš pohání Jindřicha z Bařic za „*sukno a kramné věci*“, viz *Knihy půhonné IV*, s. 414, č. 686–687.
- 37 *Archiv český VII. Dopisy rodu Hradeckého*. Ed. Antonín Rezek. Praha 1887, s. 247, č. 74. Hranice činnosti brněnských obchodníků v pozdním středověku by se dala přibližně vymezit městy Cheb, Praha, Pasov, Vídeň, Bratislava a Vratislav, srov. MEZNÍK, J.: *Brněnský patriciát*, s. 297.
- 38 *Knihy půhonné IV*, s. 9, č. 50, s. 123, č. 578 a dále s. 414, č. 687.
- 39 *Knihy půhonné IV*, s. 4, č. 16, s. 8, č. 48, 49.
- 40 Kateřina byla nejprve provdána za dědičného fojta Lukáše Salzera, viz *Knihy půhonné IV*, s. 414, č. 687 a s. 460, č. 138–139. Kateřina je výslovně jmenována jako jeho manželka v roce 1463 také v Památné knize olomoucké, viz *Památná kniha olomoucká*, s. 349, č. 433. Jeho majetek musel být obrovský, v roce 1442 mu Ondřej ze Studic prodal plat na městě Brně za 1 000 hřiven grošů pražských, viz *Archiv český VII. Zlomky*, s. 598, č. 83, v roce 1454 mu tento prodej potvrdil král Ladislav, viz tamtéž, s. 598–599, č. 84, a v roce 1458 potvrdil král Jiří tento nárok Lukášovi a jeho mladšímu bratru Stanislavovi, tamtéž, s. 599, č. 85. Druhým manželem Kateřiny se pak stal další výjimečně bohatý olomoucký „patricij“ Bernardin Moler. Rodinou Molerů se nejpodrobněji zabýval ve své nevydané kandidátské práci J. Mezník, viz MEZNÍK, J.: *Brněnský a olomoucký patriciát ve 14.–15. století*. Brno 1962 (netištěná kandidátská práce pro HÚ, ČSAV), část II — přílohy, č. 77–78. Za možnost nahlédnout do této práce děkuji dr. Ireně Hrabětové.
- 41 Viz AMB, fond A 1/3, rkp. č. 48, f. 403v–404r. Opsána sem byla v roce 1471, původně měl německy zaznamenaný testament z roku 1469 formu listiny, o čemž svědčí závěrečná formulace a také zmínka o přítížtní vydavatelské pečetí: „*zu pesser Kraft vnd macht hab ich Steffan Zlawinger mein aigen sigl an diesen brieff lassen drucken*.“

roku odkázal téměř všechen nemovitý majetek dceři Kateřině,⁴² manželce Reginy odkázal z nemovitého majetku malý sousední dům, což ale nemusí svědčit nic o napjatých vztazích mezi manželi. Je možné a v tomto případě i pravděpodobné (jak uvidíme dále), že Regina vlastnila majetek, který nepodléhal Štěpánovi — podle brněnského městského práva bylo možné, aby manželé vlastnili majetek nezávisle na sobě, byť je manžel považován za jeho nominálního správce.⁴³ Snad Štěpán také předpokládal její opětovný sňatek. O důvěře, kterou Štěpán ke schopnostem své ženy choval, svědčí fakt, že ačkoli v testamentu výslovně stanovil dva důvěryhodné muže, kteří mají vzít pod dohled jeho podnikání, zdůraznil, že se přitom mají radit s jeho ženou — „[...] *das geschafft zu handeln mit Rat der frawen Regina, meiner elichen Hawsfrawen, nach mein tod.*“ O tom, že se Regina ještě za Štěpánova života pravděpodobně zapojovala i do jeho obchodních aktivit, svědčí spor, který po jeho smrti vedla s jeho otcem Hanzlem a bratrem Erhardem. Ti žalovali Reginu, že jí a jejímu manželovi dali k „věrné ruce“ peníze, stříbrné lžice, dámský opasek a korálový růženec a nyní chtěli tuto zástavu od Reginy vyplatit.⁴⁴ Můžeme předpokládat, že Regina ovládala základy čtení, psaní a počítání,⁴⁵ i proto mohla být svému muži i přes věkový rozdíl oporou nejen při řízení chodu domácnosti, ale i v obchodních záležitostech. Je zřejmé, že komunikačním jazykem v rodině Ryšanů, Slabingerů, Saltzerů a později Španů byla němčina, kterou jsou psány bez výjimky všechny písemnosti vztahující se k jednání před městskou radou. Nasvědčovalo by tomu i provdání sestry Marty do Vídně, jakož také kontakty rodiny s německým kupeckým prostředím. Všichni členové rodiny nicméně museli spolehlivě ovládat také češtinu, vzhledem k tomu, že zasídlili v městské radě a aktivně se účastnili zemských sněmů. V kontextu českých

42 Konkrétně se jedná o dům s příslušenstvím, lázeň, sladovnu, tři vinice, stodolu a sad, dále z krámu a zbývajících věcí měla Regina Kateřině vyplatit 200 zlatých, srov. tamtéž. Zlabingerův sirotek (*Orphanus Czlabinger*), s největší pravděpodobností je jím myšlena dcera Kateřina, má v berní knize k roku 1477 zapsán celkový majetek v hodnotě přes 900 hřiven, viz AMB, fond A 1/3, rkp. č. 9, Berní kniha založená roku 1477, f. 29v. Zmínky o sirotcích (!) Slabingerových najdeme i v berních rejstřících 1487, 1499 a 1504, ovšem zde už bez udání poplatku. Zlabingerova sladovna (*brasiatorium Czlawinger*) je však za hradbami zmiňována kontinuálně až do roku 1518.

43 K tomu srov. FLODR, M.: *Brněnské městské právo*, s. 274.

44 AMB, fond A 1/3, rkp. č. 48, f. 403r. K specifické módě růženců neboli páteříčků srov. ZÍBRT, Čeněk: *Dějiny kroje v českých zemích od nejstarších dob až po války husitské*. Praha 1892, s. 373.

45 Explicitně sice nemáme dochovanou žádnou zmínku, je to ale velmi pravděpodobné. Víme bezpečně, že její manžel Štěpán si vedl kramná registra (viz *Knihy půhonné III*, s. 232, č. 1070). Její sestra Marta uměla psát, dochovala se zmínka o interpolaci jejího dopisu brněnské městské radě „*mit irer aigner hantschrift geschrieben*“ do městské knihy, viz AMB, fond A 1/3, rkp. č. 48, f. 388v. Marta i Reginina matka Kateřina používaly vlastní pečeť (viz dále). Vzdělání mohly ve středověké Evropě ženy z bohatých městských vrstev získat doma od svých příbuzných či od učitele, v soukromé škole určené dívkám nebo v klášteře. K tomu srov. WENSKY, Margret: *Mädchen-und Frauenbildung in der spätmittelalterlich-frühneuzeitlichen Stadt*. In: *Mitteuropäisches Städtewesen in Mittelalter und Frühneuzeit*. Edd. Wilhelm Janssen, Margret Wensky. Köln — Weimar — Wien 1999, s. 21–40.

a moravských měst nebyl bilingvizmus, či dokonce trilingvizmus ostatně ničím výjimečným.⁴⁶

Z pohledu aktivity žen ve veřejné sféře můžeme zaznamenat určitou kontinuitu v ženské linii Regininy rodiny. Její babička Markéta, matka Kateřina i sestra Marta byly v kontextu doby poměrně výraznými osobnostmi, alespoň co se stop v prameňech týče. Markéta je poprvé jmenovitě zmíněna v roce 1444, kdy společně se svým mužem koupila komorní plat na městečku Ivanovicích.⁴⁷ Po jeho smrti v polovině padesátých let pak vedla u zemského soudu spor s Machnou a Annou z Valdštejna o dům ve městě⁴⁸ po jejich bratru Puškovi z Kunštátu⁴⁹ v ceně 300 hřiven.⁵⁰ Je pravděpodobné, že právě tento dům si zvolil ke svému pobytu Ladislav Pohrobek při své návštěvě Brna v roce 1453, po něm snad i Jiří z Poděbrad v roce 1458, případně Matyáš Korvín v roce 1489.⁵¹ V souvislosti s již naznačenou vazbou Hanuše Ryšana (manžela Kunigsfelderovy dcery Kateřiny, tedy zetě Markéty) na politiku krále Jiřího,⁵² bychom snad mohli předpokládat, že přijal pohostinství v domě nejprřednějšího z měšťanských rodů, který navíc pařil k jeho horlivým podporovatelům. O jisté hlubší vazbě na osobu krále by svědčil i výnos zemského soudu v záležitosti žaloby Puškových nevlastních sester, který nechává konečné řešení sporu na rozhodnutí krále, „*poněvadž jest Margareta kmetična královy milosti v jeho milosti městě*.“⁵³

Je zajímavé, že spor byl obnoven po více než dvaceti letech v roce 1480, kdy Machna z Valdštejna pohání kvůli tomuto domu, oceněnému tentokrát na 800 hřiven, Markétinu⁵⁴ dceru Kateřinu,⁵⁵ a o rok později kvůli domu ve stejné hodnotě Kateřininu dceru Martu.⁵⁶ V roce 1490 pohání Ctibor z Cimburka kvůli témuž

46 Srov. HOFFMANN, František: *České město ve středověku*. Praha 1992, zde zvláště s. 224–236. Brno v první třetině 15. století mapovala v tomto směru V. Němcová, viz NĚMCOVÁ, V.: *Česká a německá jména brněnských obyvatel zaznamenaných v berním rejstříku 1432*. Oborová práce Historický ústav Filozofické fakulty Masarykovy univerzity. Brno 2001.

47 *Archiv český VII. Zlomek register*, s. 586, č. 44.

48 Lokaci tohoto domu srov. FLODROVÁ, Milena: „Královský“ a „markraběcí“ dům v Brně. BMD 13, 1995, s. 67. Jedná se o tzv. „královský“ dům na dnešním náměstí Svobody č. 18. Na tomto místě má však Puška z Kunštátu doloženo držení dvou spolu těsně sousedících domů, z nichž jeden buď zůstal nadále v držení rodu Kunštátů (a druhý koupil Michal Kunigsfelder), nebo došlo ke sloučení obou parcel. Vysvětlovalo by toto sloučení zvýšení žaloby z 300 hřiven na více než dvojnásobek po dvaceti letech?

49 K osobě Jana Pušky z Kunštátu srov. PLAČEK, Miroslav — FUTÁK, Peter: *Páni z Kunštátu. Rod erbu vrchních pruhů na cestě k trůnu*. Praha 2006, s. 411, rodokmen na s. 584.

50 *Knihy půhonné IV*, s. 15, č. 91.

51 Na tuto možnost upozorňuje FLODROVÁ, M.: „Královský“ a „markraběcí“ dům, s. 67, ovšem vychází přitom z předpokladu, že část domu zůstala v rukou rodu z Kunštátu.

52 Viz poznámku 31.

53 *Knihy půhonné IV*, s. 84, č. 64.

54 Poslední zmínka o Markétě je z roku 1464, svého muže tedy přežila o více než deset let.

55 *Libri citationum et sententiarum seu Knihy půhonné a nálezové V*. Ed. Vincentius Brandl. Brunae 1888 (dále jen *Knihy půhonné V*), s. 275, č. 50

56 Tamtéž, s. 295, č. 160.

domu, a to je naprosto explicitně popsáno,⁵⁷ Rosinu, dceru Reginy, tedy vnučku Kateřiny a pravnučku Markéty. Z tohoto dlouhá léta trvajícího sporu (jeho rozhodnutí zemský soud vždy ponechal přímo na králi) je zřejmé, že mimořádně cenný dům v centru města se dědil k velké nelibosti některých představitelů a představitelů šlechty po čtyři generace v ženské linii Kunigsfelderovy rodiny.

Reginina matka Kateřina⁵⁸ je také při všech právních pořízeních zmiňována pravidelně po boku svého druhého manžela Hanuše Ryšana.⁵⁹ V roce 1466, snad v očekávání blízké smrti a jistě proto, aby nebyl v budoucnu zpochybněn jejich nárok na deskové statky, vstoupil Hanuš se svou ženou a dětmi na spolek na ves Řečkovice.⁶⁰ Tento záměr byl dále rozvíjen v roce 1478, kdy Kateřina, v této době již vdova,⁶¹ převádí svá práva k Řečkovicím na dceru Reginu,⁶² provdanou v této době za Jindřicha Špana. V berní knize má Kateřina ke konci sedmdesátých let zapsán majetek v celkové hodnotě téměř 900 hřiven.⁶³ V roce 1480 vstupuje Kateřina na spolek na vsi Řečkovice a Vítovice se svými dvěma dcerami⁶⁴ — Martou, která byla asi v této době už také vdovou; zdá se, že po smrti svého manžela se vrátila zpět z Vídně do Brna — a Reginou. Krátce poté došlo snad k rozkolům mezi Kateřinou a Martou, protože v roce 1482 Mikuláš ze Santova zlistňuje a dosvědčuje, že kdysi byl svědkem toho, jak Kateřina Ryšanka se svou dcerou Reginou předstoupila před podkomořího a prosila jej, aby podržel v paměti, že přijala na spolek Reginu na veškerý svůj majetek nic nevyjímaje, protože Regina: „dobře ví, co s Kateřininým statkem má dále činiti.“⁶⁵ Pevnost vztahů Kateřiny a Reginy vyvstává znovu v roce 1481, kdy „rukú společnú a nerozdílnú“ pohánějí Dobeše z Boskovic a prokazují se proti němu královskou listinou. Poručníkem v této záležitosti byl Reginin manžel Jindřich Špan.⁶⁶ Jak u Kateřiny, tak

57 „Dům v městě Brně, kerežž byl páně Pušků z Kunštátu a potom Michalů Kunigsfeldarů [...]“, viz *Libri citationum et sententiarum seu Knihy půhonné a nálezové VII*. Ed. Bertoldus Bretholz. Brunae 1911 (dále jen *Knihy půhonné VII*), s. 18, č. 105.

58 První zmínka o Kateřině pochází z roku 1445, viz AMB, fond A 1/3, rkp. č. 48, f. 355r.

59 Zápis z roku 1464 viz *ŽDB I*, s. 402, č. 105, s. 408, č. 199; zápis o koupi Vítovic je z roku 1466, s. 466, č. 22.

60 *Tamtéž*, s. 419–420, č. 116.

61 Hanuš zemřel pravděpodobně v průběhu roku 1466. V tomto roce jej ještě Proček z Kunštátu pohání v Olomouci, viz *Knihy půhonné IV*, s. 219, č. 947, ale později v tomto roce jej při vyhlásování nálezu již zastupuje určený poručník, jeho zeť, Lukáš Zalcer z Olomouce, viz *tamtéž*, s. 460, č. 138. Je zajímavé, že Hanuš pohání o dluh za sukna a kramné zboží, které měl Jindřich z Morkovic plnit u jeho ženy, respektive u jejího prvního muže.

62 AMB, fond A 1/1, list. č. 651, Listina z 2. dubna 1478.

63 AMB, fond A 1/3, rkp. č. 9, f. 54r.

64 *Moravské zemské desky. Kraj brněnský, 1480–1566*. Ed. Tomáš Kalina. Praha 1950 (dále jen *ŽDB II*), s. 11–12, č. 83.

65 AMB, fond A/1, list. č. 703, Listina z 12. října 1482.

66 *Knihy půhonné V*, s. 366, č. 575–576.

u Marty máme doloženu vlastní pečeť, což je další doklad toho, že vystupovaly samostatně.⁶⁷

Z toho, co bylo nastíněno, je zřejmé, že tyto ženy byly na veřejné scéně agilní. S jejich vůlí a souhlasem se počítalo ještě za života jejich mužských protějšků, ale volné pole působnosti se jim plně otevřelo až v době jejich vdovství, kdy vystupují na svou dobu „emancipovaněji“, než bychom snad pro domácí městské prostředí očekávali. Je nicméně nutné vzít v jejich případech v úvahu roli vlastnictví deskových statků podléhajících zemskému právu jako faktor, který k této emancipaci jistě výraznou měrou přispěl, přestože jsou v této době doloženy i další případy žalob měšťanek u zemského soudu. Skutečnost, že Markéta, Kateřina i Marta přežily své muže v průměru o více než deset let, jen dotvrzuje, že při vstupu do manželství byly tyto ženy výrazně mladší než jejich protějšky, a že tedy v nejvyšších patrech městské společnosti můžeme u prvního sňatku předpokládat model „nevěsta na prahu dospělosti a ženich zralého věku“ za velmi obvyklý.

Regina nezůstala po smrti svého prvního manžela Štěpána dlouho sama — není se čemu divit, jako bohatá vdova musela být pro potenciální zájemce tučným soustem. Dokladem tohoto tvrzení je šťastnou náhodou dochovaný zápis notáře Jana Thabrarra, který jako prokurátor ex offio zastupoval řezenského měšťana Konráda Huebara ve sporu s Reginou. Ze zápisů vyplývá, že Konrád bránil Regině — zasnoubené už v této době (v roce 1470, necelý rok po smrti prvního manžela) se svým pozdějším manželem Jindřichem Španem — ve sňatku a operoval přitom jakousi manželskou smlouvou. Regina si stěžovala u olomouckého biskupa, který nechal celou záležitost prošetřit. Konrád se ale nedostavil na přelíčení, proto byla Regina automaticky osvobozena a Konrádovi bylo nařízeno věčné mlčení.⁶⁸ Tato záležitost je mimořádně zajímavá nejen z pohledu poodkrytí další z roušek nad Regininým životem, způsobem, jakým jednala a prosazovala své zájmy, ale také nad mechanismem, jakým se v této době a prostředí řešily ošemetné záležitosti manželských sporů, v jejichž rámci se střetávala kompetence sféry práva civilního a kanonického.

Jistě nepřekvapí fakt, že také Reginin druhý manžel Jindřich Špan náležel k nejbohatším brněnským měšťanům této doby. Ani o jeho rodinném zázemí nevíme nic určitého. V berní knize měl zapsány dva domy ve městě, několik vinic, mlýn,

67 K středověkým pečetím brněnských měšťanů a měštek vypracoval katalog BLAŽEK, Libor: *Středověké pečeti brněnských měšťanů*. Diplomová práce. Filozofická fakulta Masarykovy univerzity. Brno 1983. Dochovaly se dva exempláře pečeti Michala Kunigsfeldera, pečeť Kateřiny Ryšanové na jedné listině a tři exempláře pečeti Jindřicha Špana (existují dokonce dva typy jeho pečeti). Pečeť Marty Salczerové se sice nedochovala přímo, ale v rámci interpolace jejího vlastnoručně psaného dopisu brněnské radě je také zmíněna její pečeť „unter irem petschafft versigelt“, viz AMB, fond A 1/3, rkp. č. 48, f. 388v.

68 K této kauze srov. DŘÍMAL, Jaroslav: *Notář Jan Thabrarr*. Časopis matice moravské (dále jen ČMM) 58, 1934, s. 122. Nejnověji pak PETR, Stanislav: *Soupis rukopisů knihovny při farním kostele svatého Jakuba v Brně*. Praha 2007, s. 58ccc, s. 59ggg a hhh.

zahradu a lázeň. Platil také dávku z výkroje suken a krámů.⁶⁹ Víme, že poskytoval finanční služby asi hlavně šlechtě či také obchodoval ve větším měřítku.⁷⁰ Nemáme ale doloženo, že by byl kdy členem městské rady. Sňatek s Reginou byl asi jeho druhý v pořadí, z předcházejícího manželství měl syna Wolfganga.⁷¹

Jak dokládá listinný materiál, poslední léta rodinného soužití Jindřicha a Reginy byly ve znamení intenzivních sporů o majetek. Z roku 1481 pochází žaloba na Reginu o 400 hřiven grošů na vsích Holubice a Kroužek ze strany kněze Hynka, probošta Kounického.⁷² O rok později pohání Reginu Václav Ryšan z Modřic o 300 zlatých, že mu nevydala spravedlivého dílu na Řečkovících.⁷³ Dalším ožehavým bodem byl majetek v Ivanovicích, kde se Jindřich a Regina přeli se o 900 zlatých s převorem kartuziánského kláštera v Gaminu,⁷⁴ které konventu údajně odkázala na Ivanovicích Kateřina Ryšanová, a o 1 000 zlatých tamtéž, které odkázal kartuziánskému konventu v Králově Poli Reginin nevlastní bratr Václav.⁷⁵ Ve stejné době vedla Regina spor o majetek v Ivanovicích také se svou sestrou Martou, která si činila nárok na 500 zlatých.⁷⁶ V posledních třech uvedených případech se Jindřich a Regina na radu „dobrých pánů přátel“ uvázali tyto závazky (ovšem ne do výše částky, kterou požadovala protivná strana, ale ve všech případech částkou nižší) postupně vyrovnat. Se sestrou Martou se Regina střetla také ve sporu o majetek ve vsi Troubsko (Trúbsko, Trúbště), kterou Jindřichu Španovi a Regině vložil do zemských desk Jan z Heršpic (Geršpic) v roce 1481.⁷⁷

Stejně jako v případě Reginy, poskytuje paradoxně nejobsáhlejší zmínku o Jindřichově životě až jejich společný testament z roku 1482.⁷⁸ Je uvedeno, že v době

69 AMB, fond A 1/3, rkp. č. 8, f. 22r. Zápis pochází asi z počátku sedmdesátých let. Jindřich je vepsán hned pod svého tchána, Jana Ryšana, otce své manželky Reginy. Podobný soupis majetku je obsažen i v berní knize vedené mezi lety 1477–1510 (AMB, fond A 1/3, rkp. č. 9), zde má uvedeny navíc některé vinice a sladovnu. Před rokem 1480 koupil společně s Reginou další dům od Jiljího bečváře, viz AMB, fond A 1/1, list. č. 679, Listina ze 17. prosince 1480.

70 *Knihy půhonné V*, s. 364, č. 562.

71 Tamtéž.

72 *Knihy půhonné V*, s. 322, č. 320 a s. 338, č. 411. O šest let později pohnal z téhož důvodu Regininu sestru Martu kounický probošt Wolfgang, tamtéž, s. 153, č. 636, poté ještě v roce 1490, viz *Knihy půhonné VII*, s. 12, č. 67.

73 *Knihy půhonné V*, s. 388, č. 682–683. Bohužel se mi nepodařilo zjistit, jaký příbuzenský vztah je mezi Václavem Ryšanem z Modřic a rodinou Ryšanovou, potažmo Reginou, o bratru Jana Ryšana totiž není nikde zmínky. Reginin nevlastní bratr se sice jmenoval Václav, ale jeho otcem nebyl Jan Ryšan, nýbrž Štěpán Lang.

74 AMB, fond A 1/1, list. č. 695, Listina z 20. května 1482.

75 Tamtéž, list. č. 696, Listina z 20. května 1482.

76 Tamtéž, list. č. 699, Listina z 31. května 1482.

77 *ŽDB II*, s. 21, č. 178, odpor Marty proti tomuto vkladu viz tamtéž, s. 28, č. 251.

78 AMB, fond A 1/1, list. č. 701, Listina z 10. září 1482. Tento testament je (stejně jako ostatní listiny uložené v AMB) k dispozici i v českém regestu viz AMB, DŘÍMAL, J.: *Listkový katalog listin*, nepublikovaný rukopis. V brněnském kontextu představuje tento testament výjimečnou písemnost, a to nejen kvůli svému nezvyklému rozsahu, ale také z hlediska své formy. Testamenty mohly mít původně formu listiny, ale bývaly

jeho sepsání byli oba nemocní — vzhledem k nezvykle velkému počtu dochovaných testamentů z této doby je pravděpodobné, že Brno sužovala nějaká infekční nemoc.⁷⁹ Testament Jindřicha a Reginy je nezvykle obsáhlý a podrobný. Z jeho obsahu vyplývá, že vznikl na základě bezprostředních zápisků událostí a tato bezprostřednost je v listině částečně zachována. Jindřich, „*nemocný na těle, ale zdravý na duchu*“ před zraky minimálně čtyř duchovních osob odkázal všechny své movité i nemovité statky Regině a dvěma dcerám Rosině a Martě. Vykonavatele své poslední vůle výslovně žádá, aby byli k ruce jeho rodině a aby ji bránili proti všem obtěžovatelům. Tento testament byl pak oznámen Regině, rovněž tělesně nemocné, ale „*zdravé duševně a schopné dobrého myšlení*“. Téhož dne poslala Regina, jak vyplývá z obsahu, už po smrti manžela Jindřicha, svého kaplana Bernardina opět pro notáře, schválila vůli svého manžela i volbu přísežných a učinila ústně před mnohými svědky své poslední, velmi detailní a jasně formulované pořízení, ve kterém všechny movité i nemovité statky odkázala svým dvěma dcerám. Jmenováno je městečko Ivanovice (s odkazem na nutnost plnění dohody s kartuziány, viz výše), ves Řečkovice, mlýny, domy v Brně i jinde, lázně, vinice, dvory, rybníky, lesy, louky, háje a statky se všemi lidmi, dále sukna, látky, víno, šatstvo, šperky, klenoty. V poslední vůli, stylizované subjektivně, dále požádala vykonavatele testamentu, aby k sobě zavolali všechny jejich poddané lidi a vynutili od nich jménem sirotků přísahu věrnosti. Více než 1 000 zlatých je v tomto testamentu dále rozděleno různým církevním institucím a špitálům ve městě i jeho blízkosti, přičemž Regina v některých případech výslovně navazuje na dřívější založení své matky a prvního manžela Štěpána, vyšší částky mají přitom náležet tam, kde je pohřben někdo z rodiny: sv. Michalovi, sv. Tomáši a sv. Jakubovi,⁸⁰ kde, jak uvádí, se nachází jejich rodinná hrobka. Jako velmi vřelý se jeví být její vztah k dcerám, které byly toho času chovány v klášteře sv. Anny, starší z nich mohla mít maximálně deset let. Zdůrazňuje, že mají být vychovávány nejlepším možným způsobem a že se s nimi má jednat s láskou. Nenacházíme zde ani zmínku o sestře Martě, i když víme, že byla ještě naživu. To by podporovalo domněnku o rodinných neshodách. Regina oproti tomu například nezapomněla na služku Uršulu, která se o ně s manželem v době nemoci dobře starala.

přepisovány do městských knih. Listinné originály se v naprosté většině případů nedochovaly. K brněnským testamentům srov. BOROVSKÝ, Tomáš: „*Zu der Ere Gots und meiner Sele zu Selikeit.*“ *Odkazy brněnských měšťanů církevním institucím v letech 1410–1530*. Sborník prací filozofické fakulty brněnské univerzity C 46, 1999, s. 79–96, zde je možné získat přehled základní české i zahraniční literatury ke středověkým testamentům. Z novější doby z českého prostředí srov. sborník *Pozdně středověké testamenty v českých městech. Prameny, metodologie a formy využití*. Edd. Kateřina Jíšová, Eva Doležalová. Praha 2006; a studii MALÝ, Tomáš: *Co nabízejí (raně novověké) testamenty? Zamyšlení nad možnostmi kvantifikace*. ČMM 126, 2007, s. 251–266.

79 V jednotlivých letech se obvyklý počet testamentů pohyboval v rozmezí dvou až sedmi, v roce 1482 jich ovšem bylo pořízeno dvacet dva, viz BOROVSKÝ, T.: *Zu der Ere*, s. 83.

80 K dotacím rodiny Ryšanovy a Španovy k oltáři Nanebevzetí P. Marie v kostele sv. Jakuba srov. BOROVSKÝ, T.: *Kaplaní, oltářníci a jejich benefícia v kostele sv. Jakuba v Brně*. BMD 15, 2002, s. 307.

Všechny tyto události se odehrály 10. září a hned následující den, už po Jindřichově pohřbu — další důkaz toho, že nemoc byla prudce nakažlivá — si Regina nechala opět zavolat všechny vykonavatele testamentu a v přítomnosti rychtáře i jiných lidí je žádala,⁸¹ aby na sebe vzali břemeno testamentu, aby vyplnili vůli její i jejího manžela a chránili zájmy dcer. V případě jejich smrti přikázala rozdělit veškerý majetek církvi a chudým přátelům a příbuzným jak jejím, tak jejích dvou manželů. Přítomní vykonavatelé, „*pohnuti prosbami*“, nato slibují vše vykonat podle jejího přání.

Takový je tedy stručně nastíněný obsah testamentu, ze kterého i po více než 500 letech číší (snad také díky notářově praxi a zručnosti) pohnutá a vypjatá atmosféra. Co můžeme na základě tohoto cenného zdroje dedukovat pro naše téma? Za prvé, můžeme z něj abstrahovat dvě Regininy základní předsmrtné priority: spásu duše její a jejích zemřelých blízkých a zajištění majetku pro dvě nedospělé dcery, ke kterým navzdory některým teoriím o málo vřelých vztazích rodičů k dětem v předmoderní společnosti⁸² chovala silnou citovou vazbu. Dále je zřejmé, že majetek rodiny Španovy byl ještě rozmanitější, než se jeví z berní knihy a dalších pramenů, i proto asi byla smrt obou manželů aktuální záležitostí pro celé město, jak vyplývá z nečekaně podrobného popisu událostí kolem zaznamenání obou testamentů, a hlavně ze seznamu svědků. Umírání se v tomto ohledu jeví jako veřejná záležitost, což zaráží o to více, že nemoc, ať už byla jakákoli, byla silně nakažlivá, jak je patrné z rychlosti, s jakou byl Jindřich pohřben.

Osobnost testátorky se zde odhaluje ještě více než v případě dřívějších dokladů. Jak jsme slyšeli, její okolí, ať už oba manželé či matka, na ni spoléhali v záležitostech z pohledu rodiny prvořadého významu. Ona sama si do posledních okamžiků svého života (víme, že krátce po zaznamenání testamentu opravdu zemřela)⁸³ uchovala jasnou představu o tom, jak se mají události vyvíjet, a vynaložila všechny zbylé síly, aby je převedla do praxe, respektive zajistila jejich realizaci.

EPILOG

Přestože Jindřich i Regina se snažili udělat vše, co mohli, aby zajistili držbu rozsáhlého majetku pro své dcery, záhy po jejich smrti se projevila nestabilita situace. Již 16. září píše rada města Olomouce brněnské radě, aby ji na místě sirotků

81 „*živým hlasem na způsob věštby*“ (v originálu „*vive vocis oraculo*“). Tuto formulaci musíme brát s určitou rezervou, která vyplývá ze stylizace listiny veřejným notářem — Valentinem z Brna, knězem olomoucké diecéze a veřejným notářem.

82 ARIÈS, Philippe: *Centuries of Childhood*. Suffolk 1979. Na neudržitelnost tohoto postoje upozornil například GOODY, Jack: *Proměny evropské rodiny v evropské historii*. Praha 2006, s. 76, zde také odkazy na další literaturu.

83 V dopise olomoucké rady Brňanům ze 16. 9. téhož roku jsou již oba manželé označeni za zesnulé, viz AMB, fond A 1/1, list. č. 702, Listina z 16. září 1482.

Salzerových opověděla ze 1 300 zlatých na Ivanovicích. (pravděpodobně se jedná o potomky Regininy sestry Kateřiny, provdané do Olomouce za Lukáše Salzera), Olomoučtí dále informují Brněnské, že ve stejné záležitosti psali králi Matyášovi.⁸⁴ O rok později byl vydán nález zemského soudu vztahující se ke sporu mezi komorníkem olomouckým Jaroslavem z Boskovic a měšťany brněnskými na místě sirotků Španových, ve kterých páni s poukazem na královo povolení dávají za pravdu Brněnským, není bohužel přesně zřejmé, o jaký spor se jednalo.⁸⁵ Podrobnější je až zápis z téhož roku,⁸⁶ který se vztahuje na stejné sporné strany, s tím rozdílem, že na straně Jaroslava z Boskovic je jmenován i jeho bratr Dobeš. Jednalo se zde jak o výplatu orlovského zboží a Ivanovic (které jak víme přešly do držení sirotků po Reginině dědovi Kunigsfelderovi), tak i Troubska (Trůbšče), Řečkovic a Vítovic, jež na základě tohoto výnosu mají zůstat v držení Regininy sestry Marty, která měla také právo k Holubicím a Kroužku (Krůžek).⁸⁷ Tento výnos se dochoval i v opise, který je součástí Starých pamětí brněnských radního písaře Jana Munky z Ivančic. Mimo něj se na stejném místě dochoval i opis listu,⁸⁸ který brněnské radě ve věci Španových sirotků adresoval král Matyáš. V něm potvrzuje radní jako poručníky sirotků do doby, než sám rozhodne jinak či než vydají páni na sněmu jiné rozhodnutí.

Je pravděpodobné, že dospělého věku se dožila pouze dcera Rosina, protože výslovné zmínky o Martě či obecně o další dceři Jindřicha a Reginy Španových se prameny po roce 1486 nezmiňují.⁸⁹ Při analýze brněnských testamentů z druhé poloviny 14. století⁹⁰ dojdeme k závěru, že počet dětí, kterým se odkazuje, tedy těch, které překonaly vysoké nebezpečí úmrtí v kojeneckém věku, se zřídka kdy přehoupne přes číslo dvě na jeden manželský pár. V tomto ohledu je výjimečný příklad Regininy sestry Kateřiny, která měla ze svého prvního manželství s Lukášem Salczerem šest dětí — tři chlapce (Wenclaw, Cristof, Ssebastian) a tři dívky (Barbara, Anna, Ludmilla).⁹¹

Na začátku 90. let 15. století došlo mezi Rosinou a její tetou Martou k majetkovému vyrovnání ohledně Řečkovic, respektive Marta přijímá Rosinu na tuto ves na spolek.⁹² Víme, že Marta se po smrti svého prvního manžela už neprovдалa,

84 Tamtéž. Bohužel nevíme, jaký měla tato záležitost výsledek.

85 *Knihy půhonné V*, s. 71, č. 343.

86 Tamtéž, č. 346.

87 Viz poznámku č. 70. Další spor Marty a pana z Boskovic o plat z mlýnu viz tamtéž, s. 83, č. 388.

88 Staré paměti jsou zápisy nejrozličnějšího druhu vztahující se k létům 1400–1636, srov. AMB, fond A 1/3, rkp. č. 7329, Kronika Munky z Ivančic, f. 11r–12r.

89 Poslední zmínka o sirotcích Jindřicha Špana je z roku 1486, viz berní knihu založenou roku 1477, AMB, fond A 1/3, rkp. č. 9, f. 29r. Pro konzultaci jednotlivých zápisů je možné použít podkladů k edici, kterou připravoval J. Mezník společně s J. Markem, k dispozici v AMB.

90 FLODR, M.: *Pamětní kniha*.

91 *Památná kniha olomoucká*, s. 430, č. 606.

92 *ŽDB II*, s. 42, č. 86, zápis z roku 1490. Ve stejném roce přijímá Marta na spolek na ves Vítovice také brněnského měšťana Wolfganaga Polzmachera a Kryštofora, syna své sestry Kateřiny, viz výše. V Martině kšaftu byli později oba ustanoveni jako dědicové této vsi, viz dále v textu.

rozhodně neměla děti, kterým by odkazovala, i proto snad pro ni usmíření stavu se svou neteří⁹³ představovalo na sklonku života přijatelné východisko k zažehnání rodinných rozepří, které měla s Rosininou matkou Reginou. Skutečnost, že vztahy mezi Martou a Rosinou musely být nekonfliktní, potvrzuje i velkorysý odkaz, který Marta vyhradila Rosině ve svém testamentu z roku 1495, jež je zapsán do brněnské knihy nesporného soudnictví.⁹⁴ Rozsáhlý kšaft je zajímavý tím, že Marta nejprve uspořádává své majetkové poměry ve Vídni a poté až v Brně, je tedy zřejmé, že i po smrti svého manžela musela do Vídně pravidelně zajiždět, neboť její kontakty s tímto městem byly aktivní a správa rozsáhlého majetku (jmenovány jsou tři domy, vinice, zahrada, mlýn) jistě vyžadovala její osobní dohled. Je možné, že v době její nepřítomnosti v Brně spravoval její majetek Wolfgang Polzmacher, brněnský měšťan, kterému v testamentu odkázala ves Vítovice,⁹⁵ a to za věrné služby (*umb seine trewe dienst*).

Rosina byla v této době již provdána do Vídně,⁹⁶ a právě zde jí Marta odkázala dva ze svých tří domů a zahradu. Snad to byla právě ona, kdo Rosině sňatek s vídeňským měšťanem Štěpánem Rauchenpergarem zprostředkoval. Štěpán je jako manžel Rosiny doložen dále v roce 1496, kdy s ním vstoupila na spolek na ves Řečkovice.⁹⁷ I po sňatku však zůstala Rosina ještě nějakou dobu v kontaktu s moravským prostředím, jak o tom svědčí půhony u zemského soudu z roku 1498, které se svým mužem (zde jeho jméno ve verzi Romperger) podávali.⁹⁸ Jejich zájem se však do budoucna koncentroval pravděpodobně spíše na Vídeň, o čemž by mohl svědčit prodej vsi Řečkovice o rok později brněnskému měšťanovi Štěpánu Karnarovi.⁹⁹ Ten je také v berní knize z konce 15. století zmíněn jako nový majitel domu a lázně po Rosinině otci Jindřichu Španovi.¹⁰⁰ K roku 1509 je v berní knize na místě domu Ryšančina (již zmiňovaný výstavní dům na dnešním

93 Marta se již rok po smrti Reginy a Jindřicha zapojila do řešení otázky starosti o sirotky, viz AMB, fond A 1/3, rkp. č. 48, f. 455v–56r.

94 Tamtéž, f. 486v–487v. Testament je velmi obsáhlý, jako jeden z mála obsahuje úvodní úvahu testátorky (pochopitelně typizovanou) nad motivací k sepsání testamentu: „[...] *angesehen die vnstetigkait diss leben, das nichts vnsichers ist, den die stünde des todes.*“

95 Viz poznámku 91. Je zřejmé, že i po smrti Marty udržoval Wolfgang kontakt s Rosinou, viz *Knihy půhonné VII*, s. 202, č. 990, zápis z roku 1500.

96 „[...] *ffrau Rosina, etwen Heinrich Schpan seligen tochter vnd nun Steffen Rauhenperger, burger zu Wienn Gemahl.*“ viz AMB, fond A 1/3, rkp. č. 48, f. 476v. Z tohoto zápisu se dá usuzovat, že Wolfgang Polzmacher byl poručníkem Rosiny: „*gerhaben ffraw Rosina.*“

97 *ŽDB II*, s. 83, č. 26.

98 *Knihy půhonné VII*, s. 171, č. 864–866.

99 *ŽDB II*, s. 102, č. 126. Ve stejném roce pohnala Štefana o ves Řečkovice i Anna, abatyše kláštera Pustiměřského. V tomto sporu zastoupila Štefana Rosina a páni uznali, že má k této vsi lepší nárok. Viz *Knihy půhonné VII*, s. 174, č. 878. Další vývoj této kauzy tamtéž, s. 175, č. 879–880, s. 175, č. 884.

100 AMB, fond A 1/3, rkp. č. 9, Berní kniha založená roku 1477, f. 26v. Totéž pak v berním rejstříku z roku 1499, viz AMB A 1/3, rkp. č. 25, Berní rejstřík, f. 11v.

náměstí Svobody, ve kterém, jak víme díky půhonům, žila i Rosina) zapsán Jan Hofilmayer, který, jak se zdá porovnáním zápisů berních knih, koupil také některé vinice a lázně, které rodině Ryšanů a Španů dříve patřily.¹⁰¹ Další doklad toho, že Rosina kontakty s Brnem přerušila a natrvalo odešla do Vídně. V pramenech moravské proveniencce přelomu 15. a 16. století není o ní ani jejích potomcích žádná další zmínka.¹⁰²

ZÁVĚR

Tato mikrohistoricky pojatá sonda do nejvyšších pater brněnské společnosti 15. století se pokouší metodou shromáždění, usouvztažnění a kombinace maximálního možného počtu informací týkajících se jedné osoby (respektive skupiny osob spojené rodinnými vazbami) vypreparovat údaje na úrovni životních cyklů konkrétních žen a mužů, ke kterým je jinak velmi těžké se systematictěji propracovat. Jedná se například o informace týkající se sňatkové politiky majetných městských rodin, věku partnerů při vstupu do manželství, míry panujícího právního povědomí, ekonomických strategií, napojení jednotlivců i rodiny na mocenské struktury atd. Je pochopitelné, že sonda tohoto typu nepředstavuje uspokojivou odpověď na palčivou otázku všech mikrohistoricky pojatých studií, a tou je reprezentativnost zvoleného „vzorku“ obyvatelstva a potřeba další komparace. V případě rodiny Kunigsfelderů, Ryšanů a Španů je ekonomická i společenská výjimečnost v kontextu doby obzvláště nabíledni. Jak bylo ukázáno, některé ekonomické a společenské strategie spojují tyto rodiny s vrstvou tzv. starého patriciátu, jehož existenci pro Brno 14. století prokázal už Jaroslav Mezník, je tedy možné na základě podobně zaměřených sond uskutečněných v budoucnu otevřít otázku například užívání pojmu patriciát i pro pozdější dobu. S pozorností upřenou na konkrétního člověka je zároveň spojena příležitost podrobit zkoumání hranice prostoru, v němž mohli člověk či skupina lidí prosazovat své individuální potřeby v závislosti na existujících podmínkách. V tomto ohledu jsem se zaměřila především na ženskou větev rodiny. Hlavní linii vyprávění přitom tvoří životní osudy Reginy Španové. Regina se — podobně jako ostatní její příbuzné — jeví jako žena aktivní, sebevědomá a respektovaná okolím navzdory omezením, které pro ženy žijící ve městech představovaly například právní normy. V případě Reginy a ženské větve její rodiny je ovšem zřejmé, že tato agilnost byla podmíněna mimořádným majetkem, kterým disponovala, a na něj navázaným stylem života, který spíše odpovídá

101 AMB, fond A 1/3, rkp. č. 10, Berní kniha založená roku 1509, f. 107r.

102 Posledním údajem brněnské proveniencce, ve kterém se odráží existence kdysi významné rodiny, je zmínka v berním rejstříku vztahující se na majetek za hradbami, kde je k roku 1518 zmíněna area Henricispon ve čtvrté čtvrti a domus Henricispon za hradbami města. AMB, fond A 1/3, Berní rejstřík založený 1518, f. 40v, f. 45 r. Podle zkomoleného názvu je zřejmé, že v této době sloužil tento výraz už spíše jako toponymum, což může být chápáno jako nepřímý doklad trvání „paměti“ v rámci městského organizmu.

tomu, s čím se setkáváme v této době u šlechty (rodinný kaplan, hrobka, používání vlastních pečetí). Tyto atributy jsou v jejich případě snad umocněny přímo vazbou na panovníka. Z řečeného je zřejmé, že prostor, v němž mohly obyvatelky středověkého města rozvíjet své aktivity, byl v dané době relativně široký, musel být ovšem podmíněn majetkem a také rodinným stavem — nejširší možnosti měly tradičně vdovy.

TOMÁŠ STERNECK

K ČESKOBUDĚJOVICKÉMU PŮVODU BRNĚNSKÉHO PODPÍSAŘE PRAŽÁKA

Abstrakt: The study contributes to the topic of early New Age migration of the town intelligence whose members were greatly demanded when all the levels of administration needed professionals. Our attention is focused on Jan Pražák who worked in the town chancery in Brno as the deputy head in 1570–1587. The newly found sources proof that Jan Pražák moved to Brno from České Budějovice, where his family had lived since the Middle Age.

Keywords: history, early New Age, towns, clerks, the Brno–České Budějovice relationship, the Pražák family.

Třináctého březnového dne roku 1539 byl v českobudějovické městské kanceláři vyhotoven list adresovaný do Brna. Šlo o odpověď na nedlouho předtím vznesený dotaz brněnských konšelů, zda reprezentace předního zeměpanského města na jihu Čech neví o vhodné osobě, která by se mohla v obci pod Špilberkem chopit funkce radního písaře. Klíčový post šéfa brněnské městské kanceláře se uvolnil v důsledku úmrtí univerzitně vzdělaného Jana Munky z Ivančic na přelomu let 1538 a 1539. Zásadním předpokladem pro jeho zastávání byla znalost latinského, českého a německého jazyka. Působení radních písařů se ovšem ani zdaleka neomezovalo jen na vlastní byrokratickou činnost, do značné míry zajišťovanou nižším kancelářským personálem. Obvykle se totiž přelévalo do sféry diplomatického zastupování příslušné komunity. Najít vhodného kandidáta pro vedoucí funkci v městské kanceláři v době, kdy všeobecně vzrůstala poptávka po kvalifikovaném úřednictvu, tak rozhodně nebylo jednoduché. Brněnští proto po Munkově skonu sondovali na více místech. V Českých Budějovicích o nedostatku školených kádrů věděli své, jelikož analogický problém řešili nedlouho předtím. A tak sotva překvapí, že jejich odpověď na dotaz z Brna vyzněla negativně. Českobudějovičtí radní nicméně svým protějškům alespoň nezávazně přislíbili, že pokud by se snad o někom vhodném dozvěděli, budou jej o zájmu Brněnských informovat.¹

Když bylo v Brně na počátku 40. let 16. století konečně obsazeno osiřelé místo šéfa městské kanceláře, stalo se tak patrně bez přičinění českobudějovického konšelského sboru. Brněnským radním písařem se stal Ambrož z Ottersdorfu, který se na jih Moravy přistěhoval ze Starého Města pražského. Poté, co tento muž v polovině 16. století, patrně roku 1550, úřad opustil, se situace z přelomu třicátých a čtyřicátých let neopakovala — cézura ve vedení kanceláře nenastala, neboť funkce se chopil Kašpar Guttman, který se na její převzetí připravoval po několik let, kdy Ottersdorfovi sekundoval. Ani po dlouhé Guttmanově éře, která skončila v září 1577, nezůstal písařský post dlouho prázdný. Již v listopadu toho roku byl svěřen Janu Menclovi (nedlouho poté obdařenému přídomkem z *Kolsdorfu*), mimořádně schopnému rodákovi ze slezských Głuchołaz, který jej zastával až do léta 1600. Prakticky po celou druhou polovinu 16. století se tedy Brněnští mohli těšit ze stabilního obsazení vedoucí funkce v orgánu, který plnil zcela nezastupitelnou úlohu v zajišťování oficiální komunikace města, respektive jeho radní garnitury. Už bylo

1 Edici listu z 13. března 1539 a jeho obsahový rozbor přináší STERNECK, Tomáš: *Ž korespondence mezi Českými Budějovicemi a Brnem v polovině 16. století*. Brno v minulosti a dnes (dále jen BMD) 18, 2005, s. 557–587, zde s. 567–571. Obdobný dotaz byl z Brna adresován Plzeňským, kteří následně žadatelům doporučili několik vhodných osob. Viz WINTER, Zikmund: *Kulturní obraz českých měst. Život veřejný v XV. a XVI. věku I*. Praha 1890, s. 727; MACHÁČEK, Fridolin: *Městská rada a městská kancelář v Plzni v XVI. století*. In: K dějinám československým v období humanismu. Sborník prací věnovaných Janu Bedřichu Novákovi k šedesátým narozeninám 1872–1932. Red. Bedřich Jenšovský, Bedřich Mendl. Praha 1932, s. 233–261, zde s. 244. K Janovi z Ivančic v širším kontextu munkovských rodových dějin se shrnutím starší literatury JORDÁNKOVÁ, Hana: *Brněnská předměstí Cejl a Radlas — stručné dějiny do poloviny 17. století*. BMD 16, 2002, s. 285–337, zde s. 317–318.

ale naznačeno, že osazenstvo kanceláře sestávalo vedle radního písaře také z dalších zaměstnanců. Jejich počet, struktura a hierarchie se průběžně měnily. Patřil k nim také takzvaný podpísař. Tato funkce se v městě pod Špilberkem uplatňovala pouze v určitých údobích. Totiž zejména tehdy, pokud jiné — tedy především politické a reprezentační — aktivity vytěžovaly aktuálně úřadujícího radního písaře natolik, že bylo zapotřebí, aby měl v kanceláři stálého zástupce.²

V listopadu 1570 byl brněnským podpísařem jmenován muž, který v kanceláři předního moravského královského města působil již více než pět let jako pomocník radního písaře Kašpara Guttmana. Do městských služeb byl přijat v březnu 1565, aby v nich setrval až do své smrti, která ho — od roku 1570 stále na postu podpísaře — zastihla ve druhé polovině dubna 1587. Jeho činnost tak prostupovala érou obou dlouholetých brněnských radních písařů druhé půle 16. věku, Guttmana a Mencla. Prokazatelně ovládal oba dva zemské jazyky i latinu a splňoval všechny další požadavky na výkonného byrokrata. Můžeme pak uvažovat o tom, že právě jeho nepostradatelnost pro každodenní chod úřadu sehrála svou roli v tom, že po Guttmanovi byla funkce šéfa kanceláře svěřena člověku „zvenčí“, Janu Menclovi, jenž se měl zapsat do dějin spíše než úřadováním coby obratný diplomat. Ohlédněme se ale raději hlouběji do minulosti, do poloviny 60. let 16. století. Muž, který právě našel pod Špilberkem uplatnění jako pomocník radního písaře, byl tehdy z pohledu brněnských starousedlíků rovněž přivandrovalcem. S novým prostředím se ale záhy sžil, mimo jiné i díky svému sňatku se Salomenou Steinmetzovou, která mu povila dcerku Dorotu. Po Salomenině smrti se oženil ještě dvakrát, přičemž v obou těchto manželstvích zplodil přinejmenším po jednom potomku. Partnerky a descendenty tohoto přistěhovalce však pro tentokrát ponecháme stranou, neboť to, co nás nyní zajímá především, je otázka jeho původu. Sledovaný muž se jmenoval Jan Pražák, přičemž v dobových písemnostech za jeho křestním jménem a příjmením příležitostně nalezneme také dodatek z *Českých Budějovic* či *von Behmischen Budweis*. Z toho je v literatuře logicky vyvozováno, že do Brna přišel z předního jihočeského královského města. Ač se pak pátralo po jiných dokladech o Pražákově původu, doposud k dispozici nebyly, a tak přišly ke slovu také další úvahy, hledající — s ohledem na Janovo příjmení — jeho kořeny v Praze.³

V literatuře dosud neznámý explicitní doklad o tom, že Jan Pražák do Brna skutečně přišel z Českých Budějovic, je dnes uložen v takzvané chronologické řadě budějovického městského archivu. Jde o originál česky psaného listu, datovaného 12. března 1609, který do srdce jižních Čech odeslala brněnská městská rada. Ta jako kolektivní samosprávný orgán vyhověla žádosti svého člena, politiky velice

2 Detailně JORDÁNKOVÁ, H. — SULITKOVÁ, Ludmila: *Brněnská městská kancelář v předbělohorském období (Prosopografická a diplomatická studie)*. Sborník archivních prací 45, 1995, s. 291–510, zejména s. 303–320, 426–428.

3 Viz tamtéž, s. 342–346 (na s. 345 v poznámce 15 zaznívá rovněž hypotéza, že otcem budoucího brněnského podpísaře mohl být bývalý rychtář Johannes Budějovský).

aktivního patricije a profesí malíře Jiříka Šolce z Bohumína, jemuž toho času mezi konšely náležela prestižní primátorská funkce, a oslovila Budějovické ve věci údajných nevypořádaných dědických nároků jeho rodiny ve městě při soutoku Malše a Vltavy. Jak známo, byla Šolcovou manželkou svrchu zmíněná dcera Jana Pražáka a Salomeny Steinmetzové, pokřtěná jako Dorota. Ta ale v březnu 1609 již nežila, a tak Jiřík vyvíjel iniciativu jménem dcerky, kterou mu jeho choť zanechala. Předmětem jednání měla být pozůstalost po rodičích brněnského podpísaře, tedy po prarodičích děvčete, v jehož žilách kolovala pražákovská krev, jelikož prý „žádných bližších erbův a přátel krevních pražákovských před rukama bejtí a víceji se nikdež nacházeti nemá“. Brněnští vypravili s listem do Budějovic zvláštního posla, kterého Šolc před městskou radou zplnomocnil k tomu, aby převzal požadovaný majetek a aby stvrdil jeho vypořádání.⁴ Další informace o tom, jak bylo na jihu Čech s brněnskou žádostí naloženo, bohužel k dispozici nemáme, neboť průzkum relevantních pramenů českobudějovické provenience vyzněl v tomto ohledu naprázdno. Také o samotném Janu Pražákovi zkoumané písemnosti mlčí, bezpochyby především proto, že se vzhledem ke svému odchodu z Budějovic nezařadil mezi majitele nemovitostí podléhajících tamní jurisdikci. Přece je však záhodno zastavit se ještě u otázky Janových rodových kořenů.⁵

K listu z 12. března 1609, jehož obsah jsme si přiblížili, byly neznámo kdy a neznámo kým přiloženy dva další, podstatně starší dokumenty. Jde o nedatované dobové opisy listů, které na základě jejich obsahu můžeme zařadit v prvním případě

- 4 Státní okresní archiv České Budějovice (dále jen SOKA Č. Budějovice), Archiv města Českých Budějovic (dále jen AM ČB) — chronologická řada, 1609, 12. březen, kart. 36. K Jiříku Šolcovi srov. alespoň *Des Rathsherrn und Apothekers Georg Ludwig Chronik von Brünn (1555–1604)*. Hrsg. Peter Ritter von Chlumec-ky. Brünn 1859, passim dle rejstříku; DŘÍMAL, Jaroslav: *Žemský dům v Brně*. Brno 1947, s. 44–45; BURIAN, Vladimír: *Vývoj náboženských poměrů v Brně 1570–1618*. Brno 1948, s. 13, 19, 38, 67; ŠMRHA, Karel: *Brněnští malíři z období kolem roku 1600*. BMD 2, 1960, s. 197–201; SULITKOVÁ, L. — ŠKOPOVÁ, Jana: *Dosud needované záznamy z kroniky brněnského lékárníka Jiřího Ludwiga (1574–1603)*. Sborník prací filozofické fakulty brněnské univerzity (dále jen SPFFBU) C 40, 1993, s. 143–159, zde s. 152, 158; PELOUŠKOVÁ, Zora: *Malíři v Brně kolem roku 1600 — Příspěvek ke Slovníku umělců*. SPFFBU F 41, 1997, s. 5–29, zde s. 25–27; STERNECK, T.: *Měšťánské elity v berních úřadech a královská města jako daňoví poplatníci — střet zájmů? (Případ předběláhořského Brna)*. Documenta Pragensia 22, 2004, s. 225–242, zde s. 233–236; Týž: *Město, válka a daně. Brno v moravském berním systému za dlouhé války s Vysokou Portou (1593–1606)*. Praha 2006, s. 227, 302, 304–306, 308, 309, 312–314, 360.
- 5 Ani v registrech českobudějovické městské korespondence, ani v radních protokolech z inkriminovaného období nenalezneme žádnou reflexi brněnské žádosti z 12. března 1609. Z hlediska pražákovské genealogie měl pak negativní výsledek také průzkum pozůstatků českobudějovické sirotčí agendy. Žádný relativní zápis není součástí SOKA Č. Budějovice, AM ČB — knihy, Kniha příjmů a vydání sirotčích peněz pro město 1563–1590. Třeba poznamenat, že vedle příslušníků rodu Pražáků, jejichž příjmení nebylo v jazykově německých a latinských pramenech překládáno, vystupuje v českobudějovických pramenech ze 16. století několik nositelů příjmení Pragar (Prager), kteří však s největší pravděpodobností do sledovaného pokrev-venstva nepatřili. Srov. k nim alespoň KUBÁK, Jaroslav: *Topografie města Českých Budějovic 1540–1800*. České Budějovice 1973, s. 16, 92, 152, 219, 323.

do roku 1575 a ve druhém do roku 1576, adresovaných českému podkomořímu, tedy rytíři Burianu Trčkovi z Lípy. Jejich pisatelem byl „*chudej sirotek*“ Ondřej (*Vandřej*) Pražák z Českých Budějovic, který úředníka, do jehož kompetence spadal dohled nad zeměpanskými městy, v roce 1575 poprosil o přimluvu u budějovické městské rady, aby mu půjčila 30 kop míšeňských grošů z nevyčíslené sumy, kterou na radnici složil Ondřejův mezitím zesnulý otec Tomáš Pražák. Žadatel se podle svých slov nacházel ve velmi neutěšených sociálních poměrech a hotovost naléhavě potřeboval, „*tak abych sobě šatky na zimu zjednati mohl, druhé živnost nějakou před sebe vzíti, buď na čembž kolivěk koupil, peníze svého dobýti a tu zimu se přežíviti mohl.*“ Podkomořímu se zaručoval, že peníze nepromrhá a že je řádně vrátí příští rok, léta Páně 1576, a to buď při svatojiřském termínu, nebo u příležitosti Trčkova příjezdu do Budějovic. Ondřejova žádost zůstala ale zřejmě oslyšena, jelikož v roce 1576 psal podkomořímu znovu, připomínaje mu loňský mandát císaře Maxmiliána II., jenž „*nás chudejch siroteků Vaší Milosti k spravedlivému opatření dostatečně poroučeti jest ráčil*“. Pražák nyní Buriana z Lípy prosil, ať nedopustí další prodlevy při plnění panovníkova rozhodnutí, „*abychom my chudí sirotci své pouhé spravedlivosti na vychování sebe užiti mohli.*“⁶ Příbuzenský poměr osiřelého českobudějovického Ondřeje Pražáka k nositeli téhož příjmení, který byl v polovině 70. let 16. století již dávno zabydlený v Brně, bohužel z dostupných pramenů nevyplývá. Právě představené dokumenty ale mimo jiné naznačují, že Pražáků žilo v raně novověkých Budějovicích povícero.

Ondřejův otec Tomáš (*Tomeš, Tomschi*) Pražák vykonával v Českých Budějovicích sladovnickou živnost. Informace o jeho majetkovém zázemí máme k dispozici od počátku 50. let 16. století, kdy cílevědomě investoval do příměstských a záhy také do vnitroměstských nemovitostí. Tak 12. září 1550 koupil devět a půl jitra orné půdy od budějovické městské rady. Dojednaná kupní cena 54 kop míšeňských grošů odpovídala obnosu, který Pražák nárokoval u jiného měšťana za koně. Konšelskému sboru proto tehdy předal peníze Tomášův dlužník.⁷ Půl roku nato, 8. března 1551, se do sladovnickova držení dostalo 12 jiter polí a luk při Rožnovské silnici v ceně 432 míšeňských kop. Tyto zemědělské pozemky získal Pražák od českobudějovického měšťana Wolfa Knoczera, jemuž sjednanou sumu splácel do 23. dubna 1555. Ještě než ji v úplnosti vyrovnal, koupil od Knoczera za 130 míšeňských kop také dvůr před Rožnovskou branou. Stalo se tak na základě smlouvy z 31. srpna 1552,

6 SOKA Č. Budějovice, AM ČB — chronologická řada, 1609, 12. březen, kart. 36, přiložené dokumenty. K podkomořskému úřadu za Buriana Trčky z Lípy srov. PALACKÝ, František: *Přehled současný nejvyšších důstojníků a ouředníků zemských i dvorských ve království Českém, od nejstarších časů až do nynějška*. Praha 1832, tabulka III; SEDLÁČEK, August: *Trčka z Lípy*. In: Ottův Slovník naučný, díl XXV, T-Tzschirner. Praha 1906, s. 677–680, zde s. 679; ČELAKOVSKÝ, Jaromír: *Úřad podkomořský v Čechách*. Časopis Musea království Českého (dále jen ČMKČ) 51, 1877, s. 3–30, 239–271, 437–458, 557–580 (zde s. 266, 437–438); ČMKČ 52, 1878, s. 14–43.

7 SOKA Č. Budějovice, AM ČB — knihy, D 117, I. kniha trhových smluv pro město 1529–1575, f. 226v.

dojednaná částka byla doplacena 24. srpna 1554.⁸ Pokud jde o reality v budějovickém intravilánu, nabyl Tomáš již v roce 1553 dům, který později dostal č. p. 359. Jeho poloha byla pro Pražáka výhodná. Nacházel se v tehdejší Rožnovské ulici (dnešní Dr. Stejskala), v blízkosti Rožnovské (jinak Krumlovské či Linecké) brány, skrze níž sladovník projížděl na cestě z vnitřního města ke svému hospodářství za hradbami, a zároveň v sousedství městského pivovaru, na nějž byl Tomáš zřejmě profesně napojen. Poměrně nízká cena, pouhých 100 míšeňských kop, odrážela patrně nevalný aktuální stav objektu, který Pražák koupil „*von den vier herren bei gemeiner truhen*“, totiž od městských úředníků, v jejichž kompetenci byla správa obecní pokladny. Ve dvou splátkách, uskutečněných 18. června 1553 a 14. ledna 1560, uhradil Tomáš po 50 kopách, aby teprve s delším odstupem, 20. února 1564, byla transakce zaknihována.⁹ Ještě před polovinou 50. let 16. století zaznamenáme další Pražákovu majetkovou akvizici. Tentokrát nešlo o nákup nemovitosti, nýbrž o dědictví. Podle testamentu Doroty Pukeraunarové byla na sladovníka léta 1554 převedena její zahrada na českobudějovickém Starém městě.¹⁰

Zanedbaný vnitroměstský dům č. p. 359 zvelebil Tomáš Pražák natolik, že se do poloviny šedesátých let jeho cena vyšplhala téměř na šestinásobek. Když 14. února 1566 uzavřel kontrakt o prodeji s Lukášem Fischerem, činila 580 kop míšeňských grošů. Fischer tehdy složil v hotovosti 150 kop a zavázal se k ročním splátkám, spojeným vždy se svatojiřským termínem. Zatímco první z nich měla 23. dubna 1567 obnášet 50 kop, nadále měl Lukáš platit jen po 20 kopách ročně. Z dojednaných vejrůnků ale Pražák nepřevzal nic, neboť jich použil na umořování vlastních dluhů. Dne 5. září 1566 postoupil (současně s 20 kopami v hotovosti) nárok na 50 kop ke sv. Jiří následujícího roku svému starému známému, svrchu zmíněnému Wolfu Knoczzerovi, a jeho ženě Apolonii, od nichž měl vypůjčeno 70 kop míšeňských grošů. A téhož dne od Tomáše odkoupil jeho zbývající vejrůnkové pohledávky ve výši 380 kop Linhart Rättinger.¹¹ Prodej domu v Rožnovské ulici a následující finanční transakce bezprostředně souvisely s Pražákovou velkou investicí, uskutečněnou 14. února 1566, tedy současně s uzavřením smlouvy o prodeji č. p. 359. Prosperující sladovník tehdy koupil reprezentativní obydlí po bohatém měšťanu Martinu Lapačkovi, pozdější č. p. 255, na východním partu českobudějovického náměstí

8 Tamtéž, f. 273v.

9 Tamtéž, f. 109r; srov. také týž fond, D 95, Berní kniha 1514–1597, f. 4r, kde bylo nad přeškrtnlé zápisy o předchozích držitelích objektu nadepsáno (zde s datem 10. března 1564), že sladovník Tomáš Pražák „*hat das hauß zunegst der herren malczhauß kauft und bezalt*“. Stručný regist příslušného zápisu z trhové knihy otiskl KUBÁK, J.: *Topografie*, s. 318. O městském pivovaru u Rožnovské brány HUYER, Reinhold: *Geschichte des Bräuwesens in Budweis. Eine Festschrift zum hundertjährigen Bestande des Bürgerlichen Bräuhauses*. Budweis 1895, s. 7, 39–40; PLETZER, Karel — ŠEDA, Oldřich: *Měštanské i městské pivovarství a dvě stě let Prvního českobudějovického pivovaru Samson*. České Budějovice 1995, s. 20. K vymezení sladovnického řemesla JANÁČEK, Josef: *Pivovarnictví v českých královských městech v 16. století*. Praha 1959, s. 4–14.

10 SOkA Č. Budějovice, AM ČB — knihy, D 118, II. kniha trhových smluv pro město 1531–1615, f. 91v.

11 Tamtéž, f. 304v–305r; bez nástinu okolností transakce KUBÁK, J.: *Topografie*, s. 318.

v ceně 800 míšeňských kop. Na straně prodávajících byli správcové Lapačkovy pozůstalosti, Zikmund Christeindl a Jan Rauch, a Martinova dcera Dorota. Těm Tomáš Pražák vyplatil 200 kop v hotovosti, nadále měl každý rok při svatojiřském termínu odevzdávat po 30 kopách. Dům č. p. 255 převzal se sladovnickým vybavením, některými kusy nábytku a zbrojí — „mit preupffanen, preugeschieer, vässern, tisch und penck und mit einem harnosch“.¹² Zdá se, že investice z roku 1566 Pražáka nad očekávání vyčerpala. Snad při koupi velkého domu na rynku poněkud přecenil ekonomický potenciál své živnosti, možná se mu po přestěhování z domu v sousedství městského pivovaru přestalo dařit. Při vyrovnávání vejruňků za novou nemovitost se už na sklonku šedesátých let opožďoval. Jeví se pravděpodobným, že vázla rovněž údržba domu, jehož hodnota měla do poloviny následujícího decennia nezanedbatelně klesnout. A ještě uvidíme, že po Tomášovi zůstaly také nemalé dluhy.

Z listů „chudého sirotka“ Ondřeje Pražáka českému podkomořímu víme, že v polovině sedmdesátých let 16. století Tomáš Pražák už nebyl mezi živými. Jeho příbytek 22. června 1576 koupil za pouhých 625 kop míšeňských grošů budějovický měšťan Hans Plaunitz. Nemovitost převzal s většinou vybavení, k němuž patřila měděná varná pánev, zavěšený mosazný svícen a více kusů nábytku, z nichž si ale část ponechali pražákovští dědicové („sambt einer khupfferen preupffannen, tisch unnd bennckhen, item den spanbetten, so verhandten, einem hanngenden messingen leuchter, den speifstruhen unnd was gewidit unnd genagelt ist, one 3 tisch, 2 siedl unnd 4 spanbett, so den Praziakischen erben bevor behallten worden“). Plaunitz složil závdavek 125 kop a až do vyrovnání celkové kupní ceny měl každoročně splácet 25 kop, a sice vždy při svátku Božího těla. Proávající stranu zastupovali tři členové městské rady, dva příslušníci seniorského kolegia a jeden měšťan za širší obec, ale především dvojice osob, pověřených dohledem nad vypořádáním Pražákovy pozůstalosti v souladu s vůlí testátora — měšťané Jiřík Doudlebský a Kryštof Herbst. Lidé, kteří vznášeli své nároky na různé části majetku po zesnulém sladovníkovi, bylo totiž povícero. Mimo jiné k nim patřili Tomášova švagrová, sestra jeho blíže neznámé manželky, příslušníci rodiny Mulnerovy, ale též členové rodu Miglů ze Vztuh, u nichž se Pražák zadlužil. Naši pozornost si zaslouží také k zápisu v trhově knize připojené záznaky týkající se vejruňkových splátek, neboť v nich nalezneme zmínky o dalších nositelích Tomášova příjmení. Když 12. října 1593 potvrdil Wolf Reisinger, že mu bylo doplaceno dlužných 5 kop 53 grošů za smuteční textilie, použité při sladovníkové pohřbu, odevzdal současně korálový růženec v hodnotě 3 kopy 15 grošů, který svého času dostal do zástavy od Ondřeje Pražáka, jistému Adamu Pražákovi.

12 SOKA Č. Budějovice, AM ČB — knihy, D 118, II. kniha trhových smluv pro město 1531–1615, f. 290r–290v; srov. také KUBÁK, J.: *Tópografie*, s. 22. Ze závdavku 200 míšeňských kop složil Tomáš jednu polovinu na radnici, zatímco druhou polovinu předal Dorotě. Ve zbytku šedesátých let se Pražák se splátkami opožďoval, a tak 8. září 1569 odevzdal Dorotě najednou 90 kop grošů na zasedlých vejruňcích za svatojiřské termíny let 1567, 1568 a 1569.

Zdá se, že Ondřej tehdy již nebyl naživu, neboť nadále v souvislosti s vejruňky od Hanse Plaunitze za dům č. p. 255 není připomínán. Zato v příslušných záznamech opakovaně figuruje Adam Pražák. Ten 12. října 1593 před městskou radou vyznal, že mu Plaunitz mezi 29. červencem 1592 a 13. dubnem 1593 vyplatil ze zasedělých vejruňků 30 kop 51 grošů 3 denáry. Adam byl tehdy zřejmě ještě nezletilý, neboť ostatní Plaunitzovy splátky, evidované do poloviny devadesátých let (naposledy je v trhové knize zachyceno 25 kop, které Hans odevzdal 8. srpna 1595), směřovaly do sirotčí truhlice. Ze sumy 209 míšeňských kop, které Plaunitz složil před městskými úředníky 2. listopadu 1594, byla za Adama Pražáka uhrazena turecká berně ku svatojiřskému termínu následujícího roku.¹³ Přestože příbuzenský vztah mezi Adamem a ostatními doloženými Pražáky není v excerpovaných pramenech explicitně zmíněn, je pravděpodobné, že šlo o Tomášova vnuka, snad o syna Ondřejova.

Zmatek do pražákovské genealogie v Českých Budějovicích druhé poloviny 16. století vnáší soupis movitostí, jež byly podle jeho záhlaví součástí pozůstalosti Ondřeje Pražáka (*Andre Prashakhen*). Tento inventář byl pořízen 16. března 1574 v přítomnosti dvou obecních starších a dvou správců nebožtíkovy poslední vůle, jimiž byli Jiřík Doudlebský a Kryštof Herbst. Z uvedeného data je zřejmé, že zemřelý muž nebyl identický se svrchu zmiňovaným „chudým sirotem“ Ondřejem Pražákem. Šlo tedy o jeho jmenovce? Patrně nikoliv. Za povšimnutí stojí v této souvislosti už fakt, že dohlážitelé nad splněním testamentu, jmenovaní v naposledy připomenutém soupisu, byli totožní s muži, kteří se nedlouho poté z téhož titulu angažovali při prodeji domu po Ondřejově otci Tomáši Pražákovi.¹⁴ V přehledu věcí z majetku zesnulého muže, vzniklém v březnu 1574, byly zaznamenány nejprve čtyři truhly s tácy, miskami, cínovým nádobím různého druhu, měděnými a ocelovými artefakty (mimo jiné pilou, velkou váhou, rožněm a pekáči). Dosud zmíněné předměty se měly nacházet v klenuté místnosti nebožtíkova nespecifikovaného příbytku. Ve velké světnici téhož domu byly vedle dalšího rožně shledány jednak ložní potřeby, totiž duchny, polštáře, cíchy a další, jednak zdobená zeleiná suknice či kabát, ale také militárie, konkrétně dvě lehčí ručnice, dvoje zbroje s brněním na paže, tři šturmmauby, jakož i zavěšený svícen. K pozůstalosti člověka, nazvaného v inventáři Ondřejem Pražákem, patřila také truhla, jež byla v době inventarizace v úschově u městského rychtáře Václava Welse a v níž se nacházely (jak měl podrobněji dokladovat samostatný, Welsem pořízený soupis) četné mísy, konvice a žejdlíky. Kromě toho byly jako součást jmění mrtvého měšťana zaevidovány také další cenné předměty, rozpůjčované či dané do zástavy různým lidem. Vedle ložních potřeb, konvic a pohárů šlo o korálový růženec. A ten nebyl zastaven

13 SOkA Č. Budějovice, AM ČB — knihy, D 119, III. kniha trhových smluv pro město 1570–1607, f. 160r–161r; o vlastním převodu též KUBÁK, J.: *Tópografie*, s. 23.

14 O osobách, které byly zapojeny do testamentárního řízení, srov. alespoň HRUBÁ, Michaela: „*Nedávej statku žádnému, dokud duše v těle.*“ *Pozůstalostní praxe a agenda královských měst severozápadních Čech v předbělohorské době*. Ústí nad Labem 2002, s. 208–224.

nikomu jinému než Wolfu Reisingerovi!¹⁵ Na základě uvedených skutečností se jeví vysoce pravděpodobným, že inventář z 16. března 1574 se ve skutečnosti netýkal pozůstalosti Budějovičana zvaného Ondřej Pražák, ale že zachycoval část majetku Tomáše Pražáka, jehož syn Ondřej náležel mezi dědice. Ondřejovo křestní jméno se do záhlaví soupisu dostalo nejspíš nedopatřením. V pražákovském rodu ostatně nebylo ojedinělé. Tak 28. února 1543 koupil za 64 kop míšeňských grošů tři jitra zemědělských pozemků za Dlouhým mostem u Českých Budějovic Ondřej (*Vondra*) Pražák. Zcela jistě šlo o představitele starší generace Pražáků, než k jaké patřil syn Tomášův. Za zmínku stojí, že tento starší Ondřej Pražák byl stejně jako Tomáš sladovníkem.¹⁶

V písemnostech českobudějovické provenience jsme sice nenarazili na muže, který nás zajímá především, totiž na pozdějšího brněnského podpisaře Jana Pražáka, nicméně jeho jmenovce zde nalezneme v základní vrstvě zápisů knihy úroků z pozemků založené léta Páně 1514. V latinském zápise je uveden pod jménem *Ian Prazak*, a to coby majitel zemědělského hospodářství s pozemky (loukami a poli) podléhajícími královskému úroku.¹⁷ V současně založené budějovické berní knize — rovněž v základní vrstvě textu — zato figuruje jako majitel vnitroměstského domu ve čtvrté (východní) městské čtvrti Jiří Pražák (*Gira Prazak*). Berní ohodnocení objektu činilo tři a čtvrt hřivny, tam provozované řemeslo bylo odhadnuto na jednu hřivnu a majiteli příbytku náležející pole rovněž na jednu hřivnu. Od roku 1543 již ale tento dům, patrně pozdější č. p. 232 v Hradební ulici, držel Tomáš Kelbl. Ani právě připomenuté příslušníky pražákovského rodu, přestože se o nich z doby kolem přelomu 15. a 16. století dochovalo více pramenných zmínek, prozatím nelze přesně zařadit do kýženeho celistvého genealogického schématu.¹⁸ Za pozornost nicméně stojí to, že se příjmení Pražák ve městě na soutoku Malše a Vltavy vyskytovalo již v předhusitské době a po celý zbytek středověku, přičemž minimálně část jeho tehdejších nositelů nezpochybnitelně patřila k nejužšímu výběru místní honore. Není úkolem těchto řádků podat ucelený výčet relevantních dokladů, nicméně ad illustrandum zmiňme, že v letech 1417–1418 byl jedním z budějovických konšelů

15 Pozůstalostní inventář v SOKA Č. Budějovice, AM ČB — testamenty a pozůstalostní spisy, sign. II Bb 5, 1574, 16. březen, kart. 5.

16 Viz SOKA Č. Budějovice, AM ČB — knihy, D 117, I. kniha trhových smluv pro město 1529–1575, f. 47r.

17 SOKA Č. Budějovice, AM ČB — knihy, D 94, Kniha úroků z pozemků pro město a městské vsi 1514–1562, f. 22v (v rubrice Curie et molendina). Do knih úroků, v nichž byli měšťané rovněž rozčleněni podle jednotlivých čtvrtí v závislosti na poloze svých vnitroměstských příbytků, se — na rozdíl od berních knih — zaznamenávali výlučně poplatníci královského úroku, odváděného vedle městské sbírky z různých druhů pozemkového majetku, a to obvykle půdy mimo vnitřní město.

18 SOKA Č. Budějovice, AM ČB — knihy, D 95, Berní kniha 1514–1597, f. 28r. K domu č. p. 232, který po Tomáši Kelblovi zdědil Matěj Kelbl, srov. KUBÁK, J.: *Topografie*, s. 252. K Jiřímu Pražákovi též STERNÉCKÝ, T.: *Českobudějovičtí Ramschisslové v 15. století (Ž dějin jednoho měšťanského rodu)*. In: Cestou dějin. K počtům prof. PhDr. Svatavy Rakové, CSc., II. Ed. Eva Semotanová. Praha 2007, s. 355–379, zde s. 368, pozn. 40; Týž, *Ramschisslové ve středověkých Budějovicích*. Staré Budějovice 3, 2008, s. 7–28, zde s. 19, pozn. 42.

Mikuláš Pražák.¹⁹ K roku 1436 se ve městě připomíná vdova po Petru Pražákovi, jenž vykonával formanskou živnost a vlastnil výstavný dům na rohu náměstí a Krajské ulice. Tuto nemovitost od vdovy Pražákové koupil později proslavený lokální politik Ondřej Puklice (posléze zdobící své jméno přídomkem *ze Vztuh*), po jehož boku v 50. letech 15. století zasedal v českobudějovickém radním kolegiu Martin Pražák.²⁰ A kolem poloviny téhož století vystupuje v pramenech rovněž zámožný měšťan Matyáš Pražák. S jeho dcerou Barborou se nejpozději na počátku roku 1467 oženil příslušník jiného starého místního rodu, ambiciózní Matyáš Ramschissl, ježmu tento sňatek výrazně napomohl k majetkovému a společenskému vzestupu.²¹

Přesné a spolehlivé zařazení vzdělaného úředníka, jenž od roku 1565 působil v brněnské městské kanceláři, kde v letech 1570–1587 zastával zodpovědnou funkci podpísaře, do rodokmenu českobudějovických Pražáků není na základě dosud známých pramenů možné. Nicméně list brněnské městské rady budějovickému konšelskému sboru z 12. března 1609 jednoznačně potvrzuje, že Jan Pražák pocházel z předního jihočeského královského města, kde žili již jeho rodiče. Řada roztroušených dokladů o nositelích Janova příjmení nejen v rané novověkých, ale již ve středověkých Budějovicích pak naznačuje, že rodové kořeny schopného byrokrata, který se později etabloval v řadách brněnské měšťanské elity, byly pevně, kontinuitou více generací, spjaty se srdcem jižních Čech. České Budějovice tedy v Pražákově *curriculu vitae* nepředstavovaly pouhou „přestupní stanicí“. Lze sice

- 19 Srov. BORSKÁ-URBÁNKOVÁ, Milena: *Sociální a majetková struktura městských rad v Českých Budějovicích v době předhusitské a husitské*. In: Vědecká konference k 100. výročí narození Bedřicha Mendla, prvního profesora hospodářských dějin Univerzity Karlovy 1892–1992. Ed. Jaroslav Pátek. Praha 1997, s. 107–143, zde s. 124, 139.
- 20 Srov. ČAPEK, František Miroslav: *Státní převrat v Č. Budějovicích*. České Budějovice 1928–1929, s. 137; *Heimatbuch der Berg- und Kreisstadt Böhmisch-Budweis mit einer Sammlung von alten und neueren Sagen*. Hrsg. Karl Kratochwil, Alois Meerwald. Böhmisch-Budweis 1930, s. 109; PLETZER, K.: *Odpor Českých Budějovic proti Rožmberkům v letech 1453–57*. Jihočeský sborník historický 40, 1971, s. 190–204, zde s. 197; KOVÁŘ, Daniel: *Tragédie Ondřeje Puklice. Budějovický purkmistr a jeho zavraždění 25. května 1467*. Praha 2006, s. 11, 19. Zmíněného Martina Pražáka se patrně týká rentovní listina SOKA Č. Budějovice, AM ČB — listiny, sign. III/314, inv. č. 461, hlásící se k 3. říjnu 1406, ve skutečnosti ale nejspíš o několik decenní mladší, totiž v souladu se svérázným budějovickým území antedatovaná podle původní listiny, jež kdysi stvrdila založení renty. Dokument se týká zatížení Martinova příbytku v Krajské ulici věčným platem k oltáři sv. Kosmy a Damiána ve výši půl kopy českých grošů ročně. K budějovickým rentovním listinám především ŠIMEČEK, Zdeněk: *Renty a rentovní listiny v Českých Budějovicích*. Právněhistorické studie 5, 1959, s. 49–75.
- 21 Dcera Matyáše Pražáka, Barbora, předstoupila dne 20. března 1467 před konšely královského města, aby veškeré své nemovitě i movité jmění převedla na manžela. Viz zápis v SOKA Č. Budějovice, AM ČB — knihy, D 2, Kniha nesporného a sporného soudnictví 1396–1525, f. 214v, podle nějž konšelé dali na vědomí, „*quod constituta coram nobis honesta domina Barbara, Mathie Prazakonis olim filia, bona deliberacione, non coacta nec compulsa, libere omnia bona sua mobilia et immobilia, quocumque nomine censeantur, resignavit Mathie Rawenschisl, viro suo, ad habendum, possidendum ac uti fruendum*.“ K dalším souvislostem, včetně kuriozity spočívající v tom, že Barbora pronikla mezi stafáž českobudějovických pověstí, s příslušnými odkazy blíže STERNECK, T.: *Českobudějovičtí Ramschisslové v 15. století*, s. 365–368; Týž, *Ramschisslové ve středověkých Budějovicích*, s. 17–21.

předpokládat, že se v podpísařově příjmení odrážely rodové vazby na Prahu, ty se však zřejmě bezprostředně týkaly Janových dávných předků, zatímco on sám byl již nezpochybnitelným Budějovičanem. V roce 1539 českobudějovický konšelský sbor nepomohl reprezentaci města pod Špilberkem, když se sháněla po kvalifikované síle, vhodné pro uvolněné místo brněnského radního písaře. Leč s více než čtvrtstoletým odstupem, v polovině šedesátých let, měla být brněnská městská kancelář v osobě Jana Pražáka přece znamenitě posílena budějovickým kádrem. Janův příchod do předního královského města na jihu Markrabství moravského je jedním z dokladů o migracích raně novověké měšťanské inteligence, o níž od počátku 16. století vytrvale rostl zájem v souvislosti s profesionalizací úřednického aparátu na všech úrovních správy.

TEXTOVÁ PŘÍLOHA

*Edice listu brněnské městské rady českobudějovickému konšelskému sboru z 12. března 1609*²²

Slovutné opatrnosti pánuom purgkmistru a radě
města Českých Budějovic, pánuom a přáteluom
našim zvláště milým²³

Službu svú vzkazujeme, slovutné opatrnosti páni a přátelé naši zvláště milí, od Pána Boha dobrého zdraví a v něm šťastného prospěšenství Vašim Opatrnostem věrně žádáme.

Zprávu nám dal pan Jiřík Šolc z Bohumína, spoluměštěnín radní a nyní primas náš, kterak by o tom jistou a dostatečnou vědomost měl, že spravedlnost Janovi Pražákovi, někdy spoluměštěnín a podpísaři našemu městskému, po rodičích jeho v městě Českých Budějovicích náležející (nebudouc od nebožtíka vyzdvižena), za právem Vašich Opatrností posavád zuostávati by měla, ku kteréžto dotčený pan Jiřík Šolc na místě dcerky své s nebožkou Dorotou, manželkou svou, vlastní dcerú dotčeného nebožtíka Jana Pražáka, na svět vyvedenou a zplozenou, právo se jmíti praví, žádající nás o vydání jemu jí k Vašim Opatrnostem za toto připsání.

I poněvadž kromě tejj dcerky jeho žádných bližších erbův a přátel krevních pražákovských před rukama bejtí a víceji se nikdež nacházeti nemá, k Vašim Opatrnostem za svrchu psaným panem Jiříkem Šolcem, primasem našim, snažně se přimlouvaje, přátelsky žádáme, že Opatrnosti Vaše jemu takovou spravedlnost, tejj dcerce jeho, po nahoře jmenovaném Janovi Pražákovi jakožto dědu jejím náležející a na ni připadlou, vydati a k opatření víc řečené dcerce jeho po tomto naschvál vyslaném poslu, kteréhož před námi na místě svém k vyzdvihnoutí jí i také z ní Vašich Opatrností vykvitování zmocnil, odeslati nařídíte. Jakž pak k Vašim Opatrnostem té nepochybné naděje sme, že tomu v ničemž na odpor se stavěti nebudete, nýbrž přímluvy naší této přátel||ské²⁴ témuž panu primasovi našemu při sobě vskutku užiti

22 Editovaný dokument, uložený v SOKA Č. Budějovice, AM ČB — chronologická řada, 1609, 12. březen, kart. 36, má formu papírového dvojlistu o velikosti folií 295 (výška) × 200 mm s filigránem (na f. 2) v podobě Harpye v ozdobném kruhovém rámci o průměru 78 mm. Na f. 2v se nachází znaková brněnská městská pečeť o průměru 33 mm, vosk červený, přitištěná pod lichoběžníkovým papírovým proužkem o mezních rozměrech 126 × 32 mm, vyříznutým z protilehlého okraje f. 2 při otevírání složeného zapečetěného dopisu. Vlastní text je vyveden středně zběžnou českou novogotickou kurzívou 17. století. F. 2v nese kromě vnější adresy a moderní datace přípisek vyhotovený středně zběžnou německou novogotickou kurzívou 18. století: „Subsidiionale von dem Brünner löblichen Magistrat in Anligenheit einer [sic] von dem Johann Pražiak, gewesten vicesyndico daselbst, bey seinen hierorthigen Eltern zu suchen gehabt- und nicht erhobenen Erbantheil, nun aber von seiner Tóchter, vereheligten Scholtzin, gebohrnen Pražiakin, suchenden Erbantheil.“

23 Potud vnější adresa na fol. 2v.

24 Potud text na fol. 1r.

dáti račte. Čehož my se Vaším Opatrnostem v náhodné příčině podobnou měrou i všelijakým jiným dobrým přátelstvím zase účinnivě odměniti a odsloužiti nepomineme i rádi chceme. Za odpověď žádaje, Vaším Opatrnostem se s tím na všem dobře a šťastně jmíti vinšujeme. Datum v městě Brně 12. Martii léta 1609 etc.

Purgkmistr a rada
města Brna²⁵

²⁵ Potud text na fol. 1v.

JANA JANIŠOVÁ

**KRÁLOVSKÉ MĚSTO V MORAVSKÝCH
PŘEDBĚLOHORSKÝCH ZEMSKÝCH ZŘÍZENÍCH.
KAPITOLA „O STAVU MĚSTSKÝM“ V PRÁVNÍM
SPISU KARLA STARŠÍHO ZE ŽEROTÍNA**

Abstrakt: The rights and responsibilities of royal towns and burghers were very clearly stated in Moravian land systems before the battle of White Mountain. These standards were, however, only parts of regulations for royal towns. This study is based on the chapter called *On the state of towns* from a legal work *De iure nostro* by Karel the Elder of Žerotín and completed with other legal regulations.

Keywords: Early Modern Period, Moravia, legal history, towns.

Postavení královského města a měšťanů na předbělohorské Moravě ve vztahu k zemskému právu nebylo určeno jen obecnými normami, které obsahují zemská zřízení. Základem právní autonomie královského města bylo samotné městské právo v návaznosti na panovnická privilegia.¹ Na významné postavení královských měst ve struktuře moravské stavovské obce poukazuje jejich účast v pohusitských landfrýdech (poprvé 1440) i účast městského stavu v moravském zemském sněmu, který se začal utvářet již před polovinou 15. století.²

Od poslední třetiny 15. století reagují na rostoucí význam královských měst ustanovení vycházející ze zasedání zemských sněmů a soudů, smlouvy uzavírané mezi stavy či výnosy panovníků.³ Pro postavení královského města a měšťanů v systému moravského předbělohorského práva jsou klíčové především tři smlouvy uzavřené mezi stavy v letech 1486, 1493 a 1532.⁴

- 1 FLODR, Miroslav: *Brněnské městské právo*. Brno 2001; *Právní kniha města Brna z poloviny 14. století. I. Úvod a edice*. Ed. Miroslav Flodr. Brno 1990; HOFFMANN, František: *České město ve středověku*. Praha 1992, s. 247–302; KEJŘ, Jiří: *Vznik městského zřízení v českých zemích*. Praha 1998, s. 113–172, 275–305; ČELAKOVSKÝ, Jaromír: *Povšechné české dějiny právní*. Praha 1900, s. 27–31, 132, 147–154; ČÁDA, František: *Právní dějiny československé I*. Brno 1947, s. 115–129; KAPRAS, Jan: *Právní dějiny zemí koruny české. Díl I*. Praha 1913, s. 57–65. J. Kapras také uvádí starší literaturu k problematice městských práv a recepce cizích práv na našem území (tamtéž, s. 57–59, 98–99). Nověji k postavení měst v pozdním středověku například SCHMIEDER, Felicitas: *Die mittelalterliche Stadt*. Darmstadt 2005.
- 2 DŘÍMAL, Jaroslav: *Účast moravských královských měst na politickém vývoji českých zemí v bezvládní v letech 1446–1453*. Brno v minulosti a dnes (dále jen BMD) 7, 1996, s. 75–117; KAMENÍČEK, František: *Zemské sněmy a sjezdy moravské. Jejich složení, obor působnosti a význam od nastoupení na trůn krále Ferdinanda I. až po vydání Obnoveného zřízení zemského (1526–1628). I–III. díl*. Brno 1900–1905 (podrobněji zejména viz KAMENÍČEK, F.: *Zemské sněmy, III. díl*, s. 102–161); VÁLKA, Josef: *Středověká Morava. Dějiny Moravy 1*. Brno 1991, 150–184; týž: *Husitství na Moravě — Náboženská snášenlivost — Jan Amos Komenský*. Brno 2005, s. 103–115, 172–174, 187–204. Text landfrýdu z roku 1440 viz *Archiv český X. Jednání sněmovní a veřejná v Markrabství moravském*. Ed. František Kameníček. Praha 1890, s. 256–258. Nověji viz KALOUS, Antonín: *Matyáš Korvín a moravská královská města*. In: Korunní země v dějinách českého státu. II. Společné a rozdílné. Česká koruna v životě a vědomí jejích obyvatel ve 14.–16. století. Edd. Lenka Bobková, Jana Konvičná. Praha 2005, s. 97–127.
- 3 K postavení královských měst viz PÁNEK, Jaroslav: *Města v politickém systému předbělohorského českého státu*. In: Česká města v 16.–18. století. Red. Jaroslav Pánek. Praha 1991, s. 15–39; MACEK, Josef: *Žagellonský věk v českých zemích (1471–1526)*. 1. *Města*. Praha 1998; MAREK, Jaroslav: *Společenská struktura moravských královských měst v 15. a 16. století*. Praha 1965; VÁLKA, J.: *Morava reformace, renesance a baroka. Dějiny Moravy 2*. Brno 1996, s. 22, 41–45; JORDÁNKOVÁ, Hana — SULITKOVÁ, Ludmila: *Předbělohorské soudy na Moravě a královské město Brno*. Časopis Matice moravské 113, 1994, s. 235–250.
- 4 Smlouvy obsahují všechna moravská předbělohorská zemská zřízení z let 1535 (1562), 1545 i 1604. Viz *Zemské zřízení moravské z roku 1535 spolu s tiskem z roku 1562 nově vydaným*. Ed. František Čáda. Praha 1937, s. 161–168, čl. 135, s. 168–174, čl. 136, s. 174–181, čl. 137; *Práva a zřízení Markrabství moravského z roku 1545 (Pokus moravských stavů o revizi zemského zřízení)*. Ed. Dalibor Janiš. Brno 2005, s. 218–220, čl. 253, s. 221–222, čl. 254, s. 225–228, čl. 258; Moravská zemská knihovna, fond Oddělení rukopisů a starých tisků, sign. ST 1–38293a, *Žřízení zemské Markrabství moravského, s povolením jeho milosti císařské etc. a s poručením všech čtyř pánův stavův znovu vytištěné* (dále jen ZZ 1604). Olomouc 1604, list CXXXv–CXXXIVv, CXXXv–CXXXVIIIr, CXXXVIIIv–CXLIIIr. V následujícím textu o všech třech ustanoveních hovoříme jako o *smlouvách*, přestože ustanovení z roku 1493 je formálně výnosem panovníka.

Právní normy zachycené v zemských zřízeních tak tvoří jen část ustanovení, která upravovala práva a povinnosti královských měst a měšťanů. Moravská zemská zřízení přesto obsahují poměrně velké množství předpisů, které upravovaly vzájemné vztahy královských měst a stavovské obce (zejména šlechty a jejich poddaných), povinnosti královských měst v rámci vojenských povinností a policejních předpisů týkajících se zemských škůdců, zločinců a podobných nežádoucích osob⁵ či normy regulující pobyt ležáků ve městech.⁶ Předpisy také upravují procesní náležitosti, například v otázkách podávání svědectví od měšťanů královských měst k zemskému soudu, způsob odvolání od městského soudu k panovníkovi a postavení královských měst jako vrchních stolic městského práva.⁷ V neposlední řadě je v moravských předbělohorských zemských zřízeních řešena také otázka rozdělení jurisdikce městského a zemského práva a problematika držby zemských statků ze strany měšťanů a městského majetku ze strany šlechty.⁸

Přestože moravská předbělohorská zemská zřízení pojednávají o právech a povinnostech královských měst (měšťanů) poměrně podrobně, orientace v jednotlivých ustanoveních je místy nesnadná. Na vině je především skutečnost, že juristicky jsou moravská zemská zřízení méně propracovaná než například zřízení česká, a dále fakt, že textace některých norem je nejednoznačná.

Jako velmi přínosný se pro studium moravského předbělohorského zemského práva ukázal právní spis Karla staršího ze Žerotína. Spis v padesátých letech minulého století při práci na soupisu žerotínských rukopisů bludovské knihovny objevil

-
- 5 STERNECK, Tomáš: *Město, válka a daně. Brno v moravském berním systému za dlouhé války s vysokou portou (1593–1606)*. Praha 2006, s. 85–123; JANIŠ, Dalibor: „Žkrocení pýchy zlých lidí.“ Policejní ustanovení v usneseních moravského zemského sněmu před rokem 1520 ve středoevropském srovnání. *Folia Historica Bohemica* 22, 2006, s. 7–28; *Zemské zřízení moravské*, s. 107, čl. 95, s. 98–100, čl. 87 s odkazy na další redakce zemských zřízení; ZZ 1604, list XCIIv–XCIIIr, čl. *O lotry, loupežníky a psance*.
 - 6 ČÁDA, F.: *Ležení podle českého práva zemského (K osobní exekuci II)*. Praha 1922; KAMENÍČEK, F.: *Zemské sněmy, I. díl*, s. 322–326; ZZ 1604, list CXVIIIv–CXIXv, čl. *O ležáky*, čl. *Těž o ležáky* a čl. *Opět o ležáky*.
 - 7 *Zemské zřízení moravské*, s. 56–57, čl. 44; MARKOV, Josef: *Kapitoly z dějin českého zemského soudního řízení XII.–XVII. století*. Praha 1967, s. 196–198; ZZ 1604, list CXIr, čl. *O apelaci do měst císařských lidí poddaných stavův tohoto Markrabství*, CXIv–CXIIIr, čl. *List a majestát od jeho milosti císařské na apelaci danej*; ČELÁKOVSKÝ, J.: *Povšechné české dějiny*, s. 131.
 - 8 JORDÁNKOVÁ, H. — SULITKOVÁ, L.: *Vztahy královského města, zemské obce a panovnického dvora na příkladu města Brna v 16. a 17. století*. In: Ústřední moc a regionální samospráva. XXIII. Mikulovské sympozium 1993. Red. Jan Janák. Břeclav–Brno 1994, s. 185–190; *Konfliktní soužití: Královské město — šlechta — duchovenstvo v raném novověku*. Edice: *Knihy původní a nálezné královského města Olomouce (1516–1616)*. Edd. Jaroslav Miller a kol. Olomouc 1998, s. 28–38; JORDÁNKOVÁ, H. — SULITKOVÁ, L.: *Šlechta v královském městě Brně v předbělohorském období*. In: *Měšťané, šlechta a duchovenstvo v rezidenčních městech raného novověku*. Red. Michaela Kokojanová. Prostějov 2007, s. 166–184; KAMENÍČEK, F.: *Zemské sněmy, III. díl*, s. 102–116, 149–162; JORDÁNKOVÁ, H. — SULITKOVÁ, L.: *Predbellohorské soudy*, s. 236–227, 241–245. Viz také poznámku 4.

František Čáda.⁹ Rukopis je uložen ve fondu rukopisů a starých tisků ve Vědecké knihovně v Olomouci.¹⁰

Pravděpodobný vznik rukopisu byl F. Čádou stanoven k roku 1607, a to podle rozboru Žerotínova dopisu významnému kalvínskému teologovi Amandu Polanovi. V dopise svému příteli se Karel starší ze Žerotína zmiňuje o své práci na díle, které označuje jako pojednání o moravském právu.¹¹ Karel starší ze Žerotína ve svém práci zcela opustil tradiční strukturu moravských zemských zřízení a materii rozdělil (v rejstříku) do tří oddílů. První oddíl se věnuje veřejnému právu, druhý soudnímu řízení a třetí potom soukromému a trestnímu právu včetně ustanovení policejního charakteru.¹² Důvody, které vedly předního moravského šlechtice a velkého znalce (nejen) moravského zemského práva k sepsání tohoto rukopisu, uvádí on sám ve zmíněném dopise A. Polanovi. Karel starší ze Žerotína v něm hovoří o svém přání, že dílo bude užitečné potomkům a že pro něj samého tak velký význam nemá.¹³ F. Čáda vyslovil oprávněnou domněnku, že Žerotínův rukopis měl sloužit jako přípravný text k novému zemskému zřízení, popřípadě byl již samotným návrhem k tomuto zřízení.¹⁴

Rukopis, psaný ve sloupcích, je rozdělen podle obsahu na jednotlivé rubrikované kapitoly. Pod nimi jsou ve formě krátkých regestů, incipitů či jím vytvořených právních vět zahrnuta jednotlivá ustanovení moravského zemského práva s připojeným odkazem na příslušný pramen, z něhož čerpal. Jednotlivé kapitoly mají většinou odlišné rubriky než články zemských zřízení. Někdy častěji používaným pramenem, na který Karel starší ze Žerotína odkazuje, je tisk moravského zemského zřízení z roku 1604. V některých případech jsou Žerotínem opsány celé články zemského zřízení. V menší míře potom zařazuje i konkrétní případy ze soudní praxe (půhony či nálezy moravského zemského soudu). Za odkazem na ZZ 1604 je téměř pravidelně vedena další poznámka, která odkazuje na číslo, respektive čísla *folií*. Jedná se o vzájemné odkazy na *folia* v rámci Žerotínova rukopisu. Karel starší ze Žerotína se

9 BOHÁČEK, Miroslav — ČÁDA, F: *Žerotínské rukopisy bludovské knihovny*. Sborník Národního musea v Praze. Řada C — literární historie, sv. 3, č. 3–4, 1958, s. 104–106; ČÁDA, František: *Nález právní knihy Karla staršího ze Žerotína*. Studie o rukopisech 1, 1962, s. 13–64.

10 Vědecká knihovna Olomouc, Oddělení rukopisů a starých tisků, sg. M II 341, *O právu našem moravském* (dále jen *De iure nostro*).

11 „[...] *operis, quod de iure nostro conscribere institui*“ (ČÁDA, F: *Nález*, s. 18). K době vzniku díla viz tamtéž, s. 16–19.

12 Základní dělení materie Žerotínova rukopisu provedl F. Čáda, který však upozorňuje na některé nedůslednosti tohoto rozdělení (tamtéž, s. 27–28).

13 „[...] *quae etsi mihi fortassis minus necessaria, posteritati forsam aliquid utile esse poterit*“ (tamtéž, s. 18).

14 Tamtéž, s. 48–49. F. Čáda poukazuje mimo jiné na skutečnost, že Karel starší ze Žerotína byl téměř jistě obeznámen se snahami českých stavů, kteří připravovali revizi zemského zřízení. Srov. GLÜCKLICH, Julius (ed.): *Nová redakce zemského zřízení Království českého z posledních let před českým povstáním*. Brno 1936, s. V–XV. K jednání, které bylo vedeno od roku 1608 na Moravě ohledně přípravy nového moravského zemského zřízení, srov. KAMENÍČEK, F: *Zemské sněmy, I. díl*, s. 201–202.

tímto způsobem snažil důsledně provázat veškerou materii, kterou do své právní knihy hodlal zahrnout.¹⁵

Žerotínův systém odkazů umožňuje velmi dobrou orientaci v systému zemského práva. Jím zvolený systém členění jednotlivých kapitol a vzájemných odkazů výrazným způsobem osvětluje skutečnosti, které díky těžkopádnému popisu a poněkud nepřehledné struktuře moravských předbělohorských zemských zřízení nemohly být vždy zcela jasně interpretovány. Kapitoly ve svém uspořádání obsahují většinu odkazů na relevantní místa týkající se předmětné problematiky. Přestože Žerotínův spis zůstal nedokončeným dílem, lze jej v soudobém kontextu považovat za text mimořádné juristické úrovně.

Problematicke královských a měst a měšťanů věnoval Karel starší ze Žerotína kapitolu *O stavu městském*.¹⁶ Celkem 29 (30) odstavců této kapitoly odkazuje na 18 (19) článků ZZ 1604, které se zabývají postavením, právy a povinnostmi královského města.¹⁷ Kapitola věnující se městskému stavu patří v rámci Žerotínova rukopisu k nejlépe zpracovaným. Podobně obsáhlým a propracovaným způsobem jsou zpracovány například kapitoly, které se zabývají problematikou práv a povinnostmi panovníka, moravským zemským soudem a soudci, právy a povinnostmi moravského zemského hejtmána, problematikou půhonu, postavením poddaných či problematikou poručenství.¹⁸ Svými odkazy propojil materii zařazenou v kapitole *O stavu městském* s dalšími dvanácti kapitolami spisu.¹⁹

15 *De iure nostro*; ČÁDA, F.: *Nález*, s. 32 a následující; BOHÁČEK, M. — ČÁDA, F.: *Žerotínské rukopisy*, s. 104; *Šlechtické spory o čest na raně novověké Moravě. (Edice rokové knihy zemského hejtmána Václava z Ludanic z let 1541–1556.)* Ed. Jana Janišová. Brno 2007, s. 64–66.

16 Viz v příloze edice kapitoly *O stavu městském* (*De iure nostro*, pag. 16b–17a).

17 Jedná se o následující články ZZ 1604: list VIIr–XVv, čl. *Přípis landfrýdu za císaře Rudolfa, pána našeho*; list LIIV–LIVr, čl. *O svědomí městském, jak obyvatelé v městech královských k soudu zemskému svědomí dávati mají. Léta 1512*; list LXXXIXr–v, čl. *O vojnách ven z země*; list XCV–XCIR, čl. *O odpovědníky a nepřátele*; list XCHv–XCIIIr, čl. *O lotry, loupežníky a psance*; list XCIIIr–v, čl. *O těch, kdož na koho vyznají na mukách*; list XCIVr–XCVr, čl. *Vejpis podvolení stavův tohoto Markrabství od měst jeho milosti císařské, strany zločincův a zhoubcův zemských, na sněmu obecním v Olomouci Léta Páně tisícího pětistého čtyřicátého druhého, při času svatého Jana Křtitele božího*; list CXIV–CXIIIr, čl. *List a majestát od jeho milosti císařské na apelaci danej*; list CXVr–v, čl. *Ve všech aby trhu a obilé překupování a jiných potřeb nebylo*; list CXVIv, čl. *O lichvách neobyčejných lidí purkrechtních*; list CXVIIIv–CXIXr, čl. *O ležáky*; list CXIXr–v, čl. *Těž o ležáky*; list CXXr–v, čl. *Opět o ležáky*; list CXXr, čl. *O drahotu v hospodách a měřice nerovné*; list CXXXv–CXXXIVv, čl. *Smlouva mezi pánem, rytířstvem a městy*; list CXXXVr–CXXXVIIIr, čl. *Vejpověď královská mezi pány, rytířstvem a městy o některé artikule mimo první smlouvu nahoře psanou*; list CXXXVIIIv–CXLIIIr, čl. *Druhá smlúva mezi týmiž pány, rytířstvem a městy, kteráž se stala léta tisícího pětistého třicátého druhého o některé artikule dole psané*; list CXLVIv–CXLVIIr, čl. *Z strany mistra popravčího*. Samostatně na pag. 16a připojil Karel starší ze Žerotína ještě odkaz na ZZ 1604, list XCVv–XCVIv, čl. *Artikul o nastalé povaleče, knechty, štercůře a škůdce zemské*.

18 *De iure nostro*, pag. 2b, 3a, 4a, 5b, 6b, 32 a–b, 33a–b, 34a–b, 52a–57b, 63a, 66a, 77a, 105a–107a a následující, 133b a následující.

19 Jedná se o následující kapitoly *De iure nostro*: pag. 22b–25b, rubrika *O smlouvách a sněšením mezi stavy*; pag. 34a–b, rubrika *O hejtmanu*; pag. 70b, rubrika *O svědcích*; pag. 84a–b, rubrika *O služebných lidech*;

I když kapitola *O stavu městským* z Žerotínova právního spisu díky systému odkazů na další relevantní ustanovení a také díky jeho tvorbě regestů a právních vět, které usnadňují chápání právních norem, podává poměrně dobrý přehled o předpisech zemského zřízení, které se vztahovaly na města, není a nemůže být komplexním pojednáním o postavení městského stavu v systému moravského předbělohorského práva. Je nutné opětovně zdůraznit, že Žerotínův spis je dílem nedokončeným a že moravské zemské právo bylo tvořeno i jinými předpisy, než pouze normami zahrnutými v zemských zřízeních. Především v případě královských měst nelze opomenout jurisdikci panovníka.

Obecné normy, které jsou obsaženy v zemských zřízeních, svou podstatou sice vycházejí z předchozí právní praxe, ale do jisté míry v sobě zahrnují i „teoretický“ pohled na danou problematiku, který byl nutný k formulaci příslušného ustanovení.²⁰ Je tedy nezbytné zkoumat realizaci příslušného ustanovení zpětně v konkrétních situacích — zejména ve sporné agendě. V případě královských měst je tato agenda nesmírně rozsáhlá a zahrnuje jak materiály pocházející z proveniencí moravského zemského soudu a sněmu, tak i materiály vzniklé v prostředí měst. Stejně tak důležitou roli v případě zkoumání právního postavení královského města hraje jurisdikce panovníka, jeho úředníků a činnost některých institucí (česká královská kancelář, apelační soud apod).

Za základ tohoto drobného příspěvku k problematice městského stavu byla tedy použita zmíněná Žerotínova práce, doplněná o některá další ustanovení zemských zřízení i normy zemského práva, které Karel starší ze Žerotína neuvádí.

Předpisy obsažené v moravských předbělohorských zemských zřízeních a právní normy mimo zemská zřízení, které se týkaly královských měst a měšťanů z královských měst, lze rámcově rozdělit do tří základních skupin:

- 1) vojenské povinnosti, povinnosti plynoucí z policejních ustanovení a povinnosti plynoucí z existence vězení;
- 2) procesní náležitosti u moravského zemského soudu a jurisdikce městského a zemského práva;
- 3) předpisy vztahující se k vnitřním záležitostem města.

pag. 85a–86a, rubrika *O psancích, žhářích etc., škůdcích, povalecích, zlodějích*; pag. 86a, rubrika *O popravčím*; pag. 90a, rubrika *O zápisích a jistotách, penězích a ourocích*; pag. 99a–b, rubrika *O ležení, lání, vyvolávání*; pag. 101a, rubrika *O obstavce*; pag. 105a–b, rubrika *O poddaných*; pag. 106b–107a, rubrika *O statku sedlském neb purkrechtu*; pag. 121b, rubrika *O kupu a trhu*.

20 V některých případech stavové nebyli zcela schopní vytvořit pouze „teoretický“ (obecně) formulovaný předpis, který by bylo možné zařadit do zemského zřízení. Proto u některých ustanovení ponechávají i konkrétní případy z praxe (například půhony zemského soudu).

1) vojenské povinnosti — povinnosti plynoucí z policejních ustanovení — povinnosti plynoucí z existence vězení

Vojenské povinnosti moravského obyvatelstva řeší především čl. *O vojnách ven ze země*, který byl zařazen do všech předbělohorských zemských zřízení. Obyvatelé země se podle něj válek mimo území Moravy účastnit nemuseli (pouze za žold). Jejich povinnost se vztahovala jen k obraně hranic. Toto ustanovení ukládá povinnost panovníkovi v otázce vyzbrojení a městům v otázce vydávání *prachu a děl* v případě války. Zvláště je zmíněna povinnost obou hlavních měst Moravy (Olomouce a Brna) pro případ války na území Markrabství (*dobývka v zemi*). Obě města měla zajistit distribuci vojenského materiálu společně s ostatními městy, která spadala do jejich kraje.²¹

Podíl královských měst na obraně proti odpovědníkům, nepřátelům, škůdcům, zhoubcům, zločincům apod., tak jak je zachycují předpisy zemských zřízení, sestával v zásadě z povinnosti tyto osoby umístit do vězení. Z článků, které se věnují policejním ustanovením, královským městům tuto povinnost ukládá čl. *O odpovědníky a nepřátely*,²² čl. *O lotry, loupežníky a psance*,²³ dále ustanovení přijaté na červnovém zemském sněmu v Olomouci v roce 1542²⁴ a (patrně částečně nově textovaný pro ZZ 1604) čl. *Artikul o nastalé povaleče, knechty, štercýře a škůdce zemské*.²⁵

-
- 21 *Zemské zřízení moravské*, s. 107, čl. 95; *Práva a zřízení*, s. 203, čl. 217; ZZ 1604, list LXXXIXr–v. Srov. také obsáhlejší ustanovení Tovačovské knihy (*Kniha Tovačovská aneb pana Ctibora z Cimburka a z Tovačova zemského hejtmána markrabství Moravského sepsání obyčejů, řádů, zvyklostí starodávných a práv markrabství Moravského*. Ed. Karel Josef Demuth. Brno 1858, s. 116). K problematice vojenských povinností moravských královských měst viz KAMENÍČEK, F.: *Zemské sněmy, II. díl*, s. 180–21; STERNECK, T.: *Moravská zemská zbrojnice v Brně na přelomu 16. a 17. století*. BMD 17, Brno 2003, s. 273–310. Problematika týkající se války je řešena v mnoha dalších člancích zemských zřízení. Viz například příslušná ustanovení z landfrýdu, články věnované problematice poddaných, ležáků, ležení, lánů, vyvolání, služeb konaných pro zemi a panovníka atd.
- 22 *Zemské zřízení moravské*, s. 98–100, čl. 87; *Práva a zřízení*, s. 199–200, čl. 209; ZZ 1604, list XCv–XCir.
- 23 ZZ 1545 (1562) tento článek nemá. Obsahuje jej až ZZ 1604, list XCIIv–XCIIIr. Článek textově vychází z čl. *O lotry a jiné zločince* ZZ 1545 (*Práva a zřízení*, s. 205, čl. 221). Textace ZZ 1604 nově doplnila povinnost zajaté zločince dopravovat do královských měst.
- 24 Článek je v ZZ 1562 rubrikován *Vejpis odpovědi, kteráž panuom z měst z strany zločincův a zhoubcův zemských léta páně XLII při času svatém Jáně Křtiteli božím v Holomúci na sněmu obecním dána jest* (*Zemské zřízení moravské* s. 196–198, čl. 142). ZZ 1604 tento článek zaznamenává na listu XCIVr–XCVr pod rubrikou: *Vejpis podvolení stavům tohoto Markrabství od měst jeho milosti císařské strany zločincův a zhoubcův zemských na sněmu obecním v Olomouci Léta Páně tisícího pětistého čtyřicátého druhého, při času svatého Jana Křtitele božského*. Původní zápis tohoto ustanovení, které je shodné se ZZ 1562 a ZZ 1604 se nachází v Památkách sněmovních s rubrikou *O placení od zločincův. Vejpis odpovědi, kteráž pánům z měst... na sněmu obecním daná* (Moravský zemský archiv (dále jen MZA), fond A 3 Stavovské rukopisy (dále jen fond A 3), inv. č. 1, *Památky sněmovní I (1518–1546)*, f. 180r–v (nová foliace). Pod rubrikou *Cedule od stavu městského o vězně* je text uveden v jedné z knih pamětí moravského zemského soudu (MZA, fond A 3, inv. č. 766, *Kniha pamětí, naučení a výpovědi [brněnská] (AA Pamětí naučení a vejpovědi od l. 1535–1555)*, f. 102r–v (nová foliace).
- 25 Základ pro textaci tohoto článku patrně pochází ze sněmovního snešení z let 1584 a 1593. ZZ 1535 (1562) a ZZ 1545 článek neobsahují (KAMENÍČEK, F.: *Zemské sněmy, III. díl*, s. 48; *týž: Zemské sněmy, I. díl*, s. 447). V ZZ 1604 na listu XCVv–XCVIv.

Ustanovení z roku 1542 hovoří o problematice věznění zločinců a *zhoubců* v královských městech obšírněji. První část předpisu se týká vězňů, kteří do městského vězení putují z rozhodnutí hejtmána nebo zemského soudu. Především se zmiňuje, že výslech zločinců mají provádět určení šlechtici. Pokud je dotyčný vinen, má mu být učiněn *spěšný konec podle vyznání a zásluhy*. V opačném případě mají šlechtici, provádějící výslech, vyslýchanou osobu odvést nebo rozhodnout o jejím propuštění. Propuštění má být zaručeno rukojemstvím. Města si vyhradila právo osobu, která je shledána nevinnou, dále nevěznit. Všechny náklady spojené s výše uvedeným postupem, které by městu vznikly, měl ze zemských peněz uhradit moravský zemský hejtman. Druhá část ustanovení řeší také situace, kdy je do vězení dopraven zločinec od soukromé osoby — příslušníka panského nebo rytířského stavu. Šlechtic, který zločince vyslal, má se zločincem poslat doprovod svých úředníků (*úředníka neb fojta a konšel své lidi rozumné*). Ti mají provádět výslech a zaplatit všechny náklady, které městu vznikly.²⁶

Zpřesnění ustanovení ohledně platby za pobyt ve vězení přináší čl. *Artikul o nastalé povaleče, knechty, štercýře a škůdce zemské*. Ustanovení se vztahuje především na osoby, které působily nepokoje a škody krádežemi. Každý měl povinnost takovou osobu dopravit do královského města a vznést žalobu. Ten, kdo škůdce dopravil do vězení, musel za něj platit jeden groš denně. Pokud by nebyla na dotyčného vězně vznesena žaloba do týdne ode dne, kdy byl umístěn do vězení, mohli jej měšťané z vězení propustit. V případě, že by vězeň tvrdil, že je příslušníkem šlechtického stavu, vznikla městu povinnost ponechat vězně ve vězení až do konání nejbližšího zemského soudu. Tam vzniklou situaci ohlásit a počkat na rozhodnutí zemských soudců.²⁷

O rozsahu povinností královských měst v otázkách věznění zemských škůdců byly vedeny vleklé spory na zemských sněmech i soudech. Především ve druhé polovině 16. století byla vydána četná ustanovení, která se týkala této problematiky. Výše zmíněné předpisy vstoupily do zemských zřízení, jiné zůstaly ve formě sněmovních sněšení. Téměř všechna ustanovení však ukládala královským městům povinnost věznit zemské škůdce a zločince. Základem policejních předpisů na Moravě byly landfrýdy. V landfrýdech sice povinnost královských měst věznit zločince, nepřátele a škůdce explicitně vyjádřena není, ale policejní předpisy jen doplňovaly a podle vzniklé aktuální situace zpřesňovaly základní ustanovení pojatá do landfrýdů.²⁸

26 *Zemské zřízení moravské*, s. 196–198, čl. 142, s odkazem na další redakce zemských zřízení.

27 ZZ 1604 na listu XCVv–XCViv.

28 K jednotlivým ustanovením pro dobu před rokem 1520 viz JANIŠ, D.: „*Žkrocení pýchy*“, s. 19–26. K pozdějším předpisům a jejich realizaci viz: KAMENÍČEK, F: *Zemské sněmy, II. díl*, s. 116–118; též: *Zemské sněmy, III. díl*, s. 245–249; 757–759; *Zemské zřízení moravské*, s. 196–197, pozn. 1 k čl. 142; *Konfliktní soužití*, s. 33–34; JORDÁNKOVÁ, H. — SULITKOVÁ, L.: *Přebělohorské soudy*, s. 237; *De iure nostro*, pag. 85a–86a, rubrika *O psancích, žhářích etc., škůdcích, povalecích, zlodějích*. K předpisům policejního charakteru v zemských zřízeních viz také ustanovení v landfrýdech a dále například čl. *O silnice a O ručnice* (*Zemské zřízení moravské*, s. 199–200, čl. 144 a 145 s odkazy na redakci ZZ 1604).

V odstavci 22 kapitoly *O stavu městským* upozornil Karel starší ze Žerotína také na povinnosti královských měst vůči zemským škůdcům, které městům ukládala smlouva z roku 1532.²⁹ Královská města podle ní mají právo zacházet podle svého uvážení s psanci a podezřelými osobami, kteří jsou z rozkazu města zajati a nedomáhají se kontaktovat svou vrchnost. Smlouva řeší i obstavování podezřelých ve městě ze strany třetí osoby. V případě, že stavovaná osoba bude chtít kontaktovat vrchnost nebo *přátele*, má jí to být umožněno.³⁰

Kromě zmíněných případů musela obě hlavní města Moravy přijímat do vězení na radnici také šlechtické vězně, odsouzené zemským soudem. Trest vězení vyměřovalo moravské zemské právo například za širokou škálu provinění zahrnutých pod delikt urážka na cti, za fyzické násilí či zranění, dále například za tzv. *půhon na potvor*, za nerespektování nálezu zemského soudu a pravděpodobně i za neoprávněné vydávání se za osobu šlechtického stavu. Královská města mohla také vsadit bez vynesení předešlého rozsudku do vězení osobu, které byl ve městě doručen půhon zátyně a která odmítala složit závazek *cti a víry*, že se k projednávání půhonu dostaví, či složit záruku rovnou finanční částce, z níž byla poháněna.³¹

Podmínky vězení se pravděpodobně lišily podle stupně provinění dané osoby a podle jejího sociálního statusu. Pro šlechtické odsouzence patrně příliš těžké nebyly. O konkrétních podmínkách, panujících v olomouckém vězení, jsme dobře informováni ze závazků *cti a víry*, které skládal Václav ze Sezemic. V roce 1541 rozhodoval moravský zemský soud spor Tomáše Prušáka, kterého při hospodské rvačce Václav ze Sezemic připravil o zrak. Moravský zemský soud Václava ze Sezemic potrestal vězením. Václav ze Sezemic složil celkem tři závazky *cti a víry*, a to patrně s určitým časovým odstupem. Nejprve slíbil zemskému hejtmanovi, že se dostaví ve 20 hodin na rathauz v Olomouci: „[...] a v to místo, kdež mi páni Olomučané na ráthauze ukáží, nic sobě pod žádným vymyšleným způsobem ku pomoci neberouc.“ Druhý závazek složil do rukou Jana ze Šternberka, který jej přijímal na místě nepřítomného hejtmana Václava z Ludanic („[...] že toho sklepu, v kterémž nyní sedím, žádným vymyšleným obyčejem ani vtípem lidským, kterýž by vymyšlen býti mohl, ven z něho nevycházeti potud, pokudž od téhož pana hajtmana nynějšího aneb budoucího s vůlí soudců z oust v uši rukú dáním propuštěn nebudu.“). Třetí závazek byl složen stejným způsobem jako druhý, jen Václav ze Sezemic sliboval, že dokud jej hejtman nepropustí, nebude odcházet „[...] z tej světničky a z síně, kteráž mi od téhož pana Jana z Šternberka na místě pana hejtmana ukázána bude [...]“.³² U sporů vedených z nářku *cti* stanovilo

29 *Žemské zřízení moravské*, s. 174–181, čl. 137, s odkazem na další redakce zemských zřízení.

30 Tamtéž.

31 *Šlechtické spory*, s. 219–222; *Žemské zřízení moravské*, s. 27–28, čl. 10, s. 46, čl. 30, s. 23–26, čl. 7 s odkazy na další redakce; ZZ 1604, list Cr–v; ČÁDA, F: *K osobní exekuci podle českého práva zemského. Část první*. Praha 1920, s. 21–27.

32 *Šlechtické spory*, s. 158–159.

zemské právo také povinnost vězněné osoby zaplatit městu náklady, které vznikly s jeho pobytem ve vězení. Podle obecného nálezu moravského zemského soudu z roku 1490 mělo vězení za prokázaný delikt urážky na cti trvat čtyři týdny a odsouzený musel *ode věže zaplatiti*.³³

S problematikou vězení v královských městech úzce souvisí i šlechtické žaloby, které byly podávány kvůli neoprávněnému věznění. Spory byly řešeny moravským zemským soudem v rámci agendy tzv. postranných pří a ve většině případů byly šlechtici žalováni jako náрек cti. Skutečnost, že byl šlechtic po jistou dobu ve vězení, mohla na jeho osobu vrhnout podezření, že se dopustil nějakého protiprávního, a tím i nečestného jednání. I když se deliktu nedopustil, již sama skutečnost, že s ním bylo nakládáno jako s osobou podezřelou, mohla vést k urážce jeho cti, zejména snížením jeho společenského kreditu. V roce 1613 moravský zemský soud projednával *rok* mezi Janem Rostkem a měšťany z Olomouce. Jan Rostek je žaloval z neoprávněného čtyřdenního věznění a z vyžádání nepřiměřené zástavy. Jan Rostek se dopustil ve městě výtržnosti („[...] začnouc v městě různici, kněze Řehoře, faráře od Matky Boží, jest pohlavkem udeřil“) a olomoucký purkmistr a rada jej chtěli vzít na závazek *cti a víry* k ruce zemského hejtmana. Jan Rostek však odmítl závazek složit a odmítl uvést i své jméno. Olomoučané jej tedy vsadili do vězení. Druhý den ovšem Rostek prohlásil, že je šlechtic, a vyslal své šlechtické přátele k Olomoučanům, aby jej propustili z vězení a nabízel složení závazku *cti a víry*. Purkmistr a rada mu ovšem nechtěli uvěřit. Z vězení jej propustili až čtvrtý den, kdy přijali složení závazku a záruku v podobě postavení rukojmí. Zemský soud schválil počínání Olomoučanů v první fázi, ale poté, co jim bylo oznámeno, že Rostek je šlechtic, jej měli vzít pouze na závazek, propustit z vězení a nežádat rukojmí. Za jejich jednání jim zemský soud vyměřil pokutu tři sta kop grošů.³⁴

Půhony na města ze strany šlechty či klášterů kvůli neoprávněnému věznění se týkaly také šlechtických a klášterních poddaných, které město neoprávněně vsadilo do vězení.³⁵

K vytíženosti vězení v královských městech přispíval také fakt, že zemská zařízení speciálně upravovala problematiku výsledku mučením (pokud by se výpověď mučeného týkala šlechty) právě pro královská města. Čl. *O těch, kdož na koho vyznají*

33 Tamtéž, s. 377–378.

34 Tamtéž, s. 155.

35 Například v roce 1531 pohnal měšťany z Uherského Brodu Jan Kuna z Kunštátu. Případ je v jednom ze sborníků půhonů a nálezu rubrikován jako *O svévolné trápení a vězení člověka cizího*. Poddaný Jan Slavík z městečka Krásna byl neoprávněně vězněn, nebylo mu na jeho žádost umožněno postavit (kontaktovat) rukojmí a z vězení se musel vyplatit. Moravský zemský soud měšťany potrestal podle částky nárokované v půhonu (400 zlatých uherských). Archiv města Brna (dále jen AMB), fond A 1/3 Archiv města Brna — Sběrka rukopisů a úředních knih (dále jen fond A 1/3), rk. č. 124, *Půhony a nálezy Markrabství moravského*, f. 4r–v.

na mukách obsahují všechna předbělohorská moravská zemská zřízení.³⁶ Pokud byly při výslechu zločince v nekrálovských městech zjištěny od mučené osoby nějaké informace, které se týkaly šlechtické osoby, zločinec nesměl být popraven, ale musel být předán moravskému zemskému hejtmanovi. Ten po úvaze obeslal dotyčného šlechtice a v případě potřeby zahájil řízení před zemským soudem. Je otázkou, zda-li moravský zemský hejtman i v těchto případech využíval vězení v královských městech v mezidobí, kdy nezasedal zemský soud. Povinnost královských měst oproti tomu zemská zřízení definují zcela jasně v posledním odstavci ustanovení. Mučenou osobu mají měšťané povinnost věznit, a to až do zahájení zemského soudu.³⁷

Poslední z předpisů, který lze zařadit do této skupiny, se týká městského vězení a kata. Sněmovní sněšení z roku 1555, zahrnuté do dvou následujících tisků zemských zřízení, ukládá povinnost stavům platit za služby kata královského města. Pokud byl do královského města odeslán zločinec k popravě, měla osoba, která jej poslala, připojit poplatek jednu kopu grošů a čtyři groše. Pokud by zločinec setrval ve vězení královského města, mělo být připojeno dalších osm grošů za týden pobytu. Rychtářský posel měl za službu vyvolání k popravování zločince obdržet šest grošů bílých.³⁸

2) procesní náležitosti u moravského zemského soudu — jurisdikce městského a zemského práva

Z procesních pravidel v řízení před moravským zemským soudem bylo speciálně upraveno podávání svědectví od měšťanů královských měst. Jednalo-li se o svědectví měšťana ve sporu dvou stran, byl měšťan obeslán příslušnými orgány města na radnici a vyslechnut pod přísahou. Svědecká výpověď byla sepsána, opatřena městskou pečeti a na zemský soud dopravena po dvou přísedících. Pokud by účastníkem sporu bylo samo město a v důkazním řízení by bylo vyžadováno svědectví měšťana z daného města, mělo být svědectví poskytnuto před úředníky menšího zemského soudu. Svědectví od měšťanů královských měst a od městských obyvatel v hraničních a mezních sporech podléhala obecným ustanovením o podávání svědectví

36 *Zemské zřízení moravské*, s. 103, čl. 90; *Práva a zřízení*, s. 201, čl. 212; ZZ 1604, list XCIIIr–v.

37 *Zemská zřízení* z let 1535 (1562) a 1545 uvádějí: „toho [čili mučenou osobu] utráceti nemají, než dohovati až do sněmu nejpronejšího“ (*Zemské zřízení moravské*, s. 103, čl. 90; *Práva a zřízení*, s. 201, čl. 212). Až ZZ 1604 správně opravilo: „až do soudu nejpronejšího“ (ZZ 1604, list XCIIIr–v).

38 *Zemské zřízení moravské*, s. 198, čl. 143; ZZ 1604, list CXLIV–CXLIr. K otázce hrdelního soudnictví na Moravě viz *Hrdelní soudnictví českých zemí. Soupis pramenů a literatury*. Edd. Jindřich Francek, Tomáš Šimek. Pardubice 1995; ŠTARHA, Ivan: *K vývoji hrdelního soudnictví na Moravě*. Tamtéž, s. 21–28; JORDÁNKOVÁ, H. — SULITKOVÁ, L.: *K otázce kriminalizace a marginalizace městského obyvatelstva doby předbělohorské — na příkladu města Brna*. In: *Společnost v zemích habsburské monarchie a její obraz v pramenech (1526–1740)*. Edd. Václav Bůžek, Pavel Král. České Budějovice 2006, s. 601–615. Dlouhodobě se problematice věnuje například J. Pánek, P. Kreuz, K. Malý.

v těchto typech sporů. Bylo pouze upřesněno, že purkmistr a rada mají dotyčnému rozkázat, aby podal osobní svědectví na příslušné hranici.³⁹

Moravská předbělohorská zemská zřízení zmiňují i otázku podávání svědectví od měšťanů královských měst ve sporech, které se týkaly urážky na cti. Čl. *O nářku cti a dobré pověsti* však pouze stanovuje, že svědectví má být poskytnuto stejným způsobem jako k zemskému soudu.⁴⁰

Povinnost královského města v záležitostech, které se vztahovaly k agendě moravského zemského soudu, se dále týkala půhonu zátkyňě. Čl. *O půhonu zátkyňě* upravuje povinnosti osoby, pod níž byl dotyčný zatykován. Článek situaci upravuje i pro královská města („[...] *A jestliže by kdo v městě královském, tím pónonem přistižen jsa, jim slíbíti aneb pod tou sumou, z kteréž by pohnán byl, uručiti nechťel, toho ráthúzem aby opatřili.*“).⁴¹

Praxi předávání půhonů zátkyňě v městě Brně máme velmi dobře zdokumentováno pro období let 1602–1637. V Archivu města Brna je uložen rukopis,⁴² který zaznamenává předávání půhonů zátkyňě osobám, které byly zatykovány pod městem Brnem. Typově se rukopis řadí ke sborníkům půhonů a nálezů, které vznikaly z iniciativy soukromých osob v průběhu celého 16. století. Podrobný soupis a klasifikaci sborníků půhonů a nálezů, které obsahují materii moravského zemského práva, publikoval v roce 1958 František Čáda. Počet sborníků byl autorem odhadnut na přibližně 100 rukopisů.⁴³ Pro studium rozličných právních institutů, deliktů

39 *Zemské zřízení moravské*, s. 56–57, čl. 44, s odkazem na další redakce zemských zřízení. Podávání svědectví v mezních sporech bylo upraveno v zemských zřízeních především v čl. *Jak úředníci menšího práva o mezech a hranicích zjevnú správu pánóm soudcím dávati mají* (*Zemské zřízení moravské*, s. 71, čl. 60 s odkazy na další redakce zemských zřízení). Podrobněji je problematika podávání svědectví upravena v panovníkem neschváleném zemském zřízení z roku 1545, kde příslušná ustanovení vycházejí především z textu Tovačovské knihy (*Práva a zřízení*, s. 157–159, čl. 113–115). K problematice svědectví u měšťanů viz MARKOV, J.: *Kapitoly*, s. 193–198, 213, 219, 238 a dále příslušné články zemských zřízení týkající se půhonu o svědomí. Viz také KAMENÍČEK, F.: *Zemské sněmy, II. díl*, s. 83–89. ZZ 1545 mimo výše uvedených ustanovení zmiňuje i problematiku podávání svědectví od poddaných k městskému právu. Pozdější redakce však tento článek patrně neobsahují a nezmiňuje jej ani Karel starší ze Žerotína (*Práva a zřízení*, s. 146, čl. 88).

40 *Zemské zřízení moravské*, s. 66–68, čl. 57 s odkazem na další redakce zemských zřízení; *Šlechtické spory*, s. 173–175.

41 *Zemské zřízení moravské*, s. 23–25, čl. 7; *Práva a zřízení*, s. 120–122, čl. 19; ZZ 1604, list XXVIIIv–XXXr. ZZ 1545 nejenže samotný čl. *O půhonu zátkyňě* značně rozšířilo, ale zařadilo mimo jiné i ustanovení týkající se skládání závazku *cti a víry* do rukou představených královského města v případě, že se šlechtic dopustil na území města násilnosti (vražda, zbití, zranění druhé osoby) a byl při ní přistižen. Tisk ZZ 1562 článek neobsahuje a patrně nebyl zařazen ani do redakce ZZ 1604. Článek v ZZ 1545 je výnosem panovníka z roku 1539, který rozhodoval na základě stížnosti šlechtické obce (*Práva a zřízení*, s. 223–224, čl. 256). K půhonu zátkyňě viz MARKOV, Josef: *Přípravné řízení procesní v českém právu zemském XIII.–XVII. stol.* Bratislava 1930, s. 158–162.

42 AMB, fond A 1/3, rkp. č. 128, *Půhony a nálezy Markrabství moravského* (SULITKOVÁ, L.: *Městské úřední knihy z Archivu města Brna 1343–1619. Katalog. Úvodní svazek.* Brno 1998, s. 44).

43 ČÁDA, F.: *Sborníky moravských půhonů a nálezů*. In: Akademiku V. Vojtíškoví k 75. narozeninám. Praha 1958, s. 35–57; *Šlechtické spory*, s. 70, pozn. 297.

anebo, jako v tomto případě, pro studium praktické realizace dodávání půhonů zátkyňě jsou velmi cenné právě tematicky koncipované sborníky. Brněnský rkp. č. 128 obsahuje půhony, kterými bylo poháněno město Brno k zemskému soudu, dále půhony a *roky*, které samo podalo, a v neposlední řadě také půhony zátkyňě, které představitelé města doručovali. V těchto případech bývá většinou uveden text příslušného půhonu (který lze nalézt i v půhonných knihách), ale je zde také popsán proces jeho doručení (tyto informace půhonné knihy moravského zemského soudu neobsahují). Například v roce 1607 zatykoval pod brněnskými měšťany Jana Prema z Tarnovic Karel starší ze Žerotína. Jednalo se o půhon o svědomí pod částkou 5 000 hřiven moravských. Proces doručení půhonu zaznamenali brněnští měšťané takto: „[...] *Půhon zátkyňě svrchupsaný témuž Janovi Premovi, skrze p[ana] Petra Strážkovského, tehdáž purkmistra, p[ana] Jakuba Kloybera, p[ana] Jana Hladíka spoluradních a mne Václava Basle, podpísariho, dodán jest. Slíbil rukou dáním, že chce státí. Byli přítom dva sousedé z ulice Neustyftu, totiž Lorenc Homan, bratři Kněpantlové a služebníci purkmistrovští.*“⁴⁴

Půhony zátkyňě doručovali z moravského zemského soudu do města půhončí a poslové. Od manského soudu olomouckých biskupů byly půhony zátkyňě posílány písařem manského soudu. Podle sněmovního snešení z roku 1535 měl půhončí dodat půhon purkmistrovi. Ten měl po přijetí půhonu zátkyňě vyslat rychtáře, dva konšely a zmíněného půhončího, aby vyhledali poháněnou osobu. Půhončí poté pohnanému oznámil půhon a ten měl složit závazek *cti a víry* do rukou rychtáře.⁴⁵

Nejpodrobněji se předpisy, které jsou obsaženy v moravských předbělohorských zřízeních, věnují otázce vymezení jurisdikce zemského a městského práva. Problematiku sice řeší všechny tři smlouvy z let 1486, 1493 i 1532, konflikty plynoucí z vymezení vzájemných kompetencí pokračovaly ovšem i po jejich uzavření. Problematika se zpočátku týkala samotné možnosti nabývání zemských statků měšťany a městského majetku šlechtou, poté zejména výkladem rozsahu jurisdikce zemského a městského práva v náležitostech spojených s nabytím statku (například dědické řízení, platby šlechticů za domy ve městech, udržování těchto domů apod.).⁴⁶

44 AMB, fond A 1/3, rkp. č. 128, f. 23r.

45 KAMENÍČEK, F.: *Zemské sněmy, II. díl*, s. 55; ČÁDA, F.: *K osobní exekuci*, s. 22–23. K posílání půhonů zátkyňě z manského soudu viz AMB, fond A 1/3, rkp. č. 128, f. 51r–v, kde jsou zaznamenány dva půhony zátkyňě z roku 1614 (1615) na brněnského měšťana Bartoloměje Farkaše, který byl zatykován pod Brňany od opata a konventu zábrdovského kláštera. Půhony zátkyňě z manského soudu *přisal* do Brna manský písař Karel Jordán z Klausenburka. V moravském zemském právu, podle smlouvy z roku 1532, nesměli být měšťané královských měst zatykováni půhonem zátkyňě (*Zemské zřízení moravské*, s. 181, čl. 137 s odkazem na další redakce zemských zřízení). K problematice půhončích viz nejnověji LAPÁČEK, Jiří: *Úřad a obec půhončí*. Sborník státního okresního archivu Píseň 2007, s. 5–30, kde autor na s. 5–7, v pozn. 1 uvádí obsáhlý soupis literatury a pramenů k této problematice. Viz dále MÜLLER, Karel: *Erb Půhončích z Předměstí*. Tamtéž, s. 35–38.

46 JORDÁNKOVÁ, H. — SULITKOVÁ, L.: *Domy pánů z Pernštejna v kontextu šlechtické držby v královském městě Brně*. In: Pernštejnové v českých zemích. Ed. Petr Vorel. Pardubice 1995, s. 115–131, kde je uvedena v poznámkách

Základními předpisy, které se dané problematice v rámci moravských předbělohorských zřízení věnují, jsou výše zmíněné smlouvy. Ty řeší především samotný vklad alodního statku řádně nabytého měšťanem do zemských desk, jurisdikci městského práva nad purkrechtními statky, právo šlechticů kupovat městské domy a jejich povinnost platit příslušné *lozuňky* a dávky, právo měšťanů k těmto domům v případě neplacení dávek, povinnosti šlechty starat se o domy a kompetence podkomořího v těchto otázkách. Poté, co měšťané získali možnost nabývat zemský statek, vztáhlo na ně zemské právo i ustanovení o zákazu postoupit statek duchovní osobě.⁴⁷

Kompromisem vyřešila smlouva z roku 1493 jurisdikci ve věcech týkajících se cla, mýta apod. Města neměla být poháněna k zemskému soudu, ale měla být povolána před moravského zemského hejtmana, který spolu s podkomořím měl věc vyřešit. V případě, že k uspokojivé nápravě nedošlo, existovala možnost odvolání k panovníkovi.⁴⁸

K doplnění ustanovení týkajících se jurisdikčních sporů došlo až v redakci ZZ 1604 (na základě panovníkem potvrzeného sněmovního snešení z roku 1583). Nové ustanovení umožňovalo odvolání na panovníka nebo apelační soud v případě konfliktu mezi městy (měšťany) a zástupci vyšších stavů anebo ve sporech mezi měšťany samotnými. Odvolání od městského soudu bylo možné pouze v případě, že se spor týkal městských a šosovních věcí.⁴⁹

Práva a povinnosti plynoucí z držby zemského nebo městského statku, které byly řešeny ve výše uvedených smlouvách, se dále týkaly například situací, kdy se

literatura k tomuto tématu. Viz také JORDÁNKOVÁ, H. — SULITKOVÁ, L.: *Předbělohorské soudy*, s. 241–243; KAMENÍČEK, F.: *Zemské sněmy, III. díl*, s. 111–117. Z konkrétních případů je možné uvést například stížnosti brněnských měšťanů na Jana z Liechtensteina z 80. let 16. století kvůli neudržování domu ve městě; spor brněnských měšťanů s Adamem Slavatou z Chlumu kvůli dědickým nárokům (dědictví po dceři) na dům ve městě z let 1612–1619, spory o dům v Brně mezi měšťany a Jáchymem z Hradce z přelomu 16. a 17. století (Národní archiv Praha, fond Morava, sign. 3142, 5828, 4111, 4257). Konkrétní případy půhonů, kdy moravské zemské právo odmítlo řešit věci spadající do jurisdikce městského práva, přehledně uvádí Jan Jiří Humpolecký z Rybenska ve svém *generálním rejstříku* k moravským půhonům a nálezům pod rubrikou *Věci městských purkrechtních a vinohradních páni nesoudí* (MZA, fond G 10 Sběrka rukopisů zemského archivu, sign. 851, *Registrum nálezu po artikulích 1610*, f. 28r–v).

47 Podle smlouvy z roku 1486. Obě další smlouvy zopakovaly, že o věci, které spadají pod jurisdikci městského práva, musí být souzeny pouze příslušným městským soudem. Smlouva z roku 1535 opětovně zdůraznila, že měšťan, který nedrží zemský statek, nemůže být pohnán k zemskému soudu. Smlouvy v zemských zřízeních viz poznámku 4. Srov. k tomu také čl. *O dědičných zbožích, pániech, prodaji* z Tovačovské knihy, který řeší mimo jiné vklady nešlechticů do zemských desk a jurisdikci městského a zemského práva (*Kniha Tovačovská*, s. 65–67).

48 Podle jedenáctého odstavce smlouvy z roku 1493 (v tisku ZZ 1604). Viz poznámku 4.

49 ZZ 1604, list CXIr–CXIIIr, čl. *List a majestát od jeho milosti císařské na apelaci danej*. Originál listiny s datem 21. října 1583 je uložen v stavovském archivu (MZA, fond A 1 Stavovské listiny, inv. č. 839). Edici ji uvádí KAMENÍČEK, F.: *Zemské sněmy II díl*, s. 594–596. Dále viz ČELAKOVSKÝ, J.: *Povšechné české dějiny právní*, s. 131.

měšťan stal dlužníkem šlechtice nebo *pozemského člověka* (patrně míněn nešlechtic držící alodní statky) a dluh nesplácel. Pokud držel měšťan svobodný statek, mohl být z dluhu pohnán před moravský zemský soud. V případě, že by alodní majetek nebyl dostatečný ke krytí pohledávky, mohlo být ke krytí dluhu použito i majetku městského s tím, že příslušné nároky musely být vzneseny u městského soudu.⁵⁰

Karel starší ze Žerotína ve svém právním spisu v kapitole *O stavu městským* neopomněl připomenout, že zemská držba zavazovala měšťany k podání příznávacího listu k landfrýdu.⁵¹

Konfliktní situace, týkající se jurisdikce zemského a městského práva, se nevztahovaly jen k majetkům. Mnohé situace, které nebyly uspokojivě vyřešeny ve smlouvě z roku 1486, byly řešeny králem v roce 1493. Jedním z problematických bodů byla také otázka účasti šlechty před městskými soudy v případě, že došlo ze strany měšťana na půdě královského města ke zhanění, zbití apod. šlechtice nebo *lidí pozemských*. Jurisdikce v tomto případě náležela purkmistrovi a konšelům daného města. Při podávání žaloby i v průběhu sporu se ovšem měl řešení pře účastnit moravský zemský hejtman a podkomoří jako královi zástupci. Měli dohlížet na spravedlivý průběh jednání. Pokud by oba úředníci shledali líčení za spravedlivé, musely se strany podrobit rozhodnutí (*vejpovědi*) městského soudu. Pokud by ovšem hejtman a podkomoří dospěli k názoru, „[...] že by se straně kteréžkoli ukrátilo, toho budú moci na nás [tj. na krále] odložití a več my to potom obrátíme, při tom strany zůstati mají a přestati.“⁵²

Královská města také mohla obstavovat poddané vrchností, pokud dodržela postup stanovený ve smlouvě z roku 1532, a stejně tak mohla použít zadržovací zástavu na majetek poddaného, pokud neplnil městu závazky. Tato práva vyplývala již ze smluv uzavřených za Vladislava Jagellonského. Jiná situace nastala, pokud byla obstavovaná osoba šlechtického původu. Situaci řeší již smlouva z roku 1493, která zakazovala měšťanům obstavovat šlechtice nebo šlechtičnu pro dluhy, pokud by se ke stávce nezavázal. Vzniklou situaci měl řešit přímo panovník, v případě jeho nepřítomnosti moravský zemský hejtman. Půhon k moravskému zemskému soudu nebylo možné v této situaci použít. Pokud by hejtman situaci nevyřešil, mohly se strany opět obrátit na českého krále.⁵³

50 Podle desátého odstavce smlouvy z roku 1493 (v tisku ZZ 1604). Viz poznámku 4.

51 Viz v příloze edice kapitoly *O stavu městským*, odstavec 29.

52 Texty smluv v zemských zřízeních viz poznámku 4.

53 Smlouvy mezi stavy v zemských zřízeních viz poznámku 4. Srov. také registry Karla staršího ze Žerotína (viz v příloze edice kapitoly *O stavu městským* odstavec 21 a 25). Dále KAMENÍČEK, F.: *Žemské sněmy, I. díl*, s. 183; též: *Žemské sněmy, II. díl*, s. 122–124; ČÁDA, F.: *K osobní exekuci*, s. 19–20; *Kniha Tovačovská*, s. 114–116, 152; BRANDL, Vincenc: *Glossarium illustrans bohemico–moravicae historiae fontes*. Brünn 1876, s. 185–186; KAPRAS, J.: *K dějinám českého zástavního práva*. Praha 1903, s. 33 a následující; JIREČEK, Hermenegild: *Prove. Historický slovar slovanského práva*. Praha — Brno 1904, s. 350–351.

3) předpisy vztahující se k vnitřním záležitostem města

Základem právní autonomie královského města bylo městské právo v návaznosti na panovnická privilegia. Vnitřní život města se také řídil především normami městského práva. Přesto i zemské právo obsahovalo několik ustanovení, která regulovala život v královských městech s ohledem na fakt, že královská města byla přirozenými centry hospodářského, společenského a politického života (v tomto ohledu zejména Olomouc a Brno).

V předbělohorských zemských zřízeních se na Moravě jednalo například o ustanovení týkající se vystavování tzv. *korouhviček* v době konání trhů. V době, kdy bylo znamení (*korouhvička*) umístěno na tržišti, směli nakupovat na trhu pouze místní obyvatelé. Omezování svobodného nákupu po dobu, kdy bylo znamení umístěno na tržišti, se stalo předmětem sporu mezi královskými městy a stavy. Příslušný článek v ZZ 1604 stanovil možnost vystavovat *korouhvičku* na dvě hodiny denně v ranních hodinách. Toto ustanovení se nevztahovalo pouze na královská města, ale i na města poddanská.⁵⁴

Zemské zřízení z roku 1562 reagovalo na další problém, který úzce souvisel s vnitřním životem (nejen) královského města. Jednalo se mimo jiné o problematiku předražování jídla a pití v hospodách. Čl. *O drahotu v hospodách a měřice nerovné* ukládal představeným města hostince kontrolovat. Stejnou povinnost uložil i ostatním stavům, kteří ve svých městech měli hospody.⁵⁵

Značným způsobem do života královských měst zasahovali ležáci. Přestože institut ležení, jako jeden z možných způsobů nátlaku věřitele na dlužníka, byl v Evropě v 16. století na ústupu, na Moravě bylo ležení poměrně často využíváno. Obnovené zřízení zemské předpisy týkající se ležáků už neobsahuje.

Přebělohorská zemská zřízení se věnují jednak samotné právní úpravě ležení a dále pak stanovují řád pro pobyt ležáků ve městech. Přítomnost ležáků způsobovala městům nemalé problémy. Zatímco ZZ 1535 a ZZ 1545 obsahují většinou jen předpisy týkající se právní úpravy samotného institutu, následující redakce zemských zřízení se ve zvýšené míře věnují konkrétním problematickým situacím, které vznikaly v souvislosti s pobytem ležáků ve městech. Na problémy, které ležáci působili městu (většinou se ležení realizovalo ve velkých městech), reagovalo ZZ

54 ZZ 1604, list CXVr–v, čl. *Ve vseh aby trhu a obilé překupování a jiných potřeb nebylo*. Článek textově vychází ze stejnojmenného ustanovení ZZ 1535 (1562) a 1545 (*Zemské zřízení moravské*, s. 128–129, čl. 113; *Práva a zřízení*, s. 213, čl. 243). V ZZ 1604 byl změněn první odstavec a nově doplněno znění druhého odstavce — „a měšťané v městech jeho milosti císařské, páně biskupových, panských a rytířských dle korouhvičky vystavovati nemají, než dvě hodiny na den od slunce východu“). Nová textace pro ZZ 1604 pochází patrně ze sněmovního sněšení z roku 1573 (KAMENÍČEK, F.: *Zemské sněmy, III. díl*, s. 137). Ke sporu o *korouhvičky* viz také KAMENÍČEK, F.: *Zemské sněmy, III. díl*, s. 133–138.

55 *Zemské zřízení moravské*, s. 201–202, čl. 147; ZZ 1604, list CXXr. Ani ustanovení ZZ 1562 však situaci nevyřešilo. K dalším ustanovením regulujícím tuto problematiku, která byla přijata převážně na moravských zemských viz KAMENÍČEK, F.: *Zemské sněmy, III. díl*, s. 144–148.

1562 čl. *O ležáky* a ZZ 1604 dalšími dvěma novými předpisy. Články stanovily postup v případě různých výtržností, kterých se ležáci ve městech dopouštěli a poměrně přesně definovaly povinnosti města.⁵⁶

V čl. *O ležáky* ZZ 1562 byla stanovena povinnost purkmistra zavázat slibem (k ruce moravského zemského hejtmána) toho ležáka, který se dopustil *svády a různice*. Pokud ležák odmítl závazek složit, purkmistr měl uvědomit zemského hejtmána, který ležáka obeslal. Poté měl ležák do rukou zemského hejtmána složit závazek, že se dostaví k soudu.⁵⁷ Dvě ustanovení v ZZ 1604 pak řeší mimo jiné případy, kdy šlechtický ležák ve městě někoho zranil nebo zavraždil a věnují se problematice vyjždění z ležení.⁵⁸

Další ustanovení, regulující život ve městě, bylo nově zařazeno do ZZ 1604 a týkalo se lichvy měšťanů královských měst. Pokud se předcházející zemská zřízení zabývají otázkou lichvy, pak jen v landfrýdu a v čl. *O židy a jejich lichvy*. Tento článek obsahují všechna předbělohorská zemská zřízení.⁵⁹ ZZ 1604 zařadilo před článek o židovských lichvách čl. *O lichvách neobyčejných lidí purkrechtních*. První odstavec se věnuje lichvám u poddaných, druhý potom řeší situaci pro měšťany královských měst. Za provozování lichvy stanovuje trest ztráty celé jistiny. Polovina z této částky má připadnout králi a druhá polovina zemi.⁶⁰

-
- 56 ČÁDA, F.: *Ležení*, s. 12–64; KAMENÍČEK, F.: *Zemské sněmy, I. díl*, s. 316–328. Příslušné články zemských zřízení týkající se právní úpravy ležení viz *Zemské zřízení moravské*, s. 61–62, čl. 50, s. 117–118, čl. 107, s. 106, čl. 94 s odkazy na další redakce zemských zřízení. Viz také ustanovení v landfrýdu a úpravu ZZ 1545 (*Zemské zřízení moravské*, s. 146–159, čl. 133 s odkazy na další redakce zemských zřízení; *Práva a zřízení*, s. 153–154, čl. 105). Dále viz ustanovení týkající se ležáků v Tovačovské knize (*Knihy Tovačovská*, s. 98–100). Čl. *O ležáky* v ZZ 1562 viz *Zemské zřízení moravské*, s. 195. V ZZ 1604, list CXIXr –CXXr, čl. *Těž o ležáky* a čl. *Opět o ležáky*. Ležení se nejčastěji realizovalo v Brně, Olomouci, Jihlavě, Znojmě, dále potom v Prostějově, Kroměříži a Moravských Budějovicích (ČÁDA, F.: *Ležení*, s. 46–47).
- 57 *Zemské zřízení moravské*, s. 195. Konkrétní případ je zaznamenán například v brněnském rkp. č. 128. V roce 1616 si u brněnského purkmistra stěžoval brněnský konšel Šimon Griebler na Jindřicha Václava Lhotského ze Ptení, který byl u něj v ležení. Nevhodné chování Lhotského je zmíněno jen obecně („pro některé nezbedné jeho předsevzetí“). Šimon Griebler žádal purkmistra, aby vzal Lhotského na závazek k ruce hejtmána. „Kdež pan purkmistr na místě vši rady nepominul se vedle ouřadu svého a zřízení země v tom se tak zachovati. A jest dotčený pan Jindřich Lhotský vzat na závazek cti a víry k ruce pana hejtmána skrze vejš psaného pana purkmistra.“ Přítomní skládání závazku byli dva konšelé, další dva brněnští měšťané a purkmistrovi služebníci (AMB, fond A 1/3, rkp. č. 128, f. 60r).
- 58 ZZ 1604, list CXIXr –CXXr, čl. *Těž o ležáky* a čl. *Opět o ležáky* („[...] a kdež se také to nachází, že někteří ležáci ven z ležení vyjždějí a myslivosti z ručnicemi i jinak všelijak provozují, též také po nocích se túlají a povyky činí, aby toho hned ty osoby, jakž myslivosti, tak i jinejch všech neřádův na straně nechali“). K problematice spáchání vraždy nebo fyzického zranění ze strany šlechtice na území královského města viz také *Práva a zřízení*, s. 223–224, čl. 257, na který ZZ 1604 v člancích o ležácích patrně odkazuje.
- 59 *Zemské zřízení moravské*, s. 123, čl. 111 s odkazem na další redakce zemských zřízení; ČÁDA, F.: *Právní dějiny*, s. 72, 106; KAMENÍČEK, F.: *Zemské sněmy, III. díl*, s. 63, 226–231; též: *Zemské sněmy, I. díl*, s. 313–314; ČELAKOVSKÝ, J.: *Příspěvky k dějinám židů v době jagellonské*. Časopis českého muzea 72, 1898, s. 385–458; STIEBER, Miloslav: *Dějiny soukromého práva ve střední Evropě. Nástin. Kniha první: Samostatný právní vývoj*. Praha 1923, s. 15–17.
- 60 ZZ 1604, list CXVIv. Základem pro článek je patrně sněmovní snesení z roku 1584 (KAMENÍČEK, F.: *Zemské sněmy, I. díl*, s. 314, pozn. 3).

Karel starší ze Žerotína v kapitole *O stavu městském* vytvořil na základě konkrétního půhonu zařazeného do zemských zřízení obecně formulované ustanovení, které se týká práva města vypovídat a věznit *neřádné lidi*. Jedná se o půhon, který je uveden ve smlouvě z roku 1532. Půta z Ludanic pohnal purkmistra a radu města Olomouce kvůli svému poddanému Matěji Plechovi. Olomoučtí měšťané Matěje Plecha v noci zajali ve městě, vsadili jej do vězení a pokutovali desíti kopami grošů českých. Olomoučané ovšem namítali, že mají zprávy od uničovských, že Matěj Plech má v Uničově manželku a děti a (patrně v Olomouci) že žije s jinou ženou. Svým jednáním se tedy provinuje proti *křesťanskému řádu*. Dále poukazovali na privilegia, která jim umožňují nežádoucí osoby vypovídat z města a v neposlední řadě odkazují na ustanovení obou smluv z jagellonské doby ve smyslu, že pokud se cokoliv stane ve městě, náleží to městskému právu. Moravský zemský soud rozhodl, že půhon je neplatný. Půtovi z Ludanic ovšem byla ponechána možnost žalovat olomoucké měšťany na jejich městském soudě.⁶¹

Podobným způsobem vytvořil Karel starší ze Žerotína právní větu: *Konšelé měst, ouředníci královští*.⁶² Při této textaci nevycházel Karel starší ze Žerotína z konkrétního sporu, ale interpretoval část textu, který je obsažen ve smlouvě z roku 1493.⁶³ Vytvořenou právní větou, která tvoří samostatný odstavec v kapitole *O stavu městském*, autor důrazně vyjádřil své přesvědčení, že konšelé v královských městech jsou především úředníci krále a nikoli představitelé městské samosprávy.

Práva a povinnosti královského města a jeho měšťanů byla v předbělohorských zemských zřízeních zachycena poměrně přesně. Největší pozornost věnují moravská předbělohorská zemská zřízení vymezení jurisdikce zemského a městského práva, povinnostem plynoucím z policejních ustanovení či pobytu ležáků ve městě (především ZZ 1604). Je však úkolem dalšího historického výzkumu ukázat aplikaci těchto norem v právní praxi. Problematika postavení královského města v systému moravského předbělohorského práva je o to složitější, že výzkum musí být veden současně v materiálech městské provenience, v agendě zemských institucí i v agendě související s činností panovníka a jeho úředníků.

61 ZZ 1604, list CXLIIr–v. Olomoučtí měšťané patrně odkazovali spíše k ustanovení smlouvy z roku 1493 (čtvrtý odstavec v ZZ 1604), protože doslovně uvádějí: „[...] to, což by se v okrslku města zběhlo, že ku právu zemskému nepřísluší.“ Textace Karla staršího ze Žerotína viz v příloze edice kapitoly *O stavu městském* odstavec 26.

62 Viz v příloze edice kapitoly *O stavu městském*, odstavec 17.

63 „Jakož ten řád a ta smlúva [tj. smlouva z roku 1486] v svrchu dotčeném artikuli mezi nimi jest učiněna, při tom my [tj. panovník] je zůstavujem. A k tomu také mezi stranami svrchu svrchu dotčenými toto vypovídáme, aby purgmistři, konšelé i obce jmenovaných měst při svých právích a svobodách zuostali. Tak což by kolivěk k jich právu a k městům příslušelo, že to jimi [originál smlouvy z roku 1493 dodává konšely] jakožto ouředníky našimi souzeno a rozeznáno býti“ (*Žemské zřízení moravské*, s. 171, čl. 136 s odkazy na další redakce zemských zřízení).

PŘÍLOHA

Karel Starší ze Žerotína — De iure nostro — kapitola O stavu městským

Vzhledem k faktu, že ZZ 1604 dosud nebylo editováno a odkazy Karla staršího ze Žerotína směřují k tomuto tisku, uvádíme v poznámkách také odkazy na tři předešlé tisky moravských zemských zřízení, které již byly zpřístupněny formou moderních kritických edic a obsahují identická ustanovení (edice F. Čády a D. Janiše). Text nových článků (přestože bez kritického zhodnocení a komparace s předešlými vzory), které jsou zařazeny do tisku ZZ 1604, obsahuje práce F. Kameníčka, na kterou také odkazujeme.

Neditované Moravské zemské zřízení z roku 1604 citujeme zkráceně jako ZZ 1604. K práci používáme exemplář: Moravská zemská knihovna, fond Oddělení rukopisů a starých tisků, sign. ST 1–38293a, *Žřízení zemské Markrabství moravského, s povolením jeho milosti císařské etc. a s poručením všech čtyř pánův stavův znovu vytištěné*. Olomouc 1604.

V citacích ZZ 1604 i v citacích *De iure nostro* uvádíme vždy odkaz na konkrétní odstavec (například smlouvy mezi stavy jsou velmi obsáhlé a Žerotínův odkaz bývá veden ke konkrétnímu místu). Uvádíme ale také plný stránkový rozsah příslušného článku.

Pro poznání metody Žerotínovy práce jsou podstatná zjištění, týkající se tvorby regestů či právních vět. Proto uvádíme i informace tohoto charakteru.

Textově kritické poznámky připojujeme s ohledem na značnou přetíženost poznámkového aparátu na závěr. Vzhledem k faktu, že se jedná jen o edici jedné kapitoly, přidržujeme se obecných zásad transkripce užívaných pro český raně novověký text. Spis Karla staršího ze Žerotína zůstal uchován ve formě konceptu, s častým mřezováním a přepisováním. Zvláště na tyto skutečnosti upozorňujeme.

Vědecká knihovna Olomouc, Oddělení rukopisů a starých tisků, sg. M II 341, *O právu našem moravském*, 174 pag.

O stavu městským [pag. 16b–17a]

- 1) Jak obyvatelé v městech královských k soudu zemské[m]u svědomí dávati mají, viz v zříz[ení] na li[stu] 53.⁶⁴ f[olio] 70.⁶⁵

64 ZZ 1604, list LIIIv–LIVr, čl. *O svědomí městském, jak obyvatelé v městech královských k soudu zemskému svědomí dávati mají. Léta 1512* (regest). Článek obsahuje ZZ 1535 (1562) i ZZ 1545 (*Žemské zřízení moravské*, s. 56–57, čl. 44; *Práva a zřízení*, s. 146, čl. 87).

65 *De iure nostro*, pag. 70b, rubrika *O svědcích, odstavec 4* (opsán celý text čl. *O svědomí městském, jak obyvatelé v městech královských k soudu zemskému svědomí dávati mají. Léta 1512* podle ZZ 1604).

- 2) Pán z země děly a prachy vojsko opatřiti, a ta z měst všech dána bejti mají. Pakli by sic která dobývka v zemi byla, v olomouckém kraji Olomoučané^a a v brněnském Brňané^b mají děla dáti a těmi potřebami opatřiti s městy, každý z svého kraje. v zříz[ení] na li[stu] 89.⁶⁶ f[olio] 84.⁶⁷
- 3) Odpovědníci, nepřátelé a škůdcové zemští mají do měst královských, kt[eré]ž by nejbližší^c bylo, dodání bejti. v zříz[ení] na li[stu] 91.⁶⁸ f[olio] 84.⁶⁹
- 4) Zločinci, když by vyzdvižení byli, mají do měst královských dodání bejti.^d v zříz[e-ní] na li[stu] 92.⁷⁰ f[olio] 85.⁷¹
- 5) Jestliže by který zločinec vyznal na osobu st[avu] p[anského] neb ryt[ířského] v městech král[ovských], jak se města při tom zachovati mají. viz v zříz[ení] na li[s-tu] 93.⁷² f[olio] 85.⁷³
- 6) Podvolení měst král[ovských] stavům vyšším strany zločincův a zhoubcův zemských. v zříz[ení] na li[stu] 94.⁷⁴ f[olio] 85.⁷⁵

-
- 66 ZZ 1604, list LXXXIXr–v, čl. *O vojnách ven z země*. (opsán celý text článku vyjma první věty). Článek obsahuje ZZ 1535(1562) i ZZ 1545 (*Žemské zřízení moravské*, s. 107, čl. 95; *Práva a zřízení*, s. 203, čl. 217).
 - 67 *De iure nostro*, pag. 84a, rubrika *O služebných lidech*, odstavec 2 (opsán celý text čl. *O vojnách ven z země* podle ZZ 1604. Karel starší ze Žerotína doplnil odstavec marginálií: „*Tento artikul náleží pod artikul o vojnách a válce* f[olio] 169.“ Na pag. 169a se nachází rubrika *O vojnách a válce*. Její třetí odstavec má znění: „*O vojnách ven z země*. * v zříz[ení] na li[stu] 89. f[olio] 84. *Ten artikul má sem vepsán býti*.“).
 - 68 ZZ 1604, list XCv–XCIIr, čl. *O odpovědníky a nepřátely* (regist v odkazu na poslední odstavec ustanovení). Článek obsahuje ZZ 1535 (1562) i ZZ 1545, přičemž textace ZZ 1604 změnila první odstavec (*Žemské zřízení moravské*, s. 98–100, čl. 87; *Práva a zřízení*, s. 199–200, čl. 209). K textaci prvního odstavce ZZ 1604 viz komentář F. Čády (*Žemské zřízení moravské*, s. 99, pozn. 1).
 - 69 *De iure nostro*, pag. 84a, rubrika *O služebných lidech*. V tomto odkazu se Karel starší ze Žerotína patrně dopustil chyby, popřípadě odkazoval na pag. 84b, kde si udělal několik poznámek k následující kapitole. Příslušný odstavec zde ovšem zaznamenan není. Následují pag. 85a–86a obsahuje rubriku *O psancích, žhářích etc., škůdcích, povalecích, zlodějích*, kde v třetím odstavci je zmíněna povinnost všech obyvatelů země honit zemské škůdce s odkazem na list XCI ZZ 1604.
 - 70 ZZ 1604, list XCIIv–XCIIIr, čl. *O lotry, loupežníky a psance* (regist v odkazu na druhý odstavec ustanovení). Článek textově vychází z čl. *O lotry a jiné zločince* ZZ 1545 (*Práva a zřízení*, s. 205, čl. 221). Textace ZZ 1604 nově doplnila povinnost zajaté zločince dopravovat do královských měst.
 - 71 *De iure nostro*, pag. 85a–86a, rubrika *O psancích, žhářích etc., škůdcích, povalecích, zlodějích*, odstavec 5 (opsán celý text čl. *O lotry, loupežníky a psance* podle ZZ 1604).
 - 72 ZZ 1604, list XCIIIr–v, čl. *O těch, kdož na koho vyznají na mukách* (regist v odkazu na poslední odstavec). Článek obsahuje ZZ 1535 (1562) i ZZ 1545 (*Žemské zřízení moravské*, s. 103, čl. 90; *Práva a zřízení*, s. 201, čl. 212).
 - 73 *De iure nostro*, pag. 85a–86a, rubrika *O psancích, žhářích etc., škůdcích, povalecích, zlodějích*, odstavec 6 (opsán celý text čl. *O těch, kdož na koho vyznají na mukách* podle ZZ 1604).
 - 74 ZZ 1604, list XCIVr–XCVr, čl. *Vejpis podvolení stavův tohoto Markrabství od měst jeho milosti císařské, strany zločincův a zhoubcův zemských, na sněmu obecním v Olomouci Léta Páně tisícého pětistého čtyřrydcátého druhého, při času svatého Jana Křtitele božího* (regist rubriky). Článek pod jinou rubrikou obsahuje tisk ZZ 1562 (*Žemské zřízení moravské*, s. 196–198, čl. 142; tamtéž, s. 196–197, pozn. 1).
 - 75 *De iure nostro*, pag. 85a–86a, rubrika *O psancích, žhářích etc., škůdcích, povalecích, zlodějích*, odstavec 8 (opsán celý text čl. *Vejpis podvolení stavův tohoto Markrabství od měst jeho milosti císařské, strany zločincův a zhoubcův zemských, na sněmu obecním v Olomouci Léta Páně tisícého pětistého čtyřrydcátého druhého, při času svatého Jana Křtitele božího* podle ZZ 1604).

- 7) Od měst odvolání jde před krále neb apelaci^c zřízenou na Hradě pražském. Však v těch přech, které by buď mezi měšťany samými o šosovní a městské věci povstali, buď v těch, které by osoby z vyšších stavův, z panského, prelátského a rytířského s nimi^f měšťany o též věci měli. v zříz[ení] na li[stu] 112.⁷⁶ f[olio] 106.⁷⁷
- 8) Při trzích nemají déle korouhvičky vystavovati než dvě hodiny na den od^g slunce východu. v zříz[ení] na li[stu] 115.⁷⁸ f[olio] 121.⁷⁹
- 9) Byl-li by z poddaných jeho [milos]ti cí[s]ařské z těch měst, kteří stavu užívají a při sněmech svá místa mají, ješto by lichvu neobyčejnou bral, tehdy polovici té sumy aby připadla na jeho [milo]st císařskou a druhá polovice na zemi, tak jakž se to i předešle zachovávalo. v zříz[ení] na li[stu] 116.⁸⁰ f[olio] 90.⁸¹ 105.^{h,82}
- 10) Města k ležákůmⁱ, osobám stavu ryt[ířského], též k pacholkům jejim, kterak by se chovati měli. v zříz[ení] na li[stu] 118.⁸³ 119.⁸⁴ f[olio] 99.⁸⁵
- 11) O drahotu v hospodách a měrice nerovné. Na tom zůstáno, aby purkmistr a rada každého města k hospodářům, kteříž by hostě chovali, dohlédli a to opatřili, aby

76 ZZ 1604, list CXIV–CXIIIr, čl. *List a majestát od jeho milosti císařské na apelaci danej* (regest). Jedná se o nové ustanovení zařazené do ZZ 1604. Originál listiny s datem 21. října 1583 je uložen ve stavovském archivu, (MZA, fond A 1, inv. č. 839). Edici ustanovení uvádí F. Kameníček (KAMENÍČEK, F: *Žemské sněmy*, II. díl, s. 594–596).

77 *De iure nostro*, pag. 106b–107a, rubrika *O statku sedlském neb purkrechtu, odstavec 2* (opsán celý text čl. *List a majestát od jeho milosti císařské na apelaci danej* podle ZZ 1604).

78 ZZ 1604, list CXVr–v, čl. *Ve všech aby trhu a obilé překupování a jiných potřeb nebylo* (regest druhého odstavce). Článek textově vychází ze stejnojmenného ustanovení ZZ 1535 (1562) a 1545. Změněn byl první odstavec a nově pro ZZ 1604 doplněno znění druhého odstavce, které pochází patrně ze sněmovního sněšení z roku 1573 (*Žemské zřízení moravské*, s. 128–129, čl. 113; *Práva a zřízení*, s. 213, čl. 243; KAMENÍČEK, F: *Žemské sněmy*, III. díl, s. 137).

79 *De iure nostro*, pag. 121b, rubrika *O kupu a trhu, odstavec 2* (opsán celý text čl. *Ve všech aby trhu a obilé překupování a jiných potřeb nebylo* podle ZZ 1604).

80 ZZ 1604, list CXVIr, čl. *O lichvách neobyčejných lidí purkrechtních* (opsán celý druhý odstavec). Článek byl nově zařazen do ZZ 1604. Základem je patrně sněmovní sněšení z roku 1584 (KAMENÍČEK, F: *Žemské sněmy*, I. díl, s. 314, pozn. 3).

81 *De iure nostro*, pag. 90a, rubrika *O zápisích a jistotách, penězích a ourocích, odstavec 5* (opsána rubrika *O lichvách neobyčejných lidí purkrechtních* s poznámkou Karla staršího ze Žerotína, že ustanovení náleží zapsat na f. 105 — kapitola věnovaná poddaným).

82 *De iure nostro*, pag. 105a–b, rubrika *O poddaných, odstavec 20* (opsán první odstavec čl. *O lichvách neobyčejných lidí purkrechtních* podle ZZ 1604).

83 ZZ 1604, list CXVIIIv–CXIXr, čl. *O ležáky* (regest). Článek byl zařazen do tisku ZZ 1562 na základě sněmovního sněšení z téhož roku (*Žemské zřízení moravské*, s. 195).

84 ZZ 1604, list CXIXr–CXXr, čl. *Těž o ležáky* a čl. *Opět o ležáky* (regest). Článek *Těž o ležáky* vychází ze sněmovního sněšení z roku 1574 (KAMENÍČEK, F: *Žemské sněmy*, I. díl, s. 322, pozn. 1, 449–450). Původ článku *Opět o ležáky* je nejasný. Přesný vzor článku dosud nebyl nalezen. Text patrně vznikl nově pro ZZ 1604. Základem se stala série sněmovních sněšení ze 70. a 80. let 16. století (KAMENÍČEK, F: *Žemské sněmy*, I. díl, s. 322–326, 449–450).

85 *De iure nostro*, pag. 99a–b, rubrika *O ležení, lání, vyvolávání*, opsány plné texty jednotlivých článků věnujících se ležákům podle ZZ 1604 — odstavec 4 (čl. *O ležáky*), odstavec 5 (čl. *Těž o ležáky*) a odstavec 6 (čl. *Opět o ležáky*).

v slušnosti od lidí za jídla, pití i obroky brali a lidi nepřetahovali. A jakož v některých hospodách se to přihází, že na menší míru prodávají, nežli sami kupují. Při kom by se to našlo, takového každá vrchnost dostatečně aby trestala. A jiní stavové, kteří v městech neb městečkách hospody pod sebou mají, ti se při tom též taky zachovati povinni budou. v zříz[ení] na li[stu] 120.⁸⁶

- 12) Zboží pozemská řádně podlé práva země koupená mají měšťanům ve dcký zemské kladena bejti a města i obyvatelé jich mají z těch zboží před právem zemským státi a odpovídati a nálezy panské trpěti. v zříz[ení] na li[stu] 132.⁸⁷ f[olio] 22.⁸⁸
- 13) Z purkrechtních městských věcí k městskému gruntu a okršlku zamezených nemá jinde viněno bejti, než před právem městským. v zříz[ení] na li[stu] 132.⁸⁹ f[olio] 22.⁹⁰
- 14) Měšťané mají dopouštěti pánům a rytířstvu domy v městech kupovati pod právo purkrechtní. Ib[idem].⁹¹ Kdož by ty domy opouštěl neb lozuňky a dávky zadržoval a jich napraviti nechtěl, může jemu k tomu domu saženo bejti. Ib[idem].⁹²
- 15) Žádný měšťenin kterého pozemského zboží^k nemá žádnému duchovenství dáti ani poroučeti neb podlé příbuznosti neb vůle své světským přátelům podle řádu země. v zříz[ení] na li[stu] 132.⁹³ f[olio] 22.⁹⁴
- 16) Purkmistři, konšelé, obce měst při svých právech a svobodách zůstati mají, tak což by kolivěk k jich právu a městům příslušelo, že to má jimi konšely souzeno a rozeznáno bejti. v zříz[ení] na li[stu] 137.⁹⁵ f[olio] 24.⁹⁶

86 ZZ 1604, list CXXr, čl. *O drahotu v hospodách a měřice nerovné* (opsán celý článek). Článek obsahuje tisk ZZ 1562 (*Žemské zřízení moravské*, s. 201–202, čl. 147).

87 ZZ 1604, list, CXXXv–CXXXIVv, čl. *Smlouva mezi pány, rytířstvem a městy* (regest v odkazu na list CXXXIV–CXXXIIr, třetí odstavec smlouvy). Text smlouvy mezi stavy z roku 1486 obsahuje ZZ 1535 (1562) i ZZ 1545 (*Žemské zřízení moravské*, s. 161–168, čl. 135; *Práva a zřízení*, s. 218–220, čl. 253). Textace pro ZZ 1604 byla upravována podle originálu (*Žemské zřízení moravské*, s. 161, pozn. 1; *Práva a zřízení*, s. 218, pozn. 1).

88 *De iure nostro*, pag. 22b–25b, rubrika *O smlouvách a snešení mezi stavy*, odstavec 8 (opsán celý text smlouvy z roku 1486).

89 ZZ 1604, list CXXXIIr–v, čl. *Smlouva mezi pány, rytířstvem a městy* (regest). Viz poznámku 87. Žerotínův odkaz směřuje ke čtvrtému odstavci smlouvy v ZZ 1604.

90 Viz poznámku 88.

91 ZZ 1604, list CXXXIIv, čl. *Smlouva mezi pány, rytířstvem a městy* (regest). Viz poznámku 87. Žerotínův odkaz směřuje ke pátému odstavci smlouvy v ZZ 1604.

92 ZZ 1604, list CXXXIIIr, čl. *Smlouva mezi pány, rytířstvem a městy* (regest). Viz poznámku 87. Žerotínův odkaz směřuje k sedmému odstavci smlouvy v ZZ 1604.

93 ZZ 1604, list CXXXIIIr, čl. *Smlouva mezi pány, rytířstvem a městy* (regest). Viz poznámku 87. Žerotínův odkaz směřuje k osmému odstavci smlouvy v ZZ 1604.

94 Viz poznámku 88.

95 ZZ 1604, list CXXXVr–CXXXVIIIr, čl. *Vejpověď královská mezi pány, rytířstvem a městy o některé artikule mimo první smlouvu nahoře psanou* (regest v odkazu na list CXXXVIV, osmý odstavec smlouvy). Text druhé smlouvy mezi stavy z roku 1493 obsahuje ZZ 1535 (1562) i ZZ 1545 (*Žemské zřízení moravské*, s. 168–174, čl. 136; *Práva a zřízení*, s. 221–222, čl. 254). Textace pro ZZ 1604 byla patrně upravována podle originálu (*Žemské zřízení moravské*, s. 168–170, pozn. 1; *Práva a zřízení*, s. 221, pozn. 1).

96 *De iure nostro*, pag. 22b–25b, rubrika *O smlouvách a snešení mezi stavy*, odstavec 9 (opsán celý text smlouvy z roku 1493).

- 17) Konšelé měst, ouředníci královští. Ib[idem].⁹⁷
- 18) Měšťané na statku pozemským mající, kteří by se u^l pána neb rytířského člověka^m neb pozemského vdlužili, mohou o ten dluh právem zemským hledíni a poháněni bejti až do toho statku pozemského. A když by ho nestačilo, mají oň hledíni bejti právem městským na statku, který by v městě měli. v zříz[ení] na li[stu] 137.^{n,98} f[olio] 24.⁹⁹
- 19) O cla, mejta, práva neb svobody zemské nemají města před právo zemské poháněni bejti, než kdo by je chtěl z čeho viniti, má jich hleděti před hejtmanem Mark[rabství] mor[avského] a pokudž by hejtman spolu s podkomořím, kteréhož k sobě přivzítí má, konec o tu věc učinil, mohou se strany odvolati na krále. v zříz[ení] na li[stu] 137.¹⁰⁰ f[olio] 24.¹⁰¹ 34.¹⁰²
- 20) Jestli by měšťnín kterého z pánův, z rytířstva aneb z lidí pozemských zhaněl, zbil neb jemu kteréžkolivěk protivenství učinil, má ta věc žalována bejti purkmistru a konšelům toho města, v přítomnosti hejtmána Mark[rabství] moravského a hejtman aby k sobě přijal podkomořího téhož Mark[rabství]. A ti při tom souce, jestliže by slyšeli, že jest se ten soud o takovou věc a půtku spravedlivě a slušně stal, aby vejpověď měšťan[ská] při tom zachována byla. Pakli by se jim zdálo, že by se straně kteréžkolivěk ukrátilo, toho budou moci na krále odložití. v zříz[ení] na li[stu] 127.¹⁰³ f[olio]. 24.¹⁰⁴
- 21) Města neb měšťané nemohou obstavovati člověka rytířského buď ženského neb mužského pohlaví pro dluhy, leč by se pod stávkou zavázal. Než nebylo-li by v zemi krále, má jeho před hejtmanem viniti a hejtman má jim bez půhonu konec učiniti. A pakli by neučinil, budou se moci na krále odvolati. v zříz[ení] na li[stu] 137.¹⁰⁵ f[olio] 24.¹⁰⁶

97 Viz poznámku 95.

98 ZZ 1604, list CXXXVIIr, čl. *Vejpověď královská mezi pány, rytířstvem a městy o některé artikule mimo první smlouvu nahoře psanou* (regest). Viz poznámku 95. Žerotínův odkaz směřuje k desátému odstavci smlouvy v ZZ 1604.

99 Viz poznámku 96.

100 ZZ 1604, list CXXXVIIr, čl. *Vejpověď královská mezi pány, rytířstvem a městy o některé artikule mimo první smlouvu nahoře psanou* (opsán jedenáctý odstavec s jazykovými úpravami). Viz poznámku 95.

101 Viz poznámku 96.

102 *De iure nostro*, pag. 34a–b, rubrika *O hejtmanu*, odstavec 42 (s textem *P[a]n hejtman bez půhonu má slyšeti města a měšťany o dluhy rytířských lidí*).

103 Karel starší ze Žerotína chybně odkazuje na list 127 ZZ 1604. Příslušné ustanovení se nachází v ZZ 1604, list CXXXVIIv, čl. *Vejpověď královská mezi pány, rytířstvem a městy o některé artikule mimo první smlouvu nahoře psanou* (opsán dvanáctý a třináctý odstavec s jazykovými úpravami). Viz poznámku 95.

104 Viz poznámku 96.

105 ZZ 1604, list CXXXVIIv–CXXXVIIIr, čl. *Vejpověď královská mezi pány, rytířstvem a městy o některé artikule mimo první smlouvu nahoře psanou* (regest čtrnáctého a patnáctého odstavce). Viz poznámku 95.

106 Viz poznámku 96.

- 22) Města jak se chovati mají k zhoubcům, loupežníkům, morděřům neb zlodějům, též k psancům a podezřelým, buď že by pány své měli neb neměli. v zříz[ení] na li[stu] 139.¹⁰⁷ f[olio] 24.¹⁰⁸ 85.¹⁰⁹
- 23) Při obstavování lidí v městech královských, jakej má pořádek zachováván bejti. v zříz[ení] na li[stu] 140.¹¹⁰ f[olio] 101.¹¹¹
- 24) O věci práva městského se dotejkající nemá poháněno bejti, než viněno podle smluv a vejpovědi krále Vladislava jeho [milos]ti. v zříz[ení] na li[stu] 141.¹¹² f[olio] 24.¹¹³
- 25) Města mohou z lidí panských poddaných obyvatelův základ vzítí, když ti lidé jim co zaručí a toho nezdrží. v zříz[ení] na li[stu] 141.¹¹⁴ f[olio] 24.¹¹⁵
- 26) Města neřádnych lidí podle privilegií svých trpěti nemají, než mohou je vyzdvihovati, do vězení dávati a pokutu z nich bráti. v zříz[ení] na li[stu] 142.¹¹⁶ f[olio] 24.¹¹⁷
- 27) Měšťané, kteří statku pozemského v držení nejsou, nemají ku právu zemskému poháněni bejti. v zříz[ení] na li[stu] 142.¹¹⁸ f[olio] 24.¹¹⁹

- 107 ZZ 1604, list CXXXVIIIv–CXLIIR, čl. *Druhá smlúva mezi týmiž pány, rytířstvem a městy, kteráž se stala léta tisícího pětistého třicátého druhého o některé artikule dole psané* (regest druhého až šestého odstavce na listu CXXXIXr–v). Text třetí smlouvy mezi stavy z roku 1532 obsahuje ZZ 1535 (1562) i ZZ 1545 (*Žemské zřízení moravské*, s. 174–181, čl. 137; *Práva a zřízení*, s. 225–228, čl. 258). Textace pro ZZ 1604 byla patrně upravena podle originálu (*Žemské zřízení moravské*, s. 174, pozn. 1; s. 168, pozn. 1; *Práva a zřízení*, s. 225, pozn. 1).
- 108 *De iure nostro*, pag. 22b–25b, rubrika *O smlouvách a sňechu mezi stavy*, odstavec 10 (opsán celý text smlouvy z roku 1532).
- 109 *De iure nostro*, pag. 85a–86a, rubrika *O psancích, žhářích etc., škůdcích, povalecích, zlodějích*, odstavec 11 (opsán druhý až šestý odstavec ze smlouvy podle ZZ 1604).
- 110 ZZ 1604, list CXLIr–v a násl., čl. *Druhá smlúva mezi týmiž pány, rytířstvem a městy, kteráž se stala léta tisícího pětistého třicátého druhého o některé artikule dole psané* (regest ustanovení *O stávkách*). Viz poznámku 107.
- 111 *De iure nostro*, pag. 101a, rubrika *O obstavce*, odstavec 8 a 9 (opsán celý text ustanovení *O stávkách*).
- 112 ZZ 1604, list CXLIr, čl. *Druhá smlúva mezi týmiž pány, rytířstvem a městy, kteráž se stala léta tisícího pětistého třicátého druhého o některé artikule dole psané* (vytvoření obecného ustanovení na základě konkrétního sporu — půhon Jana mladšího ze Šternberka a hradištských měšťanů, který je ukončen odkazem na *smlouvy a vejpověd' krále Vladislava*. Patrně se jedná o odkaz především na ustanovení smlouvy z roku 1493).
- 113 Viz poznámky 88, 96.
- 114 ZZ 1604, list CXLIr–v, čl. *Druhá smlúva mezi týmiž pány, rytířstvem a městy, kteráž se stala léta tisícího pětistého třicátého druhého o některé artikule dole psané* (vytvoření obecného ustanovení na základě konkrétního sporu — půhon Zdeňka z Lomnice na znojenské měšťany).
- 115 Viz poznámky 88, 96.
- 116 ZZ 1604, list CXLIr–v, čl. *Druhá smlúva mezi týmiž pány, rytířstvem a městy, kteráž se stala léta tisícího pětistého třicátého druhého o některé artikule dole psané* (vytvoření obecného ustanovení na základě konkrétního sporu — půhon Půty z Ludanic na olomoucké měšťany, který je ukončen odkazem na *smlouvy a vejpověd' krále Vladislava* — smlouvy z let 1486 a 1493).
- 117 Viz poznámky 88, 96.
- 118 ZZ 1604, list CXLIr–v, čl. *Druhá smlúva mezi týmiž pány, rytířstvem a městy, kteráž se stala léta tisícího pětistého třicátého druhého o některé artikule dole psané* (vytvoření obecného ustanovení na základě konkrétního sporu — půhon Jana z Pernštejna na brněnského měšťana, který nedržel zemské statky).
- 119 Viz poznámky 88, 96. Odkaz patrně spíše k ustanovením smlouvy z roku 1486.

- 28) Přípis vyšším stavům od měst dán strany mistra popravčího na sněmu v Olom[ouci] při času Početí panny Marie léta 1555 držaným. v zříz[ení] na li[stu] 147.¹²⁰ f[olio] 86.¹²¹
- 29) Měšťané, kteří co v zemi mají, povinni sou každý zvlášť zase listy přiznávací^o k landfrýdu u hejtmána položit. v zříz[ení] na li[stu] 13. v land[frýdu].¹²²

Textové kritické poznámky:

Na pag. 16a, která je jinak prázdná, je zaznamenán text, který se patrně vztahuje ke kapitole věnované městskému stavu. 1. Štercíři a škůdci do měst královských mají dodávání bejtí v zříz[ení] na li[stu] 93. 96. 124. f[olio] 85. Karel starší ze Žerotína listem 93 odkazuje na článek týkající se mimo jiné povinnosti měst přijímat do vězení zločince a zhoubce (viz poznámku 74) a listem 96 a 124 na článek: *Artikul o nastalé povaleče, knechty, štercýře a škůdce zemské* (ZZ 1604, list. XCVv–XCVIv),¹²³ týkající se mimo jiné povinnosti obyvatel zajímat zemské škůdce, dodávat je do vězení do královských měst, určuje podmínky pro trvání vězení atd.¹²⁴ Zpětný odkaz na *De iure nostro* směřuje na pag. 85a–86a, kde se nachází rubrika *O psancích, žhářích etc., škůdcích, povalečích, zlodějích*, která komplexně pojednává o této problematice (odkaz směřuje především k odstavcům 8. a 10, kde jsou citovány dva výše uvedené články ZZ 1604).

Odstavce 25 a 26 jsou mřežovány.

^a Olomoučané] *olomaucziane*; ^b Brňané] *brniane*; ^c kt[eré]ž by nejbliže] *kdžby neibliže*; ^d za slovem *bejtí* následuje *f*; ^e apelaci] *appellaczy*; ^f za výrazem *s nimi* se objevuje přeškrtnutý a špatně čitelný výraz, patrně *o-těž*; ^g před výrazem *od* je zapsáno *po*; ^h odkazové informace jsou mřežovány a zapsány znovu; ⁱ Města k ležákům] *10. Purg Miasta k leziakum*; ^j za údajem 120. zapsáno *120*; ^k před výrazem *zboží* zapsáno *statku*; ^l Měšťané na statku pozemským mající, kteří by se u] *Mieffiane na statku magiczij [pozemskym – připsáno nad textem], kterziby se u – připsáno nad textem*, v textu uvedeno *mahau od*; ^m za výrazem *člověka* uvedeno *Unichž*; ⁿ 137] 138 a opraveno nad textem; ^o výraz zapsán nad textem.

120 ZZ 1604, list CXLVIv–CXLVIIr, čl. *Ž strany mistra popravčího* (regest v odkazu na čtvrtý odstavec). Článek vychází ze sněmovního snešení z roku 1555 a byl zařazen do ZZ 1562 (*Žemské zřízení moravské*, s. 198, čl. 143).

121 *De iure nostro*, pag. 86a, rubrika *O popravčím*, odstavec 1, 2, 3 (regest).

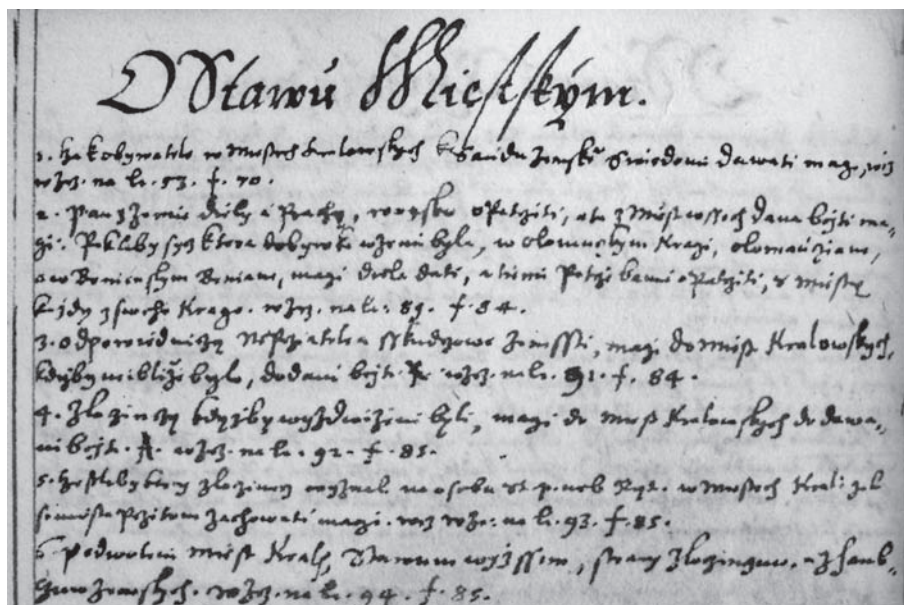
122 ZZ 1604, list VIIr–XVv, čl. *Přípis landfrýdu za císaře Rudolfa, pána našeho* (právní věta z ustanovení na listu XIIIr–v). Text landfrýdu pochází z roku 1579 (KAMENÍČEK, F: *Žemské sněmy*, I. díl, s. 393–400). Karel starší ze Žerotína odkazuje na odstavec *Co se pečetení landfrýdu dotýče*. Ustanovení o přiznávacím listu v ZZ 1604 na listu XVv–XVIr.

123 KAMENÍČEK, F: *Žemské sněmy*, I. díl, s. 447.

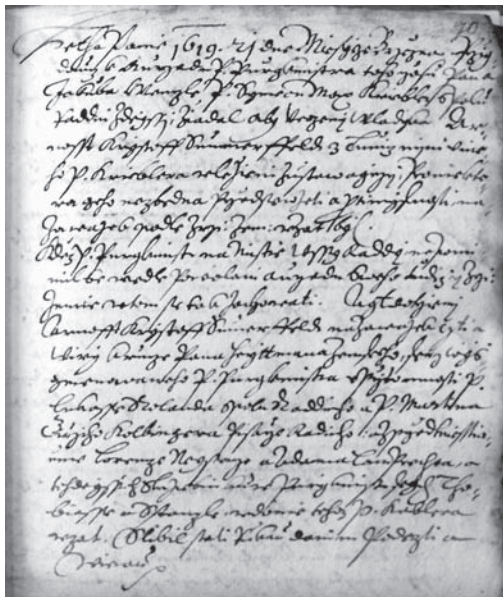
124 Základ pro textaci tohoto článku patrně pochází ze sněmovního snešení z let 1584 a 1593. ZZ 1535 (1562) a ZZ 1545 článek neobsahují (KAMENÍČEK, F: *Žemské sněmy*, III. díl, s. 48; též: *Žemské sněmy*, I. díl, s. 447). Karel starší ze Žerotína uvedl obě místa, na nichž se čl. *Artikul o nastalé povaleče, knechty, štercýře a škůdce zemské* v ZZ 1604 nachází. Do ZZ 1604 byl zařazen soupis nově přijatých článků v jejich plném znění, tzn., že nové články jsou v ZZ 1604 obsaženy dvakrát (ZZ 1604, list CXXIr–CXXXv).

SEZNAM PŘÍLOH

- P1** Úvodní část kapitoly *O stavu městským* z právního spisu Karla staršího ze Žerotína. Uloženo ve Vědecké knihovně Olomouc, Oddělení rukopisů a starých tisků, sg. M II 341, O právu našem moravském, pag. 16b.
- P2** Závazek *cti a víry* z 21. března 1619, který do rukou brněnského purkmistra skládal ležák Arnošt Kryštof Summerfeld. Uloženo v Archivu města Brna, fond A 1/3 Archiv města Brna — Sbírka rukopisů a úředních knih, rkp. č. 128, *Půhony a nálezy Markrabství moravského*, f. 70r.

P1 Úvodní část kapitoly O stavu městském z právního spisu Karla staršího ze Žerotína.

P2 Závazek cti a víry z 21. března 1619, který do rukou brněnského purkmistra skládal ležák Arnošt Kryštof Summerfeld.

PETRA BERROVÁ

BRNĚNSKÁ FARNOST V PRŮBĚHU 18. STOLETÍ (NA ZÁKLADĚ EXCERPCE SVATOPETRSKÝCH MATRIK)

Abstrakt: The study is based on the research of the excerption of the St. Peter's parish registers. It studies the long-term trends in demographic behaviour of local inhabitants in 18th century. The author studied the seasonal motions of newly born, dead and marriages. She also noted the popularity of different days of week for marriages. She compared the acquired data with published results from other Czech and Moravian places. The results of seasonal motions do not differ significantly from the situation of other Czech and Moravian towns and villages in 18th century.

Keywords: aggregative method, St. Peter and St. Paul parish in Brno, 18th century, seasonal motion of newly born, seasonal motion of dead, seasonal motion of marriages, days of marriages, masculinity index.

ÚVOD

Príspevek se věnuje dlouhodobým trendům v populačním chování obyvatel svatopetrské farnosti mezi lety 1710–1799, pro něž bylo užito agregativní metody. Dolní časová hranice je dána počátkem vedení farních matrik, respektive počátkem zapisování do dochovaných svazků, a horní je stanovena koncem 18. století. Analýza matričních zápisů umožňuje sledovat vzájemné vztahy mezi jednotlivými demografickými událostmi, jejichž výskyt je v matrikách zachycen.

Pro farnost sv. Petra a Pavla v Brně je zachován soubor matrik, dnes uložených v Moravském zemském archivu v Brně, jejichž zápisy začínají listopadem 1708. Jako u ostatních dochovaných matrik z počátku 18. století je struktura záznamů, až do zásahů státní moci do jejich vedení,¹ neustálá a různorodá. Pro konkrétní podobu záznamu byla určující především pečlivost osoby provádějící zápisy do matrik. Pro studované 18. století jsou dochovány čtyři svazky svatopetrských matrik.² První zpracovaná matrika obsahovala zápisy křtů, sňatků a pohřbů v jedné knize. K rozčlenění do samostatných svazků došlo roku 1747. Zapisovacím jazykem byla latina, která byla od Josefské reformy vystřídána německým jazykem.

Až do roku 1784 byly matriční záznamy velmi jednoduché. Mezi lety 1708–1746 měly zápisy ve všech typech matrik stručnou, větnou formu. Od roku 1747 až do Josefské reformy byly zápisy vedeny v jednoduchých rubrikách (viz obrázky P1, P2 a P3 v příloze). Zápisy ve zpracovaných svatopetrských matrikách byly stručnější, než přikazovaly příslušné císařské patenty, a teprve ke konci sledovaného století se staly bohatším zdrojem informací.

Historikodemografický výzkum umožňuje sledovat rozložení demografických událostí během kalendářního roku, tj. sezónnost narozených, uzavírání manželství a úmrtí. Užití tzv. agregativní metody³ poskytuje detailnější pohled na určitou konkrétní populaci (farnost) v minulosti díky excerpci zachovaných matričních záznamů. Na základě uvedené metody je možné doložit četnosti a průběh demografických krizí, které nastávaly tehdy, když počet úmrtí prudce a mimořádně stoupl, a to tak, že počet pohřbů po dobu nejméně tří měsíců, někdy ale i více let, dosahoval

-
- 1 Jednalo se zejména o tři patenty. Patentem z 20. července 1770 nařídila císařovna Marie Terezie, aby do křestních matrik byla zapisována jména otců u nemanželsky narozených dětí. Patentem z 1. května 1781 prohlásil císař Josef II. matriky za veřejné listiny a patentem z 20. února 1784 byla přesně upravena forma matričních zápisů. Národní archiv (dále jen NA), fond PT 1 Sběrka patentů (dále jen fond PT 1), inv. č. 2077, viz obrázek P4 v příloze.
 - 2 Moravský zemský archiv (dále jen MZA), fond E 67 Sběrka matrik (dále jen fond E 67), inv. č. 16941, Matrika křtů, sňatků a pohřbů z let 1708–1746; inv. č. 16942, matrika křtů z let 1747–1799; inv. č. 16950, Matrika sňatků z let 1747–1838; inv. č. 16959, matrika pohřbů z let 1747–1824.
 - 3 Agregativní metoda je založena na zjišťování měsíčních počtů narozených, sňatků a zemřelých, respektive počtů křtů, svateb a pohřbů, v delších časových řadách.

nejméně dvojnásobku měsíčního nebo ročního průměrného počtu úmrtí v letech předcházejících nebo následujících.⁴ Právě při demografických krizích se ukazují vzájemné souvislosti poklesu a vzestupu porodů a úmrtí.⁵

K odstranění nepravidelností vyplývajících z občanského kalendáře byly zjištěné měsíční úhrny přepočteny na srovnatelně dlouhé měsíce pomocí korekčních koeficientů. Pro lepší srovnání v časové řadě byly absolutní hodnoty za jednotlivé měsíce přepočítány na hodnoty měsíčních indexů.⁶ Získané údaje byly konfrontovány s výsledky studií z vybraných lokalit Čech a Moravy. Konkrétně byla užitá publikovaná data pro města Budyni nad Ohří,⁷ Ústí nad Labem,⁸ Kouřim,⁹ Líšeň,¹⁰ Olomouc, Přerov a Prostějov.¹¹ Vesnické prostředí zastupuje Komín¹² a hostivařská farnost.¹³ V lokalitách Jablonec nad Nisou¹⁴ a Novosedly nad Nežárkou¹⁵ byla sledována pouze sňatečnost.

OBSAH ZPRACOVANÝCH MATRIK

V matrice křtů¹⁶ zahrnující období 1708–1746 bylo uváděno datum křtu, celé jméno křtícího kněze, jméno křtěného dítěte, u rodičů dítěte jméno a příjmení otce a pouze jméno matky, v některých případech jejich bydliště a od 40. let 18. století se začalo

-
- 4 MAUR, Eduard: *Základy historické demografie*. Praha 1983, s. 141.
 - 5 ČÁŇOVÁ, Eliška: *Sezónní pohyb narozených v předstatistickém období*. Demografie 32, 1990, s. 41–44.
 - 6 Korekční koeficienty, jimiž se dělí skutečné počty křtů, respektive sňatků a pohřbů, jsou tyto: měsíce o 30 dnech — 0,9856, měsíce o 31 dnech — 1,0185, únor — 0,9283. Měsíční index se získá tak, že se absolutní počet křtů, respektive sňatků a pohřbů, za měsíc upravený korekčním koeficientem vydělí průměrným počtem křtů, respektive sňatků a pohřbů, připadajícím na jeden měsíc a toto číslo se vynásobilo 100.
 - 7 DUŠEK, Ladislav: *Obyvatelstvo města Budyně nad Ohří v letech 1701–1850*. Ústecký sborník historický 1985, s. 143–239.
 - 8 DUŠEK, L.: *Obyvatelstvo města Ústí nad Labem do konce 18. století (na základě matrik)*. Ústí nad Labem 1974.
 - 9 BERÁNKOVÁ, Jana: *Demografický vývoj města Kouřimi v letech 1650–1850*. Historická demografie (dále jen HD) 18, 1994, s. 69–104.
 - 10 BRABCOVÁ, Petra: *Líšeňská farnost v 18. století z hlediska pohybu obyvatelstva*. Vlastivědný věstník moravský (dále jen VVM) 53, 2001, s. 281–286.
 - 11 HAJN, Václav — KOMENDA, Stanislav: *Changes in the seasonal distribution of births and deaths in 1750–1984 in central Moravia*. Anthropologie 25, 1987, s. 155–164; HAJN, V.: *Dlouhodobé trendy v sezónní distribuci narozených v letech 1661–1900 v Olomouci*. Demografie 30, 1988, s. 181–185; týž: *Vícečetné porody v Olomouci v letech 1661–1900*. Demografie 30, 1988, s. 271–275.
 - 12 BRABCOVÁ, P.: *Přirozený pohyb obyvatelstva ve vesnici Komín mezi lety 1700–1799*. VVM 50, 1998, s. 41–46.
 - 13 LAŠŤOVKOVÁ, Barbora: *Demografický vývoj hostivařské farnosti v 18. století*. Diplomová práce FF UK. Praha 1994; táž: *Vývoj úmrtnosti ve farnosti Hostivař v první polovině 18. století*. HD 19, 1995, s. 59–86.
 - 14 WOWKOVÁ, Walburga: *Výsledek průzkumu farního obvodu města Jablonec nad Nisou z let 1730–1849*. In: Dlouhodobé populační trendy na území ČSR. Acta demographica IV. Praha 1981, s. 120–133.
 - 15 ŠTĚŘBOVÁ, Blanka: *Vývoj sňatečnosti v lokalitě Novosedly nad Nežárkou v letech 1686–1910*. HD 11, 1984, s. 97–140.
 - 16 MZA, fond E 67, inv. č. 16941, Matrika křtů, sňatků a pohřbů z let 1708–1746, pag. 1–166.

občas uvádět i sociální postavení otce, nakonec následovala celá jména kmotrů¹⁷ a jejich bydliště. U nelegitimně narozených dětí nebylo uvedeno jméno otce, ale pouze celé jméno matky,¹⁸ v některých případech bylo zapsáno „parenti incognito“ či „illegitime natum“. U časně narozených dětí byla uvedena informace, že křest provedla porodní bába, někdy chybělo pouze křestní jméno dítěte.¹⁹ U pohrobků bylo zapsáno jméno a příjmení matky, popřípadě její bydliště či sociální postavení a zápis byl doplněn o informaci „posthumus“.

V matrice křtů²⁰ zahrnující období 1747–1799²¹ došlo k rozšíření uvedené struktury matričního zápisu, a to v druhé polovině listopadu 1770, kdy se začala zaznamenávat čísla domů.²² Od 70. let 18. století se soustavně uvádělo sociální postavení otce křtěného dítěte. Od června 1772 se nově zapisovalo náboženské vyznání a od 1. května 1784 se pak křestní matrika vedla podle pravidel stanovených matričním patentem.

Zápis v matrice sňatků²³ v období 1708–1746 byl také stručný. Uváděl datum sňatku, celé jméno oddávajícího kněze, celé jméno a rodinný stav ženicha,²⁴ pokud byl ženich svobodný, bylo zapsáno také celé jméno jeho otce, u vdovců nikoli, někdy bylo zaznamenáno ženichovo bydliště. Od 30. let 18. století se občas objevil i záznam o sociálním postavení snoubence. U svobodné nevěsty bylo zapsáno její jméno a celé jméno jejího otce, u vdov bylo psáno jméno a příjmení předcházejícího partnera a někdy i jejich sociální postavení, následovala jména a příjmení svědků s udáním jejich bydliště. Na konci této matriky sňatků (pag. 200–213) byl připojen abecedně řazený index pokřtěných dětí v příslušném období.

Matrika sňatků²⁵ začínající rokem 1747 obsahovala navíc zmínky o ohláškách a dispensu.²⁶ Od dubna 1771 se v matričních zápisech uváděla čísla domů

17 Již od konce 20. let 18. století se u jmen kmotrů začaly nepravdělně objevovat údaje o jejich bydlišti a od 30. let 18. století také o jejich povolání.

18 V některých případech bylo uvedeno pouze jméno křtěného dítěte a jména kmotrů, nebo bylo zapsáno jenom křestní jméno matky bez dalších bližších informací.

19 Někdy byl nouzový křest uváděn v matrice zemřelých.

20 MZA, fond E 67, inv. č. 16942, Matrika křtů z let 1747–1799, pag. 1–551.

21 Na úplném konci matriky bylo zapsáno šestnáct křtů dětí protestantů, které proběhly v období 1790–1799, pag. 1–6.

22 Patentem ze dne 10. března 1770 nařídila císařovna Marie Terezie v českých, dolnorakouských a vnitřních rakouských dědičných zemích všeobecné popsání duší, sepsání tažného dobytka a spočtení domů k provedení reorganizace vojenských obvodů. Práce na soupisu duší měly podle patentu začít 1. října 1770 a současně s tím bylo prováděno číslování domů. Patent byl českým guberniem vyhlášen dne 9. dubna 1770. NA, fond PT 1, inv. č. 1785, viz obrázek P5 v příloze.

23 MZA, fond E 67, inv. č. 16941, Matrika křtů, sňatků a pohřbů z let 1708–1746, pag. 167–199.

24 Od druhé poloviny 50. let 18. století byl ve všech zápisech uveden rodinný stav snoubenců.

25 MZA, fond E 67, inv. č. 16950, Matrika sňatků z let 1747–1838, pag. 1–200.

26 V období 1747–1772 bylo zaznamenáno pouze šest případů, kdy byl udělen snoubencům dispens.

a od ledna 1773 pak náboženské vyznání snoubenců. Od 70. let 18. století se začalo u snoubenců a svědků pravidelně zaznamenávat jejich sociální postavení. Od května 1784, v souvislosti s matriční reformou a přesným vymezením územního rozsahu farnosti, se vedle sňatkového věku snoubenců začaly zapisovat také názvy ulic.

Úmrtní matrika²⁷ obsahovala datum pohřbu, celé jméno zemřelého, u zemřelého dítěte kromě jeho jména ještě celé jméno otce, u nemanželsky narozeného pak matky, od 30. let 18. století se nepravidelně objevoval rodinný stav a sociální postavení zemřelého, dále věk při úmrtí, bydliště zemřelého a místo pohřbení. Ve 40. letech 18. století, v době dětských epidemií, farář neuváděl jména dětí, pouze zapsal „infans“ nebo „parvulus“.

U úmrtní matriky²⁸ se zápis rozšířil o kolonku informující o zaopatření svátosti u zemřelého. V období 1753–1765 se u zemřelého dítěte vedle celého jména otce uvádělo i jméno matky. Od listopadu 1770 se navíc začala zapisovat čísla domů a od září 1772 náboženské vyznání zemřelých. V důsledku platnosti matričního patentu se od září 1784 k výše zmíněným údajům zaznamenávaly ještě příčiny úmrtí.

SEZÓNŇÍ POHYB NAROZENÝCH

Trendy v sezónním pohybu narozených byly v protostatistickém období ovlivněny řadou aspektů. Mezi hlavní patřily ekonomické a přírodní podmínky sledované lokality, církevní nařízení v oblasti sexuálních vztahů mezi manžely²⁹ a zčásti i průběh sňatečnosti během roku. Jedním z faktorů, který mohl rovněž ovlivňovat sezónní pohyb narozených během roku, byla četnost samovolných potratů, jejíž intenzitu ale z dochovaných pramenů nelze určit.

Sledované devadesátiletí bylo pro větší přehlednost rozděleno na tři části: (1709–1739), (1740–1769) a (1770–1799). V prvním období připadlo výrazné maximum narozených na měsíc březen, podružné maximum na měsíc říjen. Naopak k poklesu došlo v létě — měsíce červen a srpen, také měsíce listopad a prosinec se vyznačovaly nižší úrovní (viz tabulku č. 1). Druhé období se nevyznačovalo tak výrazným maximem jako předešlé. Dvě mírná zvýšení připadla na měsíce únor a září. Zimní minimum se rozšířilo vedle měsíců listopadu a prosince také na měsíc leden. Nejnižší hodnota byla zaznamenána v měsíci květnu. V posledním období bylo maxima dosaženo opět v měsíci březnu. Kromě měsíce června, který stejně

27 MZA, fond E 67, inv. č. 16941, matrika křtů, sňatků a pohřbů z let 1708–1746, pag. 219–262.

28 Tamtéž, inv. č. 16959, matrika pohřbů z let 1747–1824, pag. 1–221.

29 Církev nařizovala manželům sexuální zdrženlivost v období adventu a půstu a dále v nocích předcházejících každému církevnímu svátku. Více viz *Ottův slovník naučný. XX. díl, Pohora–Q*. Praha 1903, s. 1011.

jako v období 1709–1739 vykazoval nízké hodnoty, došlo k poklesu i ve zbývajících letních měsících červenci a srpnu.

Tabulka č. 1 Sezónní pohyb narozených a přepočít na měsíční indexy

Měsíc	1710–1739		1740–1769		1770–1799	
	abs. počet	měs. index	abs. počet	měs. index	abs. počet	měs. index
Leden	75	100	131	94	183	96
Únor	72	105	142	112	176	101
Březen	100	133	131	94	221	116
Duben	80	110	146	109	169	91
Květen	80	107	118	85	195	102
Červen	52	72	142	106	174	94
Červenec	73	97	135	97	169	88
Srpen	59	79	143	103	186	97
Září	71	98	153	114	188	102
Říjen	89	119	143	103	203	106
Listopad	64	88	127	95	193	104
Prosinec	69	92	124	89	197	103

Při pohledu na údaje za celé období (1709–1799) (viz graf P7 v příloze) je patrné, že během roku nedocházelo k výrazným výkyvům. Nejvíce dětí se rodilo v měsíci březnu³⁰ (tj. koncepce připadla na měsíc červen), nejméně pak v letním období od června do srpna (tj. koncepce v měsících září až listopadu). Měsíční indexy ukazují, že největší výkyvy byly zjištěny v období 1709–1739, v dalším šedesátiletí byly porody rozloženy celkem rovnoměrně během celého roku.

Tendence sezónního pohybu narozených zjištěná v brněnské farnosti koresponduje se situací v Budyni nad Ohří, v Ústí nad Labem i v Kouřimi. V Ústí nad Labem se narodilo nejvíce dětí v měsíci březnu a měsíci říjnu,³¹ obdobně tomu bylo ve farnosti sv. Petra a Pavla. V Budyni nad Ohří připadlo maximum narozených na měsíc září, druhá nejvyšší hodnota byla zjištěna pro měsíc březen.³² Stejná situace byla zaznamenána také v Kouřimi.³³ Obdobně v moravském městečku Líšeň,³⁴ kde

³⁰ U dětí narozených v období leden–březen byla větší naděje, že přežijí kritický kojenecký věk, neboť první tři měsíce po narození připadly již na jarní periodu.

³¹ DUŠEK, L.: *Obyvatelstvo města Ústí nad Labem*, s. 21–22.

³² DUŠEK, L.: *Obyvatelstvo města Budyně nad Ohří*, s. 167.

³³ BERÁNKOVÁ, J.: *Demografický vývoj*, s. 85.

³⁴ Městečko Líšeň se rozkládalo ve vzdálenosti 6,5 km severovýchodně od Brna, jehož je nyní součástí. Církevní matriky byly vedeny při místním kostele sv. Jiljí. Nejprve se zde začala psát matrika sňatků, a to již od roku 1647. Nejpозději pak matrika zemřelých, jejíž zápisy začínají rokem 1652.

se nejvíce dětí během 18. století narodilo v měsících dubnu a březnu³⁵ (viz tabulku č. 2). V uvedených lokalitách většinou připadlo minimum narozených na letní období a na přelom podzimu a zimy.

Sezónnímu pohybu narozených v Olomouci se věnoval Václav Hajn. Autor se zaměřil na zachycení změn u rozložení narozených během roku v období 1661–1900. Zjistil, že pro léta 1701–1800 jsou charakteristické dvouvrcholové křivky. První a dominantní byl jarní vrchol s maximem narozených v měsíci únoru. Druhý, menší, pak byl podzimní vrchol s maximem narozených v měsících říjnu a září. Minima narozených bylo dosaženo vždy v červnu.³⁶ Situace v Olomouci koresponduje s výsledky sond z vybraných lokalit střední Moravy, podle kterých v období 1750–1799 bylo maxima narozených dosaženo v měsíci dubnu, k dalšímu zvýšení počtu narozených pak došlo v měsících listopadu a v prosinci. Ve sledovaném období se mezi měsíci únorem až červencem (tj. koncepcí mezi měsíci květnem až říjnem) narodily více než dvě třetiny všech dětí obou pohlaví.³⁷

Tabulka č. 2 Sezónní pohyb narozených ve vybraných lokalitách

Rozložení porodů podle měsíců ve vybraných lokalitách													
Lokalita / měsíc	1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	9.	10.	11.	12.	Celkem
sv. Petr–Brno ³⁸	389	390	452	395	393	368	377	388	412	435	384	390	4 773
Budyně nad Ohří ³⁹	291	282	311	270	288	226	284	277	316	285	239	255	3 324
Kouřim ⁴⁰	417	366	428	389	338	319	379	381	421	342	340	358	4 478
Líšeň ⁴¹	518	525	529	481	466	439	436	470	457	500	486	527	5 834
Ústí nad Labem ⁴¹	341	364	449	372	392	339	349	389	391	410	352	342	4 490

K porovnání s venkovským prostředím byla užita data zaznamenaná pro vesnici Komín a hostivařskou farnost. Maximum narozených v Komíně bylo v 18. století situováno do dvou období, a to březen–květen a srpen–říjen. Minimum narozených připadlo na měsíce únor, červen a prosinec.⁴² V hostivařské farnosti připadlo maximum porodů na měsíce únor a březen, nejméně dětí se v období 1688–1763 narodilo v měsíci červnu, také velmi nízká hodnota byla zjištěna pro měsíc listopad.⁴³

35 BRABCOVÁ, P.: *Líšeňská farnost*, s. 283.

36 HAJN, V.: *Dlouhodobé trendy*, s. 183.

37 HAJN, V. — KOMENDA, S.: *Changes*, s. 159–160, HAJN, V.: *Dlouhodobé trendy*, s. 183.

38 Období 1709–1799.

39 Období 1701–1800.

40 Období 1651–1749.

41 Období 1700–1799.

42 BRABCOVÁ, P.: *Přirozený pohyb obyvatelstva*, s. 42.

43 LAŠŤOVKOVÁ, B.: *Demografický vývoj*, s. 85–86.

Městské a vesnické prostředí se výrazněji odlišovalo pouze situací v měsíci únoru (tj. koncepcí připadala na měsíc květen). Rozdílnost byla s největší pravděpodobností způsobena sezónností zemědělských prací. Obživa vesnického obyvatelstva byla především spojena se zemědělstvím a právě v měsíci květnu probíhaly jarní práce na polích a vinicích. Obyvatelé měst naproti tomu měli širší možnosti pracovního uplatnění a tím i ekonomického zajištění svých rodin.

Matriční zápisy umožňují sledovat také rozložení porodů dvojčat v průběhu roku.⁴⁴ Ve svatopetrské farnosti více než polovina porodů dvojčat — a to zhruba 5% — připadla na první polovinu roku a zbylé 3% na druhé pololetí. Nejvíce dvojčat se ve sledovaném devadesátiletí narodilo v měsíci březnu (tj. koncepcí připadla na měsíc červen), nejméně jich bylo v brněnské farnosti zaznamenáno v měsících srpnu, listopadu a prosinci (tj. koncepcí v měsících listopadu, únoru a březnu — zde je možná souvislost s dodržováním církevních příkazů během adventu a půstu).⁴⁵

MÍRA MASKULINITY

Poměr pohlaví, zjištěný při zpracování matrik, může posloužit ke kontrole úplnosti evidence křtů, neboť uvedený poměr se má podle biologických zákonů pohybovat vždy mezi 101–107 narozených mužů na 100 narozených žen.⁴⁶ V řadě českých lokalit byla zjištěná hodnota indexu maskulinity obdobná (viz tabulku č. 3). V některých případech byl z důvodu špatné evidence křtů zaznamenán vyšší podíl narozených chlapců v porovnání s počtem dívek, což lze vysvětlit důkladnější registrací hochů než dívek.⁴⁷ Může dojít i k opačné situaci, kdy počet narozených dívek výrazně převyšuje nad počtem chlapců. Druhý uvedený případ byl zaznamenán v brněnské farnosti pro první polovinu 18. století, kdy v matrikách bylo zapsáno 624 křtů chlapců a 640 křtů dívek (tj. index maskulinity dosáhl hodnoty pouze 97,5).

44 HAJN, V.: *Vícečetné porody*, s. 271–275.

45 Více viz BRABCOVÁ, P.: *Vícečetné porody a legitimita narozených ve farnosti sv. Petra a Pavla v Brně během 18. století*. VVM 50, 1998, s. 310–314.

46 MAUR, E.: *Církevní matriky jako historický pramen (se zvláštním zřetelem k historické demografii)*. Sborník archivních prací 20, 1970, s. 425–457.

47 Ve vesnici Komín se v období 1700–1799 narodilo 1 075 chlapců a 945 dívek. Index maskulinity je vyšší než obecně udávaný poměr (na 100 dívek se zde narodilo 113,5 chlapců). Tento nepoměr byl s největší pravděpodobností způsoben podregistrací dívčí části novorozenecké populace. Případným dalším důvodem vzniku zmíněného nepoměru mohl být rozšířený zvyk, kdy prvoroďičky, které se přivdaly do vesnice z okolí, odcházely porodit ke svým matkám. Ve sledované době bylo křtění dítěte prováděno v co nejkratší době (obvykle do dvou dnů), tudíž mohl křest proběhnout mimo komínskou faru.

Tabulka č. 3 Index maskulinity ve vybraných lokalitách⁴⁸

Lokalita	Období	Počet			Index maskulinity
		mužů	žen	celkem	
Brno sv. Petr	1710–1749	624	640	1 264	97,5
Brno sv. Petr	1750–1799	1 760	1 724	3 484	102,1
Brno	1785–1799	3 802	3 708	7 510	102,5
Budyně nad Ohří	1701–1850	2 651	2 520	5 171	105,2
Brezno	1787–1806	1 296	1 255	2 551	103,3
Broumov	1632–1781	13 207	12 754	25 961	103,6
Domažlice	1690–1830	9 770	9 183	18 953	106,4
Komín	1700–1799	1 075	945	2 020	113,8
Kralice na Hané	1658–1760	5 322	4 965	10 287	107,2
Králíky	1760–1809	1 877	1 813	3 690	103,5
Oslavany	1660–1799	2 103	1 991	4 094	105,6
Poruba	1750–1799	1 771	1 577	3 348	112,3
Pražské žid. město	1785–1799	2 196	2 063	4 259	106,4
Smečno	1700–1783	8 028	7 575	15 603	106,0

Pro období 1710–1749 by hodnota indexu maskulinity byla v rámci normálního poměru (přirozeného stavu), pokud by počet narozených chlapců byl větší o čtyřicet osm křtů. Během každé dekády zde mohlo dojít k neregistraci dvanácti narozených chlapců. Ke vzniku zmíněného nepoměru mohla přispět skutečnost, že ve sledované době nebyly pevně stanoveny hranice farních obvodů v Brně. Vliv zde mohla mít i větší potratovost plodů mužského pohlaví a také jejich mrtvorozenost. Intenzitu těchto případů ovšem nelze určit, neboť nebyly nikde zaznamenány.⁴⁹ Pro druhou polovinu 18. století byla zjištěna již mírná převaha počtu křtů chlapců nad křty dívek. Index maskulinity koresponduje s vypočteným indexem maskulinity na základě údajů oficiální statistiky pro celé město Brno.⁵⁰ Situaci v brněnské farnosti v jednotlivých dekádách 18. století zachycuje tabulka č. 4.

Obdobně jako v brněnské farnosti, i v Plzni byl v druhé polovině 18. století zaznamenán index maskulinity nižší než hodnota 105. Ve městě Plzni bylo v období

48 Pramen: ALBERTY, Július: *Formovanie robotnickej triedy v obvode Brezna*. Martin 1981, s. 25, BRABCOVÁ, P.: *Demografická charakteristika venkovské rodiny na Moravě v protostatistickém období, vytvořená na základě údajů získaných excerpcí církevních matrik pro vesnici Komín v průběhu 18. století*. Diplomová práce FF MU, Brno 1996, s. 48; DVOŘÁČEK, František: *Soupis obyvatelstva v Čechách, na Moravě a ve Slezsku v letech 1754–1921*. Československý statistický věstník 5, 1924, s. 247–302; *Dlouhodobé populační trendy na území ČSR*. Acta demographica IV. Praha 1981, s. 63–108, 134–153, 162–212, 224–232.

49 Ke zlepšení registrace mrtvě narozených dětí došlo až ke konci 18. století, od účinnosti Josefských reforem.

50 DVOŘÁČEK, F.: *Soupis*, s. 247–302.

1750–1799 zaznamenáno 5 286 křtů chlapců a 5 108 křtů dívek. Index maskulinity zde dosáhl hodnoty 103,5.⁵¹

Při využití zápisů v matrikách narozených⁵² a zemřelých⁵³ byl sledován index maskulinity u nemanželsky narozených dětí. V období 1709–1799 bylo ve svatope-trských matrikách zapsáno 224 křtů chlapců a 210 křtů dívek, v jedenácti případech nebylo pohlaví dítěte uvedeno. Zjištěný index maskulinity odpovídá přirozenému stavu (106,6).

Tabulka č. 4 Index maskulinity v brněnské farnosti

Období	Počet			Index maskulinity
	mužů	žen	celkem	
1710–1719	96	113	209	85,0
1720–1729	124	138	262	89,9
1730–1739	192	196	388	98,0
1740–1749	212	193	405	109,8
1750–1759	359	348	707	103,2
1760–1769	282	241	523	117,0
1770–1779	285	276	561	103,3
1780–1789	413	437	850	94,5
1790–1799	421	422	843	99,8
Celkem	2 384	2 364	4 748	100,8

SEZÓNÍ POHYB ZEMŘELÝCH

Pro rozložení úmrtnosti v průběhu roku byla charakteristická větší kolísavost v porovnání se sezónností narozených. Na vývoj úmrtnosti měly vedle epidemií a válečných událostí vliv také klimatické, respektive výživové poměry. Sezónní průběh úmrtnosti byl dále determinován věkem obyvatelstva. Nejprve bude sledován sezónní pohyb všech zemřelých ve farnosti a následně sezónní pohyb zemřelých podle věku.

První období se vyznačovalo výrazným maximem zemřelých v měsících květnu a prosinci (viz tabulku č. 5). Od měsíce června, kdy bylo zaznamenáno minimum,

51 BĚLOHLÁVEK, Miloslav: *Výsledek průzkumu farního obvodu města Plzně z let 1750–1799*. In: Dlouhodobé populační trendy na území ČSR. Acta demographica IV. Praha 1981, s. 177–178.

52 V matrikách narozených bylo zaznamenáno 187 zápisů křtů nelegitimně narozených chlapců a 154 zápisů křtů nelegitimně narozených dívek, u sedmi případů nebylo možné pohlaví dítěte určit.

53 V matrikách zemřelých bylo zaznamenáno třicet sedm zápisů křtů nelegitimně narozených chlapců a padesát šest zápisů křtů nelegitimně narozených dívek, u čtyř případů nebylo možné pohlaví dítěte určit.

se počet zemřelých udržoval na nízké úrovni, a to až do prosince. Od tohoto měsíce následující polovina roku vykazovala vzestup, který vrcholil v měsíci květnu. V druhém období byl zjištěn obdobný průběh sezónního pohybu zemřelých jako v předešlém třicetiletí. Maximum se posunulo do měsíců března a dubna. Opět byly zvýšené počty zemřelých v prvních pěti měsících roku, v druhé polovině roku nastal pokles. Stejně tak v posledním sledovaném třicetiletí, kdy bylo maxima zemřelých dosaženo v měsíci únoru.

Tabulka č. 5 Sezónní pohyb zemřelých a přepočet na měsíční indexy

Měsíc	1710–1739		1740–1769		1770–1799	
	abs. počet	měs. index	abs. počet	měs. index	abs. počet	měs. index
Leden	75	100	131	94	183	96
Únor	72	105	142	112	176	101
Březen	100	133	131	94	221	116
Duben	80	110	146	109	169	91
Květen	80	107	118	85	195	102
Červen	52	72	142	106	174	94
Červenec	73	97	135	97	169	88
Srpen	59	79	143	103	186	97
Září	71	98	153	114	188	102
Říjen	89	119	143	103	203	106
Listopad	64	88	127	95	193	104
Prosinec	69	92	124	89	197	103

Z grafu P8 v příloze, který zachycuje sezónní pohyb zemřelých za celé devadesátiletí, je zřejmé určité zahlazení vzestupných i sestupných výkyvů. Zvýšení připadá na zimní a jarní část roku, snížení pak na léto.

Výše zmíněné tendence sezónního pohybu zemřelých potvrzují úmrtnostní poměry zjištěné v Budyni nad Ohří.⁵⁴ Sezónní pohyb úmrtnosti v třeboňské farnosti v období 1750–1799 sledovala Marie Répásová. Nejvyšší úmrtnost zde byla zaznamenána v měsících prosinci až březnu a nejnižší v měsících květnu, červnu, červenci a říjnu.⁵⁵ Obdobně v Líšni, kde byl vzestup úmrtnosti zaznamenán v měsících leden až duben. Naopak velmi nízkou úroveň úmrtnosti vykazovaly měsíce červen, červenec a říjen.⁵⁶

Z důvodu nedostatečného počtu dat pro druhou polovinu 18. století sledovali sezónní pohyb zemřelých Václav Hajn a Stanislav Komenda v Olomouci, Přerově a Prostějově až od roku 1800. Pro první polovinu 19. století zaznamenali

54 DUŠEK, L.: *Obyvatelstvo města Budyně nad Ohří*, s. 169.

55 RÉPÁSOVÁ, Marie: *Úmrtnost v třeboňské farnosti v období 1750–1799*. Demografie 22, 1980, s. 99–123.

56 BRABCOVÁ, P.: *Líšeňská farnost*, s. 285.

zvýšení úmrtnosti na jaře (měsíce únor až duben) a mírný vzestup v podzimních měsících (měsíce srpen až říjen). Nejnižší úroveň úmrtnosti byla zjištěna pro měsíc listopad.⁵⁷

Pro neúplnost komínské matriky pohřbů se sledování rozložení úmrtnosti během roku omezilo pouze na druhou polovinu 18. století. Sezónní pohyb zemřelých v letech 1750–1799 měl velmi podobný průběh jako v brněnské farnosti, maxima bylo dosaženo v měsíci březnu a minima v měsíci červenci.⁵⁸ Data získaná Barborou Laštovkovou pro Hostivař za první polovinu 18. století dokládají stejné tendence. Mezi lety 1700–1749 maximum zemřelých vykazovaly měsíce únor a březen, od dubna zde docházelo k poklesu a minima bylo zaznamenáno v měsíci červnu. Všechny letní a podzimní měsíce byly vzhledem k četnosti úmrtí podprůměrné.⁵⁹

Lze předpokládat, že k žádným výrazným odlišnostem u sledovaného demografického ukazatele mezi městem a venkovem z dlouhodobého hlediska nedocházelo (viz tabulku č. 6).

Tabulka č. 6 Sezónní pohyb zemřelých ve vybraných lokalitách

Rozložení zemřelých podle měsíců ve vybraných lokalitách													Celkem
Lokalita / měsíc	1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	9.	10.	11.	12.	
sv. Petr–Brno ⁶⁰	398	397	443	427	386	300	296	333	330	343	330	363	4 346
Budyně nad Ohří ⁶¹	235	225	322	320	279	229	202	240	211	210	195	241	2 909
Kouřim ⁶²	352	334	407	389	391	268	253	276	261	221	201	279	3 632
Líšeň ⁶³	446	414	529	483	438	361	361	408	398	360	368	416	4 982
Ústí nad Labem ⁶³	387	411	473	495	417	361	299	360	334	357	311	396	4 601

Na průběhu sezónního pohybu zemřelých je patrný vliv přírodního prostředí na člověka. V zimě a na jaře byl nedostatek jednak vitamínů v potravě, ale i vydatnější stravy, navíc v důsledku kratšího slunečního svitu byl lidský organismus značně oslaben a podléhal nemocem daleko snáz než v letním a podzimním období. V létě a na podzim, v období dozrávání ovoce a zeleniny, byly úmrtnostní poměry nejprůběhnější.⁶⁴ Vzestup úmrtnosti na jaře byl v 18. století připisován úmrtnosti

57 HAJN, V. — KOMENDA, S.: *Changes*, s. 162–163.

58 BRABCOVÁ, P.: *Přirozený pohyb*, s. 42.

59 LAŠTOVKOVÁ, B.: *Vývoj úmrtnosti*, s. 77.

60 Období 1709–1799.

61 Období 1701–1800.

62 Období 1750–1799.

63 Období 1700–1799.

64 FIALOVÁ, Ludmila: *Sezónnost demografických událostí v českých zemích v 17. až 20. století*. Demografie 37, 1995, s. 9–21.

na choroby dýchacího ústrojí vyvolané klimatickými podmínkami, které mohly způsobit prochlazení organismu.⁶⁵

SEZÓNÍ POHYB ZEMŘELÝCH PODLE VĚKU

Při podrobnější analýze sezónního pohybu úmrtnosti podle věku zemřelých je vidět odlišný průběh rozložení pohřbů u dětské a produktivní, respektive poproduktivní, části sledované populace.

Kojenecká úmrtnost ve svatopetrské farnosti⁶⁶ byla nejvyšší na podzim a v zimě. Je zde pravděpodobná souvislost s nedokonalou hygienou a špatnou kvalitou vody, v důsledku toho byly nemoci zažívacího traktu hlavní příčinou úmrtí kojenců.⁶⁷ Úmrtnost dětí do pěti let vykazovala zvýšení v zimě a na jaře, nejnižší byla v měsíci červnu. Celkem rovnoměrné rozložení během roku vykazovala úmrtnost dětí ve věku mezi pěti až čtrnácti lety. Úmrtnost populace v předproduktivním věku (tj. 0–14 let) dosáhla nejnižší hodnoty v měsíci červnu a nejvyšší v měsíci březnu, v letním období vykazovala snížení a na jaře pak zvýšení (viz graf P6 v příloze).

Úmrtnost produktivní a poproduktivní složky populace vykazovala maximum v jarním období a minimum v létě (viz tabulku č. 7). Jarní vzestup úmrtnosti byl u dospělých a stařecké části obyvatel způsoben chorobami dýchacího ústrojí,⁶⁸ které byly zapříčiněny především snazším prochlazením organismu v tomto období roku.

Matriční údaje dovolily sledovat Janě Beránkové sezónnost zemřelých podle věku ve městě Kouřimi až od druhé poloviny 18. století. Nejvíce dětí ve věku do pěti let, a stejně tak i starších osob, umíralo na konci zimy a na počátku jara. V období 1750–1799 vrcholila dětská úmrtnost v Kouřimi v měsíci dubnu. U věkové skupiny patnácti až padesáti devítiletých i u osob starších šedesáti let pak v měsíci březnu.⁶⁹

65 HORSKÁ, Pavla — KUČERA, Milan — MAUR, E. — STLOUKAL, Milan: *Dětství, rodina a stáří v dějinách Evropy*. Praha 1990, s. 282.

66 Více viz BRABCOVÁ, P.: *Kojenecká a dětská úmrtnost v brněnské svatopetrské farnosti v 18. století*. VVM 57, 2005, s. 184–190.

67 Ze zpracovaných matrik zemřelých Vlašského špitálu na Malé Straně v Praze vyplynulo, že mezi měsíce s největší úmrtností kojenců v období 1719–1789 patřily srpen, červenec a květen a dále březen a září. Letní maxima sezónní mortality, v důsledku nemocí zažívacího traktu ničící životy kojenců, nejevila klesající tendenci. Více viz SVOBODNÝ, Petr — KUDĚLA, Jiří: *Matriky Vlašského špitálu v Praze (1719–1789)*. HD 15, 1991, s. 47–75.

68 Příčiny úmrtí začaly být v matrikách uváděny na základě nařízení matričního patentu z roku 1784. Hlavní příčiny úmrtí podle věku a pohlaví obyvatel brněnské svatopetrské farnosti v období 1785–1799 viz BRABCOVÁ, P.: *Příčiny úmrtí obyvatel svatopetrské farnosti v Brně na konci 18. století*. VVM 54, 2002, s. 188–190.

69 BERÁNKOVÁ, J.: *Demografický vývoj*, s. 92.

Tabulka č. 7 Sezónní pohyb zemřelých podle věku v brněnské farnosti

Měsíc	Dětská úmrtnost			Úmrtnost dospělých	
	do 1 roku	1–4 roky	5–14 let	15–49 let	nad 50 let
Leden	160	41	28	54	99
Únor	134	50	26	69	100
Březen	139	64	28	71	119
Duben	136	57	18	83	116
Květen	121	59	23	63	101
Červen	98	44	17	57	65
Červenec	127	37	30	44	56
Srpen	121	49	27	53	67
Září	125	38	24	57	77
Říjen	144	51	19	39	77
Listopad	127	47	26	47	64
Prosinec	130	58	26	55	79
Celkem	1 562	595	292	692	1 020

SEZÓNNÍ POHYB SŇATKŮ

Rozložení konání svateb během roku bylo podmíněno kulturně-náboženským prostředím a ekonomickým zázemím studované lokality.⁷⁰ Sňatek hrál v životě člověka 18. století velmi důležitou roli. Z pohledu katolické církve bylo manželství považováno za svátost, která stírá dědičný hřích. Výběr data ke konání svatby byl pečlivě zvažován. Vedle náboženských příkazů bylo ovlivňujícím faktorem i pracovní vytížení lidí během roku, neboť svatba vyžadovala přípravu, také příbuzenskou a sousedskou výpomoc. Jelikož byla svatba považována za jednu z nejdůležitějších rodinných událostí, byla u zámožnějších vrstev slavena tři i více dnů. O hojnost

70 Při sledování sezónního pohybu sňatků v ostrówské farnosti v Polsku (centrum farnosti bylo město Ostrów Mazowiecki) v druhé polovině 17. století byl potvrzen jak vliv církevní věrouky, tak vliv tradičního zemědělského kalendáře, který respektoval rytmus polních prací. Nejvíce svateb bylo v ostrówské farnosti mezi lety 1661–1700 uzavřeno v měsících únoru (31,1 %), listopadu (20,4 %) a lednu (18,2 %), nejméně pak v prosinci (0,9 %) a v březnu (2 %). Více viz SILUCH, Anna: *Rejestracja metrykalna ślubów w parafii Ostrów Mazowiecki w XVII w. Przeszłość demograficzna Polski 14*, Warszawa 1983, s. 69–97.

Rozložení konání svateb během roku ve městě Velenju, které bylo hospodářským a správním centrem Šalešské doliny (dnešní Slovinsko), potvrdilo oblíbenost pořádání svateb v počátečních měsících roku, nikoli však na podzim, především v měsíci listopadu. V roce 1850 připadly na měsíce leden a únor více než ½ svateb (17,8 % a 50,5 %), k mírnému zvýšení došlo v měsících květnu a červnu (5,0 % a 6,9 %) těsně před zahájením hlavních zemědělských prací, naopak v měsících březnu a prosinci neproběhla žádná svatba. Více viz HUDALES, Jože: *Od zibelí do groba*. Ljubljana 1997, s. 189.

jídla na svatební hostině se postarali také hosté, kteří dávali před svatbou nevěstě tzv. pomoc v podobě základních potravin (vejce, máslo, smetana, mouka, drůbež aj.).⁷¹ Protože svatba byla jedna z mála příležitostí k oslavě, volil se zpravidla termín mimo období zapovězená katolickou církví, kterými byl čtyřtýdenní advent před Vánocemi,⁷² šestitýdenní půst před Velikonocemi⁷³ a dny prosebné a dny suché (kvatembrové).⁷⁴

V letech 1709–1739 se rozložení sňatků v průběhu roku vyznačovalo maximem v měsících lednu a listopadu. Rovněž vysoká úroveň sňatečnosti byla zjištěna v měsíci únoru a dále v měsíci červnu. Vysoká úroveň sňatečnosti v měsících lednu, únoru a listopadu pravděpodobně souvisela se snahou uspořádat svatbu ještě před obdobím půstu, respektive adventu. S listopadovým maximem koresponduje ukončení zemědělského roku, pro vzestup leden až únor pak masopustní zábavy. Minimum sňatků bylo uzavřeno, z již uvedených náboženských důvodů, v měsících prosinci a březnu. Také měsíc duben vykazoval nízkou úroveň sňatečnosti, což bylo způsobeno pohyblivostí data Velikonoc. Poměrně nízká úroveň sňatečnosti byla zaznamenána v letních měsících (viz tabulku č. 8).

Tabulka č. 8 Sezónní pohyb sňatků a přepočítání na měsíční indexy

Měsíc	1710–1739		1740–1769		1770–1799	
	abs. počet	měs. index	abs. počet	měs. index	abs. počet	měs. index
Leden	45	205	67	212	85	155
Únor	34	170	48	166	99	197
Březen	4	18	4	13	12	22
Duben	10	47	11	36	42	79
Květen	18	82	42	133	73	133
Červen	32	150	26	85	52	98
Červenec	16	73	29	92	46	84
Srpen	16	73	28	88	56	102
Září	20	94	34	111	52	98
Říjen	22	100	37	117	58	105
Listopad	41	193	47	153	61	115
Prosinec	1	5	0	0	12	22

71 *Československá vlastivěda III.* Praha 1968, s. 221.

72 Čtyřtýdenní adventní období zahrnuje dobu od konce listopadu a téměř celý prosinec. Sňatky se mohly uzavírat až po 26. prosinci.

73 Vymezení postního období před Velikonocemi je složitější, protože termín Velikonoc kolísá mezi 22. březnem a 25. dubnem.

74 POPELKA, Pavel: *Sezónnost uzavírání manželství, její vývojové tendence a příčiny.* Slovenský národopis 24, 1976, s. 472–480.

Pro období 1740–1769 a stejně i 1770–1799 bylo určující maximum v měsících lednu, únoru a listopadu, přičemž vzestup je patrný již v měsících září a říjnu. Minimum bylo opět shodné jako v předešlém období (viz tabulku č. 8).

Zajímavá je situace měsíce května. Během celého sledovaného období byla v květnu ve svatopetrské farnosti uzavřena více než $\frac{1}{10}$ sňatků (viz graf Pg v příloze), a proto jej nelze označit za neoblíbený měsíc pro uspořádání svatby, jako je tomu dnes. Ještě v polovině 19. století se v Čechách i na Moravě uskutečnila téměř $\frac{1}{10}$ svateb právě v tomto měsíci.⁷⁵ Lze souhlasit s názorem Pavla Vereše, že pověra o neblahých květnových sňatcích zřejmě vznikla až na počátku 20. století.⁷⁶

Velmi podobný ráz měla sezónnost sňatků v Novosedlech nad Nežárkou⁷⁷ a v Líšni.⁷⁸ V Jablonci nad Nisou byla mezi lety 1770–1819 uzavřena plná $\frac{1}{3}$ sňatků v měsíci listopadu a téměř $\frac{1}{5}$ připadla na měsíc únor (17,3 %). V prosinci se ve sledovaném padesátiletí neuskutečnila žádná svatba a nejméně snoubenců vstoupilo do stavu manželského v měsících březnu a dubnu (v obou měsících se uskutečnilo pouze 1,3 % z celkového počtu sňatků).⁷⁹ V Kouřimi připadlo mezi lety 1651–1749 na měsíce leden, únor, říjen a listopad 58,5 % uzavíraných sňatků (viz tabulku č. 9).⁸⁰

Tabulka č. 9 Sezónní pohyb sňatků ve vybraných lokalitách

Rozložení zemřelých podle měsíců ve vybraných lokalitách													
Lokalita / měsíc	1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	9.	10.	11.	12.	Celkem
Brno sv. Petr ⁸¹	197	181	20	63	133	110	91	100	106	117	149	13	1 280
Budyně nad Ohří ⁸²	85	96	10	14	85	49	48	21	70	79	134	1	692
Jablonec n. Nisou ⁸³	49	129	10	10	53	49	44	36	48	63	253	0	744
Kouřim ⁸⁴	156	185	5	39	84	71	82	51	88	107	153	7	1 028
Líšeň ⁸⁵	232	206	8	40	98	62	67	60	71	153	238	1	1 236
Novosedly nad N. ⁸⁵	75	93	6	18	58	50	32	47	64	113	117	37	710
Ústí nad Labem ⁸⁵	138	120	7	40	64	56	63	55	62	81	191	2	879

Rozložení svateb během roku ve vesnici Komín potvrzuje, že sňatky v měsících prosinci a březnu byly výjimkou. Téměř $\frac{2}{3}$ sňatků byly uzavřeny v měsících lednu,

75 SEKERA, Václav: *Obyvatelstvo českých zemí v letech 1754–1918. I. díl.* Praha 1978.

76 VEREŠ, Pavel: *Sezónnost sňatků v českých zemích v letech 1851 až 1984.* Český lid 74, 1987, s. 34–35.

77 ŠTĚRBOVÁ, B.: *Vývoj sňatečnosti*, s. 97–140.

78 BRABCOVÁ, P.: *Líšeňská farnost*, s. 284.

79 WOWKOVÁ, W.: *Výsledek průzkumu*, s. 131.

80 BERÁNKOVÁ, J.: *Demografický vývoj*, s. 82.

81 Období 1709–1799.

82 Období 1701–1800.

83 Období 1770–1819.

84 Období 1651–1749.

85 Období 1700–1799.

únoru a listopadu.⁸⁶ Z počtu květnových svateb můžeme usuzovat, že ani v Komíně nepatřil tento měsíc k neoblíbeným, i když zde byl omezujícím faktorem postup zemědělských prací. Stejná situace byla v hostivařské farnosti. Zde dosáhl sezónní pohyb sňatků v období 1690–1819 maxima v měsíci říjnu a především v měsíci listopadu (z celkového počtu sňatků byla v říjnu a v listopadu uzavřena více než $\frac{1}{3}$). Méně výrazné maximum připadlo na měsíce leden a únor (v obou měsících byla shodně uzavřena $\frac{1}{4}$ z celkového počtu sňatků). Minimum svateb se konalo opět v měsících březnu, dubnu a prosinci. Oba jarní měsíce tvořily dohromady přes 4 % z celkového počtu sňatků a prosinec nevykazoval ani 1 %.⁸⁷

DEN UZAVÍRÁNÍ SŇATKU

Matriční údaje umožnily sledovat také oblíbenost jednotlivých dnů ke konání svateb. Získaná data svateb uzavřených ve farnosti sv. Petra a Pavla byla převedena pomocí Friedrichovy příručky⁸⁸ na dny. Mezi lety 1710–1769 zde byla více než $\frac{1}{3}$ sňatků uzavřena v pondělí (36 %), $\frac{1}{4}$ svateb se konala v úterý (25 %) a neděli (24 %). Minimum sňatků, obdobně jako ve vesnici Komín, bylo uskutečněno v pátek (1 %) a v sobotu (1 %). Trend oblíbenosti jednotlivých dní ke konání svateb v brněnské farnosti se neodlišoval od situace ve vesnici Komín⁸⁹ (viz graf P10 v příloze).

Oblíbeností dnů ke konání svateb se věnovalo již několik historickodemografických studií, které lze využít ke konfrontaci. Vedle již zmiňované Duškovy studie,⁹⁰ byla oblíbenost dnů ke konání svateb během 18. století sledována také v hostivařské farnosti⁹¹ a ve vesnici Únětice.⁹² Ve všech lokalitách se shodně minimum svateb konalo v pátek. Tento postní den nebyl vhodný ke konání svateb, neboť byl chápán jako den smutku za ukřižování Krista. Zjištěné údaje však doložily určitou rozdílnost u nejoblíbenějšího dne k uzavírání sňatku. V Budyni nad Ohří se maximum svateb konalo v úterý (50 %) a více jak $\frac{1}{4}$ svateb proběhla v neděli (27 %).⁹³ Ve svatopetrské farnosti bylo nejoblíbenější pondělí následované úterým a nedělí. Ve vesnicích Komín a Únětice byla výrazně dominantní neděle, druhým nejoblíbenějším dnem k uzavření sňatku zde bylo úterý⁹⁴ (viz tabulku č. 10). Rovněž v hostivařské farnosti byla ve sledované době nejoblíbenějším dnem neděle (49 %) následovaná úterým (14 %).

86 BRABCOVÁ, P.: *Přirozený pohyb*, s. 42.

87 LAŠTOVKOVÁ, B.: *Demografický vývoj*, s. 27.

88 FRIEDRICH, Gustav: *Rukověť křesťanské chronologie*. Praha 1934.

89 BRABCOVÁ, P.: *Svatby v 18. století z hlediska církevních matrik*. Český lid 85, 1998, s. 257–262.

90 DUŠEK, L.: *Obyvatelstvo Budyně nad Ohří*, s. 182–183.

91 LAŠTOVKOVÁ, B.: *Demografický vývoj*, s. 36.

92 HEŘMÁNKOVÁ, Marie: *Demografický vývoj únětické farnosti v 18. století*. HD 24, 2000, s. 83–108.

93 DUŠEK, L.: *Obyvatelstvo Budyně nad Ohří*, s. 183.

94 HEŘMÁNKOVÁ, M.: *Demografický vývoj*, s. 91.

Tabulka č. 10 Sňatky podle dne konání ve vybraných lokalitách

Lokalita	Pondělí		Úterý		Středa		Čtvrtek		Pátek		Sobota		Neděle		Celkem	
	abs.	v %	abs.	v %	abs.	v %	abs.	v %	abs.	v %	abs.	v %	abs.	v %	abs.	v %
Brno ⁹⁵	226	35,9	157	25,0	50	7,9	33	5,2	8	1,3	8	1,3	147	23,4	629	100
Komín ⁹⁶	40	17,1	43	18,4	6	2,6	9	3,8	4	1,7	5	2,1	127	54,3	234	100
Únětice ⁹⁷	18	13,4	29	21,6	11	8,2	7	5,2	3	2,3	12	9,0	54	40,3	134	100

Zjištěná dominantnost neděle ve vesnickém prostředí souvisela především s náboženským významem tohoto dne. V městském prostředí se ke konání svateb volilo většinou pondělí nebo úterý, což pravděpodobně souviselo s délkou svatby.⁹⁸

Oblíbenost pondělí a úterý ke konání svateb ve venkovském prostředí Francie zmiňuje ve své knize Jean-Claude Bologne. Jako neoblíbené dny uvádí pátek a čtvrtek. Poskytuje zajímavé vysvětlení: „*Kromě pátku dne smutku kvůli ukřižování Páně, nebyl vhodným dnem ke konání svateb čtvrtek, který dělal z manželů paroháče.*“⁹⁹ V našich podmínkách zřejmě nebyla obdobná pověra rozšířena a ke konání svateb nebyl čtvrtek záměrně vybírán spíše proto, aby svatební veselí nekolidovalo s pátečním půstem.¹⁰⁰

V německém prostředí zjistil Richard van Dülmen, který pracoval s údaji o oblíbenosti jednotlivých svatebních dní pro Oppenheim v období 1700–1798, že maximum sňatků jak u luteránů, tak u katolíků či reformovaných bylo uzavřeno v úterý. Dülmen tuto skutečnost vysvětloval především délkou svatebního veselí, které ve sledovaném prostředí trvalo zpravidla tři dny. Zároveň byl z výběru vhodných dní ke konání svatby vyloučen pátek, z již zmíněných náboženských důvodů, proto se nejfrekventovanějšími dny k uzavírání sňatků staly neděle, pondělky a úterky.¹⁰¹

Anna Siluch poukázala rovněž na možnou návaznost oblíbenosti jednotlivých dnů ke konání svateb s pořádáním městských trhů. V ostrowské farnosti se mezi lety 1611–1620 více než ½ svateb uskutečnila v neděli. V následujících sledovaných dekádách oblíbenost neděle mírně poklesla. V poslední dekádě 17. století se v neděli uskutečnila již jen ⅓ svateb. Naopak ke konci 17. století se zvýšil počet svateb

95 Období 1709–1769.

96 Období 1700–1769.

97 Období 1666–1770.

98 POPELKA, P.: *Svatba v sociálním systému vesnice a sociální funkce svatebního veselí*. Studia Comeniana et historica 16, 1986, č. 31, s. 84–97.

99 BOLOGNE, Jean-Claude: *Svatby. Dějiny svatebních obřadů na Západě*. Praha 1997, s. 224.

100 POULOVÁ, Marika: *Vývoj sňatečnosti ve farnosti Rožmberk nad Vltavou v 19. století*. HD 30, 2006, s. 216–217.

101 van DÜLMEN, Richard: *Kultura v každodenním životě v raném novověku (16.–18. století)*. Díl I.: *Dům a jeho lidé*. Praha 1999, s. 155.

uskutečněných v úterý, v den, kdy ve městě Ostrów Mazowiecki probíhaly trhy.¹⁰² Také zde byl zřídka pro konání svatby vybírán tradiční postní den pátek a ani sobota nebyla oblíbená (viz tabulku č. 11).

*Tabulka č. 11 Sňatky podle dne konání v ostrówské farnosti (v ‰)*¹⁰³

Období	Pondělí	Úterý	Středa	Čtvrtek	Pátek	Sobota	Neděle	Celkem
1611–1620	13,0	8,7	4,9	7,5	3,2	5,9	56,8	100
1661–1670	12,3	16,7	6,1	8,8	6,1	7,0	43,0	100
1681–1690	14,1	16,9	7,0	11,3	2,8	5,6	42,3	100
1691–1700	16,0	26,6	7,4	7,4	1,1	7,4	34,1	100

ZÁVĚR

Historickodemografický výzkum přináší přes svá omezení rozšíření našich znalostí o populačním vývoji a také o každodennosti života lidí v minulosti. Ze sond provedených na území Čech v časovém horizontu konec 16. až konec 18. století vyplynulo, že nejvíce dětí se vždy rodilo v prvním čtvrtletí roku, s maximem v měsíci březnu, což odpovídalo koncepcím v měsících dubnu až červnu předchozího roku. Podružné maximum připadalo na měsíc září (koncepce v měsíci prosinci). Minimum narozených připadlo zpravidla na měsíc červen (koncepce v měsíci září). Roční pohyb narozených se vyznačoval velmi malou sezónností. V porovnání s ročním pohybem sňatků či zemřelých byla sezónnost u narozených nejmenší.¹⁰⁴ V brněnské farnosti byla oproti uvedenému zaznamenána odlišnost pouze v situování podružného maxima narozených, které v období 1709–1799 připadlo na měsíc říjen. Sezónní pohyb zemřelých v svatopetrské farnosti se během 18. století vyznačoval vzestupem v zimní a jarní části roku a poklesem v letním období. Maximum zemřelých zde připadlo na měsíc březen a minimum na měsíc červenec. Vývoj sezónního pohybu úmrtnosti podle věku doložil větší závislost tehdejších lidí na přírodě v konfrontaci s dnešním stavem, kdy je závislost mírnější. Sezónní pohyb sňatků během roku byl značně nepravidelný, ovšem z vypočtených hodnot měsíčních indexů vyplývá, že ve sledovaném devadesátiletí měl sezónní průběh. Nejvíce svateb bylo v brněnské farnosti uzavřeno v měsíci lednu. Také měsíce únor a listopad byly často vybírány k uspořádání sňatků. Naopak minimum sňatků se konalo v měsících březnu a prosinci.

¹⁰² SILUCH, A.: *Rejestracja metrykalna*, s. 69–97.

¹⁰³ Tamtéž, s. 69–97.

¹⁰⁴ FIALOVÁ, Ludmila: *K vývoji obyvatelstva přirozenou měnou v českých zemích v 17. a 18. století*. HD 18, 1994, s. 127–166.

Zjištěné výsledky dokládají, že městské prostředí se z hlediska trendů sezónních pohybů narozených, sňatků a zemřelých výrazněji neodlišovalo od venkova a případné rozdíly souvisely především s odlišnými pracovními možnostmi a ekonomickým zázemím městského obyvatelstva.

SEZNAM PŘÍLOH

- P1** List z matriky křtů vedené při římskokatolickém kostele sv. Petra a Pavla v Brně. Uloženo v Moravském zemském archivu (dále jen MZA), fond E 67 Sbírka matrik, inv. č. 16942, Matrika křtů z let 1747–1799, pag. 99.
- P2** List z matriky zemřelých vedené při římskokatolickém kostele sv. Petra a Pavla v Brně. Uloženo v MZA, fond E 67 Sbírka matrik, inv. č. 16959, Matrika pohřbů z let 1747–1824, pag. 66.
- P3** List z matriky sňatků vedené při římskokatolickém kostele sv. Petra a Pavla v Brně. Uloženo v MZA, fond E 67 Sbírka matrik, inv. č. 16950, Matrika sňatků z let 1747–1838, pag. 39.
- P4** Úvodní stránka patentu, kterým byla přesně upravena forma matičních zápisů. Uloženo v Národním archivu (dále jen NA), fond PT 1 Sbírka patentů, inv. č. 2077.
- P5** Úvodní stránka patentu, kterým císařovna Marie Terezie nařídila v českých, dolnorakouských a vnitřních rakouských dědičných zemích všeobecné popsání duší, sepsání tažného dobytka a spočtení domů k provedení reorganizace vojenských obvodů. Uloženo v NA, fond PT 1 Sbírka patentů, inv. č. 1785.
- P6** Sezónní pohyb zemřelých ve farnosti sv. Petra a Pavla podle věkových skupin.
- P7** Sezónnost narozených ve farnosti sv. Petra a Pavla v letech 1709–1799.
- P8** Sezónnost zemřelých ve farnosti sv. Petra a Pavla v letech 1709–1799.
- P9** Sezónnost sňatků ve farnosti sv. Petra a Pavla v letech 1709–1799.
- P10** Rozložení sňatků podle dne konání ve farnostech sv. Petra a Pavla v Brně (1710–1769) a sv. Vavřince v Komíně (1700–1759).

[illegible]

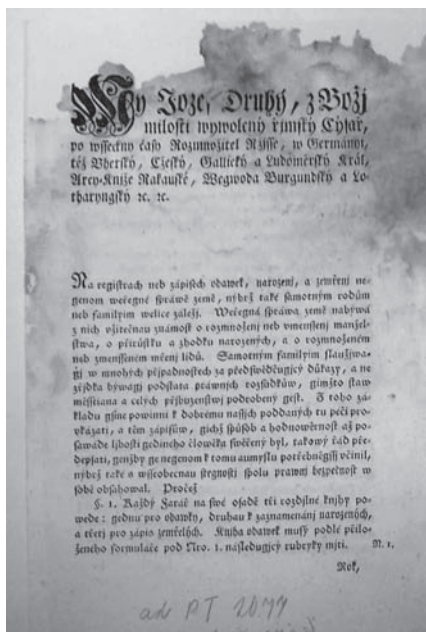
P1 List z matriky křtů vedené při římskokatolickém kostele sv. Petra a Pavla v Brně.

[illegible]

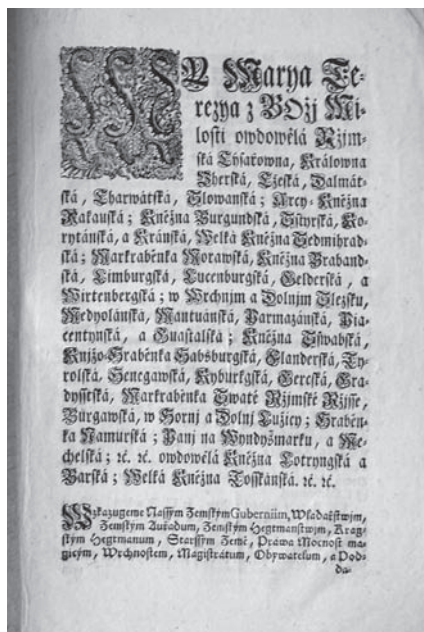
P2 List z matriky zemřelých vedené při římskokatolickém kostele sv. Petra a Pavla v Brně.

[illegible]

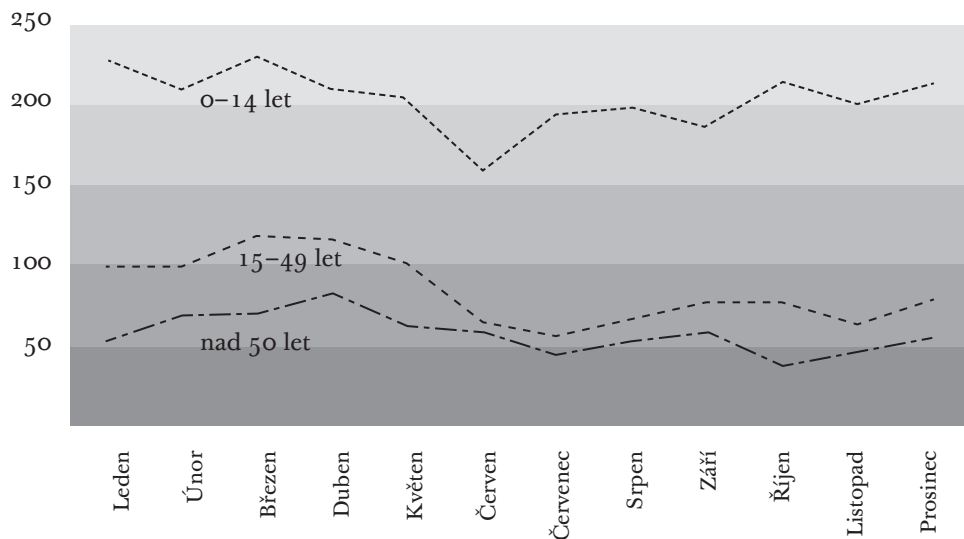
P3 List z matriky sňatků vedené při římskokatolickém kostele sv. Petra a Pavla v Brně.

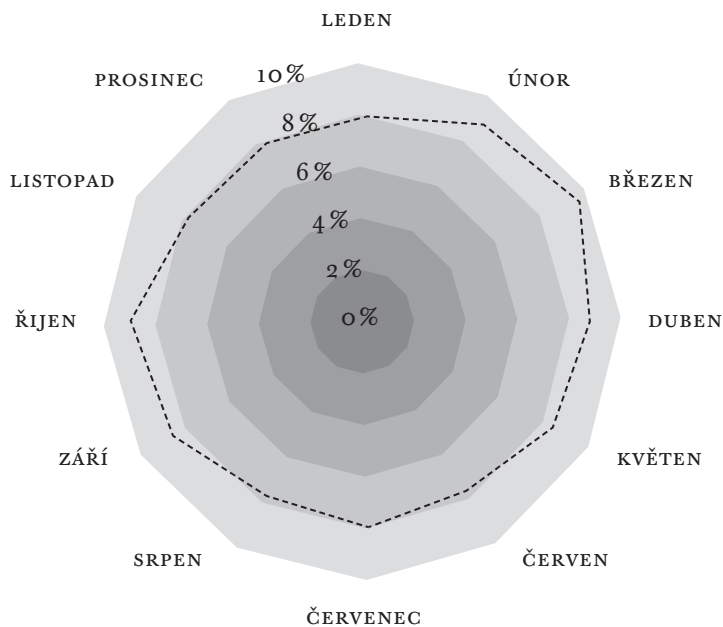
- P4** Úvodní stránka patentu, kterým byla přesně upravena forma matičních zápisů.

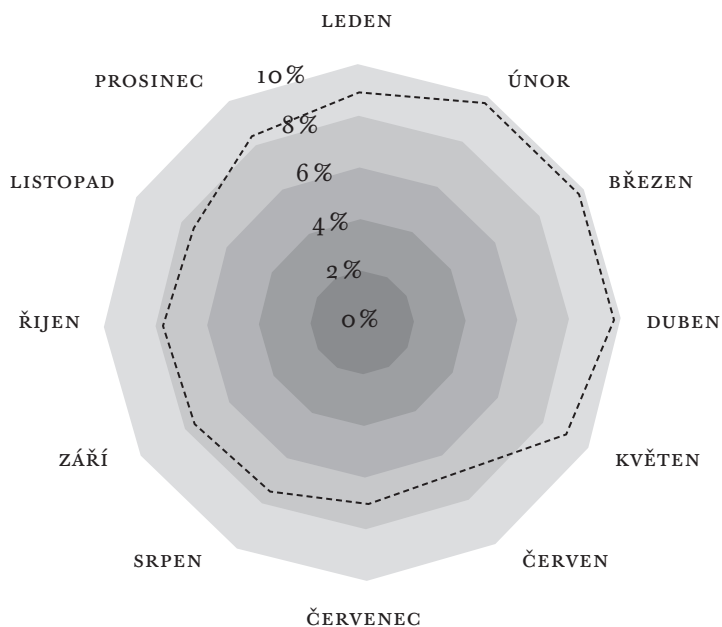
- P5** Úvodní stránka patentu, kterým císařovna Marie Terezie nařídila v českých, dolnorakouských a vnitřních rakouských dědičných zemích všeobecné popsání duší, sepsání tažného dobytka a spočtení domů k provedení reorganizace vojenských obvodů.

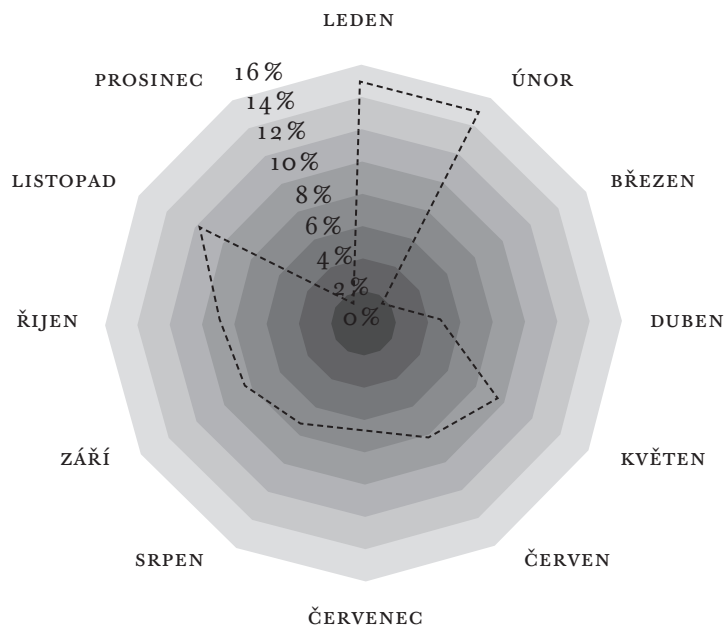
- P6** Sezónní pohyb zemřelých ve farnosti sv. Petra a Pavla podle věkových skupin.

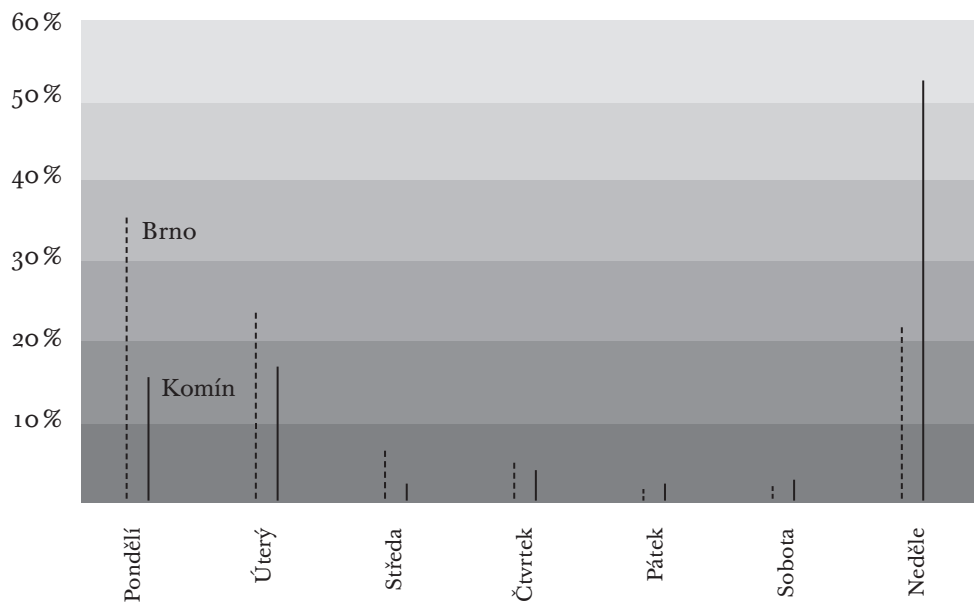
P7 Sezónnost narozených ve farnosti sv. Petra a Pavla v letech 1709–1799.

P8 Sezónnost zemřelých ve farnosti sv. Petra a Pavla v letech 1709–1799.

P9 Sezónnost sňatků ve farnosti sv. Petra a Pavla v letech 1709–1799.

P10 Rozložení sňatků podle dne konání ve farnostech sv. Petra a Pavla v Brně (1710–1769) a sv. Vavřince v Komíně (1700–1759).

FILIP KOMÁREK

**HEINRICH HERWIG HOFF — ZAPOMENUTÝ
BRNĚNSKÝ MALÍŘ**

Abstrakt: The first half of the 18th century represented the period of undying fight for town painters in Brno. They fought to enforce their own inner order of the Brotherhood of St. Lucas, which would guarantee the protection against migrating foreign artists and their disrupting of the profession. The painter Heinrich Herwig Hoff settled in Brno and gained reputation at this period. He also joined in the process together with many other today almost unknown artists. The importance of this artist does not lie in his activities as a member of the painters' organization, or in his works, of which we only know a fraction. But he organized the first picture lottery in Brno, which was rare in the whole Moravia.

Keywords: Heinrich Herwig Hoff, Brotherhood of St. Lucas, guild, town painter, Baroque painters in Brno, pictures lottery, castrum doloris, Doubravice, Hustopeče by Brno, the Roggendorfs.

Vedle význačných a zvučných jmen umělců působících v Brně v první polovině 18. století, jakými byli například malíři Etgens, Eckstein nebo Rotter, kteří po sobě na mnoha místech zanechali dodnes obdivovaná díla, působila ve městě současně také řada dalších, kteří však časem upadli v zapomnění. Tito malíři reprezentují široký proud „řemeslné“ produkce barokního umění označovaného jako „l'art moyen“. Někteří z těchto umělců jsou známí pouze svým jménem, v lepším případě lze identifikovat některá jejich díla, která nejednou dosahují vyšší umělecké kvality. Životní osudy těchto výtvarných umělců nám tak většinou zůstávají doposud utajeny nebo o nich máme jen velmi kusé informace. Do tohoto okruhu anonymních, nepříliš povědomých a na své objevení čekajících umělců můžeme zařadit i malíře Heinricha Herwiga Hoffa. Následující text se pokouší na základě dohledaných útržkovitých informací a údajů, roztroušených porůznu v řadě archivních pramenů, vylíčit životní osud tohoto umělce a zároveň představit alespoň část jeho odhalené a jemu připisované umělecké tvorby.

Od počátku 18. století se brněnští malíři pokoušeli neúnavně konstituovat vlastní organizaci na způsob řemeslného cechu — Bratrstvo sv. Lukáše.¹ K prosazení této ideje malíři od počátku spojili své síly s kolegy ze sochařského oboru. Toto účelové spojení se však neukázalo být příliš šťastným svazkem. Cesty obou uměleckých profesí se po marném snažení o uznání vlastního pořádku společenství a po vnitřních názorových rozepřích časem rozešly. Následující více než tři desetiletí trvající období bojovali s úřady za svou věc malíři a sochaři každý sám za sebe, než se opět dali dohromady a začali postupovat společně.

Společenství, sdružující jen městské malíře nebo ve spojení se sochaři, plnilo svou podstatou hned několik důležitých úkolů. Umělci vypracovaná vnitřní pravidla měla upravit poměr mezi jednotlivými členy bratrstva, mezi členem a bratrstvem jako celkem a nakonec pak vztah bratrstva vůči jeho okolí.

Primární a nejvýznamnější funkcí takového sdružení se měla stát ochrana proti umělcům nebo řemeslníkům jak nově příchozím, tak těm, kteří ve městě nebo před jeho hradbami již žili, jejichž počínání by narušovalo zájmy organizovaných umělců. Proti těmto „nekalým“ aktivitám „fušerů“ („*Pfuschern*“) či „rušitelů“ („*Störern*“), kteří řádným členům bratrstva, podle jejich vlastního vyjádření, „*dass Brodt von Maul wegnehmten*“, měla na výzvu společenství zasáhnout městská rada, respektive městský soud. Samotní členové spolku měli podle navrhovaného pořádku „ohlašovací povinnost“ a pokud by se o takové činnosti, přičítající se jejich profesním zájmům, dozvěděli, měli ji bez prodlení ohlásit. Ekonomické zájmy umělců, respektive jejich sdružení, představovaly široký okruh činností. Ze stížností adresovaných magistrátu vyplývá, že si městští malíři pro sebe kromě tradiční „umělecké tvorby“ usurpovali také další aktivity s malířskou profesí alespoň vzdáleně spojené, jakými

1 Ke vzniku a vývoji malířského bratrstva v Brně viz KOMÁREK, Filip: *Vznik a vývoj malířského bratrstva sv. Lukáše v Brně v 1. polovině 18. století*. Magisterská diplomová práce FF MU, Brno 2007.

bylo například dekorování interiérů, lakování různých předmětů, malování tapet a nakonec také podíl na obchodu s těmito „uměleckými předměty“.

Dostatečné množství práce, živobytí a udržení kvalitní úrovně malířské profese mělo členům sdružení zajišťovat několik základních mechanismů, vyjádřených ve čtrnácti bodech vnitřního pořádku. V první řadě to měl být omezený počet mistrů, kteří by mohli ve městě působit. Ti by do svých dílen mohli za jasně určených podmínek přijímat na stanovenou dobu určitý počet tovaryšů. Každý malíř, který by se chtěl stát členem společenství, musel navíc prokázat své schopnosti v oboru a vytvořit „mistrovský kus“ („*Kunst-Stuckh*“), jehož kvality by posoudila komise složená z členů bratrstva. Byla-li s výsledkem spokojena a její vyjádření bylo kladné, mohl uchazeč po uhrazení stanoveného poplatku rozšířit řady městských malířů.

V době neutuchajících snah brněnských malířů o konstituování vlastního společenstva, které by si prosazením svého vnitřního pořádku zajistilo potřebnou ochranu své profese a živobytí, se v Brně počátkem druhého desetiletí objevuje Heinrich Herwig Hoff. Také on se později, po etablování ve městě, aktivně zapojil do činnosti malířského sdružení, když ve čtyřicátých letech zastával po dobu několika let post představeného („*Vorgeher*“) bratrstva sv. Lukáše.

O konkrétních důvodech a přesném okamžiku příchodu Heinricha Hoffa do Brna nemáme bohužel zcela konkrétní údaje, ale lze jej alespoň přibližně odvodit ze dvou známých dat. První zmínka o malíři Hoffovi pochází z 19. dubna 1711, kdy se oženil s Annou Rosou, což nasvědčuje tomu, že Hoff ve městě již nějakou dobu pobýval.² Teprve dva roky po sňatku, 4. prosince 1713, se po uhrazení městem stanoveného poplatku 18 zlatých stal řádným brněnským měšťanem. Zápis v knize o udělení měšťanství uvádí jako místo jeho původu obec „*Dudersdorf*“, pod čímž se nejspíše skrývá jméno malé hornorakouské obce Duttendorf.³ V obou záznamech, jak o svatbě, tak o přijetí mezi měšťany, je Hoff vždy označován za malíře. Zda jím byl již při svém příchodu do Brna, nebo se zde své profesi teprve vyučil, nelze s přihlédnutím ke zjištěným údajům s jistotou určit. Přihlédneme-li ovšem ke skutečnosti, že se Hoff ženil ve věku dvaceti čtyř let, lze se domnívat, že již nebyl tovaryšem, ale vyučeným malířem.

2 Nevěsta byla dcerou Ulricha Schnella. Moravský zemský archiv (dále jen MZA), fond G 11 Sbírka rukopisů Františkova muzea (dále jen fond G 11), inv. č. 787, Andreas Schweigel: Verzeichniß der Maler, Bildhauer, Steinischschneider etc. in Brünn von 1588–1800.

3 Archiv města Brna (dále jen AMB), fond A 1/3 Archiv města Brna — Sbírka rukopisů a úředních knih (dále jen fond A 1/3), rkp. č. 1305, Zápisy ze zasedání městské rady pro rok 1713, f. 768; AMB, fond A 1/3, rkp. č. 76, Kniha příjmu měšťanů v letech 1684–1768, f. 104. Domněnku o příslušnosti hornorakouského Duttendorfu předložil LEISCHING, Julius: *Glückhaften und Bilderlotterie*. Mittheilungen des Maehrischen Gewerbe-Museums 18, 1900, 57–60, s. 59; C. Schirek ve svém heslu o H. Hoffovi uvádí jako místo narození Duderstadt, město ležící dnes ve spolkové zemi Dolní Sasko. SCHIREK, C.: *Hoff, Heinrich*. In: *Allgemeines Lexikon der Bildenden Künstler von der Antike bis zur Gegenwart*. 17. Band. Eds. Ulrich Thieme, Felix Becker. Leipzig 1924, s. 243.

Hoffovu snahu o získání měšťanství nejspíše podnítilo i očekávané narození dítěte. První dcera Maria Josefa se narodila nedlouho po svatbě již na začátku března roku 1714. Během následujících čtyř let se narodily ještě další dvě děti — dcera Anna Maria (1716) a očekávaný syn Karl Heinrich (1718).⁴

Rozrůstající se rodina přiměla Hoffa v roce narození druhého potomka k pořízení vlastního domu stojícího na severní frontě *Kohlmarktu*, dnešním Kapucínském náměstí, za nějž zaplatil částku 2 000 zlatých.⁵ Dům plnil více funkcí zároveň. Kromě toho, že se stal novým domovem malířovy rodiny a byla v něm zřízena i malířská dílna, přinášel také zisk, neboť prostory v patře byly určeny k pronájmu. Pořízení této konkrétní nemovitosti, jak se později ukázalo, mělo sehrát v životě Hoffa a jeho rodiny podstatnou roli. Na jedné straně se malířovým sousedem stal bednář Johann Georg Schwartz, s nímž se Hoff záhy dostal do sporu kvůli Schwartzovým stavebním úpravám při budování nové dílny, který skončil až na stole brněnské městské rady.⁶ Ovšem mnohem významnější sousedy získal Hoff v domě stojícím na opačné straně, který vlastnil Karl Ludwig hrabě z Roggendorfu se svou manželkou Karolinou.⁷ S urozenými sousedy navázal malíř poměrně blízké, nejen profesní, kontakty, o čemž vypovídá mimo jiné také skutečnost, že oba manželé šli Hoffovu prvorozenému synovi za kmotry. Zájem a pozornost svému kmotřenci projevoval hraběcí pár i nadále v pozdějších letech. Nejspíše právě z jejich iniciativy a také za jejich finanční podpory mladý Karl Heinrich Hoff nekráčel v uměleckých šlépějích svého otce, ale stal se knězem. Od roku 1755 až do své smrti působil bezmála dvacet let na faře v obci Doubravice, ležící na rájeckém panství rodiny Roggendorfů.⁸ Sem se později ke svému synovi uchýlil na

4 MZA, fond E 67 Sběrka matrik, Křestní matrika farního kostela sv. Jakuba z let 1704–1716, mikrofilm č. 16861; MZA, fond E 67 Sběrka matrik, Křestní matrika farního kostela sv. Jakuba z let 1716–1727, mikrofilm č. 16862.

5 Hoff zakoupil dům od stolaře Heinricha Kuntze (kupní smlouva ze dne 28. 7. 1716); AMB, fond A 1/3, rkp. č. 1691, Kniha přípisů domů královského města Brna z let 1716–1718, f. 38.

6 AMB, fond A 1/3, rkp. č. 76, f. 744; AMB, fond A 1/3, rkp. č. 1311, Zápisy ze zasedání městské rady pro rok 1719, f. 768; „[...] dass er in seinem Hause eine neue Werkstatt auffrichten, und durch das Bultern und Klopfen seinem Hause ein unerträgliches onus servitutis aufbürden wolle, mit bitte es ihm einzustellen.“

7 Určení polohy brněnského domu Roggendorfů: KONEČNÝ, M.: *Městské domy moravské barokní šlechty a jejich interiéry*. Brno v minulosti a dnes 19, 2006, s. 106.

K životu Ch. Roggendorfa viz KONEČNÝ, Michal: *V osudu Fenixe a Faetona. Dvě moravská hrabata v období baroka*. Zpravodaj Historického klubu 16, č. 1, 2005, s. 30–58; K šlechtickému rodu Roggendorfů obecně viz BERGMANN, Josef: *Die Freiherrn und Grafen zu Roggendorf*, Wien 1851.

8 Wolný ve své církevní topografii uvádí, že Hoffův syn Karl Thaddeas (nové kněžské jméno) působil na faře od 31. března 1755 do 3. října 1772, kdy zemřel; WOLNÝ, Gregor: *Kirchliche Topographie von Mähren meist nach Urkunden und Handschriften. II. Abtheilung-Brünner Diöcese. B. II.* Brünn 1858, s. 328; Zápis z matriky: „3. 10. 1772 Admodum Reverendus ac Eximius Dominus Carolus Henricus Hoff Parochus Daubravicensis, Cathol.; Num. Domus: 91, Anno 55.“; MZA, fond E 67 Sběrka matrik, Matrika zemělých obce Doubravice z let 1732–1784, mikrofilm č. 287. Roggendorfové drželi rájecké panství až do roku 1763, kdy jej získal rod Salm-Reifferscheidtů.

odpočinek i jeho starý otec, který pro tamější farní kostel sv. Jana Křtitele namaloval oltářní obrazy.

Pro kompletaci známých událostí Hoffova života nelze zcela jistě opominout další dvě manželství, která malíř uzavřel.⁹ Po smrti své první choti pojal Hoff v létě roku 1736 za manželku Marii Annu, dceru svého profesního kolegy z bratrstva sv. Lukáše, městského malíře Frantze Ecksteina. A konečně na začátku roku 1741 se oženil s Otýlíí, dcerou radního Martina Bernardta. Tento poslední sňatek však trval jen o pouhé tři roky déle než předchozí, a Hoff tak nakonec o mnoho let přežil i svou poslední manželku, neboť ta na podzim roku 1748 po porodu náhle zemřela.¹⁰

Heinrich Herwig Hoff zemřel v pozhnaném věku 79 let 4 měsíců a 5 dní a 17. srpna roku 1766 spočinul v doubravickém kostele, v kryptě před hlavním oltářem po boku svého syna Karla Heinricha.¹¹

Na rozdíl od mnoha dalších neznámých umělců máme pro poznání života Heinricha Hoffa nedocenitelnou výhodu v tom, že Hoff byl velmi podnikavým mužem a poměrně často si v různých záležitostech dopisoval s brněnským magistrátem. Z této „korespondence“ vynikají především informace týkající se pořádání tzv. obrazové loterie (*Bilderlotterie*).¹²

Princip této hry nesoucí různá označení (*Glückspiel*, *Glückhafen* či *Glücktopf*), které se mohl účastnit široký okruh lidí, byl jednoduchý a ve své podstatě představoval určitý druh tomboly. Předmět výhry představovala umělecká díla, potažmo obrazy, která byla před samotným zahájením hry vystavena. Lidé si tak mohli dobře prohlédnout nabízené ceny a současně měla tato prezentace přilákat dostatečný počet účastníků. Kdo se chtěl hry zúčastnit, musel si zakoupit alespoň jeden los, přičemž čím vyšší byl počet losů, tím se zvyšovala šance, že při losování z „hrnců štěstí“ získá majitel losu vyhlédnutou vytouženou cenu. Loterie, jejíž výhru představovaly věcné ceny, nebyly v Brně ničím ojedinělým, avšak Hoffem připravená hra s čistě uměleckými cenami měla v moravské metropoli premiéru.

Hoff se se svou žádostí o uspořádání obrazové loterie obrátil na úřad v září roku 1721. Pro účely hry shromáždil 287 obrazů, z nichž ovšem značná část nebyla příliš valné kvality. Hlavní lákadlo hry představovala dvojice rozměrných obrazů se starozákonními scénami — Stavba babylonské věže a Archa Noemova, jejichž souhrnná hodnota činila 150 zlatých. Magistrát celému podniku od začátku příliš nedůvěřoval a pověřil vybranou dvojici komisařů, aby celý podnik důkladně prověřili. Výsledkem jejich zjištění bylo hned několik podstatných odhalení, která se

9 MZA, fond G 11, inv. č. 787.

10 Stručný nadiktovaný testament Otýlie Hoffové ze dne 3. listopadu 1748 uložen v AMB, fond A 1/7 Archiv města Brna — Volné testamenty, kart. 3.

11 MZA, fond E 67 Sbírka matrik, Matrika zemřelých obce Doubravice z let 1732–1784, mikrofilm č. 287.

12 K pořádání obrazových loterií v Brně viz KOMÁREK, F.: *Obrazové loterie — „Bilderlotterie“ v Brně v 1. polovině 18. století*. Opuscula historiae artium. Sborník prací filosofické fakulty brněnské univerzity F 51, 2008, s. 39–62.

mimo jiné opírala i odborné posouzení a ocenění nabízených obrazů dvojicí představených malířského bratrstva. V první řadě se ukázalo, že Hoffem prezentovaná kvalita a umělecká úroveň obrazů je přehnaná a je jen reklamou uvažovaného podniku. Malíři, vybraní k posouzení hodnoty nabízených cen, dospěli k názoru, že se ve skutečnosti jedná spíše o díla špatné kvality, kdy navíc většina obrazů, co se tematiky týče, jsou jeden jako druhý. Dále bylo zjištěno, že Hoffovo ocenění děl na 3 200 zlatých je značně nadsazené a že skutečná hodnota je bezmála o 600 zlatých nižší. Nakonec komisaři ve svém vyjádření magistrátu vznesli pochybnosti, že uskutečnění hry v domě žadatele nemusí být příliš transparentní. Upozornili, že při absenci komisařů, kteří by dohlíželi na regulérnost losování a bezchybnost průběhu celé akce, existuje možnost záměny označení vystavených obrazů či děl samotných, a nepřímou tak poukázaly na podvodnost akce. Nepříznivý obsah této závěrečné zprávy prozatímně odsoudil celé Hoffovo dosavadní úsilí k nezdaru.

Heinrich Hoff se však nenechal neúspěchem odradit, vzal výtky a námitky zastupců magistrátu na vědomí, přehodnotil některé své původní požadavky a obrátil se na brněnské radní znovu s další žádostí. Nová suplika o uspořádání loterie byla z Hoffovy strany logickým krokem, či spíše nezbytným, neboť můžeme předpokládat, že do nabízené výhry — obrazů, musel předem vložit určitou investici, kterou potřeboval společně s patřičným výnosem získat zpět. Do obnovené loterie vložil prakticky stejné obrazy, které tentokrát ocenil mnohem střizlivěji, a losování přesunul na „neutrální půdu“ do zemského domu. Tentokrát již magistrát proti loterii nic nenamítl, a tak se mohla první doposud známá brněnská obrazová loterie uskutečnit.¹³

Co vlastně mohlo Hoffa, průměrného brněnského městského malíře, vést k tomu, že se pustil do takového nezvyklého podniku? Uspořádání loterie představovalo vhodný nástroj pro rychlý odbyť většího počtu obrazů nepříliš vysoké kvality, neboť vzhledem k dostupné ceně losu se hry mohl zúčastnit široký okruh lidí, kteří by si za jiných okolností umělecké dílo nepořídili. Navíc je nutno si uvědomit, že taková obrazová loterie představovala pro obyvatele města určitý druh společenské události, což také zvyšovalo její atraktivitu. Hoff se tedy pokusil poměrně rychle a snadno vydělat a této příležitosti využil.

Hoff se však nespolehal jen na zisk ze své malířské profese, ale snažil se svou rodinu zabezpečit i příjmy z jiných zdrojů. Nedlouho před prvním pokusem o uspořádání loterie zakoupil před brněnskými hradbami vinice a následně, rok po úspěšném uspořádání loterie, se opakovaně obrátil na magistrát se žádostí o rozšíření sklepa pod svým domem. Na základě těchto indicií lze dospět k závěru, že uspořádání loterie mohlo být součástí Hoffova dřívějšího širšího podnikatelského záměru. Loterii si chtěl Hoff rychle a efektivně zajistit jednorázově dostatek prostředků na

13 Hoffův vzor v pořádání obrazové loterie napodobili v Brně později, s větším či menším úspěchem, ještě malíř Johann Bartholomeus Bruynell, který uspořádal hned dvě akce, a štukatér Johann Michael Fontana.

úpravu sklepních prostor, kde by mohl skladovat víno z vlastní produkce, které by dále prodával. Tento záměr ostatně potvrzuje Hoffova suplika magistrátu o povolení ke stáčení vína. Prodej piva či vína představoval pro umělce velmi dobrý způsob přivýdělku a najdeme i některé další, kteří si zakoupili vlastní vinice a s vínem obchodovali.¹⁴

Od Hoffových „neuměleckých aktivit“, které jej představily jako poměrně zdatného a především vytrvalého podnikatele, se přesuňme k jeho malířské profesi a umělecké činnosti. Ačkoli je znám doposud jen zlomek jeho malířské produkce, pokusme si představit alespoň ta díla, která Hoff bezesporu vytvořil, díla již neexistující, o kterých máme alespoň krátkou písemnou zmínku, a konečně také práce, které jsou mu připisovány.

Ve výčtu Hoffových uměleckých počinů začneme s jeho uměleckořemeslnou prací na castru doloris. Dne 19. ledna roku 1720 zemřela ve Vídni Eleonora Magdalena Theresie, vdova po císaři Leopoldovi I. a matka vládnoucího prvního muže habsburského domu, císaře Karla VI. V celé monarchii zavládl smutek, sloužily se zádušní mše za zemřelou a probíhaly pohřební slavnosti. Ani v Brně tomu nebylo jinak. Vše začalo tím, že bubeník obyvatelům města oznámil nařízení magistrátu, kterým se na čtvrt roku zakázala hudební zábava („[...] *die Music auff ein viertl Jahr eingestellet verbothen wirdt.*“).¹⁵ Barokní doba a tehdejší divadelnost vyžadovala uctění památky významné osoby řádně a okázale, aby bylo dáno na odiv významné postavení či bohatství zemřelé osoby. Tomuto účelu sloužilo mimo jiné *castrum doloris* — velmi dekorativně ztvárněná efemérní architektura s propracovaným ikonografickým scénářem, vztyčená nad sarkofágem či katafalkem zesnulého.¹⁶ Brněnští radní se rozhodli vyjádřit smutek a účast, ale současně též demonstrovat svou loajalitu císaři. Nechali proto na náklady města zhotovit v interiéru farního kostela sv. Jakuba vlastní *castrum doloris*. Na jeho vzniku se podílelo několik řemeslníků z různých profesí, přičemž malířskou částí byl pověřen právě Heinrich Hoff.¹⁷

14 Mezi umělce, kteří si pořídili vlastní vinici a obchodovali s vínem, patřili například měšťtí malíři Johann Georg Etgens a Cyrill Petsch nebo stavební mistr Mauritz Grimm.

15 AMB, fond A 1/3, rkp. č. 1312, Zápisy ze zasedání městské rady pro rok 1720, f. 80.

16 Obecně k tématu *castra doloris* viz například POPELKA, Liselotte: *Castrum Doloris oder „Trauriger Schauplatz“*. Untersuchungen zu Entstehung und Wesen ephemere Architektur. Wien 1994. Pro české prostředí viz HELFERTOVÁ, Jitka: *Castra Doloris doby barokní v Čechách*. Umění 22, 1974, s. 290–308.

17 Na vytváření efemérní architektury se běžně podílel široký okruh řemeslníků a dalších osob. Přibližnou představu si můžeme učinit na základě rozpočtu slavobrány u Zemského domu, vytvořené v roce 1736 podle návrhu brněnského malíře F. Ecksteina. Na jejím zhotovení vedle malířů dále participovali například truhláři či pozlacovači. Pro srovnání uvedme, že malířská práce na této bráně byla ohodnocena na 500 zlatých, což představovalo necelou třetinu celkových nákladů. SAMEK, Bohumil: *Architektura v díle F. Ř. I. Ecksteina*. Opuscula historiae artium — Sborník prací filosofické fakulty brněnské univerzity F 30–31, 1986–1987, 53–59, s. 58. Ke slavnosti efemérní architektuře na Moravě viz též OPPELTOVÁ, Jana: *Slavnosti a efemérní architektura*. In: V zrcadle stínů. Morava v době baroka 1670–1790. Ed. Jiří Kroupa, Brno 2002, s. 145–159.

O jeho účasti na přípravě této pomíjivé smuteční architektury nás zpravuje stížnost, kterou se malíř domáhal odměny za svou práci. Nebyl spokojen s vyplacením částky pouhých 120 zlatých za „vymalování a natření“ castra doloris („*Ausmahl und Aufstreichung des Castris Doloris*“).¹⁸ Zde si povšimněme výslovného odlišení umělecké a řemeslné práce. Hoff na městu požadoval vyplacení nejméně 220 zlatých, neboť na tolik si cenil jen svou práci, přičemž své celkové náklady vypočetl na 250 zlatých a 41 krejcar. Magistrát umělci sice za odvedenou práci zaplatil, avšak nikoli Hoffem požadovanou částku, ale jen 150 zlatých. Ani s tím se nespokojený malíř nesmířil a vytrvale se domáhal patřičného doplatku. Zástupci města i přes další opakované Hoffovi žádosti na svém rozhodnutí pevně setrvali, jak nám potvrzuje stručný a jasný zápis ze zasedání rady, který definitivně ukončil všechny Hoffovy naděje na vyplacení požadovaného rozdílu: „*Es bey denen 150 f. bewenden zu lassen.*“¹⁹ Hoff tedy po marných pokusech sice nakonec skončil s nepořízenou, ale již za několik měsíců na to se pustil do nového korespondování s magistrátem, tentokrát ovšem ve věci uspořádání již výše představené první brněnské obrazové loterie.

Jelikož castrum doloris existovalo v interiéru vybraného kostela pouze po dobu smutečních slavností a po té bylo rozebráno, bývalo zvykem jeho pomíjivost zachytit alespoň prostřednictvím grafických listů. Díky tomu si také dnes můžeme učinit jasnou představu, jak taková pohřební dekorace vypadala. Brněnští radní pověřili vytvořením rytiny castra doloris císařovny Eleonory rytce Wentzla Gutweina.²⁰ Ze stručného zápisu z usnesení představitelů města se dozvídáme, že k zhotovené rytině mělo být přiloženo také smuteční kázání, které bývalo obvykle zvláště vytvořené pro tak významnou událost, jakou bezesporu smrt císařovny představovala.

Hoff pro město pracoval nejspíše i na dalších zakázkách. Ve stejném roce, kdy se zúčastnil zhotovení smuteční architektury oslavující zesnulou císařovnu, podílel se společně se sochařem Antonem Rigou na zhotovení kříže pro radniční kapli sv. Jana Nepomuckého, za což obdržel „zanedbatelnou“ odměnu jednoho zlatého.²¹

Pro doplnění doposud známé Hoffovy brněnské umělecké produkce lze jmenovat ještě objednávku na velký malovaný krucifix zhotovený pro dominikánský

18 AMB, fond A 1/3, rkp. č. 1312, Zápisy ze zasedání městské rady pro rok 1720, f. 80.

19 Tamtéž, f. 363, 422.

20 Tamtéž, f. 163. Gutweinovu rytinu, respektive podobu brněnského castra doloris, můžeme porovnat s dvojicí vídeňských císařovniných castris doloris, jejichž autory byli významní umělci: G. Galli-Bibiena (v kostele augustiniánů) a A. Ospel (v kostele sv. Štěpána); Brix, Michael: *Trauergerüste für die Habsburger in Wien*. Wiener Jahrbuch für Kunstgeschichte, 1973, s. 208–265. Druhé brněnské castrum doloris za císařovnu Eleonoru bylo zbudováno v kostele sv. Tomáše, jeho podobu zachytil brněnský rytec Johann Christian Laidig.

21 AMB, fond A 1/3, rkp. č. 614, Komorní účty za rok 1720, f. 76.

kostel sv. Michala na Kapucínském náměstí. Také o tomto díle se dozvídáme jen z písemného pramene. V dopise ze dne 18. dubna 1734, adresovaném objednateli, malíř potvrdil, že za svou práci obdržel 18 zlatých.²²

Jediné doposud známé Hoffem signované a také datované dílo představuje obraz zobrazující scénu zavraždění sv. Václava.²³ Původně byl obraz součástí hlavního oltáře kostela sv. Václava v Hustopečích u Brna, který byl po zřícení věže na začátku 60. let 20. století zcela zbořen. Dnes je obraz umístěn mimo jakýkoli oltář na boční severní straně při vstupu do moderního kostela zasvěceného svatému Václavovi a české světici Anežce České.²⁴ O autorovi a době vzniku díla nás jasně zpravuje signatura „*Heinrich Hoff in: [venit] et pinx: [it] 1742*“ umístěná v levém dolním rohu obrazu pod hranou spodního kamenného stupně. Hoff tímto sebevědomým podpisem, chtěl dát jasně najevo, že zobrazenou scénu nejen namaloval, ale její kompozici a ideový obsah současně i vymyslel.

Ústředním motivem obrazu je násilná smrt českého knížete Václava tak, jak ji líčí legendy.²⁵ V levé části výjevu na dvou kamenných, uprostřed konvexně vyklenutých schodových stupních vedoucích do kostela klečí mladý muž — kníže Václav. Dramaticky rozpažené ruce v bezmocném gestu vytvářejí diagonálu, přičemž oběť se prsty levé ruky přidržuje kovového kruhu ve lví tlamě, umístěného uprostřed pravého křídla vchodových dveří kostela. Kníže je zobrazen jako mladý muž s černými krátkými vlnitými vlasy, až nepřírozeně zesinalou tváří a mírně pootevřenými ústy. Oděn je ve světle modré dlouhé tunice se světlým límečkem, připomínající kolárek, přes kterou má přetažený nařasený červený plášť s hermelínovou podšívku a širokým límcem. Na hlavě má červenou knížecí čapku opět s hermelínovým lemem, nad kterou je lehce naznačena kruhová svatozář. Uprostřed prsou mu ční úzká čepel meče, kterým ho vrah probodl zákeřně zezadu, v okamžiku, kdy se kníže marně snažil najít záchranu v kostele. Mladý útočník, stojící za knížetem napravo se soustředěným výrazem ve tváři, je podán v aranžované póze — šermířském výpadu. Levou pokrčenou ruku má pozvednutou nad hlavu, zatímco pravou rukou zabodává meč do zad své oběti. Muž je oděn v kovovém kyrsu, dlouhém hnědém nařaseném plášti sepnutém

- 22 D'ELVERT, Christian: *Mährische Künstlerbriefe*. Notizen-Blatt der historisch-statistischen Section der k. k. mähr.-schles. Gesellschaft zur Beförderung des Ackerbaues, der Natur- und Landeskunde 4, 1894, s. 29–32, zejména s. 31.
- 23 O Hoffovi jako autorovi hustopečského hlavního oltáře viz WOLNÝ, G.: *Kirchliche Topographie*, s. 97.; HOŠÁK, Ladislav: *Vlastivěda moravská. Díl 2, Hustopečský okres*. Brno 1924, s. 46.
- 24 Projekt nového kostela, zbudovaného v průběhu první poloviny devadesátých let, společně navrhli Ladislav Müller a Ludvík Kolek. Blíže k dějinám kostela: SAMEK, B: *Umělecké památky Moravy a Slezska 1 [A–I]*. Praha 1994, s. 571–572.
- 25 K ikonografickému zobrazování sv. Václava: ASSION, Peter: *Wenceslaus (Vaclav)*. In: *Lexikon der christlichen Ikonographie. Ikonographie der Heiligen (Meletius bis zweiundvierzig Martirer Register)*. B. 8. Rom — Freiburg — Basel — Wien 1976, s. 595–599.

na prsou, krátkých modrých nabíraných kalhotách a dlouhých punčochách. Na hlavě má třírohý černý klobouk s bílým lemem. Za vrahem u kostelní zdi stojí dvojice ozbrojenců s přílbami a halapartnou, kteří sledují před nimi se odehrávající násilnou scénu. Naopak zcela vlevo na druhé straně klečí na levém koleně starší muž v zelené sukničce a hnědém plášti přehozeném přes levé rameno. Ruce má sepjaté a položené na pravém odhaleném koleni. Hlavou se ohlíží přes levé rameno a hledí směrem do tváře útočníka. V této postavě bychom mohli spatřovat Václavova věrného panoše Podivena, který měl podle legendy svého pána pomstít a jeho vraha zabít.

Nad pozemskou scénou se nachází druhá scéna nadpozemská — nebeská, podaná v teplých tónech, využívající hnědého bolusového podkladu, ve které se vznášejí několik okřídlených andělských hlaviček a anděl s roztaženými křídly, zahalený do zeleno-červeno-růžové nařasené drapérie, kterou si přidržuje levou pokrčenou rukou. Anděl hledí na umírajícího knížete a pravou rukou povolává za ním přítelující dva malé nahé andílky. Jeden drží zelenou palmovou ratolest a věnec — tradiční symboly mučedníků, znamenající vítězství nad smrtí. Druhý andílek s sebou přináší slabě zářící sošku zlatavé barvy — symbol českého státu, staroboleslavské paládium.

Hoff poměrně dobře zvládl anatomii postav, kterou podal více méně realisticky, které však naaranžoval do teatrálních a strnulých pozic. Zajímavé je zobrazení prstů pravé ruky vraha i oběti, kdy prostředníček a prsteníček jsou u sebe, kdežto sousední prsty se od nich odtažují. Se stejnou manýrou se u Hoffa můžeme setkat i v jiných malířských dílech. Divadelnost pohybů podtrhuje ahistorické oblečení dvojice ústředních postav, které působí spíše jako kostýmy, a to především Václavův „královský“ hermelínový plášť. Jasně barvy knížecího oděvu vystupují z tmavých tónů pozadí a jsou v protikladu k nevýraznému oblečení jeho vraha. Avšak i přes některé nedostatky lze hustopečský obraz považovat za Hoffovo nejvýraznější dílo.

Při odhalování a rozpoznávání dalších Hoffových uměleckých děl vyvstává často se objevující problém historiků umění — autor svá díla nesignoval, a tudíž je jejich objevení a připsání v záplavě anonymních děl mnohdy obtížné. Použití stylové analýzy či komparace je poněkud problematické, neboť pro aplikaci těchto metod se nedostávají potřebná relevantní díla. Při takovém pátrání v nepřeberném množství anonymních uměleckých děl je tedy potřeba se nejprve pokusit na základě dostupných údajů a vodítek alespoň přibližně vymezit oblast, kam zaměřit pozornost. V oddíle o malířově životě bylo již naznačeno, že rodinu Roggendorffů spojovalo s Hoffem několik skutečností. Kromě již zmíněného sousedství a kmotrovství urozeného páru mezi nimi existoval také vztah zadavatel — umělec. Z kusých informací lze dovodit, že Hoff mohl být autorem několika oltářních obrazů umístěných v kostelech na Roggendorfově rájeckém panství.

Ve farním kostele Všech svatých v Rájci nad Svitavou se objevuje další oltářní obraz, jehož autorství se připisuje Heinrichu Hoffovi, znázorňující také mučednickou

smrt českého knížete Václava.²⁶ Dílo není signované, a navíc koncem 19. století zjevně prošlo zásadním „restaurováním“, respektive přemalbou, malířem Josefem Zeleným, podobně jako jiné obrazy v interiéru. Dalších restaurátorsko-malířských zásahů, které nadále pozměnily jejich charakter, se obrazy dočkaly znovu na začátku 30. let 20. století.²⁷ Spíše než na barevnost a malířskou techniku, která zásahy utrpěla, se tak pokusme zaměřit na kompozici a vzhled postav, ačkoli ani v tomto případě nelze bez další důkladné analýzy vyloučit podstatné změny. Skromnější rozměry rájeckého plátna, které na rozdíl od hustopečského protějšku netvořilo součást hlavního oltáře, předurčily celkové rozvržení a také počet postav. Jestliže v předchozím případě figurální nebeská scéna tvořila přibližně třetinu výjevu, na rájeckém obraze je omezena zhruba na jednu pětinu a anděly nahradilo staroboleslavské paládium vystupující z jasné záře. Na první pohled obě plátna spojuje podobné ikonografické podání mučednické scény, které však není ničím výjimečným a lze se s ním setkat poměrně velmi často. Kníže Václav opět klečí na kolenou na dvou kamenných stupních a za ním stojí vrah, který jej probodává zezadu. Dveře kostela se však nacházejí v pravé části výjevu a Václavovy rozpažené ruce tak tvoří opačnou diagonálu než v předchozím případě. I v tomto případě je kníže oděn do modré tuniky a červeného pláště s hermelínovou podšívkou. Knížecí čapku nemá tentokrát nasazenu na hlavě, ale leží před ním na horním schodovém stupni. Postava vraha se nachází přibližně na totožném místě a zaujímá aranžovaný nenucený postoj. Prakticky stejná je zbraň a místo probodnutí oběti. Úbor vraha se oproti předchozímu případu výrazně liší. Sice má také krátké kalhoty, punčochy a dlouhý plášť, ale místo kyrsu se objevuje kabátec s nabíranými rukávy přepásaný přes prsa šerpou, krejzl okolo krku a trojboký klobouk je nahrazen klasickým kloboukem s výrazným červeným perem. Třetí postavou na scéně je voják stojící za ústřední dvojicí a sledující klidným pohledem vražednou scénu.

Další Hoffovy práce, nesignované a nedatované, se nacházejí v již zmiňovaném farním kostele sv. Jana Křtitele v Doubravici. Na místě starého kostela nechal v roce 1717 zřídit Karl Ludwig hrabě z Roggendorfu nový kostel, jehož část nad západním vstupem byla v roce 1760 společně s věží poškozena požárem, ale nedlouho poté byla znovu obnovena.²⁸ Lze se tak domnívat, že většina vnitřního vybavení

26 Autorství Hoffovi připsal WOLNÝ, G.: *Kirchliche Topographie*, s. 325. Podle údajů Wolného Hoff pro rájecký kostel namaloval ještě další díla — hlavní oltářní obraz Všech svatých a obraz Anděla Ochránce. Podle zápisu farní kroniky, pocházejícího z roku 1877, se v kostele nacházejí od Hoffa čtyři obrazy, „*které vlhkostí mnoho trpěly a nyní se nad kostelem nacházejí*“, a k tomu dále hlavní oltářní obraz Všech svatých a oltářní obraz sv. Václava. Ve 30. letech 20. století byl obraz Všech svatých nahrazen novým. Jediný obraz, kterému by odpovídal Wolným zmiňovaný obraz Anděla Ochránce, je obraz s vyobrazením archanděla Michaela, „*jenž vlhkostí prohníl a dole se protrhl*.“ V současné době se ovšem v kostele žádný takový obraz již nenachází. Údaje převzaty z přepisu Památné knihy obce rájecké (farní kronika založená 1877) JUDr. Leoše Vaška.

27 Zápis v památné knize z roku 1933 uvádí: „[...] obraz sv. Václava a vůbec všechny obrazy byly přemalovány.“

28 WOLNÝ, G.: *Kirchliche Topographie*, s. 325.

kostela ničivým následkům požáru bez újmy unikla, a proto vytvoření oltářních obrazů spadá nejspíše již do období přestavby budovy, probíhající v druhém desetiletí 18. století, tedy do doby, kdy se Hoff s rodinou Roggendorfů již bezpečně znal. Hoffovo autorství je dnes připisováno trojici rozměrných pláten na hlavním a dvou bočních oltářích.²⁹

Součástí hlavního oltáře je obraz znázorňující křest Ježíše Krista. Středem obrazu přitéká od modravého skalnatého horizontu mělký potok, který představuje řeku Jordán. Uprostřed, po kotníky ve vodě, stojí rozkročená obnažená postava Krista se světlou, bohatě našasenou drapérií ovázanou kolem beder. Kristus má na prsou sepjaté ruce a horní částí těla se naklání doprava k Janu Křtiteli. Kristus je zobrazen jako mladý muž s dlouhými hnědými vlnitými vlasy, kratším plnovousem a načervenalou svatozáří okolo hlavy. Na pravém břehu je v pokorném pokleku situována postava Jana Křtitele, který tak vyjadřuje úctu křtěnému muži.³⁰ Janův obličej se nápadně podobá Kristově tváři. Osoba Jana je zobrazena v tradičním ikonografickém pojetí. Oděn je ve světlé velbloudí kožešině zakrývající především bedra, levou rukou přidržuje dlouhý štíhlý rákosový kříž, kolem jehož horní části se obtáčí úzká mluvicí páska s majuskulním textem „*Ecce Agnus Dei*“, odkazující na Janovo označení Ježíše a také na jeho obětování se. Jan má nad hlavou tenkou linkou naznačenou svatozář. V pravé natažené ruce drží mušli s vodou, kterou skrápí Kristovu hlavu. Naproti na levém břehu stojí usmívající se plavovlasý anděl, oděný ve světlém rouchu, který v náručí drží bohatě našasený tmavomodrý Kristův oděv. Zcela v popředí voda přepadá přes kamenný schod a vytváří nízký vodopád, pod kterým se nachází figurální stafáž doplňující scénu křtu. Mezi pětici figur se objevuje postava klečícího muže se sepjatými rukama a turbanem na hlavě a postava tmavého domorodce ozdobená několika náramky a s čelenkou z barevných per na hlavě. Postavy muže s turbanem, Orientálce, a tmavého domorodce s čelenkou, Afričana či indiána, symbolicky představují všechny bezvěrce, se kterými Evropané přicházeli od raného novověku do častých kontaktů a které bylo nutno křtem přivést na správnou víru.

Na nebi s oblaky v hnědých tónech poletuje několik polonahých andílků a okřídlených hlaviček. Napravo se vznáší anděl s roztaženými křídly ve zlatavém našaseném rouchu. Pravou ruku má pozdviženou v gestu žehnání a v levé ruce drží hořící srdce — symbol křesťanské lásky. Středem mezi anděly přilétá bílá holubice (Duch Svatý) obklopená jasnou září.

29 Tamtéž; SAMEK, B.: *Umělecké památky*, s. 407. Samek ve své práci Hoffovi připisuje i čtvrtý oltářní obraz s vyobrazením scény Zvěstování Panny Marie, který se však od zbývajících trojice v mnoha ohledech odlišuje. Wolný obraz s takovou tematikou vůbec nezmiňuje, z čehož bychom mohli vyvozovat, že obraz se v kostele mohl ocitnout nejdříve ve druhé polovině 19. století.

30 K ikonografickému zobrazení Jana Křtitele viz WEIS, Elisabeth: *Johannes der Teüfer (Baptista)*. In: *Lexikon der christlichen Ikonographie. Ikonographie der Heiligen (Innozenz bis Melchisedech)*. B. 7. Rom — Freiburg — Basel — Wien 1974, s. 163–190.

Hoff biblický výjev podal v tradiční kompozici. Rozmístěním postav se snažil zachovat vyváženost. Malíř se snažil předvést své umělecké schopnosti a znalost optických zákonitostí na detailu, ve vodě ponořených Kristových nohou zrcadlících se na hladině, což se mu ovšem příliš nepodařilo.

Na severní straně kostela se nachází oltář sv. Barbory s obrazem umučení této světice.³¹ Výjev, laděný do tmavých hnědých tónů, je opět rozdělen do dvou scén — pozemské a nebeské. Ve spodní části výjevu uprostřed klečí levým kolenem na plochém kameni sv. Barbora, očekávající neodvratnou smrt. Dívka má mírně odtažené ruce od těla v gráciálním gestu, hlavu naklání k pravému rameni a nastavuje svou štíhlou šíji vedle stojícímu katovi. Obličej ve spojení s úzkým krkem vyznívá až manýristicky protáhle. Odevzdaný, nezúčastněný extatický výraz v tváři poněkud narušuje způsob podání jejích očí, obracejících se ke spásnému nebi a přilétajícímu andělovi. Dívka je oděna v bohatě našasených světlých dekorovaných šatech, téměř až rokokových, odhalujících bělostnou kůži na prsou. Na ramenech má připjatý modrý řasený plášť, spadající na zem. Vpravo za klečící dívkou stojí kat — podle legendy její otec, který ji stětím potrestal za přijetí křtu. Muž je zobrazen v obvyklém ikonografickém pojetí — v orientálním oděvu s turbanem na hlavě a s napřaženou šavlí za hlavou, chystající se vykonat exekuci na své dceři. Za ním vystupuje tradiční atribut sv. Barbory — věž, kam ji nechal její otec zavřít a kde potají přijala křest. Nalevo od mučednice stojí v mírném předklonu muž, který se ji snaží před smrtí ještě přesvědčit, aby se své nové víry zřekla, a vyzývá jí k modloslužbě. Za ním je v mělké nise umístěna socha zastupující postavu pasáčka, který podle legendy prozradil Barbořin úkryt, když se jí před hrozící exekucí podařilo z věže uprchnout. Nad hlavami trojice postav se v mírném záklonu vznáší anděl s roztaženými křídly, oděný v našasené drapérii, který pozoruje mučednickou smrt a čeká na okamžik přijetí Barbory do nebe. V jedné ruce drží vavřínový věnec — symbol vítězství nad smrtí — a ve druhé zlatý kalich s jasně zářící hostií — symbolem svatého přijímání podávané umírajícímu před smrtí. Zprava přilétá malý andílek se zelenou palmovou ratolestí. Andělskou dvojici doplňuje několik okřídlených andělských hlaviček. Také na tomto obrazu se malíř nevyvaroval technické chyby, když chodidla kata podal v nesprávné perspektivní zkratce.

Naproti oltáři sv. Barbory, na jižní stěně kostela, visí obraz anděla Strážce chránícího člověka před nástrahami pekla. Zcela dole je zobrazena sféra pekla — sedící načervenalý rohatý Satan se zašpičatělými ušima, kolem jehož levé ruky se vine had s otevřenými čelistmi a rozežraným jazykem. Satan má tmavá křídla, která připomínají jeho andělskou minulost. V pravé ruce drží dlouhou hořící pochodň — symbol pekelného ohně trestajícího hříšníky. Mezi nataženýma nohama s kopyty, či spíše

31 K ikonografickému zobrazení sv. Barbory viz LEANDER, Petzoldt: *Barbara Jungfrau*. In: *Lexikon der christlichen Ikonographie*. Ikonographie der Heiligen (Aaron bis Crescentianus von Rom). B. 5. Rom — Freiburg — Basel — Wien 1973, s. 304–311. Legenda o sv. Barboře viz de VORAGINE, Jakub: *Legenda Aurea*. Praha 1998, s. 365–370.

paznehty, si přidržuje velkou namodralou kouli představující zemskou sféru — pozemský svět. Za koulí stojí mladá elegantní žena v modrých šatech se širokým dekoltem. V levé ruce drží hrst šperků — symbol majetnictví a hrabivosti — a v pravé divadelní masku — symbol lidské přetvářky, tedy pozemských neřestí. Uprostřed scény se vznáší anděl s roztaženými křídly, držící kříž jakožto symbol křesťanské víry, který k sobě přivínuje mladíka, symbolicky jej ochraňuje před pozemskými hříchy a vytrhuje ze spárů hrozičího pekla. Obě postavy jsou zahaleny v bohatě našasených drapériích výrazných barev. Horní část obrazu je obdobně jako u předchozích dvou laděna do hnědých tónů. V rozích se mezi oblaky prosvícenými zářícím slunečním kotoučem s hebrejským nápisem vznáší několik malých andílků a drobné okřídlené hlavičky.

Výše představené obrazy spojuje především rozdělení do dvou pod sebe umístěných scén. Oblačné, dohněda laděné partie, které se na jednotlivých plátnech liší rozsahem plochy, Hoff zaplňuje postavou velkého anděla a dalšími malými andílky či okřídlenými hlavičkami. U Kristova křtu tyto odstíny nejsou tak výrazné a převažuje šedomodrá barva, kdežto na obraze Stětí sv. Barbory hnědý ráz výrazně dominuje. Mezi těmito krajními případy stojí obraz Anděla Ochránce a Zavraždění sv. Václava v Hustopečích. Rájecký obraz vzhledem k pozdějším přemalbám lze při srovnávání brát v potaz pouze s rezervou. Na většině známých prací se rovněž opakuje pro Hoffa „typický“ drobný anatomický detail poněkud nepřírozeň spojených prostředních prstů na ruce.

Hoffa dnes považujeme za autora přinejmenším pěti oltářních obrazů různé umělecké úrovně a kvality. Ačkoli následující úvahy nelze zatím průkazně doložit, přesto se můžeme domnívat, že pro rodinu Roggendorfů tento brněnský malíř namaloval v průběhu svého života další obrazy, mimo jiné i portréty.³² V obrazových sbírkách zámku Rájec nad Svitavou se nachází rozměrný portrétní obraz Karolíny hraběnky z Roggendorfu. Obraz je značně ztmavlý a ve velmi špatném stavu.³³ Stojící hraběnka, oděná v dlouhých tmavých šatech se širokým dekoltem a světlými rukávy a v červeném plášti připnutém na ramenech je podána ve strnulém postoji. Levou rukou spuštěnou volně podél těla ukazuje na rozvinutý pergamen ležící na stole. Na pergamentu se stočenými okraji je minuskulní nápis „*Instrumentia fundationi*“, který odkazuje na hraběnkčinu zbožnou iniciativu založení poutního kostela ve Sloupě. Stavba probíhala v letech 1751–1754 a obraz tedy mohl vzniknout přibližně v tomto období nebo bezprostředně poté. V jeho levém horním rohu se nachází zmenšená podoba vybudovaného kostela, na který žena ukazuje nepřírozeň protaženou pravou rukou s roztaženými ohnutými stíhlými prsty. Vzhledem

32 O nepřerušovaných kontaktech Hoffa s rodinou Roggendorfů, respektive s Karolinou z Roggendorfu, rozenou Pálffy Erdödy, nasvědčuje také kvitance na 2 000 zlatých s šestiprocentním půlročním úrokem, vystavená v roce 1747.

33 Na velice neuspokojivém stavu malby se kromě stárání a vlhka podepsaly pozdější nekvalitní přemalby. Zpod loupajícího se zahnědlého laku s hustou sítí krakel a tmavých vrstev vystupuje původní malba.

k neuspokojivému stavu díla bude snad při zodpovězení otázky, zda lze Heinricha Hoffa považovat za jeho autora, nápomocen teprve restaurátorský zásah.

Ačkoli Heinrich Herwig Hoff nepatří ke známým malířům a s jeho jménem se prakticky v žádném přehledu dějin barokního umění na Moravě nelze setkat, neměl by být zcela opomenut. Hoff po sobě zanechal několik obrazů, jejichž umělecká úroveň sice nedosahuje kvalit prací jiných známějších a významnějších autorů, jedná se ovšem o díla, která se dodnes dochovala a stále zdobí interiéry kostelů, pro než byla vytvořena. Nakonec nelze také pominout Hoffův podíl na utváření brněnského bratrstva a především jeho primát při uspořádání obrazové loterie v Brně a možná i na celé Moravě.

SEZNAM PŘÍLOH

- B40** Castrum doloris císařovny
Magdaleny Eleonory
Theresie Habsburské v Brně.
Sig. Wenceslaus Gutwein.
Vyobrazení převzato z: KRSEK,
Ivo — KUDĚLKA, Zdeněk —
STEHLÍK, Miloš — VÁLKA, Josef:
Umění baroka na Moravě a ve Slezsku,
Praha 1996, s. 35.
- B41** Zavraždění sv. Václava. Signováno:
Heinrich Hoff in:[venit] et pinx:[it]
1742. Umístěno v kostele sv. Václava
v Hustopečích u Brna. Foto archiv
autora.
- B42** Zavraždění sv. Václava.
Nesignováno. Boční oltář kostela
Všech svatých v Rájci nad Svitavou.
Foto archiv autora.
- B43** Křest Krista. Nesignováno. Hlavní
oltář kostela sv. Jana Křtitele
v Doubravici nad Svitavou. Foto
archiv autora.
- B44** Stětí sv. Barbory. Nesignováno.
Boční oltář kotela sv. Jana Křtitele
v Doubravici nad Svitavou. Foto
archiv autora.
- B45** Anděl Ochránce. Nesignováno.
Boční oltář kotela sv. Jana Křtitele
v Doubravici nad Svitavou. Foto
archiv autora.
- B46** Portrét Karolíny hraběnky
z Roggendorfu. Nesignováno.
SZ zámek Rájec nad Svitavou. Foto
archiv autora.

HELENA BOČKOVÁ

**BRNO A „JEHO“ LIDOVÁ KULTURA — FIKCE
NEBO SKUTEČNOST?**

Abstrakt: The author analyses the question whether Brno as a city had its own folk culture. She traces selected subcultures between the tradition and modernity, analyses rural and urban cultural marks and the infiltration of the local traditions among newcomers, workers and burghers. Local subcultures and cultural stereotypes connected to them were sources for strong local identities. In Brno, the folk culture, its modifications and folklore formed a part of the cultural identity of the city.

Keywords: folk culture, folklore, tradition, modernity, urbanisation, urbanism, place memory, subcultures, local identity, Brno, ethnological research.

Ve střední Evropě se lidová kultura spojuje s rurálním prostředím, s rolníky.¹ Ve druhé polovině 20. století etnologové rozšířili studium lidové kultury o problematiku malého, agrárního města² a také na studium každodennosti. Ovšem lze hovořit o lidové kultuře v Brně, které se na přelomu 19. a 20. století zařadilo do kategorie velkoměst?

Současná antropologická klasifikace rozlišuje společnosti předzemědělské, tradiční (agrární) a moderní průmyslové (industriální).³ Jako součást modernizace se vymezuje urbanizace (industriální a postindustriální) v širokém smyslu slova — transformace sociálního a kulturního života, přechod od převážně agrární společnosti ke společnosti převážně městské; v Evropě se její počátky datují do poloviny 18. století (Anglie) a dnes se evropský subkontinent považuje za prakticky urbanizovaný.⁴ Zatímco tradiční společnosti se charakterizují stabilitou, moderní společnosti inovacemi a neustálým pohybem společenské struktury.⁵ Aspekty urbanizace — ekonomické, demografické, prostorové, kulturně-společenské studují příslušné vědní obory buď samostatně, nebo interdisciplinárně. Etnologie studuje urbanizaci jako poměšťování, jako transformační procesy adaptace, akulturace, asimilace. Je charakteristické, že svůj zájem soustřeďují na ten aspekt modernizace, který je jí nejbližší — na přistěhovalce z venkova,⁶ z nichž se v souvislosti s industrializací formovalo městské dělnictvo.⁷ Ovšem zmíněné sociokulturní procesy etnologie interpretuje ne jako prosté přetrvávání a postupné opouštění jedné kultury a přijímání druhé. Na příkladu etnických migrací a etnických minorit bylo zjištěno, že v procesu změn se migranti v novém domově stávají tvůrci a nositeli subkultury, nově vytvořených kulturních projevů a hodnot, specifických jen pro příslušnou skupinu. Prostřednictvím subkultury jako pomezího produktu participují na dvou kulturách — starého i nového prostředí.⁸ Tato subkultura je badatelsky nejpozoruhodnější. Ovšem město

- 1 BURKE, Peter: *Lidová kultura v raně novověké Evropě*. Praha 2005, s. 46–47; HUBINGER, Václav: *K vymezení a užití termínu lid v etnografii*. Český lid 77, 1990, s. 44.
- 2 NIEDERMÜLLER, Peter: *Mestská kultúra — ľudová kultúra*. Slovenský národopis 35, 1987, s. 469; *Venkovské město 1–2*. Ed. Václav Frolec. Brno 1986–1987; *Město: prostor — lidé — slavnosti*. Ed. Václav Frolec. Uherské Hradiště 1990.
- 3 Z aspektu funkce vědění je studoval Ernest Gellner, který se zabýval problematikou modernit, vznikem moderních vědecko-průmyslových společností a vymezením agrárních společností vůči nim. Srov. GELLNER, Ernest: *Nacionalismus*. Brno 2003, s. 29–52.
- 4 HORSKÁ, Pavla — MAUR, Eduard — MUSIL, Jiří: *Žrod velkoměsta. Urbanizace českých zemí a Evropa*. Praha — Litomyšl 2002, s. 8, 15.
- 5 Tamtéž, s. 24–25.
- 6 POPELKOVÁ, Katarína: *Urbánna etnológia — východiská a trendy*. Etnologické rozpravy 1995, č. 2, s. 134.
- 7 FOJTÍK, Karel: *Problémy a metody národopisného výzkumu průmyslového města a oblasti*. Slovenský národopis 13, 1965, s. 413–424; LUTHER, Daniel: *Výskumy mesta a formovanie urbánnej etnológie na Slovensku*. Etnologické rozpravy 1995, č. 2, s. 8.
- 8 BOTÍK, Ján: *Etnokultúrne procesy v podmienkach etnického rozdelenia*. Slovenský národopis 43, 1995, s. 438–439; týž: *Etnická história Slovenska. K problematike etnicity, etnickej identity, multietnického Slovenska a zahraničných Slovákov*. Bratislava 2007, s. 15.

má i společné, integrační aspekty, ať již z pohledu geografického, společenského nebo kulturního; z nich se etnolog zajímá hlavně o neformální skupiny, které fungují na základě bezprostřední komunikace — osobních, sousedských, přátelských, příbuzenských vztahů.⁹

Projevy lidové a každodenní kultury náležejí k jevům dlouhého trvání, *longue durée*.¹⁰ Proto k jejich identifikačním znakům nepatří datace.

Badatel, který se zabývá Brnem v moderní a postmoderní době,¹¹ řeší problém měnícího se dobového vymezení města a výběru určujícího kritéria či kritérií. Od konce 18. století docházelo v Brně k proměnám geografické, ekonomické, společenské a kulturní struktury města a k proměnám jeho identity a paměti. Nejprve se do města začleňovaly nejbližší osady, později i okolní vesnice, hospodářsky, sídelně, administrativně, sociálně, kulturně. A s tím se proměňoval i obklopující prstenec „předměstských vesnic“, vtahovaných do úzkých vztahů s městem. Předmětem tohoto příspěvku je Brno v dnešních hranicích.

PAMĚŤ LIDOVÉ KULTURY BRNA V PRAMENECH

Pro etnologii je základní heuristickou metodou empirický terénní výzkum. Terénní výzkumy a dokumentace lidové a každodenní kultury v Brně a v jeho dobovém vesnickém okolí se datují od druhého desetiletí 19. století a pokračují dodnes. Sama jsem se na nich od 80. let 20. století podílela, a měla bych tedy citovat své respondenty. Ovšem jako brněnská rodačka postižená profesionální deformací jsem sbírala a třídila také informace z mnoha dalších, více či méně formalizovaných rozhovorů a zúčastněných pozorování včetně zděděné zkušenosti, protože mí předci přišli do Brna v roce 1923. Jsem tedy zčásti sama sobě informátorem a můj výzkum je svým způsobem dlouhodobý, stacionární.

Také pomocných písemných pramenů k nejružnějším etnologickým tématům Brna už bylo využito poměrně hodně, ať už se jedná o písemné pozůstalosti (korespondence, rukopisy), literární prameny (memoáry, publicistika, vlastivědná a krásná literatura, odborná neetnologická literatura) nebo prameny institucionální provenience vzešlé z činnosti spolků, městských a obecních úřadů apod. Jde o zdroje, které poskytují kvalitativní a výjimečně i kvantitativní údaje (sčítací operáty). Z nich část vznikla proto, aby uchovala paměť, a další tento cíl nesledovaly; mají proto rozdílnou vypovídací hodnotu. Mnohé poskytují jen střípky informací a teprve jejich opakování a skládání vytváří alespoň torzovitý obraz, respektive materiál pro etnologické interpretace předrecentní a recentní doby. Proto, a také s ohledem na

9 NIEDERMÜLLER, P.: *Městská kultura*, s. 475–476.

10 Tento pojem poprvé použil francouzský historik Fernand Braudel roku 1958. Viz BURKE, P.: *Francouzská revoluce v dějepisectví. Škola Annales (1829–1989)*. Praha 2004, s. 40.

11 O termínech moderní a postmoderní doba více MAREK, Jaroslav: *Česká moderní společnost*. Praha 1998, s. 8–9.

rozsah příspěvku, je uvádím jen u konkrétních citací v textu. Nejde mi o nějaká samostatná etnologická brunensia, spíše o etnologický komentář k dějinám Brna posledních dvou a půl století.

Samotné město Brno mělo do poloviny 18. století podobu středověkého města-pevnosti; ještě v roce 1753 Marie Terezie potvrdila zákaz stavění vně hradeb do vzdálenosti přibližně 350 m. Za tímto pevnostním pásem obklopovala město menší rurální sídla zejména podél výpadových cest. Z nich některá byla starší než Brno, další vznikla ve vrcholném středověku a nejmladší až v 18. století. Za přízemními domky se táhly pásy zahrad a polí. Ovšem nebyly to vesnice v pravém slova smyslu. Převažovalo zahradnické obdělávání půdy a tamní početní zahradníci, hlavně z Dornychu, Trnité, Nových Sadů, Křídlovic, Vídeňky a Hlinek svými produkty zásobovali město.¹²

V tomto prostředí, na Velké Nové ulici,¹³ byla roku 1764 založena manufaktura na jemná sukna a u ní Červená ulička — „Šmálka“,¹⁴ první dělnická kolonie v tehdejší Rakousku, kterou etnologicky zdokumentoval a interpretoval Karel Fojtík.¹⁵ Během několika desetiletí se Brno změnilo v největší středisko manufakturní a pak tovární výroby v tehdejší Rakousku. Historikové uvádějí, že počátkem 19. století pracovalo v brněnských koncentrovaných manufakturách kolem jedenácti tisíc osob (!), hlavně přadláků,¹⁶ a v roce 1841 bylo jen textilních dělníků osmnáct tisíc. Brno dostalo přívlastky „stokomínové“ a „rakouský Manchester“. Bylo prvním a do 30. let 19. století, kdy je předstihla Praha, i největším městským centrem průmyslového dělnictva v českých zemích i v celém tehdejší Rakousku.¹⁷ Protože ve městě v hradbách nebylo místo, stavěly se manufaktury a později továrny za hradbami, ve starých i nově vznikajících předměstských osadách a ulicích,¹⁸ kde se nabízely i možnosti vodního pohonu. V těchto továrnách našli zaměstnání místní obyvatelé a lidé ze vzdálenějšího vesnického okolí. Ti zpočátku přes týden přespávali v dílnách a později se za prací stěhovali. Jen v letech 1797–1824 přibýlo na předměstích přibližně 10 000 obyvatel, zatímco uvnitř hradeb ve stejné době pouze asi 2 500.¹⁹ S rozvojem průmyslu předměstí nejen rostla, ale současně se i měnila — na dělnické čtvrtě. Prodělala ohromný demografický rozvoj, stavební

12 Zvláště dlouho se zahradníci udrželi v Nových Sadech (Novosady), kde jich ještě v roce 1843 žilo osmdesát. Viz *Dějiny města Brna 1*. Red. Jaroslav Dřímál, Václav Peša. Brno 1969, s. 205.

13 Dnešní Lidická ulice.

14 V letech 1780–1786. V Brně byla postavena asi desítka továrních dělnických kolonií, a to již na přelomu 18. a 19. století.

15 FOJTÍK, K.: *Příspěvek k poznání způsobu života dělnické třídy v Brně v druhé polovině XVIII. a první polovině XIX. století*. Český lid 40, 1953, s. 58–65, 224–226; též: *Tři typy dělnických obydlí v Brně. Od nejstarší kolonie k nouzovým sídlům*. Brno v minulosti a dnes (dále jen BMD) 1, 1959, s. 23–40.

16 MAINUŠ, František: *Vlnářství a bavlnářství na Moravě a ve Slezsku v XVIII. století*. Praha 1960, s. 135–136.

17 KÁRNÍKOVÁ, Ludmila: *Vývoj obyvatelstva v českých zemích 1754–1914*. Praha 1965, s. 46, 149.

18 KUČA, Karel: *Brno. Vývoj města, předměstí a připojených vesnic*. Praha 2000, s. 82–83, 87.

19 *Dějiny města Brna 1*, s. 198.

boom, proletarizovala se a definitivně ztratila svůj dřívější vesnický ráz. Na místě přízemních dělnických domků se od poloviny 19. století začaly stavět soukromé vícepatrové pavlačové činžovní domy, určené k pronajímání bytů.²⁰ „*Ulice, v níž stojí náš činžovní dům, připomínala ještě ve 20. letech minulého [19.] století svým vzezřením spíše vesnici. Stály tu nízké domy, hledící malými okny do prašné ulice, se střechami krytými většinou šindelem, se širokými komíny, postavenými nad otevřenými ohništi černých kuchyní. Za domky se táhly rozsáhlé ovocné zahrady a vinice, dále za nimi se prostírala pole. Výtěžek svých vinohradů prodávali obyvatelé ulice ‚z pořádky‘ měšťanům přicházejícím sem na výlet.*“²¹ Ohromná poptávka dělníků po bydlení zdražovala nájemné; byty bývaly přelidněné²² a hygienicky nevyhovující. Život v pavlačových domech měl ale neopakovatelný kolorit, k němuž patřily pavlačové besedy, účast na pohřbech, oslavách jmenin apod., tedy aspekty sousedství, kterými přistěhovalci nahradili vesnické sousedské vztahy. Tuto dobovou subkulturu — život dělníků v pavlačových domech — prezentuje práce *Dům na předměstí. Etnografická studie o životě obyvatel činžovního domu v Brně*.²³ Ve zmíněných předměstích žila také pověstná brněnská „plotna“, další subkultura s vlastním argotem a svérázným způsobem života na pokraji zákona. „*A já v Brně rozené, Panodraté pokřtěné, já nebudu přece fachčít, nač se já měl jen flágčít?*“²⁴ Zbytky argotu brněnské plotny jsou dodnes živé mezi rodilými Brňany.

Jedním z aspektů urbanizace a modernizace Brna bylo masivní přistěhovalectví z venkova, hlavně z Dražanské vrchoviny, z východní části Českomoravské vrchoviny a ze střední Moravy.²⁵ Tam dobový populační růst vedl k sociální pauperizaci stále vyššího podílu vesnického obyvatelstva (bezzemci, nádeníci). Právě z těchto populačních sociálních přebytků se rekrutovali migranti, kteří se stěhovali za obživou, za prací do průmyslu, do města. „*Horák přivandrovalé*“ byl na Brněnsku synonymem chudáka.²⁶ I to byl důvod, proč se přistěhovalci snažili v Brně zbavovat znaků svého venkovského regionálního původu. Brzy odkládali svůj kroj²⁷ a přizpůsobovali

20 V činžovních domech bydleli vedle početných dělníků i drobní živnostníci, úředníci a v nejlepším bytě majitel domu. Podnájemníky bývali dělníci a dělnice, studenti a svobodné úřednice, hlavně jednotlivci — na rozdíl od předměstských dělnických domků, ve kterých mnohdy bydlely s rodinou vlastníka v nájmu celé rodiny.

21 FOJTÍK, K.: *Dům na předměstí. Etnografická studie o životě obyvatel činžovního domu v Brně*. BMD 5, 1963, s. 50.

22 Podnájemníci umožňovali platit činži.

23 FOJTÍK, K.: *Dům*, s. 45–68. Počátkem 20. století bylo již toto bydlení na lepší úrovni (nepublikované výzkumy autorky).

24 A já v Brně rozený, Ponávkou křtěný, já přece nebudu pracovat, nač bych měl jen dřít? Viz ŠVÁBENSKÝ, J.: *Ž předválečné poesie brněnské plotny*. Hantýrka 4, 1935, s. 30.

25 Srov. *Neue Folge österreichische Statistik. Die Ergebnisse der Volkszählung I*, 1. Wien 1912. Materiál vyhodnotila SOBOTKOVÁ, Milada: *Brno koncem 19. a počátkem 20. století*. Diplomová práce, Filozofická fakulta Masarykovy univerzity. Brno 1974, s. 19–42. Srov. *Dějiny města Brna 2*. Red. Jaroslav Dřímál, Václav Peša. Brno 1973, s. 29.

26 TĚSNOHLÍDEK, Rudolf: *Kolonia Kutejsk: kronika z brněnského předměstí*. Brno 1922, s. 48.

27 LUDVÍKOVÁ, Miroslava: *Domov na předměstí*. Brno 1980, nestr.

se městskému a předměstskému způsobu života. Ženy se například musely naučit hospodařit s hotovými penězi. Ne náhodou se ve večerní lidové škole pro dělnice a služky učilo účtování dělnické rodiny, rozpočet, zač je jednoduchá výbava prádla, ceny potravin, náklady na denní stravu apod.²⁸ Usídlení ve městě a práce v továrně znamenaly pro přistěhovalce z venkova zlepšení životní úrovně.

Tito venkovští přistěhovalci se usazovali hlavně v předměstích a pak i v předměstských vesnicích. V Brně měla v 19. století domovskou příslušnost menšina obyvatel; například roku 1869 jen 42 % a roku 1900 dokonce pouhých 28 % (v Brně narozených bylo tehdy 40 %).²⁹ Brno se svým nejbližším zázemím bylo nejstarším přistěhovaleckým centrem v českých zemích³⁰ a příliv vesnického obyvatelstva na Brněnsko pokračoval i ve druhé polovině 19. a počátkem 20. století.³¹

Urbanizace se postupně šířila do prstence starých zemědělských obcí, který obklopoval historické město v hradbách a jeho nová průmyslová předměstí. Tyto vesnice se od počátku 19. století začaly odlišovat od vzdálenějších venkovských obcí a stále těsněji se připoutávaly k městu. Jasně se vymezily ve druhé polovině 19. století, kdy se pro město staly zdrojem pracovní síly a převzaly úkol každodenního zásobování potravinami. V těchto vesnicích přibývalo dělníků — původem z místních rolnických rodin i přistěhovalců z venkova. Ti, spolu s dospělými svobodnými mladými muži a ženami, chodili denně pěšky do města pracovat do továrny. Doma měli malé hospodářství, o které se starala žena „v domácnosti“. Po zrušení poddanství roku 1848 se v těchto obcích začala masově parcelovat půda pro dělnickou domkářskou řadovou zástavbu, která od poslední čtvrtiny 19. století formovala novodobou vnější podobu těchto sídel. Tato výstavba pokračovala ještě po první světové válce a v nemálo brněnských ulicích se zachovala dodnes. Pořízení vlastního domku v předměstské lokalitě bylo pro brněnské dělníky cílem jejich snažení, přestože znamenalo dlouhodobé zadlužení rodiny. V dělnickém prostředí nebylo obvyklé bydlení rodičů s vdanými a ženatými dětmi, naopak mladá rodina si zajišťovala vlastní bydlení — nájmem bytu, podnájmem nebo postavením vlastního domku v předměstské lokalitě. V těch skládaly dělnické domky dlouhé uliční řady na pohled zvláštního vesnického koloritu.³² Jsou příkladem subkultury mezi tradicí a modernitou. Vedle okrajových částí Brna se postupně uplatnily i na vesnicích širšího Brněnska.

28 Bočková, Helena: *Kulturně vzdělávací činnost Vesny a její vliv na široké vrstvy obyvatelstva Brna*. Zpravodaj koordinované sítě vědeckých informací pro etnografii a folkloristiku 1989, č. 2, s. 238.

29 *Dějiny města Brna* 2, s. 23, 29.

30 Kárníková, L.: *Vývoj*.

31 *Dějiny města Brna* 2, s. 22, 27–29, 64; Slavík, František Augustin: *Vlastivěda moravská, Díl 2, [část] 1, Brněnský okres*. Brno 1897, s. 43–45.

32 Domek měl standardizovanou podobu, která ovšem nevylučovala variabilitu. Charakteristickými znaky byla okapová orientace vůči ulici, úzká parcela (6–7 m), přímo z ulice přístupná chodba, po jejíž jedné straně byly pokoje s okny do ulice a kuchyně obrácená oknem do dvorku za obydlím (nepublikované výzkumy autorky).

V některých předměstských vesnických lokalitách byly zakládány i průmyslové podniky. Rychle se zvyšoval počet jejich obyvatel. „V posledních letech bourají se v Brně staré domy a na jejich místě staví se nové s velkými byty. Následkem toho jest, že dělnictvo nenalézá v Brně bytů za přiměřenou cenu a stěhuje se vždy více do okolních obcí venkovských, jejichž obyvatelstvo nepoměrně vzrůstá. Obec Židenice, která měla v roce 1900 na 8 916 obyvatelů, čítá nyní [1910] na 15 000 obyvatelů.“³³ V několika předměstských obcích přesáhl v roce 1910 počet obyvatel deset tisíc. Židenice a Husovice tehdy patřily k největším vesnicím na Moravě. „Žideničák“ a „Husovčák“ či „Husovičák“ byli v Brně téměř synonymem dělníka. V roce 1920 husovický místní výbor píše: „*Město Husovice*“³⁴ *jest dělnickou kolonií, obydlené dělnictvem a středními stavby.*“³⁵ Královo Pole, od roku 1844 městys, bylo roku 1905 povýšeno na město. Pořádalo vlastní trhy, jako první bylo spojeno s městem pouliční dráhou (od roku 1869!), v roce 1890 byla na jeho katastru založena strojírenská továrna, brzy jedna z nejvýznamnějších strojíren Brněnska.³⁶ V Králově Poli se konaly koncem 19. a počátkem 20. století významné české národní a dělnické veřejné akce, které nebylo možné uskutečnit v městě Brně (manifestace za zřízení české univerzity v Brně, oslavy 100. výročí narození Františka Palackého roku 1898, demonstrace za všeobecné hlasovací volební právo roku 1905, sokolský slet roku 1914).

V předměstských sídlech vesnického původu, řádově se stovkami až tisíci obyvatel,³⁷ se do počátku 20. století snížil počet hospodařících rolníků relativně i absolutně; podle archivních a dalších pramenů se pohyboval v těchto obcích v řádu jedné až dvou desítek. Například v Židenicích bylo rolnických usedlostí devatenáct (roku 1914), v Husovicích dvanáct, v Kohoutovicích sedm (obě roku 1921), v Černovicích osmnáct (roku 1928).³⁸ V některých rolnických rodinách pracovali v hospodářství jen manželé, zatímco jejich zletilé děti byly zaměstnané jinde: v Kohoutovicích to byl roku 1910 případ tří z deseti rolnických usedlostí a o jedenáct let později tří ze sedmi; tamní selští synové byli kovářskými, stolařskými, či kloboučnickými pomocníky, stavitelskými kreslíči, dcery továrními dělnicemi.³⁹ V brněnských poměrech výjimečná situace byla v Komíně, kde se ještě v roce 1921 provozovalo rolnické

33 Archiv města Brna (dále jen AMB), fond A 30 Obec Židenice (dále jen fond A 30), inv. č. 150, kart. 2, Školství — sociální záležitosti (podpory stravování) 1906–1934.

34 Husovice získaly statut města v roce 1912 a v roce 1919 se staly součástí Velkého Brna.

35 AMB, fond A 1/30 Archiv města Brna — Prezídium městské rady pro Velké Brno 1918–1925 (dále jen fond A 1/30), inv. č. 64, kart. 3, Stavba nouzových obydlí v připojených obcích 1920–1921.

36 Více CIBULKA, Pavel: *Královo Pole — život po boku moravské metropole*. In: Občanské elity a obecní samospráva 1848–1948. Eds. Lukáš Fasora, Jiří Hanuš, Jiří Malíř. Brno 2006, s. 271–283.

37 *Retrospektivní lexikon obcí Československé socialistické republiky 1850–1970 I*, 2. Praha 1978, s. 690–691.

38 AMB, fond A 1/58 Archiv města Brna — Sčítání lidu 1921 (dále jen fond A 1/58), Kohoutovice; AMB, fond A 13 Město Husovice (dále jen fond A 13), inv. č. 20, Zápisy o schůzích hospodářské rady 16. 3. 1920–15. 11. 1921, protokol schůze hospodářské rady v Husovicích 8. 3. 1921; Slavík, F. A.: *Brněnský okres*.

39 AMB, fond A 1/3 Archiv města Brna — Sběrka rukopisů a úředních knih (dále jen fond A 1/3), rkp. č. 3286, Sčítání lidu z roku 1910, Kohoutovice; AMB, fond A 1/58, Kohoutovice.

hospodaření v každém čtvrtém stavení a každé páté domácnosti a dohromady tam bylo osmdesát rolníků.⁴⁰

Roku 1920 zastupitelé Žabovřesk o své lokalitě napsali: „[...] *sousedíme těsně s Brnem a celý život náš soukromý i veřejný soustřeďuje se ve vnitřním Brně, kde pracuje úřednictvo a dělnictvo, jež tvoří devět desetin žabovřeského obyvatelstva. [...] Obyvatelstvo obce žabovřeské, až na nepatrnou část starousedlíků, sestává z úředníků, zřízenců a dělníků, kteří pracují vesměs v brněnských podnicích.*“⁴¹ Zcela jinou vzpomínku na Žabovřesky si uchoval v paměti Jan Zrzavý: „*Na podzim roku 1905 tedy začala moje brněnská epizoda. Bydlil jsem v Žabovřeskách, to byla dosud vesnice, chalupy malované, s modrým pruhem dole, doškové střechy. Do Brna jsem chodil pěknou cestou mezi poli. O nedělích bývaly před hospodou muziky. Holky se vzaly kolem pasu, tančily v kruhu a zpívaly.*“⁴² Protiřečící si obrazy okrajových sídel Brna odrážejí akcenty autorů a různé účely, ke kterým vyjádření sloužila. Protikladné prezentace měly reálný základ. V předměstských obcích připomínaly dlouho vesnici jejich nejstarší části, historická selská jádra, a také modifikované prvky tradičního způsobu života. Například v Husovicích „*za pastýře ustanoven byl Jan Sychra, dělník z čís. 66, který dnem 13. května 1889 započítá i vybírati smí za pasení, jak následuje: z krávy 1 zl., z kozy 1 zl., z kusu vepřového dobytka 60 kr., z kůzlete 50 kr.; za tuto odměnu jest povinnen pásiti do sv. Václava. Žádný zdejší majitel dobytka nesmí sám pásiti.*“⁴³

Rytmus všedního dne určovalo v předměstských obcích zaměstnání obyvatel, a to bylo převážně dělnické, městské, urbánní. V tom smyslu například hovoří usnesení obecní rady Husovic z 30. června 1910: „*K výměru c. k. okres. hejtmanství [...] uzavírání obchodů o 7. hodině večer jest vzhledem na velký počet dělnického lidu, který teprve k 7. hodině večer se z brněnských továren domů vrací, absolutně nemožným.*“⁴⁴ Podobný obraz předkládal i Rudolf Těsnohlídek, který si před první světovou válkou všímal méně idylických částí předměstských obcí: „*Řada vlhkých domků táhla se podél poboční strouhy, vroubené stromořadím jasanů. Z domů číselna chudoba a plíseň. [...] k večeru [...] V nízkých krámcích hořela zarudle světla, všady bylo plno, na zápražích stály ženské a vykládaly, některá postavila putnu s vodou, sem tam se trochu hádaly a nejživěji bylo před obchodem koňského řezníka. [...] Nesčetně dětí pobíhalo ulicí. Byly bosé, otrhané, v křiklavých špinavých hadrech. Kluci hráli o kuličky do důlku, děvčata chovala umouněné panny a ušmourané mladší bratry a sestry.*“⁴⁵

40 Tamtéž, Komín. Srov. Bočková, H.: *Formování národopisné struktury Velkého Brna*. In: *Národopisné studie o Brně*. Ed. Marta Toncrová. Brno 1990, s. 13.

41 AMB, fond A 29 Obec Žabovřesky (dále jen fond A 29), inv. č. 47, kart. 1, Připojení Žabovřesk k Brnu, utvoření poradního sboru a přímé podřízení městské radě Velkého Brna 1918–1920.

42 *Jan Zrzavý vzpomíná na domov, dětství a mladá léta*. Eds. Dagmar Maxová, Vladimír Fiala. Praha 1971, s. 42.

43 AMB, fond A 13, inv. č. 2, Zápisy o schůzích obecního výboru 1878–1889, Protokol sezení obecního výboru dne 7. května 1889.

44 Tamtéž, inv. č. 11, Zápisy o schůzích obecní rady 1909–3. 8. 1910, Protokol sezení obecní rady 30. 6. 1910.

45 TĚSNOHLÍDEK, R.: *Kolonia*, s. 76.

V obecném povědomí se podíl rolníků přeceňoval — v samotných lokálních společenstvích i z pohledu městského obyvatelstva. V Brně měl obraz o rolnických předměstích povahu kulturního stereotypu — autostereotypu a heterostereotypu.⁴⁶ Vznikl z porovnávání „my a oni“, z přeceňování jinakosti a ze zevšeobecňování odlišných jednotlivostí a jako každý stereotyp byl dlouhodobý a odolný vůči změnám.⁴⁷ Tezi o „uchování zemědělského charakteru“ předměstských obcí převzala i historická odborná literatura.⁴⁸

Proces přechodu od tradiční k moderní společnosti byl jednosměrný a nevratný. V jeho rámci vznikla v brněnských předměstských obcích subkultura se všemi znaky svébytnosti a současně s prvky agrární a urbánní společnosti. Modernita se prosazovala kvantitativními znaky, zároveň ale rolníci, i když nepočtení, si uchovávali prestižní postavení v lokální společnosti. Každodenní kulturu v předměstských obcích nelze označit ani jako rolnickou, ani jako dělnickou. Kvalitativně zůstávala v mnohém svázaná s tradicí rolnické kultury, která byla stále normou a vzorem ostatním obyvatelům. Karel Höger, který se roku 1909 narodil ve velmi chudé rodině v Králově Poli, vzpomínal na vánoce svého dětství: „*I u nás se házel střevíc přes hlavu, tráslo se stromy a nosila se jim výslužka, aby napřesrok dobře rodily.*“⁴⁹ Důležité bylo, že lokální subkultura a s ní spojené kulturní stereotypy byly zdrojem lokální identity, identifikace jednotlivce s lokální skupinou a jejími hodnotami. Podle Lucie Uhlíkové znamená identita klíčový prvek a podmínku života a existence jedince ve společnosti.⁵⁰

Obyvatelstvo předměstských obcí bylo v každodenním kontaktu s městem. Ani předměstské rolnické rodiny nežily izolovaně. „*Ráno [...] na Kiosku*⁵¹ [...] *hrkaly i prvé mlékařské vozy, kterých přibývalo. Většinou venkovské vozíky s konvemi, s jedním koníkem, ale i malé vozíčky tažené jedním nebo dvěma mohutnými mlékařskými psy, často vedly je krojované statné líšeňské panímámy. Povožů pak přibývalo — zelináři, vápeníci, [...] hospodyně s kabelami a košíky směřovaly k trhu — drůbežímu na Dominikánském náměstí a na Želný trh.*“⁵²

Mezi historickým jádrem města, připojenými předměstími, předměstskými vesnicemi a okolním venkovem existovaly mnohotvárné vztahy a vazby. Ze širšího venkovského okolí pocházeli přistěhovalci a služby. Právě služby seznamovaly s lidovou kulturou děti v měšťanských rodinách. Například dcera brněnského českého podnikatele Roberta Bartelmuse ve svých pamětech vzpomíná, jak na závěr

46 O pojmech více UHLÍKOVÁ, Lucie: *Několik poznámek ke vzniku a zániku etnických stereotypů*. In: *Etnické stereotypy z pohledu různých vědních oborů*. Eds. Marta Toncrová, Lucie Uhlíková. Brno 2001, s. 49–54.

47 Více KREKOVICOVÁ, Eva: *Mezi autoobrazem a heteroobrazem*. In: *Etnické stereotypy z pohledu různých vědních oborů*. Eds. Marta Toncrová, Lucie Uhlíková. Brno 2001, s. 17–20.

48 Například *Dějiny města Brna* 2, s. 283.

49 HÖGER, Karel: *Ž hercova zápisníku*. Praha 1983, s. 15.

50 Uhlíková, L.: *Několik poznámek*, s. 54.

51 Uliční strana dnešního Moravského náměstí vymezená Lidickou a Kounicovou ulicí.

52 LAUTEREROVÁ, Milada: *Vzpomínky*. Brno s. d. V soukromém majetku.

Štědrého večera — po štědrovečerní večeři, nadílce u vánočního stromu v salónu a přehrání a přezpívání všeho, co děti pro vánoce nastudovaly — „*podával se čaj s vánočkou, pak jablka a ořechy (koleda se jim říkalo). Hádali jsme dle toho, jaký byl ořech a napříč rozkrojené jablko, budeme-li do příštích vánoc zdraví, pouštěli jsme skořápky s hořícími svíčkami po vodě v umyvadle, házely pantoflem přes hlavu, snažily jsme se vyluštit začáteční písmeno křestního jména svého budoucího ženicha, lily jsme vosk nebo olovo ap. Tyto zvyky prováděly obyčejně s námi slůžky.*“⁵³

Z předměstských obcí se chodilo za prací do továren a do historického centra prodávat na trh i po domech a později také do českého divadla. Naopak měšťané chodili do předměstských obcí na výlety, letní slavnosti (Kolaschenfest v Komárově, Koksclhfest v Modřicích), národní slavnosti (české se konaly zvláště U Antoníčka v Králově Poli, Pod Ořechy v Cacovicích), na poutě (do Černovic, Vranova, Tuřan, Křtin), pod „víšky“⁵⁴ (do Obřan), jezdili na letní byty (do Králova Pole, České). Město zprostředkovávalo svému okolí novoty.

Urbanizaci v brněnském prostoru urychlily dvě administrativně-správní reorganizace, z nichž zejména první neměla ve své době v českých zemích obdobu. Brno přestalo být opevněným městem roku 1852, ale už v roce 1850 bylo k městu administrativně připojeno osmadvacet okolních předměstí.⁵⁵ Katastr města se zvětšil třináctkrát. V archivních pramenech té doby byly připojené části označované jako „předměstí“, „předměstské ulice“ a historické jádro města jako „vnitřní Brno“.⁵⁶ Nové správní uspořádání respektovalo specifičnost historického jádra, naopak pro připojené předměstské osady znamenal rok 1850 definitivní konec samostatného vývoje. V dalších městech v českých zemích zůstávala sídliště srovnatelná se starými brněnskými předměstími mimo administrativně-správní rámec měst až do 20. let 20. století. K obdobnému připojení jako v Brně došlo v té době v předních evropských velkoměstech, například v Paříži. Brno byla vzorem Vídeň, ke které bylo ve stejném roce jako v Brně připojeno třicet čtyři předměstských obcí.⁵⁷

K dalšímu velkému administrativně-správnímu rozšíření města Brna došlo v roce 1919, kdy bylo k Brnu připojeno třiatdvacet předměstských obcí. O sloučení s Brnem usilovaly brněnské předměstské obce už dříve⁵⁸ a roku 1904 založily

53 *Paměti babičky Karly Fleischerové, rozené Bartelmusové I–II.* [Brno] 1944–1956. V soukromém majetku. Robert Bartelmus přišel do Brna roku 1887.

54 V posledním desetiletí 19. století zničil brněnské vinice révokaz. Upomíná na ně místní označení Vinohrady, dnes jméno panelového sídliště.

55 Byly to katastrální obce Švábka, Augustiniánské území, Malá a Velká Nová ulice, Červená ulice, Hráze, Příkop, Josefov, Dolní a Horní Cejl, Radlas, Zábrdovice, Kožená ulice, Náhon, Křenová, Olomoucká ulice, Dornych, Trnitá ulice, Petrská ulice, Novosady, Silniční ulice, Křídlovic, Jircháře, Pekařská ulice, Území sv. Anny, Křižovnické území s Úvozem, Staré Brno s Hlinkami, Polní a Vídeňská ulice.

56 AMB, fond A 1/25 Archiv města Brna — Presidiální spisovna z let 1831–1887, kart. 26–36, f. 195, 197, 200–206, 209, 213, 217, 234.

57 Více Bočková, H.: *Formování*, s. 10–12.

58 Cibulka, P.: *Královo Pole*, s. 282.

Spolek brněnských předměstí v čele s Královým Polem.⁵⁹ Den po vyhlášení Československé republiky, 29. října 1918, se tyto obce na schůzích obecních zastupitelstev manifestačně přihlásily ke sloučení s městem Brnem. „*Povinností nás všech nyní jest, abychom posílili český živel brněnský a vybudovali velké hlavní město Moravy, [...] k dnešnímu Brnu se 140 000 obyv. připojit všechna jeho dnešní předměstí se 70 000 obyvateli, [...] takže stvořeno bude pak velké české Brno.*“⁶⁰ Z českých obcí pouze obecní zastupitelstvo Komína, ovládané rolníky, se zpočátku vyslovilo proti připojení, což způsobilo v obci velké vření a sepsání petice.⁶¹ Reálně očekávané počestění města ukazuje, proč k administrativnímu sloučení s Brnem nemohlo dojít dříve, dokud byla správa města v německých rukou. Naopak v nové Československé republice se stalo připojení okolních obcí politicky aktuální ve městech s početným německým obyvatelstvem, a to s ohledem na obecní volby v červnu 1919, jak o tom vypovídají archivní prameny.⁶² Proto v Brně, Olomouci, Liberci a Českých Budějovicích ústřední vláda „tlačila“ na rychlé slučování.⁶³ Následně během první poloviny 20. let vznikla i Velká Praha (třicet osm připojených obcí), Moravská Ostrava a Plzeň.⁶⁴ Připojení v Brně nebylo provedeno do všech důsledků. Po zrušení obecních výborů byly v bývalých obcích zřízeny místní výbory, které v povědomí obyvatel i fakticky znamenaly jistou samosprávu, která definitivně zanikla až roku 1947.

Administrativní sloučení předměstských obcí s městem Brnem neznamenal sjednocení těchto sídel vzájemně; lokální identity připojením k městu nezanikly. Vytvoření Velkého Brna ale urychlilo jejich urbanizaci a prohloubilo rozdíly mezi nimi a okolním venkovem. Mimo jiné se začaly projevovat sociální důsledky ohromného demografického růstu. V tamních řadových domcích se stali běžným jevem nájemníci. Mnohačlenné rodiny si pronajímaly jednu obytnou místnost, nebo dvorovou komoru, přičemž pronajímatelé i nájemníci byli zpravidla tovární dělníci.⁶⁵ V roce 1920 (podle pokynu městského zastupitelstva) zjistila místní šetření v některých obcích Velkého Brna „osoby bez přístřeší“ — bezdomovce

59 MZA, fond B 26 Policejní ředitelství, Brno, kart. 2465, sg. 123, Spolek brněnských předměstí v Brně 1904–1921.

60 AMB, fond A 1/30, inv. č. 33, kart. 1, Iniciativa okolních obcí včetně Líšně pro připojení k Brnu, jednání s nimi a s různými úřady a experty a informace o připojování okolních obcí k jiným městům 1919.

61 Tamtéž; více Bočková, H.: *Formování*, s. 16–17.

62 AMB, fond A 1/26 Archiv města Brna — Presidiální spisovna (1868) 1888–1932, inv. č. 185, kart. 27, Petr Ehrenfeld, vládní komisař — důvěrný protokol od 21. 1. 1919 do 8. 5. 1920; tamtéž, fond A 1/30, inv. č. 33.

63 Národní shromáždění schválilo zákon o Velkém Brnu 16. dubna 1919. Podle tohoto zákona č. 213 o sloučení sousedních obcí s Brnem: „*Katastrální obce Juliánov, Židenice, Husovice, Maloměřice, Obrány, Královo Pole, Medlánky, Řečkovice, Žabovřesky, Komín, Kamenný Mlýn, Jundrov, Kohoutovice, Bohonice, Lískovec, Horní Heršpice, Komárov, Černovice, Slatina, Dolní Heršpice, Přízřenice, Vejvanovice a Tuřany s celým svým katastrálním obvodem slučují se se zemským hlavním městem Brnem, přestávají býti obcemi o sobě a tvoří jedinou obec, pro kterou platí obecní řád zemského hlavního města Brna.*“ AMB, fond A 29, inv. č. 47.

64 K Moravské Ostravě bylo připojeno šest a k Plzni čtyři obce.

65 Viz například AMB, fond A 1/3, rkp. č. 3286, Sčítání lidu z roku 1910, Kohoutovice.

(v Židenicích 120, v Žabovřeskách třicet, v Komárově dvacet) a téměř všude rodiny bez samostatného bytu (Židenice 500, Královo Pole 325, Tuřany sto, Husovice devadesát tři, Žabovřesky sedmdesát, Slatina a Komárov po patnácti, Kohoutovice jedenáct, Medlánky a Vejvanovice po deseti, Obrány osm, Lískovec šest rodin); tento problém neměly jen Řečkovice a Přízřenice.⁶⁶ Husovický místní výbor připojil dramatický popis situace: „Bytová nouze jest taková, že v jednom malém bytě bydlí až 4 rodiny a velká část lidí spává na půdách. Za obydlí lidská jsou používány skladiště, chlévy, [...] proto podepsaní žádají, aby při stavbě nouzových obydlí byl na obec Husovice brán hlavní zřetel.“⁶⁷ Z šetření tehdy nevyplynulo žádné řešení, městské zastupitelstvo konstatovalo, že uvažované nouzové domy ve sloučených obcích zatím nelze stavět, protože obce nemají finance a město také ne. Doporučilo pouze podporovat stavební ruch v obcích.⁶⁸ Nouzové kolonie vznikaly v Brně během 20. a 30. let 20. století. Oficiálně byly povolovány na několik let, ale reálně se staly trvalou součástí obrazu města. Z dostupných pramenů je jich v Brně známo dvaadvacet;⁶⁹ z nich osmnáct se nacházelo v bývalých předměstských obcích a jen čtyři ve starších částech města. Nejmenší čítaly jen několik málo domků a bud, největší měla 192 domků (v roce 1935).⁷⁰ Nouzové kolonie se staly další městskou subkulturou. Jejich společenství byla společensky a teritoriálně izolovaná, vnitřně soudržná, limitovaná sociální nejistotou a provizoriem; měla oslabené povědomí o tradičních normách.

PAMĚŤ MÍST V HOVOROVÉM DEFINOVÁNÍ MĚSTA

Prostorovou strukturu Brna vyjadřuje z pohledu urbanismu a v širokém významu městskosti nejlépe model koncentrických zón,⁷¹ v grafické podobě tři soustředěné kruhy: vnitřní kruh představuje historické město, mezikruh osady připojené roku 1850 a vnější kruh lokality připojené roku 1919 a později. Tyto tři kulturně-geografické zóny jsou současně zónami historicko-geografickými a dodnes zachovávají paměť na urbanizaci, poměšťování. Každá z nich má jiný původ, genezi a jiné charakteristiky kulturní, společenské (socioprofesní, etnické), demografické a ekonomické. V Brně se tato geografická, společenská a kulturní hlediska v jednotlivých zónách vzácně potkávají. I když žádná zóna nebyla a není homogenní, dlouho měla každá svou převažující charakteristiku. Takto vymezené zóny byly

66 Další obce na oběžníku nereagovaly. AMB, fond A 1/30, inv. č. 64.

67 Tamtéž.

68 Tamtéž.

69 Seznam ulic a náměstí, sadů, kolonií, úřadů a ústavů a zaniklé názvy ulic zemského hl. města Brna. Brno 1935; nepublikované výzkumy autorky z let 1986–1988.

70 Tamtéž.

71 JOHNSON, James H.: *Urban Geography. An Introductory Analysis*. Oxford — New York — Toronto — Sydney — Paris — Frankfurt 1981, s. 170–172; TOUŠEK, Václav — KUNC, Josef — VYSTOUPIL, Jiří a kolektiv: *Ekonomická a sociální geografie*. Plzeň 2008, s. 122–123.

východiskem i kolektivního etnologického výzkumu Brna v 80. letech 20. století, jehož výsledkem byla monografie *Město pod Špilberkem* (1993).

V písemných pramenech najdeme jen zřídka zmínky o paměti míst v hovorovém definování města.⁷² Heuristicky je k jeho zjišťování nejlépe vybavena etnologie svými metodami kvalitativního terénního výzkumu. V brněnské kolektivní paměti míst a prostorů nacházíme dodnes zachované výše vymezené zóny města i jejich artefakty. Co se týče první zóny, obyvatelé Brna stále mají povědomí o historickém městě, které si svou historickou podobu relativně uchovává i díky statusu městské památkové rezervace. V hovorové řeči se užívají obraty „jdu do města“, „jedu do města“. „Město“ je v paměti obyvatel dodnes vymezeno bývalým městem v hradbách se Špilberkem a fortifikačním pásmem kolem něj, který byl po zbouření hradeb proměněn po vzoru Vídně v novou okružní třídu s reprezentativními budovami. Takto je město chápáno nejméně od konce 19. století. Jeho vnitřní orientační body se označují v kolektivní paměti názvy význačných ulic a náměstí v hovorové podobě: „Masaryčka“, „Zelňák“,⁷³ „Maliňák“. „U Vojáka“ znamená u pomníku rudoarmějce na Moravském náměstí.⁷⁴ V individuální paměti se uchovala vzpomínka na to, že modelem k této soše rudoarmějce osvoboditele stál sochaři Vincenci Makovskému bulharský zahradník z Pisárek.⁷⁵ Tento pomník má místo i v populárních divadelních vyprávěních herce Miroslava Donutíla.⁷⁶ V první zóně se soustřeďovaly a soustřeďují úřady, kulturní zařízení a obchody, zde se konaly manifestace, odbývala korza a dnes se zde mladí lidé setkávají „Na Čáře“. „Čára“ je místo rozšířené pěší zóny České ulice u křižovatky s Joštovou. Toto místo setkávání si rychle osvojují od svých brněnských vrstevníků v neformální ústní komunikaci i studenti mimobrněnského původu. Jde o část prostoru bývalého českého korza,⁷⁷ a z toho důvodu lze v „Čáře“ spatřovat kontinuitu historické místní paměti. Takovéto „město“ je hodnotou, kterou mnohá dnešní velkoměsta ztratila a Brno by ji mohlo ztratit s plánovaným přemístěním hlavního vlakového nádraží a takzvaným otevřením města k jihu.

72 Termín pochází z urbání geografie. Viz JEZEK, Jiří: *Aplikovaná geografie města*. Plzeň 2004, s. 8.

73 V době socialismu oficiálně Náměstí 25. února, ovšem v kolektivní paměti to hovorově zůstal „Zelňák“, „Zelný trh“.

74 V tomto případě Brňané za socialismu v hovorové řeči používali označení „Rudák“, oficiálně tehdy Náměstí Rudé armády.

75 BOČKOVÁ, H. — POSPÍŠILOVÁ, Jana: *Bulhaři v Brně. Proměny profesní a etnické minority*. Český lid 93, 2006, s. 129.

76 O tom, jak v době socialismu kradl ze záhonu pod pomníkem květinu pro slečnu. Když byl přistižen příslušníkem Veřejné bezpečnosti, položil růži k pomníku. Absurdnost situace byla v tom, že ve zmíněné době u nás kladli květiny k podobným pomníkům jen oficiálně straničtí a vládní představitelé tehdejší moci.

77 „Brněnské Korso hrálo dost velkou úlohu. Tehdy se chodilo, hlavně mladý svět — v podvečer skoro denně na proměnádu, asi na hodinu, roj a čtyřstupy hochů nebo dívek se v celkem vyrovnaném, pomalém tempu procházely, sem tam se hlouček zastavil u knihkupectví, co je nového, — domlouvaly se výlety a schůzky, debatovalo se a flirtovalo.“ Srov. LAUTEREROVÁ, M.: *Vzpomínky*.

Paměť o původu druhé brněnské zóny se v podstatě nezachovala, dnešní obyvatelé ji neznají a v příslušných ulicích není laikovi zřejmá. Jen poučený badatel nebo vnímavý pozorovatel najde v terénu zbývající objekty starých textilních továren a poslední přízemní domky (například na Staré ulici) v sousedství vysokých činžáků a pavlačových domů. Pokud se některá místa zachovala ve své starší podobě, jsou to dnes ulice bez zeleně, nejošklivější a nejzanedbanější části Brna, zčásti určené k asanaci. Paměť této zóny dnes uchovávají jen názvy některých ulic (Cejl).

Naproti tomu lokality třetí zóny si stále zachovávají svou identitu v hovorové mluvě Brňanů, v oficiálních názvech konečných stanic městské hromadné dopravy a v poslední době některé i jako samosprávné městské části. Paměť o původu těchto kdysi samostatných vesnic je stále živá. Někde se dokonce dodnes říká nejstarší části „dědina“. Vnější podobu lokalit této zóny stále spoluurčuje domkářská dělnická řadová zástavba původem z druhé poloviny 19. a první třetiny 20. století, kterou odborně zdokumentoval Antonín Kurial.⁷⁸ Tuřany byly prohlášeny vesnic-kou památkovou zónou.

Třetí zóna prošla nejdynamičtější vývojem a vnitřně se dále členila. Právě v ní vznikaly další sublokální jednotky — nové čtvrtě rodinných domků z počátku 20. století (Masarykova čtvrť, Černá Pole), panelová sídliště z doby socialismu, budovaná buď „na zelené louce“ (Lesná, Vinohrady), nebo likvidující části staré zástavby (Kohoutovice, Komárov, Židenice-Stará osada), ulice moderních rodinných domů a dnes okrajové vilové satelity. Vznikaly zde další specifické subkultury — nouzové kolonie meziválečného původu, bulharské zelinářské areály v úrodných nivách Svitavy a Svratky⁷⁹ nebo zahrádkářské kolonie, dodnes zčásti uchovávané ve fyzické paměti míst.

ETNOLOGICKÉ ASPEKTY URBANISMU V BRNĚ

Vedle studia urbanizace — poměšťování etnologové věnovali a věnují pozornost také studiu urbanismu, městskosti.⁸⁰ Na tuto problematiku se přesunuje zájem tím více, čím více v terénu odeznívají sociokulturní důsledky imigrace. V pracích o Brně reprezentují tento přístup zejména studie Karla Fojtíka věnované životu a bydlení brněnských dělníků,⁸¹ práce Karla Altmana o aspektech sociální organizovanosti městského života, konkrétně o spolkovém životě, o neinstitutizované hostinské kultuře,⁸² nebo studie různých autorů na téma etnického soužití, tolerance a intolerance a další.

78 KURIAL, Antonín: *Katalog lidové architektury 2. Okres Brno—město*. Brno 1979.

79 BOČKOVÁ, H. — POSPÍŠILOVÁ, J.: *Bulhaři*, s. 119–121, 125–129.

80 NIEDERMÜLLER, P.: *Městská kultura*, s. 473–477.

81 Viz *Soupis prací Karla Fojtíka (1950–1987)*. Sestavila Helena Bočková. Národopisné aktuality 25, 1988, s. 103–108.

82 ALTMAN, Karel: *Křčenné Brno. O hostincích, kavárnách a hotelech, ale také o hospodách, výčpech a putykách v moravské metropoli*. Brno 1993.

ETNOLOGICKÉ STUDIUM BRNA

Samostatná etnologická bibliografie o Brně zpracována není, ale příslušné tituly jsou obsaženy ve dvou moravských etnologických bibliografiích.⁸³ Etnologické publikace o Brně, včetně materiálových popisných, odrážejí dobové vědecké směry i společenskou angažovanost, zvláště v 19. století, kdy se lidová kultura využívala k národním cílům — sloužila ke skupinové etnoidentifikaci, k národní manifestaci a spolupodílela se na vytváření moderní národní kultury. Po pražské Národopisné výstavě československé roku 1895, která se uznává jako mezník ve vývoji českého etnologického studia, ztratila národopisná práce svou národní angažovanost a zodbornila. Souviselo to s formováním vědecké etnologie, kterou nová generace profesionálních vědců stavěla na vědecké základy. Na Brněnsku etnologické terénní práce nabyly dokumentační a záchranný ráz, ať již šlo o sbírkotvornou činnost nebo zapisování projevů „vesnického“ lidového života. O lidové kultuře Brna a Brněnska psali vedle Čechů i Němci v rámci svého vlastivědného, také etnicky vymezeného zájmu.

V etnologických pracích o lidové kultuře v Brně najdeme dobové archaizující tendence, estetické a moralizující selekce a hlavně výběr na principu „lidovosti“. Jako lidová kultura se totiž určovala a studovala ne celá (vesnická) kultura, ale jen ty její části, které byly z pohledu zvenčí (vzdělců) osobité, zvláštní, odlišné, které se jinde (ve městě) nevyskytovaly, případně se předpokládalo, že jinde už zanikly.⁸⁴ Zároveň ale měly některé z etnologických prací vysokou odbornou úroveň (sbírky lidových písní Františka Sušila a Františka Bartoše) nebo byly ve své době průkopnické (Fojtíkovy brněnské studie). Práce z posledního dvacetiletí prověří teprve čas.

INTERPRETACE LIDOVÉ KULTURY BRNA

V 80. a počátkem 90. let 20. století věnovali etnologové soustředěnou pozornost a zájem Brnu a zvláště jeho předměstskému, původem vesnickému prostředí. Etnografické muzeum Moravského muzea připravilo dvě speciální výstavy, jejichž autorkou byla Miroslava Ludvíková: *Domov na předměstí* (1980) a *Lidová kultura na Brněnsku* (1990). V Etnologickém ústavu Akademie věd v Brně se stalo brněnské téma na několik let hlavním výzkumným úkolem, z něhož vzešlo několik souborných publikací.⁸⁵

83 KUBÍČEK, Jaromír — KUBÍČEK, Tomáš: *Národopis na Moravě a ve Slezsku. Výběrová bibliografie*. Strážnice 1996; ALTMAN, K.: *Podíl národopisu na rozvoji české národní společnosti na Moravě (do roku 1918): výběrová bibliografie*. Brno 2005.

84 UHEREK, Zdeněk: *Národopisci a sociokulturní antropologové v měnícím se českém prostředí*. Sociologický časopis 43, 2007, č. 1, s. 199.

85 *Národopisné studie o Brně*. Ed. Marta Toncrová. Brno 1990; SÍROVÁTKA, Oldřich a kol.: *Město pod Špilberkem. O lidové kultuře, tradicích a životě lidí v Brně a okolí*. Brno 1993; *Žpěvník lidových písní z Brna*. Ed. Marta Toncrová. Brno 1995; ALTMAN, K.: *Křemenné Brno*; Český lid 75, 1988, č. 2.

Etnologové, kteří studovali původem vesnické předměstské prostředí Brna, se shodovali v tom, že zdejší tradice lidové kultury byla velmi silná a životaschopná a nevázala se pouze na rolnické obyvatelstvo, kterého od druhé poloviny 19. století rychle ubývalo. Miroslava Ludvíková o tom napsala: „*kdysi putovali bezzemci za prací, zalidnili toto město i jeho široké okolí a se způsobem obživy přijímali i jeho oblečení, řeč a zvyky.*“⁸⁶ Ludvík Kunz formuloval problém takto: „*infiltovaly staré tradice mezi neselské obyvatelstvo, takže okruh nositelů vesnické tradice nejen se nezmenšoval, nýbrž rozšiřoval. Vznikl obraz, který z jiných velkých měst a z průmyslových aglomerací neznáme. Společenské zvyklosti a slavnosti staré vesnice a slavnostní kroj tu existují jako organická složka kulturní tradice.*“⁸⁷ Oldřich Sirovátka vnesl do tohoto uvažování hledisko folklorismu: „*Od minulého [19.] století se některé jevy tradiční lidové kultury zachovávaly prostřednictvím folklorismu; tímto termínem nazýváme záměrnou péči a udržování jednotlivých prvků místní a celonárodní lidové kultury ve spolcích, sdruženích, na jevišti [...] probíhala hluboká proměna společenského a kulturního života; proti minulosti se institucionalizoval, přesouval se do spolků a organizací, škol a osvětových a kulturních sdružení. Lidé si mezi sebou vyprávěli pověsti nebo pohádky stále méně a místo toho četli noviny, časopisy, [...] méně si spontánně zpívali lidové písně, ale místo toho se učili písně ve školách nebo ve zpěváckých spolcích. Vytvářel se tak jiný kulturní systém; ten se zapojoval nejen do místních tradic a kultury, ale především do širších národních i mezinárodních vazeb. [...] Jevy lidové kultury se v tomto vývoji dostávaly do pozadí a postupně mizely. Pro situaci v Brně je však příznačné, že se jisté složky místní lidové tradiční kultury, hlavně a především v příměstských vesnicích, udržovaly dlouho, někdy až do současné doby, hlavně některé obyčeje, hody, písně, místy kroje atd.*“⁸⁸

Životností lidových tradic se Brno liší od Prahy, o které etnologové napsali: „*Od 70. let [19. století] se [...] především pražská předměstí stala dějištěm formování proletářského způsobu života. [...] Starousedlé a pražské obyvatelstvo již nikdy nevstřísklo předměstím staropražský ráz. Nové lokální kolektivy se nevytvořily na ‚tradičních‘ základech.*“⁸⁹ Když v roce 1922 vznikla Velká Praha, její připojené části byly srovnatelné ne s připojenými obcemi Velkého Brna, nýbrž s osadami a ulicemi starých brněnských předměstí druhé zóny.

Na rozdíl od Prahy a dalších českých velkoměst Brno skutečně mělo „svou“ lidovou kulturu. Vysvětlení lze hledat v jeho rané industrializaci a modernizaci. Protože užší Brněnsko bylo nejstarším z přistěhovaleckých center v českých zemích, nastal zde rozhodný zásah do tradiční lidové kultury už v první polovině 19. století. Tehdy regionální a lokální tradice lidové kultury byly ještě natolik silné, že tento migrační

86 LUDVÍKOVÁ, M.: *Domov*, nestr.

87 KUNZ, Ludvík: —. In: KURIAL, Antonín: *Katalog lidové architektury 3. Okres Brno-venkov*. Brno 1979, s. 77.

88 SIROVÁTKA, O.: *Povaha a kořeny lidové kultury na Brněnsku*. In: Sirovátka, O. a kol.: *Město pod Špilberkem*, s. 17–18.

89 *Stará dělnická Praha*. Eds. Antonín Robek, Mirjam Moravcová, Jarmila Štátná, Dagmar Klímová. Praha 1981, s. 20.

vpád absorbovaly. Přijímání regionálních tradic Brněnska zbavovalo přistěhovalce nálepky chudých přivandrovalců. To ulehčovala skutečnost, že sami nebyli typickými nositeli vesnických tradic regionů, odkud přicházeli. Lidová kultura se stala součástí dobové kulturní identity města, jednak na etnickém (českém a německém) a jednak na lokálním základě. Prvky jiných regionálních tradic se na Brněnsko dostávaly až s folklorismem.

MARKÉTA NOVOTNÁ

POČÁTKY ORGANIZOVANÉ CYKLISTIKY V BRNĚ 1885–1900

Abstrakt: The beginnings of the organized cycling in Brno belong to the half of 1880s and are connected to the formation of the *Český klub velocipedistů Brno* (Czech cycling club Brno — 1885) and German *Brünner Radfahrer Bund* (Brno cycling association — 1886). The growth of cycling in Brno depended very much on the building of the cycling racing circuit at the so-called Bauer ramp in Brno–Pisárky (1889). The first half of 1890s represents the period of stagnation for the cycling clubs. It is, however, later changed into a period of great growth and popularity of the sport. The *Regulations for cyclists in the land capital Brno* was issued in 1894 and in several items clearly defined the competence of all advocates of this sport in Brno.

Keywords: sport, cycling, Brno, history, 19th century, associations, cycling clubs, Czech-German relationships in sport, competitive cycling, everyday life.

*Velocipedista*¹

*V 19. věku po zrození Jezu Krista
 narodil se nám v lidstvu velocipedista;
 to není potvora, leč je to duše čistá,
 má v hrudi ideál, má kolo za dvě, tři sta
 a jezdí na něm rád a seskočí z něj zjista,
 líp nežli z kozlíku fiakrista,
 a jen tak málokdy, když s větrem v let
 se chystá, bác! — Così vykřikne:
 „Ó pro Ježíše Krista!“
 a přes rigol už leží velocipedista,
 a nemůže dál z místa,
 a to je věc jistá
 v 19. věku po zrození Jezu Krista!*

Ač počátky české organizované cyklistiky v Brně² sahají až do poloviny 80. let 19. století a počátky německé organizované cyklistiky stejně tak, mohlo se Brno už o několik let dříve pochlubit vůbec prvními cyklistickými závody na území Rakouska-Uherska.³ Na tuto významnou událost již několik dní dopředu upozorňovaly jak německé Tagesbote aus Mähren und Schlesien (dále jen Tagesbote), tak i česká Moravská orlice. K uspořádání prvních veřejných brněnských cyklistických závodů došlo v neděli 15. srpna 1869. Letos je tomu tedy 140 let, co Brno vstoupilo do historie cyklistiky.

Druhou srpnovou neděli roku 1869 se celé odpoledne až do pozdních večerních hodin konala v Lužánkách velká dobročinná slavnost, jejíž výtěžek měl sloužit na výstavbu nového sirotčince, a zároveň to byla jakási před-oslava třicátých devátých narozenin císaře Františka Josefa I. Aby byl výtěžek co největší, byly pro přilákání co možná největšího počtu (slavnost navštívilo asi 5 000 diváků) příchodích

-
- 1 Báseň Fr. X. Svobody, otištěna v časopise Cyklista: odborný list pro zájmy sportu cyklistického (dále jen Cyklista), roč. 5, č. 2, 22. 2. 1889, s. 26.
 - 2 K dějinám brněnské cyklistiky srov. BAKALÁŘ, Robert — CIHLÁŘ, Jaroslav — ČERNÝ, Jiří: *Zlatá kniha cyklistiky*. Praha 1984; ČADSKÝ, Miroslav — JOKL, Svatopluk — VAŠÍČEK, Lev: *Století cyklistiky*. [Brno] 1968; JÍLEK, Přemysl — VAŠÍČEK, L.: *Brno — bašta tělovýchovy a sportu*. Brno 1973; *Velodrom 82. Almanach Tj Favorit Brno 1957–1982*. Brno 1982; *Velodrom 83. Rok 100. výročí organizované cyklistiky v ČSSR*. Brno 1983; *Almanach 50 let Tj Favorit 1957–2007*. Brno 2007; *Půl století na vítězných galuskách. Jubileum Dukly Brno 1957–2007*. Praha 2007; MOLÁČKOVÁ, Marie: *Vznik a vývoj vzorné tělovýchovné jednoty Favorit Brno*. Brno 1989 (tato práce kronikářky obvodu Brno I vznikla v rámci IV. celostátní soutěže kronikářů ČSR, vyhlášené 1. 3. 1988 na téma Rozvoj socialistické tělovýchovy, sportu a brannosti v letech 1948–1988).
 - 3 Nejstarší doložený cyklistický závod se jel 8. prosince 1867 v Paříži na trati ze Champs Elysée do Versailles. Ve dnech 24. a 30. května 1868 se jely další dva závody v Paříži. Podle všeho se jel tedy v Brně roku 1869 čtvrtý nejstarší cyklistický závod v Evropě.

vymyšleny nejrůznější lákavé atrakce. V rozsáhlém inzerátu, uveřejněném v Tagesbote ze dne 25. 7. 1869, se v programu slavnosti nabízí kromě produkce písní členů brněnských pěveckých spolků, koncertů vojenských dechových kapel, velké tomboly, balonové produkce, bengálských ohňů a závěrečného ohňostroje právě i závod na velocipedu. Začátek závodu byl stanoven na 19.00 hod. a trať vedla „od vchodu Lužánek až k zábradlí u Královopolské silnice“.⁴ Přihlášky k závodu si zájemci mohli podat ještě den před tím, a to u Albina Esteraka.⁵ Pro vítěze každé kategorie byl nachystán stříbrný pohár a na hladký průběh závodu měl dohlížet závodní výbor. Účastníci mohli porovnat své síly celkem ve třech disciplínách, a to v závodě na 300 sáhů⁶ (568,95 m) bez překážek (sedm závodníků), v závodě juniorů na 200 sáhů (379,3 m) bez překážek (tři závodníci) a v závodě v pomalé jízdě se dvěma překážkami na 100 sáhů (189,65 m, sedm závodníků).⁷ Velkolepou lužánec-kou pouť organizovali Němci, ale cyklistických závodů se mohli zúčastnit i Češi. Důkazem toho je hned dvojnásobné vítězství Čecha Čenka Kusého, a to v závodě na 300 sáhů a v závodě na 100 sáhů. Třetí závod juniorů na 200 sáhů vyhrál František Novický. Podle výsledků měl Čeněk Kusý dostat celkem dva stříbrné poháry, ale nakonec obdržel jen jeden a ten druhý byl předán Němci Maxu Strakoschovi, který skončil v obou závodech na druhém místě. Pro českou část Brna to byl důvod k oslavě, vždyť Čech porazil Němce. Akcím, které pořádali Češi, se Němci vyhýbali a naopak. Jak je tedy možné, že se závodů, které byly na programu Němci pořádané lužánecké slavnosti, účastnili i Češi? Samotný závod se nejel na území lužáneckého parku, který byl v té době ještě obehnan vysokou zdí, ale mimo tento park na dnešní Lidické a Štefánikově ulici. Nešlo zde pouze o souboj kol, ale rovněž o souboj dvou národností. S vítězstvím českého jezdce se tomuto závodě dostalo nečekaného ohlasu, a proto už také ve své původní podobě nebyl nikdy zopakován. V roce 1869 mělo Brno celkem 73 771 obyvatel, z nichž se většina hlásila k německé národnosti. Brno bylo tedy v rukou Němců, kteří si rozhodně nechtěli připustit, že jsou na sportovním poli poráženi českými závodníky. Národnostní otázce v cyklistickém Brně se budu věnovat ještě později, a to v kapitole s názvem Brněnská cyklistika na pozadí českoněmeckých vztahů.

4 Moravská orlice, roč. 7, č. 186, 17. 8. 1869, s. 2.

5 Albin Esterak (* 11. 9. 1840 Sazov — † 1. 9. 1927 Brno), vrchní učitel na brněnské evangelické škole, která byla hybnou silou začátků brněnského sportu. Pokrokový Albin Esterak byl jedním z pořadatelů závodu a byl pravděpodobně autorem vypracování propozic k tomuto prvnímu brněnskému závodě. V těchto propozicích se žádá, aby startovalo sedm závodníků, což bylo jedno ze saintcloudských pravidel. Tato pravidla vypracoval na jaře roku 1869 Francouz J. Miguel z Carcassonu. V pařížském parku Saint Cloud se konal dne 31. 5. 1868 první cyklistický závod na světě, bylo to na 1 200 m.

6 Až do roku 1875, kdy byla zavedena metrická soustava, se v Rakousku užíval tzv. sáh vídeňský o délce 1,8965 m.

7 Pomalou jízdou se myslelo dojet do cíle v co možná nejpomalejším čase. Co bylo přesně myšleno těmi dvěma překážkami, se nepodařilo zjistit.

POČÁTKY ČESKÉ ORGANIZOVANÉ CYKLISTIKY V BRNĚ

První kolo se na území Čech a Moravy dostává roku 1867, a to díky jistému Pechánkovi z Hořic v Podkrkonoší a Johannu Thonetovi z Bystřice pod Hostýnem, kteří si ho přivážejí ze světové výstavy v Paříži. Velociped (velox = rychlý, pedes = nohy) se stal senzací světové výstavy, kde ho osobně předvedli otec a syn Ernest a Pierre Michauxovi z Francie. Cyklistika se šíří do celé Evropy a i u nás se začíná s první výrobou českých kol. V roce 1875 je založena v Chebu filiálka anglické továrny v Coventry na kola značky Premier. Během prvního roku zde šest dělníků postavilo více jak 2 000 kol. Na přelomu roku 1879/1880 začíná firma Jana Kohouta v Praze na Smíchově s výrobou vysokých kol, tzv. Kohoutovek. Éra vysokých kol trvala u nás tak patnáct let, pak se objevují kola nízká, tzv. bezpečníky, které umožňují jízdu na kole i ženám.

Vůbec prvním českým klubem na našem území a zároveň i v celém Rakousku-Uhersku byl *Český klub velocipedistů na Smíchově*, jehož založení se datuje k 16. 11. 1880. V červenci 1882 následovalo založení druhého českého klubu u nás, *ČKV Královské Vinohrady*. Roku 1883 byl pak založen *ČKV Praha 1883* a vůbec první český sportovní závodní cyklistický klub na Moravě s názvem *Český klub velocipedistů ve Vyskově* (2. 11. 1883).⁸ Brno a jeho *Český klub velocipedistů Brno* (dále jen ČKV Brno) se se svým vznikem (3. 10. 1885) řadí na druhou pozici před *Český klub velocipedistů v Kroměříži*, založený v roce 1886.

ČKV Brno se odbýval svou ustavující valnou hromadou dne 3. října 1885,⁹ na jejímž programu¹⁰ byla volba jedenáctičlenného výboru v čele s předsedou Josefem Benešem, továrníkem v Brně. Do funkce místopředsedy byl zvolen inženýr J. Cibulka, náčelníkem úředník Karel Kettner, jednatelem JUDr. Felix Rudiš, pokladníkem úředník J. Forman, hospodářem Emanuel Kaloud. Dalšími členy výboru byli stavitel Anton Tepich, MUDr. Klumpar, úředník Fr. Ploskal, Rudolf Míčka a J. Šperling. Roční příspěvek byl stanoven na 6 zlatých pro činné členy a 5 zlatých pro přispívající členy. Kromě toho platili činní členové podle stanov ještě zápisné ve výši 3 zlatých. Na druhé výborové schůzi, která se konala 31. 10. 1885¹¹ v místnostech Českého čtenářského spolku, byl za nového člena přijat Stanislav Tuček, obchodník v Brně. Bylo zde usneseno, že pravidelná cvičení v jízdě na kole začnou v pondělí dne 2. listopadu 1885 v místnostech TJ Sokol Brno¹² v Besedním domě

8 Pravděpodobně už před tím existoval v Bystřici pod Hostýnem cyklistický klub, jehož členové rozhodně ještě nezávodili, ale sdružovali se pouze k výletní činnosti.

9 Poradní schůze se konala už 13. srpna 1885 v Besedním domě, kam se dostavilo celkem čtrnáct zájemců, kteří se ihned přihlásili za členy nového klubu.

10 *Rovněž z Brna*. Cyklista, roč. 1, č. 13, 15. 10. 1885, s. 181.

11 *Klub českých velocipedistů „Brno“*. Cyklista, roč. 1, č. 14, 15. 11. 1885, s. 189.

12 Podmínky TJ Sokol Brno byly až na jedinou přijaty. TJ Sokol totiž po členech ČKV Brno požadoval, aby se stali zároveň členy TJ Sokol Brno.

a budou se konat denně od 13.30 do 14.30 hod. Dále bylo zažádáno, zda by časopis *Cyklista: odborný list pro zájmy sportu cyklistického* mohl být k dispozici ve spolkové čítárně¹³ a zda by zde mohl mít klub svou vlastní nástěnku pro vyvěšení spolkových zpráv. Kromě toho bylo usneseno, že veškeré spolkové zprávy budou uveřejňovány jednak v časopise *Cyklista*, jednak také v Moravské orlici. Dalším úkolem bylo zajistit ceníky všech větších firem a skladů, aby si členové z jejich nabídek mohli vybrat kolo a ostatní cyklistické komponenty. Členové *ČKV Brno* se rozhodli, že se nebudou prokazovat legitimizačním lístkem, nýbrž odznakem. Den týdenních schůzí byl určen na sobotu.

Činnost prvního brněnského českého cyklistického klubu za prvních šest měsíců své existence by se dala charakterizovat přídomek jako velmi pozvolná, poznávací až nesmělá. Nejdůležitějším úkolem bylo zajistit pro členy potřebný počet kol, prostor a instruktora pro výuku v jízdě na kole. Cíl byl jasně stanoven — umět ovládat své kolo a získat co největší jistotu při jízdě na něm.

Velkou událostí, která rozhýbala české cyklistické Brno, byla bezesporu návštěva členů *ČKV na Smíchově* v rámci jejich několika denního výletu na Moravu (31. 7.–1. 8. 1886). Výlet českých cyklistů byl původně naplánován na osm dní, a to v termínu od 29. 7. do 5. 8. 1886. První den¹⁴ bylo v plánu ujet vzdálenost Praha–Kolín (62 km), druhý den vzdálenost Kolín–Jihlava (85 km), třetí den vzdálenost Jihlava–Brno (87 km), čtvrtý den byl odpočinkový a věnován návštěvě členů *ČKV Brno* s prohlídkou města Brna, pátý den bylo v plánu ujet vzdálenost Brno — Černá Hora — Vyškov (80 km), šestý den vzdálenost Vyškov–Mohelnice (80 km), sedmý den vzdálenost Mohelnice–Pardubice (112 km) a osmý den vzdálenost Pardubice–Praha (114 km). Cílem tohoto výletu bylo hned několik věcí: vzájemné poznání, sdružení se s českými cyklistickými kluby na Moravě a utužení úzkých, přátelských a bratrských styků mezi představiteli tohoto nejnovějšího sportu. V sobotu 31. července večer už na výletníky čekali v Bosonohách společně zástupci *ČKV Brno* v čele s náčelníkem Karlem Kettnerem, zástupci klubu v Bučovicích, Vyškově, Přerově, Prostějově a dokonce i *Československého klubu cyklistického ve Vídni*.¹⁵ Josef Kohout¹⁶ poděkoval jménem českých cyklistů za pěkné přivítání. Velkolepý vjezd početné skupiny velocipedistů do města Brna byl naplánován na 20.45 hod. Ovšem vjezd, následný průjezd městem a také projížďka k Lužánkám, naplánovaná na druhý den, byly C. k. policejním ředitelstvím v Brně zakázány, a to

13 Celoroční předplatné časopisu *Cyklista* stálo 2 zlaté a 40 krejcarů, jedno číslo pak 20 krejcarů.

14 Program a časový harmonogram byl otisknut v časopise *Cyklista*, roč. 2, č. 7, 15. 7. 1886, s. 73. Podrobný popis celé cesty s titulkem *Výlet Českého klubu velocipedistů na Moravu* vycházel pak na pokračování v časopise *Cyklista*, roč. 2, 15. 9., 15. 11. a 15. 12. 1886 nebo dále viz *Čeští cyklisté na Moravě*. Lidové noviny, roč. 4, č. 171, 28. 7. 1896, s. 2.

15 *Ve čtvrté dne 29. července*. Moravská orlice, roč. 15 (24), č. 173, 1. 8. 1886, s. 2–3.

16 Josef Kohout (* 10. 6. 1863 Praha — † 1. 4. 1946 Praha), výborný český závodník a propagátor cyklistiky, první český závodník, který zvítězil na mezinárodních závodech, redaktor časopisu *Velocipedista*. Jeho životopis byl otištěn v dubnovém čísle časopisu *RadfahrHumor* v roce 1894.

z „ohledu bezpečnosti a veřejnou pasáží“.¹⁷ Vjezd českých cyklistů se nakonec opozdil na 22.00 hod., a tudíž o nějakém rušení pěší zóny nemohla být řeč. Co tedy mohlo vadit policejním úřadům? Jednoduchá odpověď. Šlo tu přece o vjezd českých cyklistů — přitom bylo všem dobře známo, že se na tomto místě ve stejnou dobu pasáží častokrát prohánějí i němečtí cyklisté. Zákaz policie překvapivě vzbudil roztrpčení nejen u českých, ale i u německých cyklistů — brněnské obecnstvo doslova dychtilo po českých závodnících, kteří vítězili na nejrůznějších závodech, získávali první ceny a někteří byli dokonce i rakouskými šampiony. Do této chvíle se městská policie o bezpečnost v pasáži tolik nestarala, rychlá jízda povozů ulicemi se dosud trpěla bez povšimnutí. Kdyby byl vjezd povolen, přivítání by proběhlo rychle. Takhle museli cyklisté svá kola do města vést a průchod městem se vlekl. O to mohlo být jejich přivítání delší a intenzivnější — davy lidí provázely hosty ulicemi města Brna, zpívali při tom národní písně a volali „Na zdar!“ a „Sláva!“. Nejvíce byla obležena silnice do Brna kolem Ústředního hřbitova (dnešní Vídeňská ulice) a také Besední dům, kde se nakupilo tisíce lidí, kteří pěli národní písně. Byl to důkaz toho, že Brno je ryze německým jen na papíře německých listů, a nikoliv ve skutečnosti. Městská policie uznala za vhodné rozhánět lid a bránit mu ve zpěvu národních písní, dokonce bylo slyšet i nadávky a „pouze v jedné ulici nemohli se někteří vzdělanci němečtí udržeti, a aby dokázali vysoký stupeň své kultury, vyli na nás z okna vodu“.¹⁸ Poté co si hosté ošetřili šaty, odebrali se do zahradních místností Českého čtenářského spolku, který na jejich počest uspořádal přátelskou zábavu s vystoupením filharmonického spolku *Beseda Brněnská* nebo *Veleslavín*. Milého uvítání se ujal prof. Kučera, načež Josef Kohout v rámci poděkování konstatoval, že přece jenom není Brno tak německé, jak o sobě prohlašuje. Nocleh hostů byl zajištěn v soukromých bytech. Druhý den ráno se všichni sešli na snídani do zahrady Besedního domu, odkud se pak kolem 11.00 hod. odebrali na Špilberk na prohlídku kasemat. Jelikož se přes veškeré snahy nepodařilo zrušit onen zákaz vjezdu do města a projížďky k Lužánkám, vydali se hosté rovnou ze Špilberku na procházku po městě. Ve 13.00 hod. se vrátili do Besedního domu na malý banket, před obědem proběhla ještě produkce jízdy na kole Josefa Kohouta uvnitř, v sále, Besedního domu. Po slavnostním obědu došlo na několik přípitků a uvítacích řečí s vyzvednutím vlasteneckých snah vyznavačů cyklistického sportu. Po obědě byl naplánován výlet do Rajhradu, avšak vzhledem k náhlému dešti se výlet konal ne na kolech, ale vlakem. V Rajhradě se hostům dostalo opět velkého a srdečného uvítání, domy byly ozdobeny prapory a kvítím, nechyběl ani z chvojí vyrobený velociped. Po návštěvě kláštera se hosté vydali zpět na cestu do Brna, kde pro ně byla v malém sále Besedního domu připravena taneční zábava se znovupředvedením jízdy na kole. Druhý den nato ráno po snídani bylo domluveno společné

17 *Ve čtvrtek dne 29. července*. Moravská orlice, roč. 15 (24), č. 173, 1. 8. 1886, s. 2–3.

18 *Výlet Českého klubu velocipedistů na Moravu*. Cyklista, roč. 2, č. 11, 15. 11. 1886, s. 126.

fotografování a za doprovodu některých členů ČKV Brno a ČKV ve Vyškově hosté z Čech opustili město a vydali se jednotlivě s praporečnický v národních barvách směrem do Sloupu a Vyškova.¹⁹

Moravské české kluby v čele s ČKV Brno chtěly tuto milou návštěvu z Čech oplatit, a tak se napřesrok uskutečnil výlet moravských českých klubů do Čech u příležitosti I. sjezdu českých cyklistů v Plzni (14. a 15. 8. 1887).²⁰ Tento sjezd doprovázely *I. mezinárodní závody ČÚJV*,²¹ první toho druhu v západních Čechách.²² Odjezd z Brna byl stanoven na 10. srpna 1887 o šesté hodině ranní. Ostatní kluby se mohly ještě připojit ve Svitavách, odkud se jelo už společně přes Litomyšl, Poděbrady, Sadskou a Prahu směrem na Plzeň. V programu sjezdu stálo „*rokování o potřebách a cílech českých cyklistů a o prostředcích jakými docíliti by se dalo umohutnění zorganisování sportu cyklistického v zemích koruny české*“²³ a zejména „*otázka stálé závodní dráhy konečně byla vyřízena, ačli nám naši, veždy sousedé Němci' nemají přerůstati přes hlavu*“.²⁴

V roce 1888 se brněnští cyklisté rozhodli v Brně uspořádat Sjezd českých velocipedistů z Moravy.²⁵ Tento sjezd, původně naplánovaný na svatodušní svátky 20. a 21. května 1888,²⁶ se setkal hned na začátku s nepochopením úřadů. Byl C. k. policejním ředitelstvím zakázán,²⁷ „*protože prý je třeba, vzhledem k uspořádání veřejných slavností a schůzí o svátcích svatodušních každé další korporativní vystupování jako veřejnému pokoji a bezpečnosti nebezpečné zakázati*“.²⁸ Pořadatelé od

- 19 Došlo ke změně v programu, kdy hosté zavítali z Prostějova ještě do Přerova, čímž se celý výlet na Moravu prodloužil asi o jeden nebo dva dny.
- 20 *K výletu cyklistů českých z Moravy do Čech*. Moravská orlice, roč. 16 (25), č. 175, 4. 8. 1887, s. 3; *Sjezd velocipedistů zemí koruny české*. Moravská orlice, roč. 16 (25), č. 153, 9. 7. 1887, s. 2; *První sjezd českých cyklistů*. Moravská orlice, roč. 16 (25), č. 155, 12. 7. 1887, s. 2; *Českým klubům a velocipedistům moravským*. Moravská orlice, roč. 16 (25), č. 167, 26. 7. 1887, s. 3–4 nebo *K výletu českých bycyklistů brněnských „Brno“ do Čech*. Moravská orlice, roč. 16 (25), č. 171, 30. 7. 1887, s. 2.
- 21 Národní cyklistická organizace Česká ústřední jednota velocipedistů (dále jen ČÚJV) vznikla z podnětu zástupců klubů ČKV Smíchov, KV Praha, KV Rokycany a KV Vrdy Bučice v roce 1883.
- 22 *Příhlášky k I. mezinárodním závodům Č. Ú. J. V. v Plzni 14. a 15. srpna 1887*. Cyklista, roč. 3, č. 8, 15. 8. 1887, s. 92–93.
- 23 *První sjezd českých cyklistů*. Moravská orlice, roč. 16 (25), č. 155, 12. 7. 1887, s. 2.
- 24 *Sjezd velocipedistů zemí koruny české*. Moravská orlice, roč. 16 (25), č. 153, 9. 7. 1887, s. 2.
- 25 První sjezd českých cyklistů z Moravy se konal v Kroměříži dne 4. 9. 1887, kam Brno vyslalo sedm delegátů. Předmětem jednání byla organizace českých cyklistů na Moravě. Podrobněji viz *Sjezd moravských cyklistů v Kroměříži dne 4. září 1887*. Cyklista, roč. 3, č. 9, 15. 9. 1887, s. 107–108 nebo *Sjezd českých bicyklistů z Moravy v Kroměříži*. Moravská orlice, roč. 16 (25), č. 203, 7. 9. 1887, s. 2.
- 26 *Sjezd českých velocipedistů z Moravy v Brně*. Moravská orlice, roč. 17 (26), č. 114, 17. 5. 1888, s. 2 nebo *Sjezd českých velocipedistů z Moravy*. Velocipedista: Sportovní časopis cyklistický, roč. 1, 1. 8. 1888, s. 194–195.
- 27 Na základě schválení nové přepracovaných stanov ČKV Brno v roce 1896, kterými byla působnost klubu rozšířena a poskytnuta tak klubu příležitost nejen k hájení zájmů cyklistů, ale i ke svolávání sjezdů českých cyklistických klubů na Moravě. Srov. *Ž klubu českých velocipedistů „Brno“*. Moravská orlice, roč. 34, č. 194, 23. 8. 1896, s. 2.
- 28 *Sjezd českých velocipedistů z Moravy*. Moravská orlice, roč. 17 (26), č. 115, 18. 5. 1888, s. 2.

zamýšleného podání stížnosti k C. k. místodržitelství nakonec upustili.²⁹ Nové datum konání sjezdu bylo schváleno na 5. července 1888³⁰ a k diskuzi byla vybrána tato témata: český cyklistický sport,³¹ výhody a prospěch organizace moravských cyklistických klubů, postavení českých cyklistů vůči německým klubům, klubový кроj nebo konání nejbližších silničních závodů na Moravě.³² Svou účast do debaty přislíbili K. Kettner nebo František Kliment,³³ „jenž svými dlouholetými zkušenostmi dovede poučiti moravské cykliststvo o ‚závodech a vystupování velocipedistů, jakož i chování jejich na závodech‘ způsobem nejpoutavějším.“³⁴ Výsledkem sjezdu³⁵ za účasti zástupců ČÚJV a všech moravských českých cyklistických klubů — mimo olomouckého, prostějovského, boskovického a velkomeziříčského — byl konsensus o vzájemné podpoře všech klubů (návštěvy a společné výlety do měst, kde cyklistické kluby ještě neexistují), šíření většího počtu zpráv o činnosti klubů v místních i odborných novinách, uspořádání Mezinárodních závodů ČÚJV o mistrovství Moravy (Brno, 19. 8. 1888) a návrh na zřízení ústřední kanceláře pro Moravu. V posledním bodě shledal zástupce ČÚJV omezování práce i práv ústřední jednoty a přislíbil, že ČÚJV bude věnovat moravským klubům daleko větší pozornost.

Po úpadku české organizované cyklistiky v první polovině 90. let 19. století, kdy se setkáváme ve zprávách funkcionářů ČKV Brno s tímto komentářem stavu cyklistického sportu: „klub náš za loňský rok vykazati se může činností praneapatrnou. Každý si jezdil, kdy a kam se mu zlíbilo, anebo nejezdil vůbec; výlety byly sice ohlášeny několikráte denními listy, však zřídka se jich někdo účastnil a tak stávalo se, že na klubovní, ohlášené výlety jezdil samotný náčelník, schůze členské se nekonaly, výborové tím méně, nebylo svornosti, nebylo lásky a chuti ku společné práci — zkrátka nebylo hlavy, která by byla v smutné této době pevnou rukou řídila záležitosti klubové a soustřeďující v osobě své snahu po zlepšení těchto poměrů, jakož i veškeré vlastnosti zjednávající důvěru členstva byla by s úspěchem mohla čeliti této všeobecné netečnosti a přivésti klub ku žádoucimu rozkvětu,“³⁶ zažívá cyklistické Brno v druhé polovině 90. let naopak velký boom — „sport bicyklistický rozmohl se tímto jarem (1897) v Brně [v] míře nevídané a neslýchané. Nárožní plakáty jen se hemží koly nejrůznějšího přerodu a neméně než 12 jízdáren v Brně už vyučuje bujnému tomuto sportu [...]“.³⁷ V té době nadšení z cyklistiky zasahovalo všechny sociální vrstvy bez výjimky. Velodromy se staly

29 K zákazu sjezdu českých velocipedistů z Moravy. Moravská orlice, roč. 17 (26), č. 116, 19. 5. 1888, s. 2.

30 Českým velocipedistům na Moravě! Moravská orlice, roč. 17 (26), č. 150, 1. 7. 1888, s. 3.

31 Toto téma muselo být nakonec vypuštěno, neboť přednášející J. Kohout nemohl na sjezd přijet. Více Sjezd českých velocipedistů z Moravy. Moravská orlice, roč. 17 (26), č. 155, 8. 7. 1888, s. 3.

32 Ž Brna. Cyklista, roč. 4, č. 6, 15. 6. 1888, s. 91.

33 František Kliment, amatérský šampion Rakouska v jízdě do vrchu z roku 1888/1889.

34 Ku sjezdu českých velocipedistů z Moravy. Moravská orlice, roč. 17 (26), č. 152, 4. 7. 1888, s. 2.

35 Sjezd českých velocipedistů z Moravy. Cyklista, roč. 4, č. 8, 15. 8. 1888, s. 112–113.

36 Klub českých velocipedistů „Brno“. Cyklista, roč. 10, č. 11, 15. 7. 1894, s. 172.

37 Sport bicyklistický. Moravská orlice, roč. 35, č. 85, 14. 4. 1897, s. 3.

živými centry tehdejší cyklistiky a závody na dráze předešly svou oblibou závody na silnici.

Na přelomu 19. a 20. století vznikají v Brně a jeho okolí tyto další české kluby: *Český klub velocipedistů Slavia ve Šlapanicích* (1899), *Český klub velocipedistů Vodálek Staré Brno* (1900), *Český klub velocipedistů v Židenicích* (1900), *Dělnický cyklistický klub Meteor v Husovicích* (1903) nebo *Český klub velocipedistů Královo Pole* (1904).

POČÁTKY NĚMECKÉ ORGANIZOVANÉ CYKLISTIKY V BRNĚ

Organizovaně se cyklistika mezi brněnskými Němci začíná pěstovat jen o několik měsíců později od vzniku *ČKV Brno*, a to v souvislosti se založením prvního německého cyklistického klubu v Brně. Dne 4. března 1886³⁸ se koná ustavující valná hromada klubu s názvem *Brünner Radfahrer Bund*, který od dubna 1896 užívá označení *Brünner Radfahrverein 1885*. V průběhu dalších dvaceti let jsou založeny tyto následující německé kluby:³⁹ *Velociped club Moravia* (1887),⁴⁰ *Brünner Radfahrerverein Union* (1888), *Der deutscher Radfahr- Verband Mähren* (1890), *Brünner Bicycle Club* (1892), *Brünner Radfahrerverein Wanderer* (1893), *Bund deutscher Radfahrer* (1894), *Radfahrerclub Moravia* (1897), *Altbrünner Radfahrer Verein* (1897), *Brünner Radfahrverein Vorwärts* (1897), *Deutsch-akademischer Radfahrer Verein in Brünn* (1898), *Mährischer Cyclistclub* (1899), *Cyclist-Club Brünn 1898* (1898), *Deutscher Radfahrverein Brünn Vororte* (1899), *Radfahrerclub Graphia Brünn* (1900) nebo *Internationaler Arbeiter Radfahrverein in Brünn* (1905).

Podle statistiky, vyhodnocující početní stav členstva německých klubů na území Čech, Moravy a Slezska k lednu 1887, vyplývá, že na našem území existovalo celkem dvacet osm německých klubů s celkovým počtem 550 členů. Pro Moravu a konkrétně pro dále uvedená města to představuje výsledné číslo 121 členů: Brno (34 členů), Bystřice pod Hostýnem (21), Místek (20), Příbor (19), Olomouc (17) nebo Znojmo (10).⁴¹ Čechy se tak staly župou 32 a Morava župou 33 Německé ústřední jednoty velocipedistů. Údaje, uvěřitelné v únorovém čísle časopisu *Cyklista* v roce 1888,⁴² podávají přehled o stavu počtu českých a německých klubů v Čechách a na Moravě. Pro srovnání — Čechy s 3 500 000 obyvatel české národnosti mají dvacet klubů a s 2 000 000 obyvatel německé národnosti dvacet jeden klub; oproti tomu Morava s 1 600 000 Čechů má pět klubů a s 600 000 Němců má čtrnáct klubů. V zakládání nových klubů byli Češi na Moravě jednoznačně pasivnější, zatímco

38 *Brünner Radfahrer Bund*. Tagesbote aus Mähren und Schlesien, roč. 36, č. 54, 8. 3. 1886, s. 2.

39 Přehled jak německých, tak i českých klubů vzniklých na území města Brna a v jeho nejbližším okolí (dnes již součást města) viz přílohu B47.

40 *Velociped Club Moravia* byl zrušen před dubnem 1891. Srov. *Club „Moravia“*. Tagesbote aus Mähren und Schlesien, roč. 41, č. 74, 2. 4. 1891, s. 4.

41 *Německé kluby cyklistické v Čechách, Moravě a Slezsku*. *Cyklista*, roč. 3, č. 1, 15. 1. 1887, s. 8.

42 *Sport v Rakousku*. *Cyklista*, roč. 4, č. 2, 15. 2. 1888, s. 19–20.

„naši němečtí krajané, žijící s námi v téže zemi, za stejných okolností atd., mají sport cyklistický mezi sebou zkrátke rozšířenější než my, normu rakouskou dvojnásobně překračující. Srovnání obou kmenů českého i německého je v Čechách kormutlivé, na Moravě zahanbující“.⁴³ Na závěr statistiky byla cíleně k českým cyklistům směřována tato povzbuzující slova, plná naděje na zdárnější průběh šíření cyklistického sportu mezi Čechy: „Hleďme, aby se věci co nejdříve změnily! Je nejvyšší na čase, abychom si řekli, chceme-li chyby napravit anebo jako dosud se hašřít a hádat. Ke komu hořejší čísla, trudné to výsledky mluví řečí srozumitelnou, ať neopomene sdružení se s námi v jediný šik pod praporem Č. Ú. J. V. a hledí ve svém okolí působiti pro krásný náš sport. Pracujme!“⁴⁴ Na základě těchto skutečností můžeme konstatovat, že Němci byli obecně, a to nejen na území města Brna, v provozování cyklistického sportu v jeho začátcích rozhodně mnohem aktivnější a urputnější než jejich čeští „kolegové“. Zatímco brněnským Čechům trvalo celých patnáct let, než se jim podařilo nadchnout, dát dohromady dostatečné množství lidí a založit po ČKV Brno další cyklistický klub, Němcům se dařilo zakládat další nové kluby téměř pravidelně v jednoročním intervalu.

Německá organizovaná cyklistika se očividně těšila podpoře brněnské radnice. Zástupci české organizované cyklistiky se naopak potýkali nejen s potížemi, ale i se zaujatostí správních orgánů. Zcela zřejmé přečiny německých cyklistů proti veřejnému pořádku byly přehlíženy a bagatelizovány jak výkonnými orgány policie na místě, tak i později správními orgány při projednávání jednotlivých incidentů. V Brně druhé poloviny 19. století jednoznačně převažovalo obyvatelstvo německé národnosti a radnice v čele s Gustavem Winterholletem jasně smýšlela proněmecky. Němečtí cyklisté se tedy nemuseli tak jako jejich čeští kolegové zaobírat snahou o vydobyví vlastní národní svébytnosti a soustředili se pouze na cyklistiku. Zatímco Češi byli pro posílení svého postavení nuceni pořádat na podporu českého sportu nejrozumnější akce (cyklistické sjezdy českých moravských klubů, návštěva českých cyklistů z Čech atd.). V německém denním tisku se setkáváme u zpráv německých klubů pouze s ohlášením, kdy a kam se uskuteční další společná vyjížďka nebo kdy a kde se budou konat další cyklistické závody. Příznivci německé cyklistiky se pochopitelně rekrutovali z vrstev se silnější ekonomickou základnou než cyklisté čeští. Následkem toho byla jasná převaha v počtu klubů, v počtu závodů pořádaných Němci či v počtu německých obchodníků s cyklistickým zbožím na území města Brna.

Pro německé cyklistické Brno a vůbec celou Moravu je významný konec dubna 1897, kdy se zde konala v Německém domě ustavující valná hromada *Jednoty německých cyklistů na Moravě*, která nahradila do té doby fungující *Gau IX des Bundes deutscher Radfahrer Oesterreichs*.⁴⁵

43 Tamtéž, s. 20.

44 Tamtéž.

45 *Brünner Radfahrverein 1885*. Tagesbote aus Mähren und Schlesien, roč. 47, č. 93, 24. 4. 1897, příloha, s. 10.

BRNĚNSKÁ CYKLISTIKA NA POZADÍ ČESKO-NĚMECKÝCH VZTAHŮ

Tak jako se problematika českoněmeckých vztahů promítla do všech sfér života města Brna (politika, kultura, školství, atd.), tak tomu nebylo jinak ani u sportu.

Češi zde sice zakládají svůj cyklistický klub jako první, ale během následujících patnácti let Němci dosahují v počtu cyklistických klubů jasné převahy. V období let 1885–1900 vedle sebe v Brně a jeho okolních obcích, které jsou dnes již součástí města, funguje celkem šestnáct klubů německých oproti šesti klubům českým. Soužití českých a německých klubů probíhalo, jak jinak, někdy v poklidu a jindy naopak. Sport jako takový pro Brno od druhé poloviny 19. století nabízel ve své podstatě prostor nejen pro souboj o to být první a nejlepší v této nové činnosti mezi cyklisty města Brna, ale šlo zde právě ve velké míře i o souboj mezi představiteli české a německé národnosti. Nejinak tomu bylo už při prvních závodech v Brně v roce 1869.

Prvním zásadním setkáním s touto problematikou v rámci brněnské organizované cyklistiky byl bezesporu příjezd členů *Českého klubu velocipedistů* do Brna při jejich několikadenním výletu po moravských městech v roce 1886,⁴⁶ kdy jim byl policejními úřady zakázán vjezd, průjezd a projížďka městem.⁴⁷

Nejčastějším projevem antipatií k českým cyklistům bylo slovní napadení. Brněnským vzduchem létala v českém překladu slova jako „český ksindl“ nebo „česká pakáž“. Mnohem závažnějším projevem bylo pak přepadení a následně i fyzické napadení cyklisty. Důkazem je toho například událost z července 1896,⁴⁸ kdy členové německého klubu *Brünner Radfahrerverein Wanderer* v neděli 26. července, při návratu z vyjížďky na hrad Veverčí, na cestě z Komína do Žabovřesk přepadli a do krve zbili mladého Čecha. Jak k tomu došlo? Cyklisté z klubu *Brünner Radfahrerverein Wanderer* se vraceli již za tmy, ovšem bez osvětlení, které nařizoval *Jízdní řád pro velocipedisty pro zemské hlavní město Brno*. V Komíně z Grubrova hostince vycházela větší česká skupinka a tu došlo ke srážce cyklisty s jednou z dam. Ta s výkřikem padla do náručí svého muže, který za cyklistou volal: „*Kde máte světlo?*“ — „*Co je ti potom, ty český prase!*“ zněla odpověď. Následné nadávky pobouřily druhou českou skupinku — mladého muže v doprovodu šesti dam, kteří si mysleli, že nadávky patří jim. Mladý muž šel tedy mezi skupinu osmi cyklistů a zeptal se „*Kdo je tu česká pakáž?*“ Jak to dořekl, cyklisté ho vtáhli mezi sebe, zbili do krve, polámali hůlku a potrhali šaty. Německé listy *Tagesbote* neustávaly líčit tyto události tak, jako by šlo o „přepadení“ německých cyklistů a nikoli o výtržnost způsobené Němci. Proto bylo požadováno, aby celá tato událost byla prošetřena patřičnými úřady a došlo tak k očištění českého obyvatelstva.

46 Ve čtvrtek dne 29. července. Moravská orlice, roč. 15 (24), č. 173, 1. 8. 1886, s. 2–3 nebo *Výlet Českého klubu velocipedistů na Moravu*. Cyklista, roč. 2, č. 11, 15. 11. 1886, s. 126.

47 Blíže viz *Popis návštěvy ČKV města Brna v rámci několikadenního výletu na Moravu* (31. 7.–1. 8. 1886).

48 O přepadení německých bicyklistů. Moravská orlice, roč. 34, č. 173, 29. 7. 1896, s. 2; „Přepadení němečtí bicyklisté“ v *Žabovřeskách*. Moravská orlice, roč. 34, č. 174, 30. 7. 1896, s. 2 nebo *Ku „přepadení“ německých bicyklistů u Žabovřesk a v Komíně*. Moravská orlice, roč. 34, č. 176, 1. 8. 1896, s. 2.

Rušení nočního klidu německými cyklisty, kteří se vraceli ze závodů za hlučného zpěvu a křiku, nemohlo být snad bráno jako přímý útok na opačnou stranu, ale zrovna tak stejným způsobem mohli oslavovat úspěch i čeští cyklisté. V případě ze srpna 1894 vyvrcholila tato cesta ze závodů v hádku s drožkáři před Bibrovou kavárnou na tehdejší Neugasse (dnešní Lidická ulice), když se německým cyklistům nechtělo zaplatit vyžadovanou částku. Slovní roztržku urovnal až kolemjdoucí strážník, ovšem bez jakéhokoliv potrestání. O tom, že německým klubům bývala obecně řada přestupků od německého vedení města Brna trpěna nebo dokonce přehlížena, svědčí i tato věta: „*Kdyby to byli Češi bývali, zajisté že by se radnici byli nevyhnuli, ale Němcům — projde v Brně vše hladce.*“⁴⁹

Velký poprask vyvolala mezi českým obyvatelstvem města Brna událost ze dne 27. června 1898, kdy došlo u Modřic k přepadení českých cyklistů.⁵⁰ Skupinka dvaceti čtyř cyklistů — členů ČKV Brno — se vracela z Ivančic, kde se konala velkolepá slavnost Palackého. Už na cestě z Brna do Ivančic museli projet německými vesnicemi doslova „*hotovým deštěm surových nadávek, spílání a výhrušek, tak zejména v Pravlově zástup výrostků hrozil jim holemi, nadával jim, a tamnější hostinský, stojí před hospodou, hrosil jim a hrozně lál.*“⁵¹ Z toho bylo usuzováno, že na příjezd českých cyklistů do těchto míst bylo z Brna předem upozorněno. Kolem osmé hodiny večerní, ještě za světla, projížděla tato skupinka českých cyklistů místem, kde se křižuje spojnice Želešice–Modřice s Vídeňskou silnicí, když v tom se střetli se skupinou Němců, vracejících se ze Želešic na modřické vlakové nádraží.⁵² První část českých cyklistů projela tímto osudným místem bez úrazu, i když už z dálky na ně bylo pokřikováno a hrozeno. Zbývající skupince se to nepodařilo. Byli staženi z kol a za hurónského pokřiku do nich Němci tloukli holemi, deštníky, kamením i hliněnými džbáný, které si nesli z výletu. Nebáli se použít i noží — jednak na prořezání pneumatik na kolech, aby nemohli ujet, ale dokonce i k pobodání Čechů samotných. Pár lidí z první skupinky se vrátilo ostatním na pomoc. Výsledkem bylo to, že dva zůstali bezvládně ležet na místě a pan Fr. Macourek z Králova Pole byl třikrát udeřen holí a džbánem do hlavy a k tomu měl ještě řezné rány na zádech a ruce. Mezi dalšími zraněnými byli jmenovitě soukromý úředník Stanislav Svoboda, pojišťovací úředník Rudolf Lehký nebo účetní Brejchova pivovaru pan Pičman. Ihned bylo učiněno oznámení na četnické stanici u Ústředního hřbitova, na jehož základě se vydala četnická hlídka k Modřicím, kde už po Němcích nebylo ani památky. Dva z nich však byli identifikováni a jmenovitě udáni četníkům. Tato nepříjemná událost vzbudila mezi českými obyvateli Brna a jeho okolí obrovský rozruch. Vrcholem „*německé frivolnosti a perfidnosti*“, jak uvádí Moravská orlice ze dne 28. 6. 1898, bylo to, „*že sám Tagesbote o této události referuje třemi řádky pod titulem „Nové přepadení Němců“ a píše, že „u Želešic bylo*

49 *Když se němečtí byciklisté vracejí ze závodů.* Moravská orlice, roč. 32, č. 178, 8. 8. 1894, s. 3.

50 *Krvavé přepadení českých velocipedistů u Modřic.* Moravská orlice, roč. 36, č. 145, 28. 6. 1898, s. 2–3.

51 Tamtéž, s. 2.

52 V Želešicích se konala velká demonstrativní sešlost Němců, i přesto, že tato akce byla úředně zakázána.

několik německých kolojezdců od Čechů přepadeno a sbito. Kola byla jim rozlámána'. Žatím však to všechno stalo se Čechům od Němců! Kola byla jim od Němců rozlámána, ale přímo rozmlácena, rozkopána a přerežána!" Zhruba o měsíc později (3. 8. 1898) byli předvoláni k trestnímu okresnímu soudu v Brně dva němečtí útočníci Rudolf Suchánek, obchodní praktikant u papírníka Friedmanna, a Julius Juraczka, skladník u bratří Laufrů, pro „*pobití českých cyklistů a zlomyslné poškození jejich kol*".⁵³ Oba přiznali, že na místě činu byli, ale popřeli účast na bitce. Celková škoda byla vyčíslena na 171 zlatých a 75 krejcarů. Zástupce poškozených oznámil soudci, že se ve stejné věci koná u zemského trestního soudu vyšetřování pro zločin těžkého ublížení na těle, spáchaného na Fr. Macourkovi z Králova Pole a pro zločin zlomyslného poškození cizího majetku proti Robertu Haurymu, administrátoru časopisu *Deutsches Blatt* v Brně, a jiným pachatelům. Na základě této informace byla i tato kauza ve věci obžalovaných Suchánka a Juraczky podstoupena k vyšetření zemskému trestnímu soudu v Brně.

Vhodným příkladem toho, že vedle sebe české a německé brněnské cyklistické spolky fungovaly i v poklidu a „*s českou zdejší jednotou v přátelském trojá styku*",⁵⁴ byl klub *Brünner Radfahrer Union*. Mluvíme zde konkrétně o shodách a přátelství, které panovalo mezi členy českého klubu ČKV Brno a již zmiňovaného německého klubu *Brünner Radfahrer Union*. Jejich přátelství znamenalo v reálu to, že se členové obou klubů mohli setkat na jedné závodech, jako tomu bylo například v roce 1890, kdy klub *Brünner Radfahrer Union* pořádal 31. srpna závody a neopomněl na ně pozvat právě ani členy ČKV Brno.⁵⁵

Kolísavost vztahů mezi cyklistickými kluby v Brně odráží jasně i momentální nálady jednotlivých skupin obyvatelstva. Tento fakt dokresluje, že napětí v česko-německých vztazích se odráželo napříč všemi spektry života rodící se občanské společnosti.

Českému ani německému tisku konce 19. století nemůžeme upřít jejich zaujatost. Český i německý tisk rád využil každého incidentu k akcentování národnostní otázky. Přesto se v dostupných pramenech v daném období neobjevují žádné zmínky o agresivním vystupování Čechů proti Němcům, či jen o vyprovokování konfliktu českou stranou.

CYKLISTŮV SVĚT V JEHO KAŽDODENNOSTI NA ÚZEMÍ MĚSTA BRNA NA KONCI DRUHÉ POLOVINY 19. STOLETÍ

V Brně⁵⁶ byl cyklistův svět v roce 1894 vměstnán do dvaceti bodů *Jízdního řádu pro velocipedisty pro zemské hlavní město Brno*, který jednoznačně určoval, co cyklista smí

53 *Krvavé přepadení českých bicyklistů*. Moravská orlice, roč. 36, č. 177, 6. 8. 1898, s. 2.

54 *Jízda na velocipedu*. Moravská orlice, roč. 31, č. 114, 19. 5. 1893, s. 2.

55 *Český klub velocipedistů „Brno“*. Moravská orlice, roč. 19 (28), č. 202, 3. 9. 1890, příloha, s. 2.

56 Vůbec první povolení k jízdě na kole obdržel v roce 1878 Jan Vondřích a bylo to povolení pro jízdu na kole v Praze. Více o vypracování jízdního řádu pro město Prahu v roce 1886 srov. *Uvolnění jízdy rayonem Pražským*. Cyklista, roč. 2, č. 11, 15. 11. 1886, s. 132.

a co ne.⁵⁷ Tento jízdní řád vydala Městská rada města Brna ve formě příruční knížky česky i německy, a to na základě zemského zákona ze dne 5. 6. 1892.⁵⁸

V § 1 je jízda na velocipedu po veřejných komunikacích a náměstích povolena jen takové osobě, která se může prokázat oprávněním pro jízdu na velocipedu, vystaveným na jeho jméno u policejního oddělení městské rady, opatřeným fotografií a s uvedením bydliště a čísla velocipedu.

V § 2 je uvedeno, že oprávnění pro jízdu na velocipedu bude vystaveno na jeden rok vždy od 1. července toho roku a pouze osobě starší šestnácti let. Osobě mladší šestnácti let bude toto oprávnění vydáno pouze na žádost otce nebo poručníka, který má povinnost tuto osobu při jízdě na velocipedu doprovázet. Členové řádně ustanoveného cyklistického klubu v Brně mají za účelem získání tohoto oprávnění předložit potvrzení předsedy klubu naproti tomu musí velocipedista bez spolkové příslušnosti doložit potvrzení od městské rady o vykonání zkoušky.

V § 3 oprávnění pro jízdu na velocipedu, které velocipedista musí stále nosit při sobě a na žádost orgánu policejního úřadu předložit, je platné pouze pro osobu, jejíž jméno je na něm uvedeno.

V § 4 oprávnění pro jízdu na velocipedu, které podléhá kolkovací povinnosti 1 zlatého, je umístěno jako tabulka s číslem na velocipedu. Kromě toho je velocipedista povinen zaplatit výrobní a tiskové náklady ve výši 2 zlatých, z nichž část jde ve prospěch Brněnského chudobinského fondu.

V § 5 se praví, že číslo oprávnění pro jízdu na velocipedu musí souhlasit s číslem na tabulce,⁵⁹ která je připevněna na velocipedu.

V § 6 je jízda na dvoukolce povolena pouze po ulicích a náměstích, nesmí se používat chodník ani pěší zóna.

V § 7 je jízda na velocipedu zakázána po všech ulicích a náměstích vnitřního města Brna (I. obvod) s výjimkou Elisabethstrasse [dnešní Husova ulice], Elisabethplatz [dnešní Komenského náměstí] a Jodokstrasse [dnešní Joštova ulice]. Ve II., III. a IV. obvodu je jízda na velocipedu povolena.

V § 8 se praví, že na všech ulicích a náměstích, kde se budou konat trhy nebo na kterých budou rozestavěny povozy, je jízda na velocipedu v této době zakázána.

V § 9 při větších vojenských přehlídkách, církevních pohřbech nebo ostatních slavnostních průvodech v blízkosti divadla po celou dobu představení a především tam, kde se koná větší shromáždění lidí, je průjezd na velocipedu těmito místy zakázán.

V § 10 velocipedista má mít ve vážnosti v případě setkání stejně tak v případě předjíždění především chodce, jezdecké a tažné koně. Zároveň je velocipedista povinnen na

57 Archiv města Brna (dále jen AMB), fond A 1/33 Archiv města Brna — Ústřední spisovna z let 1851–1896 (dále jen fond A 1/33), inv. č. 585, kart. 63, fascikl I-3A, Místní policie — kočí a cyklisté — jízdní řád, přestupky jízdního řádu 1852–1897.

58 *Uboží velocipedisté*. Moravská orlice, roč. 32, č. 152, 8. 7. 1894, s. 2.

59 Kola členů ČKV Brno byla opatřena bílou tabulkou s červeným lemováním a modrou číslicí. *Ž Brna*. Cyklista, roč. 4, č. 6, 15. 6. 1888, s. 80.

vzdálenost nejméně 20 metrů dát znamení dobře slyšitelným zvunkem a toto znamení tak dlouho opakovat, dokud ho chodec nebo vozataj nevezme na vědomí, mimo to bezpodmínečně snížit rychlost jízdy a v případě splašení koně nebo polekání jeho vodiče seskočit z velocipedu — avšak ne v bezprostřední blízkosti koně, ale až bude z dohledu. Velocipedista je povinnen vyhnout se chodcům, jezdcům na koni a povozům. Zcela se musí vyhnout povozům s hasiči a v případě nutnosti musí velocipedista zcela sesednout z kola.

V § 11 během noční doby — to je se zapnutím veřejného osvětlení a po celou dobu jeho trvání, musejí být velocipedy opatřeny osvětlením — z dálky viditelnou svítilnou.

V § 12 obecně vzato se smí jezdit mírnou rychlostí, a to od začátku pouličního osvětlení až po ranní úsvit.

V § 13 na takovém místě, kde jede lehký povoz krokem, musí velocipedisté toto pomalé tempo dodržovat. Při husté mlze je jízda na velocipedu zakázána.

V § 14 je nařízeno jezdit a vyhýbat se vlevo, vpravo je dovoleno předjíždět a především když je nějaká kolize v dopravě.

V § 15 při společné jízdě je dovoleno velocipedistům jet vedle sebe, za sebou však pouze ve vzdálenosti nejméně 5 metrů.

V § 16 využívání veřejných komunikací a náměstí jako hřišť a cvičišť je zakázáno.

V § 17 každý používaný velociped musí být opatřen brzdami.

V § 18 při seskočení z velocipedu nesmí být velociped veden na chodníku, ale musí být pro tyto účely použito pouze komunikace.

V § 19 nedbání těchto nařízení bude podle § 118 „der prov. Gemeindeordnung für Brünn“ potrestáno a podle okolností může být take oprávnění pro jízdu na velocipedu zabaveno, případně prohlášeno za neplatné.

Podle § 20 tento jízdní řád nabývá dnem 1. července 1894 platnosti.⁶⁰

Pro provozování cyklistického sportu a jeho šíření mezi obyvateli města Brna bylo v první řadě nejdůležitější vytvořit klubovou základnu a také určité zázemí v podobě obchodů s koly a cyklistickými potřebami.⁶¹ V úplných začátcích sportovci obecně užívali náčiní a všelijaké „vymoženosti“ „k nám“ přivezené z ostatních evropských zemí (Anglie a Francie) a postupem času, jak se rozšiřovala oblíbenost sportu, se rozvíjela i domácí výroba. Před tím, než se začali v Brně objevovat takovíto první živnostníci, nezbyvalo nic jiného, než se vydat pro velociped do Vídně⁶² nebo Prahy. V roce 1886 bylo možné zakoupit ve Vídni typ kola *Kangaroo Bicycle* za

60 V tomto případě bylo pro interpretaci použito německé verze konceptu *Fahrordnung für Radfahrer im Gebiete der Landeshauptstadt Brünn*. Uloženo v AMB, fond A 1/33, inv. č. 585, kart. 63, fascicl I–3A.

61 Seznam brněnských obchodníků s cyklistickým zbožím (1885–1905) viz textovou přílohu.

62 V červnu a květnu 1886 se konala ve Vídni mezinárodní výstava velocipedů a sportovních potřeb, první výstava toho druhu ve Vídni. Srov. *Mezinárodní výstava cyklů ve Vídni*. *Cyklista*, roč. 2, č. 4, 15. 4. 1886, s. 43. V Anglii se každoročně pořádala *The Stanley show*, výstava velocipedů a novinek, na kterou se jezdil dívat Josef Kohout.

190 zlatých, *Excelsior Bicycle* za 85 zlatých, *Victoria Bicycle* za 115 zlatých nebo tzv. *Militar Bicycle* za 135 zlatých.⁶³

Nejznámější továrnou na výrobu kol v Brně byla bezesporu firma s názvem *První moravská továrna na velocipedy firmy Suchanek, Kohout a spol.* se sídlem na Wawrastrasse 42 (dnešní ulice Hybešova). Jeden z majitelů, Petr Kohout,⁶⁴ jeden ze synů prvního sériového výrobce vysokých kol u nás Jana Kohouta, přesídlil z Prahy do Brna a v domě na Jezuitské ulici 6 si otevřel nejdříve menší dílnu na výrobu kol, jejichž kvalitu pak sám nejraději testoval na oválu Bauerovy rampy. Asi jen devadesát kroků od této dílny si otevřel vlastní jízďárnu, ve které nabízel hodiny výuky v jízdě na kole (pro kupující zdarma, pro nekupující za 5 zlatých). P. Kohout byl prvním výrobcem nízkých kol — takzvaných bezpečníků — na území města Brna. V roce 1898 se ceny kol v jeho továrně pohybovaly od 100 do 200 zlatých za kus.

Mezi prvními brněnskými obchodníky s koly a cyklistickým zbožím bychom našli například Arnolda Klíčnicka⁶⁵ (dnešní náměstí Svobody 5), který také kromě prodeje a opravy kol nabízel výuku v jízdě na kole. Hodinář Štěpán Moravus měl svůj obchod v domě na dnešním náměstí Svobody 8. Josef Vrzal provozoval sklad velocipedů a dílnu v domě na Cejlu 20, ani u něj nechyběla nabídka výuky v jízdě na kole. František Šenk vlastnil dílnu na výrobu železných konstrukcí s parní silou (Antonínská 1) a nabízel svým zákazníkům výuku v jízdě na kole zdarma v prostorách městského pivovaru (Starobrněnská ulice 20). V domě na Kobližné ulici 33 byla opravná kol a sklad anglických a amerických kol, jejíž majitelem byl Jindřich Abel. Hlavní zastoupení kol značky Bohemie měl pro Brno a okolí František Jonáš, který ve svém domě na Pekařské ulici 28 prodával kola už i na měsíční splátky se zárukou na jeden rok. Nabízel výuku v jízdě na kole vyškoleným personálem a dle vlastní metody již za jednu hodinu ve své vlastní rozsáhlé jízďárně s 2 000 m² v Zábrdovicích na Staffgasse 6–8 (dnešní ulice Plynárenská).

Důležitým mezníkem v historii brněnské cyklistiky bylo vybudování vlastní závodní dráhy. Pozemek poskytl a stavbu dráhy na tzv. Bauerově rampě v Pisárkách finančně podpořil majitel písařského cukrovaru rytíř Viktor Arnold Bauer⁶⁶

63 Reklamní inzerát vídeňské firmy Broemer-Elmerhausen & Co. (Lichtenauergasse 1), uveřejňující ceník některých typů kol, byl otištěn v *Tagesbote aus Mähren und Schlesien*, roč. 36, č. 63, 18. 3. 1886, s. 6.

64 Petr Kohout (* 1868 — † 1920), už jako patnáctiletý startoval na prvních cyklistických závodech v Praze (1883), v roce 1890 se stal mezinárodním mistrem Čech v jízdě na 5 mil a prvním mezinárodním mistrem Čech v jízdě do vrchu. PACINA, Václav: *Sport v království českém*. Praha 1986, s. 64.

65 Reklamní inzerát firmy Arnold Klíčnick, optik a mechanik, uveřejněn v *Moravské orlici*, roč. 16 (25), č. 81, 9. 4. 1887, s. 11.

66 Rodinou brněnských podnikatelů Bauerů se podrobněji zabývá Dagmar Černoušková ve svém článku *K počátkům brněnského výstaviště a ke stavebním osudům pavilonu brněnských výstavních trhů (k velkopřemyslnické rodině Bauerů)*. Brno v minulosti a dnes 17, 2003, s. 181–213.

(1847–1911). Provoz byl pak slavnostně zahájen 21. července 1889,⁶⁷ kdy se zde konaly první závody.⁶⁸ Už kolem deváté hodiny ranní se sešli všichni brněnští závodníci spolu s hostujícími závodníky (Znojmo, Kroměříž, Přerov, Vídeň nebo Szegedin) v zahradě Plzeňské pivnice, odkud se společně odebrali k tělocvičně pod Špilberkem. Zde proběhlo společné focení známým brněnským fotografem Josefem Kunzfeldem, po kterém byla naplánována společná jízda městem, směrem na pisáreckou závodní dráhu. Trasa vedla dnešními ulicemi Husova – Pekařská – Mendlovo náměstí – Křížkovského – Pisárecká. Na ulicích a v oknech přilehlých domů se sešlo velké množství zvědavců, kteří s velkým zájmem sledovali tuto pěknou podívanou. Na poledne byl přichystán v Pisárecké restauraci slavnostní banket za doprovodu cikánské kapely Miška Janoše. Uvítacího přípitku a děkovné řeči všem přítomným se ujal předseda klubu *Brünner Radfahrerbund* stavitel Josef Nebehostený. Po tomto slavnostním zahájení závodů se kolem 14.00 hod. všichni odebrali na závodistiště. Tribuny,⁶⁹ ozdobené černočervenožlutými prapory, byly do jediného místa zaplněny napnutými diváky, kapela hrála, rozhodčí byli na místě, hodiny ukazovaly 16.00 hod. – závody mohly tedy začít! Na programu byly následující jízdy: první jízda vysokých dvojček na 1 200 m (tři okruhy), jízda bezpečníků na 2 000 m (pět okruhů), hlavní jízda dvojček o přebor klubu *Brünner Radfahrer Bund* pro rok 1889 na 4 000 m (deset okruhů), zkušební jízda bezpečníků na 1 200 m (tři okruhy), jízda vysokých kol na 2 000 m (pět okruhů), hlavní jízda bezpečníků o přebor klubu *Brünner Radfahrer Bund* pro rok 1889 na 2 000 m (pět okruhů), hostující závod vysokých kol na 2 000 m (pět okruhů), jízda dvojmístných trojek na 1 609 m (čtyři okruhy a 9 metrů) a hostující jízda bezpečníků na 2 000 m (pět okruhů). Po skončení všech závodních jízd kolem 18.00 hod. proběhlo v Pisárecké restauraci slavnostní udílení cen, mezi kterými byla například vycházková hůl se stříbrnou rukojetí, stříbrno-zlatý stojánek na cigarety, řetízek ke kapesním hodinkám, stříbrné psací potřeby nebo pozlacený stříbrný pohár. Po rozdělení všech cen následovala závěrečná děkovná řeč Josefa Nebehosteného, adresovaná všem zúčastněným závodníkům a pořadatelům za zdárný průběh této sportovní akce s přáním příjemné zábavy za doprovodu vojenské kapely.

Tato dráha, lidově zvaná Baurák, byla domovským stánkem klubu *Brünner Radfahrer Bund*, ovšem využívána byla i ostatními německými a dokonce i českými kluby.

67 V té době měla svoji závodní dráhu tato města: Lomnice nad Popelkou, Praha nebo Pardubice. K otevření vůbec první čistě české závodní dráhy došlo v Kroměříži (5. 7. 1890).

68 *Radfahrifest*. Tagesbote aus Mähren und Schlesien, roč. 39, č. 164, 20. 7. 1889, s. 4; *Radwettfahren*. Tagesbote aus Mähren und Schlesien, roč. 39, č. 165, 21. 7. 1889; *Radfahrer–Fest*. Tagesbote aus Mähren und Schlesien, roč. 39, č. 165, 22. 7. 1889, s. 3 a *Radwettfahren*. Tagesbote aus Mähren und Schlesien, roč. 39, č. 165, 22. 7. 1889, s. 4.

69 Ceny vstupenek se pohybovaly v rozmezí 6 zlatých až 20 krejcarů (místo v loži stálo 2 až 6 zlatých, místo na tribuně 80 až 20 krejcarů).

Původně byla dlouhá 400 m a široká 6–7 m, mírně klopená.⁷⁰ V době, kdy byla vysoká kola nahrazena nízkými koly, byly vybudovány svahy zatáček. Hliněný povrch dráhy připomínal svou načervenalou barvou blízkost Červeného kopce, odkud se brával písek na pokrytí povrchu dráhy.⁷¹

Silniční závody se v Brně pořádaly nejčastěji na Vídeňské silnici (na úseku od Ústředního hřbitova směrem k Modřicím) nebo na silnici Tuřanské. Klub *Brünner Radfahrer Union* několikrát dokonce uspořádal závody i na Winterhollerově náměstí (dnešní náměstí 28. října).⁷² Kromě pisárecké dráhy vyrostla ještě další cyklistická dráha na Polní ulici, v prostoru pozdějšího hřiště *SK Moravská Slavia*. A v roce 1888 bylo zřízeno nové cvičiště pro cyklisty na ulici Pekařské.

V zimních měsících⁷³ a v době, kdy bylo špatné počasí, se provozovala tzv. sálová jízda neboli krasojízda.⁷⁴ Vypracováním návodu pro cvičení v sále se zabýval Gustav Lindacker, cvičitel *Českého klubu velocipedistů Plzeň (ČKV Plzeň)*.⁷⁵ Tato příručka vznikla na podzim 1887 a jako její základ posloužila vojenská jízdní škola. Terminologie byla částečně převzata z překladu této školy, částečně z Tyršova názvosloví pro Sokolstvo a částečně dotvořena samostatně. Do března 1888 byla sálová cyklistika provozována pouze členy *ČKV Plzeň*, proto byla snaha rozšířit sálovou cyklistiku i mezi ostatní české kluby a tím se pokusit v tomto odvětví cyklistiky dohonit Němce. Ani ne tak nedostatek sálů, jako spíše předsudky v podobě strachu z jízdy v omezeném prostoru nebo na hladkých parketách byly jakousi brzdou v rozšíření krasojízdy. Ze začátku se využívaly pro provozování sálové cyklistiky taneční sály restaurací a později už pro tyto účely vznikaly tzv. sálové školy a jízďárny. Už v roce 1887 byla v Brně na 4. dubna ohlášena produkce vídeňského krasojezdce, a to v hale na Spitalweisse 8 (dnešní ulice Špitálka).⁷⁶ V roce 1900 máme v Brně doloženou existenci tzv. WinterFahrhalle se sídlem na Zollhausglacis 25 (dnešní Koliště), která byla otevřena denně do 21.00 hod. O kousek dál, na Zollhausglacis 15, byl

70 Světový úzus při stavbě cyklistické dráhy předepisoval optimální délku dráhy 250 a 333,3 m. Tato vzdálenost představovala násobky ujetých kol bez zbytku. Konaly se na nich totiž závody na běžné vzdálenosti (1, 3, 5 nebo 10 km, případně na 0,5, 1, 5 a 10 mil). Rovněž bylo předepsáno, že délka dráhy se měří 35 cm od jejího vnitřního okraje. Zápis o měření, které provedl geometr nebo inženýr, musel být uchován v klubu a kdykoli na požádání časoměřiče předložen k nahlédnutí. KRÁLÍK, Jan: *Letem cyklistickým světem IX. Ještě jednou první dráhy*. Motor Journal 1, 16, prosinec 2001, s. 36–37.

71 V roce 1951 byl tento povrch nahrazen nejdříve asfaltovým a poté v roce 1957, se vznikem TJ Favorit, betonovým povrchem.

72 Žádost o povolení konání veřejných závodů, podaná spolkem *Brünner Radfahrer Verein Union* k městské radě dne 12. 5. 1893, je uložena v AMB, fond A 1/33, inv. č. 1843, kart. 580, fascikl II-55/2 Věci spolkové 1844–1896.

73 V roce 1889 podnikají pražští cyklisté vzhledem k mírné zimě poprvé výlety v zimních měsících. *Cyklisté pražští v zimě*. Cyklista, roč. 5, č. 2, 15. 2. 1889, s. 20–21.

74 Průkopníkem krasojízdy na dřevěném kole byl u nás Karel Schulz.

75 *Cvičení v sále*. Cyklista, roč. 4, č. 3, 15. 3. 1888, s. 38–41; *Cvičení v sále*. Cyklista, roč. 4, č. 7, 15. 7. 1888, s. 100–104.

76 (*Brünner Radfahrerbund*). Tagesbote aus Mähren und Schlesien, roč. 37, č. 76, 4. 4. 1887, s. 2.

v provozu celoroční velodrom, kde byl k dispozici velký sál (20 × 18 m) a velká zahrada (50 × 30 m) se čtyři metry širokou cyklistickou dráhou a dokonce i tenisovým kurtem. Kola si požívali jen majetníci, pro ty ostatní tyto jízďárny nabízely službu v podobě zapůjčení velocipedu.

S obrovským rozvojem cyklistiky a oblibou tohoto sportu v 90. letech 19. století vzniká na území města Brna celá řada cyklistických škol, jako například Heinrich Abel (Koblišná 33, Vlhká 15), Jacob Windholz (Vlhká 3), C. Emil Apel (Koliště 1), P. Kohout (Jezuitská 6, Hybešova 35) nebo na Dornrosselgasse 48 (dnešní ulice Trnitá) s prostornou halou o velikosti 1 000 m². Přitom se ještě v roce 1888 mluví o nedostatku soustavného sálového cvičení a domácího tréninku jako o jedné z příčin, proč u nás nedochází k rozvoji cyklistiky. „*V klubu není v zimě co dělat a zimu stráví člověk v každém malém městě jako člen jiných spolků v zábavě s dámami a cyklisti se z toho dostávají až v létě. Šlo by to odstranit, kdyby se dámy samy rozhodly k jízdě, což se ale dosud považuje za neslušné.*“⁷⁷

Na území města Brna byly pro cyklisty záchranným bodem spolkové restaurace. Každý klub měl svou vlastní restauraci nebo kavárnu, kde se pravidelně konaly klubové schůze, pořádaly zábavní večery a kde se členové scházeli před hromadným odjezdem na vyjížďku nebo na závody. Tak například v *Café Central* (dnešní třída Kpt. Jaroše 20) se scházeli členové *Radfahrerclubu Moravia*, v restauraci *F. Brandeise* na Jánské ulici členové klubu *Brünner Radfahrer Wanderer*, v *Café Neuhauser* na Ferdinandsgasse 29 (dnešní ulice Masarykova) členové klubu *Brünner Radfahrer 1885*, v *Café Habsburk* na Jezuitské ulici 27 členové *Cyclistclubu Brünner* nebo se v restauraci *Simon* na Bürgergasse 16 (dnešní Mendlovo náměstí) scházeli členové klubu *Altbrünner Radfahrerverein*. Pro Čechy byla takovým místem například *Národní kavárna* v hotelu *Slavia* na Solniční ulici, *zahrádka Besedního domu* nebo *Jonákova pivnice* na České ulici.

Za hranicemi města byly zřizovány tzv. stanice neboli útulny.⁷⁸ Byly to hostince u cesty, které měly cyklistovi na vyjížďce poskytnout prostor pro odpočinek a posílení, v případě nehody radu a pomoc. Tyto stanice zřizovala ČÚJV, jejíž člen (nemusel to být výslovně cyklista) měl být jakýmsi dozorcem těchto stanic s působností v prostoru okresu. Tyto stanice musely být označeny a v každé z nich měla být k dispozici kromě časopisu ČÚJV i tzv. staniční kniha. Sem mohl cyklista poreferovat o své cestě a přechyst si nejrůznější výstrahy a upozornění ostatních cyklistů. Povinností hostinského bylo za dohodnutou cenu podat cyklistovi nápoj, pokrm a nocleh. Pro Brno byl takovým staničním hostincem například Panský dům pana Edvarda Svobody v Černé hoře (1889). Cyklisté museli ze svých cest posílat korespondenční lístky s podpisem hostinského nebo tzv. potvrzovací lístky, kde mělo být uvedeno jméno a policejní číslo jezdce, datum, město, čas příjezdu a odjezdu a nakonec

77 *Sport jinde a u nás*. Cyklista, roč. 4, č. 1, 15. 1. 1888, s. 3.

78 *Žhízení staniční*. Cyklista, roč. 2, č. 3, 15. 3. 1886, s. 44.

podpis nebo „štampeleka“. Tyto lístky tak podávaly výborný přehled o průběhu celé cesty. V roce 1894 vydávají M. Zimmermann a G. Hermann pomůcku pro cyklistiky, tzv. jízdní knihu velocipedistů, která obsahovala kilometrové vzdálenosti jednotlivých míst v Čechách.

Klubová činnost

Činnost cyklistických klubů se zaměřovala dvěma směry. V první řadě se jednalo o vlastní sportovní činnost, jako je organizace společných vyjížděk a závodů. Mimo to se pak klubové aktivity zaměřovaly na společenské zviditelnění a národnostní angažovanost, tolik typickou pro spolkové dění v moravské metropoli na konci 19. století. Organizovaní cyklisté se nestranili ani účasti na zábavných večerech a slavnostech.

Procentuelně největší zastoupení měla samozřejmě účast na cyklistických výletech a vyjíždkách. Zpočátku byly cílem společných výletů německých cyklistů místa jako Znojmo, Vojkovice, Popice nebo Želešice. Rokem 1890 s velkou oblibou v pořádání výletů roste i počet nových destinací. Členové brněnských německých klubů vyjíždějí na kole do Modřic, Rosic, Slavkova, Jehnic, Židlochovic, Pravlova, Lednice, Olomouce, Mikulova, Moravského Krumlova, Horních Heršpic, Břeclavi nebo na hrad Veveří. Když opomeneme cestu do Vídně nebo Štýrského Hradce, za nejdelší jízdu můžeme považovat výlet do asi 80 km vzdálené Olomouce. Po sečtení vzdáleností všech výletů a vyjížděk za rok 1900 u všech německých klubů dostaneme číslo 3 711 km na 68 vyjížděk za rok.⁷⁹ Němečtí organizovaní cyklisté se tedy nejčastěji pohybovali v okruhu 54 km od Brna.

Nejoblíbenějším cílem výletů v tomto roce byl jednoznačně hrad Veveří, dále Želešice nebo Židlochovice.

Působení českých organizovaných cyklistů se neomezovalo pouze na prostor dědičných zemí. Zajímavým počinem ze strany českých cyklistů byl výlet z Brna do Bosny začátkem září roku 1888.⁸⁰ Aktéry byli nadporučík Kočička a poručík Dvořák (oba 8. pěší pluk) a důstojnický zástupce Umlauff šlechtic Frankwell (17. prapor myslivců). Itinerář cesty se skládal z těchto měst: Brno (start) — Vídeň — Štýrský Hradec — Záhřeb — Sarajevo — Mostar — Dubrovník (odtud lodí) — Terst — Lublaň — Celovec (dnešní Klagenfurt) — Vídeň — Brno (cíl).

Běžně však čeští cyklisté vyráželi na výlety do Židlochovic, Rajhradu, Šlapanic, Kroměříže, Jehnic, Slavkova, Lednice, Tišnova, Znojma, Tuřan, Kuřimi, Ivančic, Olomouce nebo na Vranov, Veveří či Pernštejn. Kromě denních vyjížděk bývaly na programu ještě také noční vyjížděky (Tuřany, Líšeň nebo Rajhrad). V roce 1899 *ČKV Brno* informuje své členy v denním tisku o tom, že se „klubové výlety budou pořádati

79 Vzdálenost je počítána podle dnešní kilometráže.

80 *Po bicyklu do Bosny*. Moravská orlice, roč. 17 (26), č. 207, 8. 9. 1888, s. 3 nebo *Po bicyklu do Bosny*. Velocipedista: Sportovní časopis cyklistický, roč. 1, 15. 10. 1888, s. 261.

*jeden až dva v měsíci a budou se oznamovati členstvu korresp. listky a klubové vyjíždky budou většinou se pořádají v neděli odpoledne aneb ve všední dny večer a oznamovati se budou pouze místními novinami“.*⁸¹

Společensky velmi významné byly různé oslavy a slavnosti, kde se členové klubu mohli předvést v plné parádě. Společně s nazdobenými koly a v klubovém dresu se účastnili mnoha městských i venkovských slavností, jako například svěcení praporu⁸² nebo oslavy výročí založení nějakého klubu. Byli zváni na vinobraní, odhalení pomníku⁸³ nebo na pohřby význačných osobností.⁸⁴ Nechyběly ani různé dobročinné akce.

Večery trávili členové klubu, jak jinak, — zábavou. Navštěvovali společně různé taneční a divadelní večery. Velmi oblíbenou radovánkou bylo koulení kuželek v restauracích nebo na vršku zvaném Pindulka poblíž Šlapanic.⁸⁵ Nechyběly ani tzv. kolové reje neboli kolové tance, jejichž produkce probíhala jako doprovodný program společenského večera (v sále) nebo cyklistických závodů (na závodní dráze). Velmi zajímavým bylo tzv. mazání tisícikilometrovky, což byla společná velká oslava klubu po ujetí 1 000 km.

Stejně jako dnes byl významným zdrojem nepřeborného množství informací kolem cyklistického sportu odborný tisk. Pro české cyklisty to byl dodnes vycházející časopis *Cyklista: odborný list pro zájmy sportu cyklistického*.⁸⁶ První číslo tohoto vůbec prvního českého cyklistického časopisu u nás vyšlo dne 15. října 1884. Za ostatními cyklistickými velmocemi jsme v tomto směru dost zaostávali. První cyklistický časopis ve světě s názvem *La velocipède illustré* vyšel už v roce 1869. Další český časopis s cyklistickou tematikou vycházel pod názvem *Velocipedista: sportovní časopis cyklistický* (od roku 1888). Kromě těchto dvou českých časopisů odebíral ČKV Brno i dva německé časopisy s názvem *RadfahrerZeitung* a *Radfahrer-Sport*.⁸⁷

Pro brněnské německé cyklisty předplatil klub *Brünner Radfahrer Bund* hned několik časopisů, které byly pro zájemce k dispozici k nahlédnutí v některých z brněnských kavárnách. V Café Biber to byl časopis *RadfahrHumor* (1. Jg. 1887, Můnchen) a *Velosport*, v Café Kreiker časopisy *Deutscher Radfahrerbund*, *RadfahrHumor* a *Die Radlerin*, v Café Neuhauser časopis *Das Stahlrad* (1. Jg. 1886, Leipzig) a *Deutscher*

81 *Klub českých velocipedistů Brno*. Moravská orlice, roč. 37, č. 109, 14. 5. 1899, s. 2.

82 Členové klubu Brünner Radfahrer Bund a Brünner Radfahrer Verein Union podnikli v květnu 1894 společně výlet do Hodonína za účelem svěcení praporu tamějšího cyklistického klubu.

83 Členové klubu Brünner Radfahrer Bund se zúčastnili například slavnostního odhalení pomníku císaře Josefa II. na dnešním Moravském náměstí dne 16. 10. 1892.

84 Členové klubu Brünner Radfahrer Verein Union se sešli na pohřbu starosty Gustava Winterhollera dne 31. července 1894.

85 *Klub českých velocipedistů „Brno“*. Moravská orlice, roč. 37, č. 204, 8. 9. 1899, s. 2.

86 Časopis *Cyklista* od roku 1890 s podnázvem *Ústřední list České ústřední jednoty velocipedistů* a od roku 1894 s podnázvem *Orgán České ústřední jednoty velocipedistů*.

87 *Ž Brna*. *Cyklista*, roč. 4, č. 6, 15. 6. 1888, s. 80.

Radfahrerbund.⁸⁸ Vedle těchto časopisů existovaly ještě i jiné německé cyklistické časopisy, jako *Der Velocipedit*. *Illustriertes Fachblatt des RadfahrSport* (1. Jg. 1883, München) nebo *Das Fahrrad* (1. Jg. 1889, Leipzig).

Cyklistův trénink

V polovině 80. let 19. století neměl trénink své pevné místo v cyklistově denním rozpisu jeho činností, jako je tomu dnes, setkáváme se však již s jakousi cílenou aktivitou k dosažení lepších výkonů. Ve stejnou dobu se začíná rozšiřovat i slovo *trénink*, které nahradilo do té doby užívané slovo *cvičiti*.

Podle významného cyklisty Eduarda Sochora⁸⁹ by se měl trénink skládat ze čtyř základních bodů: správná strava, cvičení, taktika a péče o tělo i kolo.⁹⁰ Pod pojmem *správná strava* si tehdejší cyklista představoval „*jíst a pít jen to, na co jsme navyklí a co skutečně podporu tělu vydá — žaludek aby byl spíše nedoplněn než přeplněn — jíst a pít střídavě (skleničku piva nebo vína) — nesmyslné by bylo např. kuřákovi vzdáti se naprosto kouření, postačí pouhé umírnění se*“.⁹¹ Druhým bodem je *cvičení se v jízdě*. Za nejhorší způsob tréninku byl považován tzv. hometrainer. Tento trenážér byl dobrý jen na získání hrubé síly. Naopak byla upřednostňována jízda v terénu (dráha nebo silnice). Důraz byl kladen na to, aby se trénovalo z největší části především v době před závody. Samotné jízdy neměly být příliš dlouhé ani vydatné. Eduard Sochor pro dnešní slovo taktika užíval slovního spojení *chladné přemýšlení*, které představovalo třetí složku správného tréninku. Posledním bodem pak byla *péče o jezdce a jeho kolo*, a to jak před závody, tak i po nich. Na konci 19. století se už setkáváme i s termínem *regenerace těla*, která spočívala především v návštěvě koupelí ve studené vodě.

Členové klubu se scházivali ke společnému veřejnému tréninku, který většinou začínal kolem sedmé hodiny večerní na závodní dráze. Nedostatek volného času přes den byl hlavním důvodem, proč se trénink odehrával v tak pozdní denní dobu. Trénink začínala jízda ve vytrvalosti, po krátkém odpočinku následoval spurt⁹². Po skončení tréninku čekala cyklisty hygiena a masáže. Kolem deváté hodiny už na dráze většinou nikdo nebyl. V době před závody probíhal trénink intenzivněji. Nejlepší variantou bylo trénovat tři dny před závody celý den. Tak například v roce 1899 schválil správní výbor *ČKV Brno* návrh náčelnického sboru, aby „*před*

88 (*Brünner Radfahrverein 1885*). Tagesbote aus Mähren und Schlesien, roč. 49, č. 93, 24. 4. 1899, s. 3.

89 Životopis Eduarda Sochora uveřejněn v časopisu *Cyklista*, roč. 2, č. 7, 15. 7. 1886, s. 74–75.

90 SOCHOR, Eduard: *Několik slov o modernismu treningu se zřetelem ku velkým závodům berlínským dne 10., 11. a 12. června pořádaným*. *Cyklista*, roč. 4, č. 8, 15. 8. 1888, s. 113–114.

91 Týž: *Několik slov o modernismu treningu se zřetelem ku velkým závodům berlínským dne 10., 11. a 12. června pořádaným*. Tamtéž, s. 114.

92 Ve sportovní terminologii označení spurt (slangově špurt) znamená zrychlenou jízdu s vynaložením největšího úsilí.

*plánovanými závody byli ustanoveni dva vůdcové, kteří by s členy training cvičili, a to jeden časné ráno, druhý pak večer. Cvičiti se bude dvakrát týdně, v úterý a ve čtvrtek a vyjede se vždy přesně o ¾ 7 hod. večer od „Národní kavárny“.*⁹³ V období od prosince do března se trénovalo převážně v halách. Po zimě následovala příprava přibližně v této podobě: březen — dvakrát týdně ujet 15–20 km, neděle 40 km, pondělí a sobota odpočinek; duben — třikrát/čtyřikrát týdně, neděle 50–60 km (koncem měsíce už 80 km) a květen — třikrát/čtyřikrát týdně, neděle 100–120 km.

Přestože se ještě nedá mluvit o plnohodnotném tréninku a povědomí o správné životosprávě sportovců bylo spíše v plenkách, je z výše uvedeného patrný vzrůst zájmu o cílenou přípravu cyklistů v poslední dekádě 19. století.

Cyklistovo oblečení

V úplných začátcích se cyklisté, ale i sportovci obecně pro své oblečení nejednou stávali terčem řady posměšků a o obleku cyklisty se například tvrdilo, „že hraničil až na nemožnost“.⁹⁴ Každý cyklistický klub měl předepsáno ve svých stanovách i to, jak má vypadat klubový kroj. Ne všechny kluby měly hned od samého začátku dostatek finančních prostředků na vyhotovení stejnokrojů, a tak nezbývalo než si opatřit alespoň stejné čepice nebo odznaky,⁹⁵ které by se pro začátek staly jejich poznávacím atributem. Do této situace se v roce 1900 dostali i členové *Klubu cyklistů Židenice*.⁹⁶

Členové ČKV Brno v červnu 1888 informují o změně „*Jägrový košile za košili tmavomodrou se shrnovacím límcem*“.⁹⁷ Jägrový košile pro cyklisty a turisty nabízel v Brně například obchod na Veselé ulici 39 nebo obchod F. J. Bundálka na Ferdinandově ulici 14 (dnešní ulice Masarykova) za cenu 3,50 zlatých za kus. Asi největším brněnským obchodem s oblečením pro cyklisty byl obchod firmy Zuisch & Heller,⁹⁸ obchod pletacím a stávkovým zbožím (Radnická ulice 11). Kromě zakoupení nejružnějších svetrů, cyklistických košil, čapek, zápěstek, punčoch, rukavic a pásů zde bylo možné objednat i vyhotovení závodního dresu do sedmi dnů.

V německých novinách nabízeli své služby prostřednictvím inzerátů firmy jako Max Hartmann⁹⁹ s krejčovským obchodem na Krapfengasse 2 (dnešní ulice Ko-

93 *Správní výbor klubu českých velocipedistů „Brno“*. Moravská orlice, roč. 37, č. 115, 21. 5. 1899, s. 2.

94 *Na posvícení*. Cyklista, roč. 1, č. 14, 15. 11. 1885, s. 186.

95 Na výborové schůzi dne 11. 10. 1900 bylo schváleno vyhotovení odznaku podle vzoru odznaku klubu cyklistů v Dobrušce (*ČKV Let*), a to ve stejné formě i barvě s tím rozdílem, že místo monogramu ČKV bude jen KC a místo názvu Let bude jen letopočet založení klubu, tedy 1900. AMB, fond R 117 Klub cyklistů Židenice, 1900–1912, fond nebyl k 1. 4. 2009 zinventarizován.

96 AMB, fond R 117 Klub cyklistů Židenice, 1900–1912, fond nebyl k 1. 4. 2009 zinventarizován.

97 *Ž Brna*. Cyklista, roč. 4, č. 6, 15. 6. 1888, s. 91.

98 Reklama firmy Zuisch & Heller viz Moravská orlice, roč. 35, č. 203, 5. 9. 1897, s. 6.

99 Reklamní inzerát firmy Max Hartmann otisknutý v příloze Tagesbote aus Mähren und Schlesien, roč. 48, č. 52, 5. 3. 1898, s. 17.

blízná), Josef Goppold,¹⁰⁰ panský a dámský oděvní salon na rohu Johannesgasse 11 a Postgasse 4 (dnešní nároží ulic Jánská a Poštovská) nebo věhlasný salon s názvem Longera's DamenConfection¹⁰¹ na dnešní Minoritské ulici.

Žávodní Brno

V začátcích cyklistického sportu u nás byla hlavní náplní činnosti klubů především cykloturistika, zatímco závody byly většinou chápány jako velká společenská událost. Žávodní cyklistika byla do značné míry závislá na existenci cyklistických žávodních drah a na složité organizaci silničních závodů. Bohužel nedosahovala ani kvalitou, ani kvantitou úrovně závodů pořádaných cyklistickými velmocemi té doby.

Žávodní pravidla té doby jednoznačně nařizovala:

- 1) jezdec musí přináležet k některému klubu a musí být tímto klubem k závodům přihlášen;
- 2) „*vkład platí zároveň co odstúpné*“;
- 3) o pořadí při metě se losuje;
- 4) start je „*létacím*“;
- 5) je zakázáno zúčastnit se závodů pod cizím jménem a
- 6) žávodník se musí dostavit „*v trikotu a krátkých spodcích*“.¹⁰²

Každý klub se snažil během roku uspořádat alespoň jedny závody na silnici nebo na dráze. V Brně až do roku 1889, kdy byla otevřena žávodní dráha v Pisárkách, jednoznačně převažovaly závody na silnici. Bauerova rampa hostila ještě před koncem 19. století první slavné postavy naší cyklistiky. Žávodili tu takoví jezdci zvučných jmen jako byli J. Cífka,¹⁰³ J. Kohout, Fr. Kliment, Jaroslav Káš nebo Kruliš, Schels či bratři Pokorní.¹⁰⁴ Na velodromu se nabízela divákům pestrá podívaná na bohatou škálu závodů. Tato různorodost a k tomu ještě mezinárodní účast žávodníků rozhodně zvyšovaly jejich atraktivitu.

Když porovnáme počet závodů uspořádaných v Brně během prvních patnácti let německými kluby oproti českým, zjistíme, že jednoznačně vítězí kluby německé. Souvisí to samozřejmě s existencí vyššího počtu německých klubů ve městě. Zatímco Češi byli pořadatelé jednoho až dvou závodů ročně, Němci si pořadatelství připsali u tří až čtyř závodů. Pro Čechy nastává stagnace v pořádání závodů v letech

¹⁰⁰ Reklamní inzerát firmy Josef Goppold, panský a dámský oděvní salon, otisknutý tamtéž, s. 13.

¹⁰¹ Reklamní inzerát firmy Langer's DamenConfection otisknutý v příloze Tagesbote aus Mähren und Schlesien dne, roč. 48, č. 115, 21. 5. 1898, s. 20.

¹⁰² *Naše klubové zřízení*. Cyklista, roč. 2, č. 3, 15. 3. 1886, s. 30.

¹⁰³ *Josef Cífka*. Cyklista, roč. 3, č. 11, 15. 11. 1887, s. 132–133.

¹⁰⁴ *Cyklistika — nejstarší brněnský sport*. Sport na kolech, 17. 7. 1969, s. 3.

1891–1894 v souvislosti s celkovým úpadkem české cyklistiky, zatímco u Němců vypadají sezony, až na některé výjimky, celkem vyrovnaně. Pokud nepřehlídíme k národnostní otázce, pak v součtu pořádaných cyklistických akcí na tom bylo Brno velice dobře. Je tedy vidět, že vzájemné soupeření dvou národností nemusí mít jen negativní následky v podobě napjaté politické atmosféry nebo vzájemných fyzických útoků, ale naopak se i kladně odráží ve větší angažovanosti spolků. Nejvíce závodů se v Brně konalo v období od konce srpna do začátku října. Vstupenky pro diváky na takové závody byly k zakoupení v některém z brněnských knihkupectví nebo přímo u předsedy pořadatelského klubu.

Brněnští Češi si sice nesou prvenství v založení prvního cyklistického klubu na území města Brna, ovšem prvenství v uspořádání prvních cyklistických závodů patří brněnským Němcům. V neděli 11. srpna 1887 německý klub *Brünner Radfahrer Bund* uspořádal klubové silniční závody, a to mezi 15. a 10. km Vídeňské silnice.¹⁰⁵

Téměř přesně rok poté, dne 19. srpna 1888, se zde konaly *Mezinárodní závody ČÚJV o mistrovství Moravy*, a to na trase Brno–Pohořelice–Brno.¹⁰⁶ Byla to v dnešním slova smyslu první časovka na Brněnsku. Na programu byla *jízda na 50 000 m o mistrovství Moravy*, *jízda na 10 000 m*, *jízda na 2 000 m*, *jízda o dámskou cenu na 5 000 m* nebo *jízda o nejmenší rychlost na vzdálenost 200 m*. Právě tyto tzv. mravenčí jízdy — kdy zvítězil ten, kdo přijel do cíle jako poslední bez toho, aniž by nohy opustily pedály — byly velkou atrakcí té doby. Své zastoupení na závodech měly kluby z Prostějova, Olomouce, Přerova, Boskovic, Bučovic, Velkého Meziříčí, Ivančic, Vyškova, Kroměříže nebo Vídně. Praha, respektive ČÚJV, vypravila k těmto závodům speciálně výlet českých cyklistů na Moravu. Měl to být první podnik toho druhu, kde budou čeští jezdci soupeřit s cizími cyklisty o mistrovství Moravy na 50 000 m. Na Raduitově náměstí (dnešní Žerotínovo náměstí) byl na počest příchodích hostů uspořádán přátelský večer s hudební produkcí poštovské kapely. V předvečer závodů byly také postaveny podél silnice ve vzdálenosti 4 km od Brna tribuny (na úseku od Ústředního hřbitova k Rajhradu) — nejdříve pro padesát osob, později musela být pro velký zájem zvýšena kapacita tribuny na 200 míst. Pro diváky byl poblíž závodistiště zajištěn bufet s občerstvením a stan s cukrovinkami. Celé odpoledne na závodistišti a večer pak v zahrádce Besedního domu koncertovala kapela. Závody poctily svou návštěvou významné osobnosti jako moravský místodržitel hrabě Bedřich Schönborn, moravský zemský hejtman hrabě Moritz Vetter z Lilie i purkmistr Gustav Winterholler. Přítomen závodům byl i lékařský dohled. Vítězem *jízdy na 2 000 m* se stal v čase 05:25 min. Josef Lechner (Kolín), který si jako cenu pro vítěze odnesl velkou stříbrnou medaili. Závodů v *jízdě na 10 000 m* se zúčastnili i dva členové *ČKV Brno* František Moravus a František Šebek, který tento závod vyhrál (25:15 min.) a jako odměnu si odnesl čestnou cenu klubu

105 (*Brunner Radfahrer-Bund.*). Tagesbote aus Mähren und Schlesien, roč. 37, č. 205, 10. 9. 1887, s. 10.

106 K rozhodnutí o uspořádání těchto závodů došlo na sjezdu českých velocipedistů z Moravy v Brně dne 5. 7. 1888. *Sjezd českých velocipedistů z Moravy*. Moravská orlice, roč. 17 (26), č. 155, 8. 7. 1888, s. 3.

ČKV Brno, krásný aneroid¹⁰⁷ a velkou stříbrnou medaili. V jízdě o dámskou cenu na 5 000 m, která byla přístupna pouze členům ČKV Brno, jako první do cíle dojel Ladislav Henčl (11:50,2 min.) a odnesl si čestnou cenu brněnských dam, pohár a velkou stříbrnou medaili. V pro diváky velmi atraktivním závodě v jízdě o nejmenší rychlost na vzdálenost 200 m vyhrál Edvard Wilhelm (Československý klub velocipedistů Vídeň). Ovšem nejzajímavějším bodem celého sportovního odpoledne (závody trvaly téměř pět hodin) byl mezinárodní závod o mistrovství Moravy na 50 000 m. Mistrem Moravy pro rok 1888 se stal J. Cífk (Praha, 2.17:10 hod.). Večer se pak všichni zúčastnění sešli v zahradním pavilonu restaurace Besední dům, kde byly po přednesení slavnostních přípitků rozděny ceny vítězům. I přes nepřízeň počasí byla účast diváků na těchto prvních českých závodech v Brně obrovská.¹⁰⁸

V roce 1893 byli brněnští cyklisté spolupřáteli prvního etapového závodu ve střední Evropě, který se jel z Vídně přes Brno do Berlína. Vítězem se stal J. Fischer z Mnichova v čase 31.22:04 hod.

V červenci 1896 se na Moravě poprvé pořádalo Mistrovství Čech na silnici, a to v souvislosti s distančním závodem Praha–Olomouc–Brno.¹⁰⁹ Až do roku 1891 se konalo mistrovství vždy na vzdálenost 50 km, v roce 1893 byla prosazena vzdálenost 100 km.¹¹⁰ Na trať dlouhou 320 km se vydalo z původně přihlášených třiceti jen čtrnáct závodníků (za ČKV Brno K. Hradečný). Jezdci vyjžděli z Prahy v osm hodin večer a vítěz dojel do cíle (3. km před Brnem) ve 13.20 hod. Prvních šest závodníků ujelo trať pod 18 hodin, ostatní vesměs pod 22 hodin.¹¹¹ Na zakončení tohoto závodu byla v Brně přichystána velká slavnost.¹¹² V celkovém hodnocení tohoto závodu nesmíme opomenout řadu potíží, s nimiž se během příprav i samotného průběhu závodu museli jak závodníci, tak i organizátoři poprat. Rozhodně nebylo

107 Aneroid je měřidlo atmosférického tlaku, které ukazuje současný stav tlaku.

108 *K závodům českých velocipedistů*. Moravská orlice, roč. 17 (26), č. 182, 9. 8. 1888, s. 2; *K závodům velocipedistů dne 19. srpna*. Moravská orlice, roč. 17 (26), č. 184, 11. 8. 1888, s. 2; *Výlet českých cyklistů na Moravu*. Moravská orlice, roč. 17 (26), č. 185, 12. 8. 1888, s. 2; *K závodům velocipedistů*. Moravská orlice, roč. 17 (26), č. 187, 15. 8. 1888, s. 3; *Závody velocipedistické*. Moravská orlice, roč. 17 (26), č. 188, 17. 8. 1888, s. 2; *Silniční závody velocipedistické*. Moravská orlice, roč. 17 (26), č. 189, 18. 8. 1888, s. 2; *K závodům českých velocipedistů*. Moravská orlice, roč. 17 (26), č. 190, 19. 8. 1888, s. 5; *Závody velocipedistů v Brně*. Moravská orlice, roč. 17 (26), č. 191, 21. 8. 1888, s. 2 a *První mezinárodní silniční závody České Ústřední jednoty velocipedistů na Moravě*. Cyklista, roč. 4, č. 9, 15. 9. 1888, s. 144–145.

109 *Z „Klubu českých velocipedistů Brno“*. Moravská orlice, roč. 34, č. 119, 23. 5. 1896, s. 3; *Praha–Olomouc–Brno*. Moravská orlice, roč. 34, č. 167, 22. 7. 1896, s. 2; *Čeští cyklisté na Moravu*. Moravská orlice, roč. 34, č. 168, 23. 7. 1896, s. 2; *Čeští cyklisté na Moravě*. Moravská orlice, roč. 34, č. 172, 28. 7. 1896, s. 2; *Z klubu českých velocipedistů „Brno“*. Moravská orlice, roč. 34, č. 181, 7. 8. 1896, s. 2 nebo *Výlet a dist. jízda na Moravu*. Cyklista, roč. 12, č. 7, 1. 4. 1896, s. 110.

110 BAKALÁŘ, R. — CIHLÁŘ, J. — ČERNÝ, J.: *Žlatá kniha*, s. 72.

111 Podrobné výsledky tohoto závodu viz *Čeští cyklisté na Moravě*. Moravská orlice, roč. 34, č. 172, 28. 7. 1896, s. 2.

112 Podrobný program nalezneme v článku *Za příčinou reprezentačního výletu českého cyklistva na Moravu*. Moravská orlice, roč. 34, č. 168, 23. 7. 1896, s. 3.

v silách organizátorů zajistit závodníkům na trati stálý doprovod (kolo totiž v té době bylo na našich silnicích nejrychlejším dopravním prostředkem¹¹³). Byla zřízena síť průjezdních kontrol (sem si mohli závodníci dovést náhradní kolo nebo součástky). Na samotném závodu, ale především na kvalitě trati se podepsala nepřízeň počasí v podobě tří denních dešťů, které změnily silnice doslova v bahnová koryta. Rychlostní průměr byl vypočítán pro dobře sjízdné silnice, a tak se stávalo, že jezdci dorazili na kontrolní místo často až pozdě v noci, kdy už všichni spali, tudíž nemohli získat kontrolní razítko do své legitimace. Nejlépe se dařilo mladému studentovi P. J. Opavovi z Prahy, který do Brna přijel jako první v čase 16.13:24 hod.

Jak již bylo zmíněno, v Brně se koncem 19. století pořádalo velké množství cyklistických akcí. Některé z nich byly poznamenány snahou o segregaci obou národností, jiné se naopak odvolávaly na zemské vlastenectví a byly přístupné jak Němcům tak Čechům. Tato národnostní soupeřivost tak nakonec vedla k rozvoji cyklistiky, spolkové činnosti klubů a nakonec i většímu rozšíření sportu mezi široké vrstvy městského obyvatelstva.

113 Zemský sněm schválil zásluhou Josefa Kohouta a hraběte Vratislava z Mitrovic dne 13. 11. 1890 v druhém čtení doplnění silničního zákona vzhledem k jízdě na velocipedu, což v praxi znamenalo přechod od kola-prostředku pro zábavu a sport ke koludopravnímu prostředku. BAKALÁŘ, R. — CIHLÁŘ, J. — ČERNÝ, J.: *Žlutá kniha*, s. 74.

TEXTOVÁ PŘÍLOHA

Seznam brněnských obchodníků s cyklistickým zbožím (1885–1905)

Název firmy	Sídlo firmy	Existence firmy
Abel Heinrich	Basteigasse 1 (1897 Krapfengasse 33, 1898 Johannesgasse 11, 1899 Offermannngasse 15)	1897, 1898, 1899
Apel Emil	Theresienglacis 1	1897, 1899, 1900
Bauer Rudolf	Franzensglacis 7	1900, 1903, 1905
Beer Anton (Seidel & Neumann Dresden „Germania“)	Franzensglacis 9 (1897 Francensglacis 7)	1897, 1898
Blum Siegfried (I. Waffenfabrik Steyr)	Neugasse 4	1900
Brawa Anton	Theresienglacis 1	1898
Brömer, Elmerhausen & Reich	Niederlage Rennergasse 17	1896, 1897, 1898
Bundálek F. J., cyklistické potřeby	Ferdinandova ulice 12	1899
Fleischer Isidor	Rennergasse 19	1903
Fluss Sigmund	Ferdinandsgasse 28	1895
Futter Jan	Bürgeregasse 45 (1900 na Měštanské ulici 26)	1898, 1900
Goppold Josef	Johannesgasse 11/Postgasse 4	1898
Hartman Max	Krapfengasse 2	1898
Hinkelmann Rob.	Basteigasse 22	1899
Horny & Zauner	Kröna 16	1897, 1898, 1900, 1903, 1905
Jonášová Anna	Bäckergasse 28	1900, 1903, 1905
Klein Alfred & Brüder	FranzJosefstrasse 2	?
Klíčník Arnold	Großer Platz 5	1887, 1888, 1889, 1890, 1892
Kohout Petr	Jesuitengasse 6	1896, 1897, 1898, 1899, 1900
Moravus Štěpán	Velké náměstí 8	1888
Nowitzky Mathias	Dornichgasse 58	1892
Panzer	FranzJosefstrasse 2	1900
Prudký & Klíma	Neuthorgasse 1 (1898 na Zeile 37, od r. 1903 Offermannngasse)	1897, 1898, 1899, 1900
Puch Jan a spol. ve Štýrském Hradci (pobočka v Brně)	Františkovo Koliště 15	1899, 1900

Název firmy	Sídlo firmy	Existence firmy
Rosenblum Arthur	Neugasse 90 (Neugasse 5 od 1895)	1895, 1896, 1897, 1898, 1900
Schall Josef	Zeile 45	1898, 1900
Schels Wilhelm	Zeile 8	1895
Schenk Franz	Antongasse 1	1897, 1898, 1899, 1900, 1903, 1905
Spiegler Samuel und Jok/ hl Siegmund	Franzensglacis 15	1898, 1900, 1903, 1905
Suchánek, Kohout & spol.	Silniční 42 (od 1899 na Vávrova 40)	1898, 1899, 1900
Sykora & Florian	Ferdinandsgasse 35 (od 1900 na Ferdinandsgasse 7)	1897, 1898
Vrzal Josef	Cejl 21	1895
Warman & Hazlewood	Neugasse 5	1896
Windholz Jakob	Offermannngasse 7 (Offermannngasse 3 1897, 1898)	1897, 1898
Zimmer Anna	Kröna 24 a Basteigasse 22	1900, 1903, 1905
Zimmer Ottokar	Zollhausglacis 33	1895
Zimmer Rudolf & Ottakar	Zollhausglacis 33/Zeile 18	1896
Zimmer Rudolf & Vrzal Josef	Zeile 13 (od 1895 Cejl 18)	1895
Zuisch & Heller	Radnická 11	1898, 1900
Žofka Václav, 1. český obchod bicykly	Jakubské náměstí 4	1899

SEZNAM PŘÍLOH

- P1** Skupinová fotografie členů německého cyklistického klubu Brünner Radfahrer Bund během výletu do Znojma dne 30. května 1887. Zleva: C. Markl, S. Diamant, C. Habesser, H. Springer, J. Gratzner, F. Penn, B. Brück, E. Pelikán, C. Pazofsky a F. Kopetzky. Převzato z: ČADSKÝ, Miroslav — JOKL, Svatopluk — VAŠÍČEK, Lev — VOJTA, Šebestián: *Století cyklistiky*, [Brno] 1968, s. 23.
- P2** Skupinové foto členů Klubu cyklistů Židenice kolem roku 1900. Fotografii ze soukromé sbírky poskytl pan Ing. Vladimír Filip.
- P3** Skupinová fotografie členů německého cyklistického klubu Brünner Radfahrer Verein Wanderer. Fotografii ze soukromé sbírky poskytl pan Ing. Vladimír Filip.
- P4** Vyobrazení umístění tabulky s číslem na kolo. Uloženo v AMB (dále jen AMB), fond A 1/3 Archiv města Brna — Ústřední spisovna z let 1851–1896, inv. č. 585, kart. 63, fascikl I–3A.
- P5** Titulní strana časopisu *Cyklista*: odborný list pro zájmy sportu cyklistického (roč. 2, č. 7, ze dne 15. 7. 1886, s. 73).
- B47** Přehled českých a německých cyklistických klubů v Brně v letech 1885–1905.
- B48** Závodní cyklistická dráha na tzv. Bauerově rampě poblíž Bauerova cukrovaru v Pisárkách. Uloženo v AMB, fond U 22 Sběrka pohlednic města Brna, inv. č. 5076.
- B49** Šerpa praporečnicka německého cyklistického klubu Brünner Radfahrer Wanderer 1893. Uloženo v Muzeu města Brna (dále jen MuMB), inv. č. 10569.
- B50** Stuha k praporu německého cyklistického klubu Brünner Radfahr Verein 1885 u příležitosti 10. výročí vzniku a křtu praporu (13. 6. 1896) Uloženo v MuMB, inv. č. 10572.

P1 Skupinová fotografie členů německého cyklistického klubu Brünner Radfahrer Bund během výletu do Znojma dne 30. května 1887. Zleva: C. Markl, S. Diamant, C. Habesser, H. Springer, J. Gratzner, F. Penn, B. Brück, E. Pelikán, C. Pazofsky a F. Kopetzky.

P2 Skupinové foto členů Klubu cyklistů Židenice kolem roku 1900.

V PRAZE, 15. července 1886. Vychází 15. každého měsíce.

Cyklista.

Odborný list pro zájmy sportu cyklistického.
Orgán České ústřední jednoty velopedistů.

Ročník II. Číslo 7.

Redakce a administrace v místnostech Českého klubu velopedistů: Smíchov č. p. 352. Dopisy budíž zasílány na redakci a administraci listu vždy nejdříve do 10. každého měsíce. — Rakopisy se nevracejí.

Na Cyklistu předplácí se: Celoročně 2 zl. 40 kr., půlletně 1 zl. 20 kr., poštou neb v místě. Jednotlivá čísla po 20 kr.

OBSAH: Oficiální zprávy klubové. — Rozhledy p. činnosti. — Edvard Sochor, (S podobiznou.) — Termíny. — Propozice. — Výsledky. — Zprávy klubové. — Z mých potalek. (Upomínky z cest od J. B. K. — Pokračování.) — Drobnosti. — Zamlou. — Litárna redakce. — Inzeráty.

Oficiální zprávy klubové.

Program výletu na Moravu,

pořádaného Českým klubem velopedistů na Smíchově.

Odjezd z místnosti Č. K. V.: ve čtvrtek dne 29. července o 1. hod. odpoled.

1. den: Praha — Kolín — Km. 62.
Směr jízdy: Počernice, příjezd ve 2, 45, zastávka 15 minut.
Český Brod, příjezd v 5 hodin, zastávka 30 minut.
Plahany, příjezd v 6, 45, zastávka 15 minut.
Kolín, příjezd v 8, 25, nocleh.

2. den: Kolín — Jihlava — Km. 85.
Kolín, odjezd o 6. hod. ranní.
Směr jízdy: Čáslav, příjezd v 8 hod., zastávka 45 minut.
Habry, příjezd v 10, 45, zastávka 30 minut.
Německý Brod, příjezd v 1, 30, zastávka 3 hodiny.
Společný oběd.
Štoky, příjezd v 6 hod., zastávka 30 minut.
Jihlava, příjezd v 8 hod. — Nocleh.

3. den: Jihlava — Brno — Km. 87.
Odjezd o 7. hod. ranní.
Směr jízdy: Vys. Studnice, příjezd v 8, 30, zastávka 30 minut.

Mětin, příjezd v 10 hod., zastávka 30 minut.
Vel. Meziříčí, příjezd v 11, 30 Oběd. — Odjezd o 2. hod. odpoled.
Vel. Bítov, příjezd ve 4 hod., zastávka 45 minut.
Domašov, příjezd v 5, 45, zastávka 15 minut.
Bosonohy. Pozdravení kluby Moravskými. Příjezd v 7, 45, zastávka 30 minut.
Brno: Vjezd do města v 8, 45.

Upravení obleků v Sokolně, pak koncert v zahradě čtenářského spolku, pořádaný na počest přibýlých klubů.
Noclehy v soukromých bytech.

4. den: Brno.
Společná snídaně v Sokolně.
Prohlídka města, na to o 11. hod. schůze v klubovně.
«Korso» v Lužánkách a Pisírkách.
Návrat k besednímu domu.
Uvítání hostů přibýlých.
Společný banket (cena, 1.20) a koncert.
Křest kol klubu velopedistů «Brno».
Společný výlet do Rajhradu o 3. hod. odpoled.
O 9. hodině návrat do Brna a volná zábava ve čtenářském spolku.

5. den: Brno — Černá Hora — Výškov — Km. 80.
O 8. hod. snídaně v Sokolně.
Odjezd o 9. hod. do Slopských jeskyní přes Černou Horu

JANA OSOLSOBĚ — ALEŠ FILIP

**BRNĚNSKÝ STAVITEL FRIEDRICH WILHELM
SCHMEER (1875–1942)**

Abstrakt: The study brings the biography of Friedrich Wilhelm (Fritz) Schmeer and an analysis of his engineering activity. Fritz Schmeer was born in a family of a civil engineer in the Northern Bohemia and moved permanently to Brno in 1897 or 1898. His company realized dozens of apartment blocks in four town districts of Brno round about 1910, mostly after designs by an architect Vladimír Fischer. The study also analyses Schmeer's other engineering projects and realizations, some of them apparently designed by himself. The method of formal comparison was used to explain Schmeer's creative part in Fischer's designs.

Keywords: Fritz Schmeer, Albin Schmeer, Vladimír Fischer, Karl Lehrmann, Jano Köhler, Ferdinand Winkler, civil engineering, architecture, Brno, Art Nouveau, 1910 style.

Jednou z mála probádaných oblastí architektury 19. a první poloviny 20. století jsou práce stavitelů, ačkoli nejúspěšnější z nich se podíleli na utváření stylového rázu nejen jednotlivých domů, ale i celých ulic a náměstí, a rovněž zasáhli do městského panoramatu. Někdy pracovali zcela samostatně a jejich domy lze považovat za tvůrčí autorská díla, často ovšem „jen“ realizovali návrhy architektů. Měli většinou rozsáhlou praxi, zřídka však lze jejich výtvary považovat za přelomové či zásadní pro dějiny architektury. Jejich přínos spočíval zejména v dispozičním a provozním řešení staveb,¹ jakož i v nápaditém variování dekorativního detailu typického pro určité období. V poslední době se přece jen některé pozoruhodné realizace dostaly do povědomí odborné veřejnosti.² Doposud toho málo víme o osudech těchto osobností, což se dvojnásob týká stavitelů německých. Snad tato studie o Fritzi Schmeerovi přispěje k odstranění „bílých míst“ na mapě brněnského stavitelství a architektury v epoše fin de siècle, jakož i v době mezi světovými válkami.

ŽIVOT F. W. SCHMEERA

Friedrich Wilhelm Schmeer, který uváděl své křestní jméno zkráceně podobě Fritz, se narodil 23. června 1875 v Mostu jako syn stavitele Albina Schmeera (1843–1895) a Kateřiny, rozené Franzové (1846–1913).³ Albin Schmeer pocházel z Šenova na severní Moravě a původně se vyučil tesařem a zedníkem. V letech 1862–1864 pracoval u ostravského stavitele W. Knaura jako kreslič a stavbyvedoucí. Roku 1869 složil v Kadani stavitelské zkoušky a tamtéž působil od roku 1870 jako přísežný soudní znalec. Ve Vintířově na Loketsku zastával funkci stavbyvedoucího u knížete Josefa Lobkowitze. Pracoval i pro knížete Schwarzenberga, od nějž jako vyznamenání obdržel tzv. berloque, přívěšek k hodinkám, s knížecí korunou. Kolem roku 1873 přesídlil s rodinou za prací do Mostu, kde postavil soukromé vily a několik významných veřejných staveb: okresní soud, měšťanskou školu s tělocvičnou a synagogu. Pokud jde o utváření a výzdobu těchto budov, z dochovaných snímků je zřejmé, že Albin Schmeer se přidržoval dobových konvencí; používal různých variant neorenesance a dalších dobově rozšířených historicistních směrů.⁴

Asi dva roky po otcově smrti odešel mladý Fritz Schmeer do Brna, kde se přihlásil k trvalému pobytu v roce 1898; domovské právo zde ale získal až roku

- 1 Viz ŠVÁCHA, Rostislav: *Od moderny k funkcionalismu. Proměny pražské architektury první poloviny dvacátého století*. Praha 1995, s. 30.
- 2 Relativně hodně pozornosti jim věnuje ZATLOUKAL, Pavel: *Brněnská architektura 1815–1915. Průvodce*. Brno 2006.
- 3 Hlavním pramenem pro tuto kapitolu byly materiály z pozůstalosti rodiny Fritze Schmeera, které nám laskavě zprostředkoval stavitelův vnuk JUDr. Herbert Sernetz z Mnichova. V pozůstalosti jsou zachovány dvě strany Schmeerových rukopisných zápisků, patrně z roku 1939, v nichž rekapituloval hlavní data svého osobního života i profesního působení. Jeho kresby in margine zápisků reprodukuje v příloze 7.
- 4 Synagogu koncipoval ve střídme variantě „maurského stylu“.

1911.⁵ Svoji profesní dráhu zahájil jako stavební asistent. Po absolvování vojenské služby a složení stavitelských zkoušek se roku 1900 oženil s vdovou Marií, rozenou Arnoldovou, provdanou Frankovou (1868–1940). V roce 1904 si pronajal kancelář na Lidické (dříve Nové) ulici 45c. První vlastní nájemní dům vystavěl v téže roce na Smetanově (Haberlerově) ulici 51; v něm do roku 1910 sám bydlel. Postupný vzrůst prosperity jeho firmy v době před první světovou válkou je zřejmý z rozsahu její stavební produkce: vystavěla celé skupiny nájemních domů (o nich níže).

Pravděpodobně kolem roku 1905 Schmeer začíná spolupracovat s architektem Vladimírem Fischerem,⁶ který působil řadu let ve státní stavební službě při Moravském zemském místodržitelství; patrně se spolu seznámili právě zde. Lze předpokládat, že zatímco Schmeer potřeboval záštitu vysoce postaveného místodržitelského úředníka-architekta, Fischer zase pro realizaci řady svých návrhů uvítal kvalitní servis renomované stavební firmy. V nacionálně polarizované společnosti byla ovšem dlouhodobá spolupráce českého architekta a německého stavitele spíše výjimkou z uznávaných zvyklostí. V letech 1908–1919 byl Schmeer zástupcem stavebního dozorčího rady („Bauaufsichtsrat-Stellvertreter“). Pracoval pro řadu brněnských továrníků, většinou z oblasti textilního průmyslu.⁷

Z dochované zprávy, založené a vedené c. k. zemským soudem v Brně, vyplývá, že jako stavební podnikatel byl Schmeer 11. 1. 1908 zapsán do obchodního rejstříku, čímž se jeho podnik (*Schmeer Fritz, Baumeistergewerbe*) stal protokolovanou firmou.⁸ V průběhu let 1908–1914 vystavěl Schmeer v režii své firmy desítky nájemních domů.

- 5 Místa jeho trvalého pobytu, vlastnictví domů v Brně a některé další údaje jsou uvedeny v *Adresz-Buch von Brünn und den Vororten (Adressbuch von Gross-Brünn, Adressbuch der Landeshauptstadt Brünn /Adresář zemského hlavního města Brna)* z období 1899–1942.
- 6 Vladimír Fischer (1870–1947), rodák z Fryštáku na Moravě, reprezentoval zpočátku svým dílem směry pozdního historicismu. Nejvlastnější projevy jeho tvorby spadají do období před první světovou válkou, kdy se opírá zčásti o vídeňskou, ale především o mnichovskou architekturu epochy fin de siècle. Jako člen Sdružení výtvarných umělců moravských neopomíná však ani domácí tradiční zdroje. V letech 1903–1920 působil ve státní stavební službě na Moravském zemském místodržitelství v Brně. Fischer byl jedním z nejproduktivnějších moravských architektů, jehož dílo čítá asi na sto padesát realizovaných staveb, typologicky rozrůzněných. Jeho doménou se staly především nemocniční a sakrální stavby (celkem asi dvacet realizovaných kostelů a několik kaplí), ale navrhoval i domy, kláštery, fary, školní budovy aj. Roku 1921 se stal profesorem brněnské české techniky, později i rektorem. SEDLÁK, Jan: *Věrný stoupenec historizující tradice. K 50. výročí úmrtí architekta Vladimíra Fischera*. Prostor Zlín 5, 1997, 5, s. 12–15; OSOLSOBĚ, Jana: *Architektonické a pedagogické dílo profesorů odboru architektury a pozemního stavitelství ČVŠT v Brně v letech 1919–1939*. Disertační práce. Fakulta architektury VUT v Brně 1999–2000, s. 41–87; táž: *Od historismu ke konstruktivismu — Architekt Vladimír Fischer; raná tvorba*. Bulletin Moravské galerie v Brně 62, 2006, s. 231–240; táž: *Žalá a pozdní tvorba Vladimíra Fischera*. Bulletin Moravské galerie v Brně 64, 2008, s. 143–151.
- 7 Patřili mezi ně Redlich, Müller, Bloch, Umgelder, Spitz, Löwber a Köhler, Schmeerův švagr. Jejich jména jsou uvedena ve stavitelových zápiscích (viz poznámka 3). Konkrétní údaje o pracích pro tyto stavebníky však postrádáme.
- 8 Moravský zemský archiv v Brně (dále jen MZA), fond C 11 Krajský soud civilní v Brně, firemní agenda 1863–1949 (1963), rejstřík firem, III. díl, inv. č. 5716, sign. A I 168, kart. 35, Fritz Schmeer, živnost stavitelská, Brno, Smetanova 41, 1908–1949.

Některé prodal, jiné si ponechal ve svém vlastnictví a pronajímal v nich byty. Když se cítil dostatečně ekonomicky zajištěn, postavil roku 1910 podle Fischerova návrhu reprezentativní objekt, tzv. Švédský dům, na nároží ulic Botanické a Smetanovy (č. 41), kde se v roce 1911 natrvalo usadil a přenesl sem definitivně i svou kancelář. S rodinou zde bydlel ve čtrnáctipokojovém, luxusně zařízeném bytě ve zvýšeném přízemí. To již byly na světě jeho čtyři děti: Fritz jr., Kurt, Käthe (provdaná Sernetz) a Josefina (provdaná Zauner). Od počátku své stavitelské dráhy až do pozdního věku Schmeer hodně cestoval, zejména po Rakousku a Německu, ale i po Chorvatsku a Itálii. Navštívil Norimberk, Salzburg, Klagenfurt, Villach, Bad Ischl, Mnichov, Drážďany, Berlín, Opatii, Rivu, Rapallo, Řím, Florencii či Benátky.⁹ Ve dvacátých letech cestoval do obce Prinolaun v oblasti severoitalského Trentina, aby tam navštívil hrob svého nevlastního syna Emmericha, který padl koncem první světové války. Z letovisek si zvláště oblíbil Opatii v Chorvatsku a Rapallo na ligurské riviéře poblíž Janova. Opakovaně navštěvoval také západočeské lázně, zvláště Karlovy Vary. Zdá se, že právě mondénní synkretická lázeňská architektura přelomu 19. a 20. století jej spolu s návštěvami Mnichova po umělecké stránce ovlivnila nejvíce.

Oproti již zmíněnému rozmachu a prosperitě do roku 1914 přináší první světová válka značný útlum stavebního podnikání. Pád habsburské monarchie s sebou nese vzrůst kulturního sebevědomí české většiny a následně i odvržení dekorativních historizujících či secesních stavebních detailů, spojovaných v té chvíli se zaniklým mocnářstvím. Schmeer je nucen fúzovat a v roce 1921 vzniká sloučená protokolovaná firma, zaměřená na výškové, železobetonové a hloubkové stavební práce, v obchodním adresáři označená jako *Schmeer, Löschner & Hellmer in Brunn, Bauunternehmung für Hoch-Eisenbeton- und Tiefbauarbeiten, öffentl. Ges. Fritz Schmeer, Ing. Karl Löschner, Ing. Franz Hellmer*. Firma měla hlášeno sídlo na Smetanově 41 ve Švédském domě. O činnosti této sloučené firmy a o Schmeerových dvou společnicích nám zatím chybějí přesnější údaje. Kromě toho dále pokračovala v činnosti jeho samostatná stavební firma se sídlem tamtéž.

Ve dvacátých letech Schmeera zaměstnávala *Báňská a hutní společnost* (původně *Österreichische Berg und Hüttenwerksgesellschaft*), která roku 1906 získala do svého majetku Třinecké železářny a roku 1921 přesídlila z Vídně do Brna.¹⁰ V roce 1924 se sloučila s Ostravskou horní společností (*Ostrauer Bergbau Actiongesellschaft, vormals Fürst Salm in Brunn*) a *Moravskoostravským kamenouhelným těžiřtvem Marie Anna se sídlem v Brně*. Během poměrně krátkého období svého působení v moravské metropoli zde tato společnost postavila několik staveb. Svou správní budovu,

9 Ve svých zápiscích (viz poznámku 3) uvádí soupis navštívených míst a letopočty cest.

10 MZA, fond C 11 Krajský soud civilní v Brně, firemní agenda 1863–1949 (1963), rejstřík firem, I. díl, inv. č. 196, sign. B II 48, kart. 200, *Báňská a hutní společnost, Brno, 1921–1925*. HLAVÁČKOVÁ, Petra: *Žnovuobjevený architekt Karl Lehrmann mezi Vídní a Brnem*. In: Brno Vídní, Vídeň Brno. Zemské metropole a centrum říše v 19. století. Eds. Lukáš Fasora, Jiří Hanuš, Jiří Malíř. Brno 2008, s. 293–305.

vyznačující se konzervativním monumentalismem, měla na Koblišné 21. Při práci na této stavbě, která byla realizována v letech 1921–1923 podle projektu vídeňského architekta Karla Lehrmanna, se Schmeer seznámil s tehdy známým sochařem Hugo Ledererem, který vytvořil velkou bronzovou sochu horníka, umístěnou původně v hale budovy. Roku 1932 Vladimír Fischer přebudoval budovu na ústředí Spořitelny města Brna a do vestibulu byla umístěna socha T. G. Masaryka od V. H. Macha. Jako majetek Báňské a hutní společnosti je v adresáři Velkého Brna dále uveden bytový dům pro vlastní úředníky na Úvoze 47, dvojvila ředitelů na Lerchově 13a, 14/Roubalově 13 a další dvojvila na nynější Mahenově ulici 16, 18/Lerchově 11. U řadového domu Úvoz 47 je v pramenech doloženo rovněž Lehrmannovo autorství; to bylo v nedávno vydané studii prokázáno také u obou rodinných dvojdomů, které vystavěl Fritz Schmeer.¹¹ Také u dalších z Lehrmannových domů působil jako stavitel nebo vykonával stavební dozor.¹² V roce 1930 se však Báňská a hutní společnost stěhuje do Prahy, rozprodává většinu svých nemovitostí v Brně a Schmeerova firma tak přichází o zakázky. K definitivnímu úpadku ji zřejmě přivedla hospodářská krize, v ČSR vrcholící v roce 1933, neboť 19. 5. 1934 Schmeer skládá živnost.

Od tohoto roku až do roku 1938 jej pak Krajský civilní soud v Brně opakovaně upomínkami vyzýval buď k vymazání firmy z obchodního rejstříku, nebo ke změně druhu podnikání.¹³ Schmeer to opakovaně pod různými záminkami odkládal, neboť stále doufal, že pro něj nastanou opět lepší časy. Soud však pro neustálé průtahy Schmeerovi postupně zvyšoval požadovanou pokutu (v rozmezí od 150 do 250 Kč). Když se jí nemohl dočkat, nařídil mu dokonce roku 1936 prodej svršků. Schmeer žádal o odklad prodeje pro nezaměstnanost. I když už neměl v té době žádné zakázky, jistě netrpěl nedostatkem finančních prostředků, neboť mu je zajišťovalo vlastnictví a pronájem nemovitostí. To dokazuje i jeho opakovaný pobyt na léčebné kúře v Teplicích. Šlo patrně o jeho osobní odpor proti domnělému vytlačování Němců ze stavebního podnikání. Až 13. 1. 1937 konečně zaplatil 150 Kč, výmaz ani změnu podnikání ale neprovedl. Naopak v souvislosti se zlepšením hospodářské situace Československa v letech 1936–1937 hodlal stavitelskou koncesi a podnikání obnovit a v tom smyslu také napsal brněnskému krajskému soudu. Obnovení se mu ale nepodařilo, neboť ještě v prosinci 1937 požádal krajský soud o prodloužení lhůty k předložení nové koncese. Poslední upomínka soudu je datována 28. 10. 1938. Po rozpadu Československa tyto spory utichly, nebo byly odročeny. Friedrich Wilhelm Schmeer zemřel v Brně 8. března 1941 ve věku šedesáti pěti let.

11 Tamtéž, s. 298. V archivu společnosti v Zemském archivu v Opavě jsou uloženy kolaudační protokoly obou dvojdomů, dat. 18. 5. 1923, které Zemské hlavní město Brno adresovalo architektu Bedřichu Schmeerovi (sic!). Za informaci děkujeme kolegyni Mgr. Petře Hlaváčkové.

12 Ve svých zápiscích (viz poznámku 3) uvádí jak úřední dům, tak i vily a dům pro úředníky.

13 Viz poznámku 8.

Ještě 29. 3. 1943 upomínal brněnský Krajský civilní soud jeho děti, aby provedly výmaz z obchodního rejstříku, nebo změnu podnikání, neboť stavební firma Fritz Schmeer stále formálně existuje. Definitivně tato firma zanikla až 19. ledna 1949, kdy byla příslušným oddělením brněnského Krajského soudu vymazána z moci úřední.

DOMY POSTAVENÉ FIRMOU F. W. SCHMEERA

- 1) *Smetanova, Lidická, Cihlářská, Botanická, Antonínská (dříve Haberlergasse, Neugasse, Zieglergasse, Hans-Kudlichgasse, Antonsgasse)*

Stavitel Fritz Schmeer vystavěl a vlastnil čtyřpatrové činžovní domy v liché frontě na Smetanově ulici ve dvou blocích, jejichž realizace se od sebe lišila nejen časově asi pětiletým odstupem, ale výrazně také architektonickým stylem.

V letech 1904–1906 vystavěl první skupinu pěti domů ve spodní části Smetanovy ulice s přesahy do ulic Lidické a Cihlářské.¹⁴ Jedná se o tato čísla: Lidická 45, Lidická 43/Smetanova 55, Smetanova 53, Smetanova 51/Cihlářská 12 a Cihlářská 14. Tři posledně zmíněné domy Schmeer využil ke komerčnímu pronájmu.

V roce 1905 došlo zřejmě k přestavbě objektu na Lidické 45, který sice Schmeer nevlastnil, ale měl v něm několik let stavitelskou kancelář.¹⁵ Tento neorenesančně-neobarokní čtyřpatrový nájemní dům nese na průčelí v úrovni prvního poschodí symboly stavitelského cechu — do kružnic jsou kromě vepsaného trojúhelníku umístěny kružítko, úhelník a olovnice. Arkýř budovy podpírá jako konzola busta Antona Pilgrama. K idealizovanému středověku se původci přestavby¹⁶ hlásí rovněž dvěma miniaturními postavami rytířů v plné zbroji, umístěnými vedle okének nad portálem. Sousední nárožní dům Lidická 43/Smetanova 55 sice Schmeer nevlastnil, ale rok v něm bydlel a poté jej zřejmě přestavěl.

Svou expanzivní změti organických linií zaujme zvláště fasáda čtyřpatrového nájemního domu Smetanova 53, přímo se hlásící k odkazu manýrismu.¹⁷ Z poměrně staticky utvářeného průčelí, které respektuje historizující kánon, vystupuje dynamický prvek — osový arkýř. Dynamičnost mu dodává především štuková výzdoba. V horní části arkýře je dvojice maskaronů, snad alegorie větrů, plocha mezi okny je vyplněna reliéfem s hlavou Medúzy s klubky svíjejících se hadů. Ta měla podle Pavla Zatloukala plnit roli ochranného domovního znamení, apotropeia. Možná šlo, podobně jako u jiných Schmeerových domů, o reflexi v té době rozšířené opětovné obliby antických divadelních masek, používaných jako dekorace secesních průčelí, možná o ohlas některé z jeho návštěv Itálie.

14 HÁLOVÁ-JAHODOVÁ, Cecilie: *Brno, stavební a umělecký vývoj města*. Praha 1947, s. 322; KUČA, Karel: *Památky Brna*. Brno 1991, s. 155; ZATLOUKAL, P.: *Brněnská architektura*, s. 223–224.

15 KUČA, K.: *Památky*, s. 125.

16 Schmeerův podíl na přestavbě tohoto domu je možno předpokládat.

17 ZATLOUKAL, P.: *Brněnská architektura 1815–1915*, s. 174.

Domy ve spodním bloku Smetanovy ulice se svými formami hlásí jak k pozdnímu historicismu, tak k florální či antropomorfní formě secese. Je možno připomenout, že kombinace prvků typických pro oba soupeřící styly se v prvních letech po roce 1900 dočkala velké obliby.

V letech 1910–1911 vystavěl Schmeer šest domů v horním bloku mezi ulicemi Cihlářskou a Botanickou, a sice Cihlářská 11/Smetanova 49, Cihlářská 13, Smetanova 43, 45, 47 a nárožní dům Smetanova 41/Botanická 4, tak zvaný Švédský dům, do kterého se natrvalo přestěhoval. Tyto domy navrhl architekt Vladimír Fischer.¹⁸ Přišlo zde prvků geometrické secese, rané moderny a ojediněle i kubismu. Fischer se Schmeerem se zde pouští do honosných, prostorově i koncepčně náročných řešení, vynikajících kvalitním řemeslným provedením dřevěných, kovových, terakotových, případně i skleněných částí. Zcela záměrně a také přesvědčivě využívají kontrastů mezi historizujícím a moderním tvarovým repertoárem. Pozornost upoutá reliéfní sochařská výzdoba založená na dualismu protikladů (Panna moudrá versus panna pošetilá, mužský princip oproti ženskému, usmívající se obličej vedle šklebící se masky...). Tyto reliéfy a drobné skulptury, umístěné v supraportách, parapetech, na konzolách i jinde, jsou snad dílem málo známého vídeňského sochaře Ferdinanda Winklera.¹⁹

Domy v obou blocích Schmeer postupně do konce první světové války téměř všechny rozprodal, kromě svého bydliště — Švédského domu. Od roku 1910 vlastnil dům Cihlářská 1 a od roku 1911 sousední dům Antonínská 13. Oba domy byly v jeho vlastnictví aspoň do roku 1933. Poté na jejich místě byly postaveny jiné dva nové domy ve funkcionalistickém stylu (Cihlářská 1/Antonínská 13, Cihlářská 1a), které tam stojí dodnes.

V dalším textu budeme vybrané domy z obou bloků při Smetanově ulici podrobněji analyzovat.

Švédský dům,²⁰ obsahující ve zvýšeném přízemí čtrnáctipokojový, luxusně zařízený byt stavitele, byl vystavěn v době největšího rozmachu Schmeerovy firmy. Patří k urbanisticky výrazným objektům. Je výrazem značných ambic a bohatství stavitele, který jej pojednal téměř jako šlechtické sídlo. Čtyřpodlažní čtyřosá arkádová ložie v průčelí do ulice Botanické má hrázděné stropy a připomíná nádvoří renesančních zámků. Motiv arkády je využíván také v interiéru: jak ve vstupní části domu, tak i v jednom z bytů.²¹ Rozměrné sgrafito Jana Köhlera na nároží

18 Archiv Vysokého učení technického v Brně (dále jen Archiv VUT), fond F 2, V. Fischer, Osobní tabulka profesora Ing. V. Fischera; Hálová-JAHODOVÁ, C.: *Brno*, s. 322; KUČA, K.: *Památky*, s. 155; SEDLÁK, Jan: *Brno secesní*. Brno 2004, s. 171–172; též: *Věrný stoupenec*, s. 13; ZATLOUKAL, P.: *Brněnská architektura*, s. 224.

19 Doklady pro jeho autorství jsou zatím jen nepřímé. Winklerova spolupráce se Schmeerem je doložena u Švédského domu (viz níže).

20 KUČA, K.: *Památky*, s. 86; SEDLÁK, J.: *Věrný stoupenec*, s. 13; též: *Brno secesní*, s. 95; ZATLOUKAL, P.: *Brněnská architektura*, s. 190.

21 V bytě v 1. patře jsou svislé podpěry arkády obloženy dřevěnými ornamentálními výplněmi ve stylu novobiedermaieru. Původně byl tento motiv uplatněn snad i v dalších bytech. Vcelku dobře jsou dochovány geometrizující výplně dveří.

Smetanovy ulice (náčrt vznikl roku 1911) líčí obranu Brna proti Švédům roku 1645. Doplnují je barevné medailóny L. Torstenson a L. Raduita des Souches. Nejvyšší patro, nasedající na masívní římsu, zdobí černobílá šachovnicová bordura, což byl v té době rozšířený projev vídeňské geometrické secese. Za zvláštní zmínku stojí komíny, které jsou pojednány jako raně modernistické plastiky. Přepychový interiér stavitelova bytu byl opatřen mramorovým krbem, štukovou výzdobou a textilními tapetami.²² Na Schmeerovu zakázku navrhl a zhotovil sochař Ferdinand Winkler bronzovou sošku Fortuny, která se stala součástí lustru v salonu, hlavní společenské místnosti domu. Salon měl dřevěné táflování a vitrážová okna a byl zařízen nábytkem z ušlechtilého dřeva. Dřevěné obložení stropu se dochovalo až do současnosti: plocha je rozčleněna ve čtvercovém rastru s vývodem svítidla v kosočtverci uprostřed každého pole. V interiéru byly zavěšeny reprezentativní podobizny manželů Schmeerových, jež namaloval malíř a grafik Karl Truppe. Ve společných prostorách domu se dochovala značná část původních detailů, například štuková výzdoba a kamenné obložení vstupní chodby, secesní schodišťové zábradlí a geometricky komponovaná okna s uplatněním barevných skel (prosvětlení předsíní a hlavního schodiště).

Původně měl dům i zahradu, situovanou do ulice Botanické, kterou Winkler ozdobil dvěma pískovcovými sochami. Ta později ustoupila další zástavbě. Švédský dům spolu s domem na Slepé 20 v Brně-Černých Polích vlastnil Schmeer až do své smrti v roce 1941. Poté jeho děti prodaly oba domy Penzijnímu institutu cukrovarnického průmyslu v Praze.

Průčelí domu Smetanova 43, směřující detaily historizující a raně modernistické, nese výrazný reliéf Madony. Neobvyklé je ovšem kubizující řešení posledních dvou poschodí, která nasedají na vysazenou římsu. Krátké úseky další římsy o patro výš podpírají vysokou lomenici. Jakýmsi — opět kontrastním — leitmotivem jsou zde otevřené i uzavřené lodžie, situované do krajních os. V každém patře jsou zaklenuty jinak, přesněji řečeno podle zákona stylové posloupnosti od nejstaršího historizujícího způsobu přes „okosený“ kubismus až po pravoúhlou modernu.

Sousední dům Smetanova 45 má asymetrickou dvoustupňovou fasádu s dvojitým nebarokním štítem (podobně jako na Cihlářské 13). Asymetricky jsou komponovány jednak dva hranolové arkýře o nestejně délce, jednak téměř „nezávislá“, moderněji řešená mírně ustupující lodžiová část. Dům Smetanova 47 má osovou dispozici rozvinutou kolem arkýře a půlkruhově zakončeného štítu. Lodžie v každém ze čtyř pater vynikají opět odlišností funkčního i výtvarného řešení (otevřenost versus uzavřenost, romantismus kontra geometrická moderna). Přes všechny zjevné protiklady řešení jednotlivých částí působí tento dům klidným a až nadčasově neoklasicistním

22 Údaje uvedené v následujícím textu jsou čerpány z osobního sdělení JUDr. Herberta Sernetze (dopis z 8. 4. 2008) a z jeho fotodokumentace.

dojmem. Původní dveře hlavního vstupu, odstraněné kolem roku 1980, byly oplechované a členěné geometrickým rastrem.²³

Nároží Smetanova 49/Cihlářská 11 zaujímá mohutný domovní blok s okoseným nárožím. Neorenesančně provedené lodžie, trojosé arkýře na krakorcích i další detaily svědčí o jistém návratu k nostalgickému historicismu. Za samostatnou zmínku zde stojí dřevěné kubizující sloupky lodžií v posledním patře či výrazný zoomorfní detail (obří hlava psa) ve štítě půdního bytu.

Schmeerovým autorským dílem je patrně řadový dům Cihlářská 13, který vyniká nekonvenčním řešením fasády se dvěma těsně vedle sebe umístěnými štíty v neobarokním stylu. Ostatní dekor je plošný a oproti jeho jiným realizacím velmi střídmy. S výjimkou neoempírové girlandy nad vchodem reaguje již na nástup obliby geometrismu (půlkruhy, obdélníky atd.).

2) Údolní ulice, Úvoz, Gorkého (dříve Scheffelgasse, Rainerstrasse, Falkensteingasse)

Čtyřpatrové činžovní domy Údolní 44, 46, 48 a 50 (dříve Scheffelgasse 8, 10, 12, 14), které měl ve svém vlastnictví, postavil Schmeer v letech 1906–1908 podle návrhů Vladimíra Fischera.²⁴ Tyto čtyři domy Schmeer postupně prodal, takže koncem první světové války již žádný z nich nevlastnil. Ve srovnání s jinými jeho stavbami z doby kolem roku 1910 jsou domy na Údolní ve výzdobě poměrně umírněné, a v obrysu méně pročleněné. Chybí dosud honosné lodžie i pokusy o asymetrickou koncepci. Není tu ještě tolik bizarních tvarů, které směřují k architektonickým plastikám. Přesto zde zvláště zmíníme alespoň dům č. 50, který vyniká nekonvenčním využitím nejen plechových, ale i železných detailů. Plech je zde použit jako dekorativní i ochranný materiál na soklovou římsu a stříšky dvou arkýřů; z ohýbaného tvarovaného železa jsou vytvořeny suprafenestry a parapety v nižších patrech, jež tendují až k folkloristické malebnosti.

Dům č. 44 charakterem své výzdoby vzdává hold manýrismu a esoterismu, podobně jako fasáda na Lidické 45. Najdeme tu například dva maskarony ve formě mužských obličejů, které mají obrovský kruh kolem spodní čelisti. Objevuje se tu skrytá geometrická symbolika (trojúhelník, obdélník, ovál...) i číselné jinotaje, založené na dvojce a trojce (tři prázdné niky, z nichž prostřední byla zjevně hned od počátku zazděná, tři štítky v erbu, tři reliéfy sdružené do dvou obdélníkových celků). Střídmě se uplatňují secesní vegetabilní dekorace a romantické reliéfní „skrývačky“, jako například hlava rytíře v helmě (Wilhelm) nebo do kružnice vepsané kružítka a úhelníky... Některé z těchto motivů nakreslil Schmeer také in margine svých zápisků na konci života.

23 Za snímek původních dveří děkujeme PhDr. Jiřímu Ilievovi a Ing. Heleně Janíkové. Také u ostatních domů na Smetanově ulici byly dveře hlavního vstupu vesměs vyměněny.

24 Archiv VUT, fond F 2, V. Fischer, Protokol o výsledku konkursu na místo profesora. Hálová-JAHODOVÁ, C.: *Brno*, s. 322; ZATLOUKAL, P.: *Brněnská architektura*, s. 224.

O něco výše na protější straně této ulice se nachází také jediná známá Schmeerem vlastněná vila na Údolní 63 (dříve Scheffelgasse 9), postavená roku 1906. V tomto případě není známo, zda pracoval Schmeer podle návrhu architekta, či jde o jeho autorské dílo. Tři roky po dokončení ji však stavitel prodal. Vila s kamennou podezdívkou má trojtraktovou dispozici, z čehož vychází její hmotové utváření. Hala v přízemí středního traktu není propojena se schodištěm (to je součástí severního traktu). Přestupující střední část je završena trojúhelným štítem prolomeným okny, s bočními částmi ji v úrovni 1. patra spojují náznakové volutové štíty. Najdeme zde opět koláž prvků historismu a rané moderny; moderní jsou rozměrná tabulková okna postranních prostor, či geometrické vzory suterénních mřížek. Ozvlášťující prvky této realizace — kanelovaný dórský sloup a štukové reliéfní tondo Madony — jsou soustředěny ve vstupní partii.

V sousední ulici vlastnil od roku 1907 Schmeer nárožní dům Úvoz 39/Gorkého 37. V roce 1918, jak prozrazuje letopočet na fasádě, jej zrekonstruoval a téhož roku prodal. V tomto případě není známo, zda dům, či jeho rekonstrukci, také sám navrhl.

3) *Merhautova, Slepá (dříve Senefeldergasse, Prombergasse)*

Činžovní domy, navržené zřejmě architektem Vladimírem Fischerem,²⁵ na sudé frontě Merhautovy ulice č. 10, 12, 14, 16, 18, 20, 22, 28, 30, 32, 40 a 42, Merhautova 24/Slepá 21, Merhautova 26/Slepá 22, jakož i domy Slepá 19 a 20, postavil Schmeer v letech 1908–1911.

Každý z nich vyniká romantickým cítěním a osobitým řešením architektonického rozvrhu i detailů; některé mají asymetrický půdorys. Část bytů má prostorné lodžie do ulice, menší do dvorního traktu. Ty jsou prosklené a obložené dřevem a mohou sloužit i jako zimní zahrady. Schmeer se na některých fasádách zvláště zviditelnil formou oslavy své stavitelské profese, své vlasti a svého rodu. Kulminuje tu jeho obliba esoteriky, jinotajů a hádanek.

Všech těchto šestnáct domů (převážně třípatrových) v době jejich vzniku vlastnil, byly postaveny jeho stavební firmou na „zelené louce“ v právě vznikající nové brněnské čtvrti Černá Pole. Postupně je prodával. Sedm z nich si ve svém vlastnictví podržel alespoň do roku 1933. První dům v této frontě č. 8 sice nevlastnil, ale patrně rovněž postavil.

Zaměříme nyní pozornost na vybrané domy.

Merhautova 10 (zelený): pozoruhodná asymetrická koncepce průčelí s výrazným rizalitem v celé levé části. Štíty jsou umístěny těsně vedle sebe v dvojstupňovém průčelí.

25 Archiv VUT, fond F 2, V. Fischer, Protokol o výsledku konkursu na místo profesora. Kuča, K.: *Památky Brna*, s. 129; Hálková-JAHODOVÁ, C.: *Brno*, s. 322; SEDLÁK, J.: *Věrný stoupenec*, s. 13; týž: *Brno secesní*, s. 171–172; ZATLOUKAL, P.: *Brněnská architektura*, s. 224.

Merhautova 12 (oranžový): zde se setkáváme s humorným pojetím dekorace. Ověšená reliéfní busta je „nacpaná“ mezi dvěma okny nejvyššího patra. Romantickou girlandu „přidrží“ shora štukové „svorky“ a zezdola podkládané čtvercové útvary.

Dům Merhautova 16 má romantické lodžie s arkádami v levé nižší ustupující části dvoustupňového průčelí. Najdeme zde Schmeerův štukový autogram ve formě „korunované“ iniciály S vepsané do ozdobného oválu nad vchodem.

Domy č. 20 a 22 mají společný neobarokně-neoempírový štít. Vzniklé široké průčelí obou asymetricky řešených objektů vytváří dojem zámeckého komplexu — mimo jiné i zapuštěním za linii sousedních domů, a tím aluzí na motiv „čestného dvora“. Arkýř domu č. 22 zdobí štukový reliéf helmy na girlandě. Jde pravděpodobně o narážku na Schmeerovo jméno Friedrich Wilhelm, ale i na slavnou éru pruského císařství. Reliéf ideově doplňují i dvě štukové kartuše, „zavěšené“ volně s další girlandou vespod arkýře. Fasádu u č. 20 zdobí zase nad vchodem iniciála A, oslavující snad stavitelova otce Albina. Celé monumentální řešení vchodu připomíná jeho pomník.

Merhautova 24/Slepá 17: oproti jiným Schmeerovým realizacím byl tento dům s trojicí různě vysokých arkýřů koncipován poměrně střídme a konvenčně. Zvláštností jsou dva reliéfy, které oslavují stavitelskou a tesařskou živnost.

Zatím se nepodařilo potvrdit Schmeerovu stavební činnost na nedaleké ulici Sýpka, kterou zmiňuje brněnská badatelka Cecilie Hálová-Jahodová.²⁶ Na této ulici Schmeer žádný dům nevlastnil; zato tu byly nemovitosti jiných dvou brněnských stavitelů — Adolfa Bachera (dům č. 2) a Antona Müllera (č. 9, 11), s nímž spolupracoval Fischer, byť v míře menší než se Schmeerem. Je však možné, že Schmeer mohl postavit domy dalším vlastníkům, uvedeným na této ulici. Protože průčelí byla zjednodušená a domy byly zčásti přestavěny, nelze nic bližšího zjistit.

4) Domažlická, Štefánikova (dříve Asperngasse, Neugasse)

Šest čtyřpatrových činžovních domů na styku ulic Domažlické a Štefánikovy²⁷ postavil Schmeer v letech 1912–1913, a sice na Domažlické 6, 4, 2/Štefánikově 55 a na Štefánikově 57, 59 a 61 (dříve Neugasse 145, 147, 149). Pět z těchto šesti domů prodal koncem první světové války; dům Domažlická 6 podržel ve svém vlastnictví alespoň do roku 1933. Zastavme se krátce u vzhledu některých fasád.

Nárožní objekt Štefánikova 55/Domažlická 2 zaujme jedinečnou kombinací symetrického řešení štítů a asymetrického rozmístění arkýřů, které nasedají na souvislou řadu výrazných oplechovaných okenních oblouků v přízemí, doplněných

²⁶ Hálová-JAHODOVÁ, C.: *Brno*, s. 322.

²⁷ Čtvrté patro domů je vsazeno v mansardových střeších. Hálová-JAHODOVÁ, C.: *Brno*, s. 322; KUČA, K.: *Památky Brna*, s. 91; SEDLÁK, J.: *Věrný stoupenec*, s. 13; též: *Brno secesní*, s. 171–172; ZATLOUKAL, P.: *Brněnská architektura*, s. 224.

šťukovou girlandou. Prostor v přízemí, obsahující dvě rozlehlé místnosti, byl patrně od počátku využíván jako restaurace či obchod.

Jiný druh záměrného kontrastu nám poskytuje pohled na fasádu domu Domažlická 4, která je tentokrát řešena symetricky. Průčelí je do ulice obráceno rozměrnými lodžemi, řešenými v duchu rané geometrizační moderny. To se týká nejen pravoúhlých hranolových sloupů, ale i kovových detailů zábradlí. To vše je v ostrém protikladu s historicko-romantickým pojetím opěrného středověho rizalitu, jenž je v podkrovní části vyvrcholen neobarokním štítem s klasicizujícími polopilastry. V tomto domě bydleli Kajetán a Josefina Arnoldovi, rodiče Schmeerovy ženy Marie.²⁸

Sousední dům na Domažlické 6 má materiálově a barevně pestré průčelí. Je řešeno symetricky. Výrazným vystupujícím vertikálním prvkem jsou dva dvousóse krajní rizality; jinak zde převažuje důraz na horizontální linie, probíhající přes celou šířku. Jsou tvořeny ozdobným kovovým zábradlím, neorokokovou girlandou či střídavě modernistickým vlnovcem. Efektní dojem z kontrastu dvou barev původních omítek, šedé a okrové, podtrhuje půdní polopatro, obložené červenými taškami. I při veškeré symetrii se zde vyskytuje celá řada drobných odchylek v řešení pravé a levé části, a záměrných bizarností, jakou je nadměrně velký světlík (oculus) nad portálem.

Štefánikova 57: hlavním motivem průčelí je trojice arkýřů, z nichž prostřední probíhá přes tři patra (s výjimkou půdního, kde je umístěn balkón). Netradičně je pojednána stupňovitá profilace vespod arkýřů, bez patřičného odstupu nasazená hned nad portálem či nad okny.

AUTORSKÝ PODÍL V. FISCHERA A F. W. SCHMEERA

Téměř všechny objekty, které jsou popsány v předchozí kapitole, vystavěl Fritz Schmeer podle návrhů Vladimíra Fischera. Ten byl na rozdíl od Schmeera při zaznamenávání počtu i polohy svých staveb dosti vágní; orientační čísla nezapsal vůbec, což při bádání značně ztěžuje práci. Výslovně se hlásí k pěti domům v severní části Smetanovy ulice, čtyřem domům na ulici Údolní, deseti stavbám na Merhautově ulici a domu s kinem na ulici Štefánikově.²⁹ Jeho autorství lze vzhledem k formální příbuznosti předpokládat také u domů v dolní části Smetanovy ulice a u dalších domů na Štefánikově a Domažlické. Některé domy v krátkých bočních ulicích, Slepá 19 a 20 (odbočka z ulice Merhautovy) a Cihlářská 13 a 14 (odbočka z ulice Smetanovy), které Fischer rovněž neuvádí, skutečně vykazují určité odlišnosti oproti ostatním stavbám, a to především v míře zjednodušení výzdoby, což odpovídá jejich hierarchicky nižší lokalizaci. Předpokládáme, že tyto nájemní domy navrhl Fritz Schmeer, ač hypoteticky nelze vyloučit spoluúčast architekta. Totéž

²⁸ Osobní sdělení JUDr. Herberta Sernetze (dopis z 8. 4. 2008).

²⁹ Uvádí to v osobní tabulce (viz poznámku 18).

platí také pro rodinný dům Údolní 63 a nájemní dům Úvoz 39/Gorkého 37. Také výstavnější Schmeerovy domy, které projektoval Fischer, jsou v konečné podobě výsledkem tvůrčí spoluúčasti obou autorů. Podle dobových analogií můžeme připomenout, že stavitel zpravidla určoval dispozici domů,³⁰ zvláště těch, které stavěl ve vlastní režii, a spoluvytvářel dekorativní detail na fasádách i v interiérech. Spolupráce architekta Fischera a stavitele Schmeera byla zjevně založena na konvergenci jejich tvůrčího založení. Tím obtížnějším úkolem je odlišit autorský podíl každého z nich na výsledné podobě jejich společných realizací. Plánová dokumentace, která by tuto otázku mohla osvětlit, není zachována. Proto je nutno přikročit k formální komparaci s Fischerovými domy, které v době před první světovou válkou realizovali stavitelé Václav Souček v Prostějově a Josef Müller v Brně.

Ještě předtím připomeneme některé výchozí principy Fischerovy architektonické tvorby. Z jeho profesorů na pražské technice na něj měl zřejmě nejzásadnější vliv Jan Koula, který ho vyučoval ornamentálnímu a architektonickému kreslení. Vzbudil v něm zájem o českou architekturu doby renesance, o folklór, dřevěné stavby, lidové stavitelství a uplatnění malby a ornamentu. Ve vztahu k úpravám stavebních památek převládal v pražském prostředí na přelomu 19. a 20. století eklekticistní přístup připouštějící hravé variace na historické motivy. Až kolem roku 1910 se prosadil konzervátorský přístup, jak jej ve Vídni postulovali Alois Riegl a Max Dvořák. Fischer působil od roku 1910 jako konzervátor vídeňské Centrální komise pro památkovou péči v několika moravských okresech. V té době již měl za sebou několik památkových renovací, mezi nimiž má zvláštní význam úprava pernštejnského zámku v Prostějově, realizovaná v letech 1900–1906, jež byla zároveň první velkou prací Jana Köhlera v technice barevného sgrafita. Fischer i Köhler, autoři blízcí si svými tvůrčími východisky, usilovali o malebnost a hravost, inspirovanou i některými detaily zámecké stavby, a dospěli až k burlesce.³¹ Zdá se, že setkání s renesanční architekturou výrazně ovlivnilo Fischerovy realizace v prvním desetiletí 20. století. Dokládá to například jeho nerealizovaný projekt na radnici v Prostějově (publikovaný v *Architektonickém obzoru*).³² Neorenesanční radnice měla mít v hlavním průčelí dvě patra arkád a měla být zdobena řadou bizarních detailů, inspirovaných pozdní gotikou a manýrismem.

V letech 1901–1902 vystavěl v Prostějově stavitel Václav Souček podle Fischerova projektu vlastní rodinný dům na ulici Hanačka č. 2.³³ V eklekticistní architektuře se

30 Viz poznámku 1.

31 Der Architekt 8, 1902, tab. 54; KÜHNDEL, Jan — MATHON, Jaroslav: *Pernštejnský zámek v Prostějově*. Prostějov 1932; ŠLAPETA, Vladimír — ZATLOUKAL, P.: *Moderní architektura v Prostějově*. Památky a příroda 7, 1982, s. 257, 266; SEDLÁK, J.: *Věrný stoupenec*, s. 12–13.

32 *Architektonický obzor* 5, 1906, s. 37, tab. 39.

33 *Tamtéž*, s. 25, tab. 22; MATHON, J.: *Jano Köhler a jeho dílo*. Olomouc, s. d. [1948], s. 42, 47; ŠLAPETA, V. — ZATLOUKAL, P.: *Moderní architektura*, s. 257, 266; HRUBANOVÁ, Eva: *Osamělý výhonek české renesance v Prostějově*. Zpravidaj Muzea Prostějovska v Prostějově 1991, č. 2, s. 40 a n.; SEDLÁK, J.: *Věrný stoupenec*, s. 13; Archiv Městského úřadu v Prostějově, Stavební úřad, č. p. 2992.

uplatňují zejména neorenesanční a zčásti též neogotické prvky, jakož i Köhlerova malířská výzdoba; ve štítu hlavního průčelí malíř s odkazem na stavebníka znázornil život mladé manželské dvojice, pro kterou osud zapisuje do budoucnosti, co na ni čeká. Stejná autorská trojice, architekt Fischer, stavitel Souček a malíř Köhler, vytvořila v Prostějově v době kolem roku 1906 neorenesanční hotel U tří králů,³⁴ který byl později zbořen. Některé výzdobné motivy ukazují na Fischerovu inspiraci italským manýrismem; k tomuto slohu se vracel také u svých dalších prací, naposledy ještě roku 1915 na fasádách Cyrilometodějské záložny na Zelném trhu v Brně. Zvláště u prostějovských prací je také znát ohlas české neorenesance architektů Jana Kouly, Jana Vejrycha, Aloise Čenského či Rudolfa Kříženeckého, a to je také největší rozdíl mezi nimi a domy, které postavil Fischer ve spolupráci se Schmeerem; nutno však připomenout, že prostějovské stavby jsou o pár let starší. Modernějším pojetím se vyznačuje další prostějovská realizace zmíněné autorské trojice, nájemní dům J. Stava na náměstí E. Husserla 8.³⁵ Pochází z roku 1912 a pravděpodobně byl volnou parafází Weyrova domu na pražském Josefově, který v duchu novobiedermeieru dokončil o rok dříve architekt Richard Klenka z Vlastimilu. Progresivním stavbám předválečné moderny se přibližuje zejména velkými prosklenými lodžii v rizalitu dominujícímu hmotě průčelí. Architekt zde upřednostnil hmotové členění stavby před dekorací, podobně jako je tomu u jeho nájemních domů na Kotlářské ulici 3 a 5 v Brně.

Tyto dva řadové pětipatrové domy vystavěl Josef Müller v letech 1910–1912. Jde vlastně spíše o dvojdom, jehož zrcadlová dispozice se odvíjí od výrazné středové osy, tvořené arkýřem přes tři patra. Dům je rozčleněn do tří prostorových objemů, trojčlenná jsou i některá okna, například výrazné palladiánské okno ve 3. patře, které je romantickou připomínkou historismu. Jinak je zřejmé, že Fischer se inspiroval mnichovskou secesí s jejím zájmem o kombinaci povrchových struktur, stejně jako modernou, jež se odkláněla od dekorativnosti ve prospěch hmotové členitosti a dojmu plasticity. Dekorativní hříčky a burlesky jako u Schmeerových domů nenajdeme ani zde, ani u prostějovského domu J. Stava. Tento rozdíl nelze vysvětlit časovým posunem, neboť většina ze Schmeerových domů byla realizována ve stejné nebo velmi blízké době. Shodná je rovněž stavební úloha: nájemní dům. Je tedy zřejmé, že u Fischerem navržených domů, u nichž v dvojjediné roli stavebníka a stavitele vystupoval Fritz Schmeer, se ustálila určitá soustava estetických pravidel, která byla konsekventně rozvíjena ve všech čtyřech výše uvedených lokalitách. Postupně rostoucí přemíra kuriózních, burleskních a materiálově pestrých detailů je přínosem Schmeerovy firmy. Odlišnosti mezi lokalitami nejsou podmíněny jen dobou výstavby, ale především hierarchií stavebních parcel: na pomyslném nejvyšším stupni stojí horní část Smetanovy ulice, na nejnižším pak

34 MATHON, J.: *Janův Köhler*, s. 43; SEDLÁK, J.: *Věrný stoupenec*, s. 13; Bartková Hana: *Prostějov*. Praha — Litomyšl 2007, obr. 7.

35 ŠLAPETA, V. — ZATLOUKAL, P.: *Moderní architektura*, s. 257, 266; SEDLÁK, J.: *Věrný stoupenec*, s. 13.

domy na Merhautově a Údolní ulici. Projevuje se to nejen na fasádách, ale také ve výzdobě společných prostor domů; zatímco velkoryse řešené objekty na Smetanově ulici mají strukturované omítky, štukovaná zrcadla, či kamenné obklady s výraznou kresbou, chodby skromnějších domů na Merhautově ulici jsou zdobeny pouze keramickými obkladačkami a omítkovými rámy.

ZÁVĚR

Fischerovy a Schmeerovy domy mohou v pozorovateli vyvolat úžas, kolik různorodých, kuriózních a stylově přímo protikladných prvků lze použít na každé z fasád. Setkáme se zde se značně volným nakládáním se zákony klasické estetiky, ne-li se snahou popřít či alespoň relativizovat zákony architektury. Architektonický článek uplatňují oba spolutvůrci nezávisle na tektonické skladbě, někdy jen ve fragmentu. Zdá se, že Schmeer jako stavitel s bohatou praxí, ale bez akademického vzdělání si mohl dovolit nerespektovat klasické zákony architektury. Jeho dekorativní svévole měla nejen zviditelnit vlastní firmu, ale zároveň byla motivována snahou o překonání historicistních stereotypů.

Jeho a Fischerovo osobité pojetí historicismu vědomě tento styl lehce shazuje. Podobný přístup zaznamenal Pavel Zatloukal u architekta Germana Wanderleye a stavitele Johanna Zoufala už v 90. letech 19. století.³⁶ Je snad možno uvažovat též o příkladu Koulovy parodie na rozbujelé formy vídeňské secese, kterou byla realizace Krčmy U Nesmysla na Výstavě architektury a inženýrství v roce 1898. Bizarní průčelí byla zdobena různými štíty, arkýři, věžičkami, edikulami, girlandami, mluvícími páskami, kartušemi, erbovními štítky, postavami nebo jejich částmi. V téže době navrhl Friedrich Ohmann první secesní stavbu v Praze, Café Corso na Příkopech. Jeho přístup ke kombinování pozdně historicistních a secesních prvků inspiroval patrně i společné dílo Fischera a Schmeera.

S dekorativním detailem pracovali oba spolutvůrci často téměř manýristickým způsobem: v nice například nenajdeme sochu, jak bychom očekávali, nýbrž je prázdná, jindy je zase takový „výklenek“ sice opatřen železnou stříškou, ale jen obrysem naznačen v omítce a vyzděn... Některé domy se vyznačují rovněž netypickým provedením arkýřových konzol či na arkýřích zavěšenými ozdobami apod. Autoři pracují s různými strukturami i barvami omítek a využívají přirozené pestrosti stavebních materiálů — v tom je patrná jejich inspirace mnichovskou architekturou. V Brně se kolem roku 1910 podobným směrem ubíral stavitel Maxim Johann Monter. „Mnichovská nota“ jeho architektury zaznívá v tom, jak spojuje *„bohaté romantizující hmotové členění a malebné modelování převážně obchodních a obytných objektů s propracovanou strukturou detailů“*.³⁷

36 ZATLOUKAL, P.: *Brněnská architektura*, s. 126. Viz také týž: *Příběhy z dlouhého století*. Architektura let 1750–1918 na Moravě a ve Slezsku. Olomouc 2002, s. 424.

37 Tamtéž, s. 595–596.

Pokud jde o půdorysné řešení domů, setkáváme se jak se symetrickými dispozicemi s osově umístěným schodištěm, tak častěji s asymetrickými. Nápadným rysem je značná hloubková členitost půdorysu zajišťující prosvětlení bytů bez šachtových světlíků. Vnější stěny domů se na uliční i nádvorní straně otevírají arkýři, balkóny, lodžiemi, prosklenými verandami atd. Stěny mezi předsíní a domovní chodbou bývají prosklené, rovněž kvůli osvětlení, někdy s výtvarným akcentem strukturovaných či barevných okenních tabulek. Domy s nádvorními chodbami a prosklenými předsíňovými stěnami vznikly transformací pavlačové dispozice. Některé objekty díky prostorným lodžím připomínají lázeňské rezidence v západních Čechách nebo v Opatii, které Schmeer znal ze svých letních pobytů. Z urbanistického hlediska je pozoruhodná sudá strana Merhautovy ulice: hlavní průčelí domů nejsou zarovnána v uliční čáře, ale člení se do soustavy mělkých „čestných dvorů“, přičemž sousedící domy jsou buď výtvarně sjednocovány, nebo je využíváno stylového kontrastu.

Fasády jsou opatřeny dřevěnými, štukovými či kovovými detaily. Mísí se tu formy neorománské, neogotické, neorenesanční, neobarokní, secesní i raně modernistické, ale jejich podoba je spolutvůrci již značně transformována. V eklektických kombinacích, směřujících až k architektonické burlesce, jsou paradoxně zastoupeny i prvky moderny, která historicismus programově popírala. Sledovaná díla lze vztáhnout ke konzervativnímu proudu umění secese, k „ars parlante“, tedy k umění, které ve výtvarné sféře využívalo literárních konotací a často též pracovalo s humorovou nadsázkou, s burleskou inspirovanou renesančními díly.³⁸ Tvůrci Švédského domu, architekt Vladimír Fischer, stavitel Fritz Schmeer a malíř Jano Köhler patří k významným protagonistům tohoto proudu na Moravě.

DODATEK: OSUDY SCHMEEROVÝCH DĚTÍ ³⁹

Oba Schmeerovi synové, starší Friedrich i mladší Kurt, byli zaměřením svých studií připravováni na převzetí otcova podniku, k čemuž však nedošlo. Friedrich Schmeer junior (1902–1959) vystudoval architekturu na vídeňské akademii; k jeho učitelům patřil i známý německý architekt Petr Behrens. Po studiích odešel do Berlína, kde se stal spolupracovníkem stavební kanceláře Říšského ministerstva letectví. V roce 1940 přesídlil do Prahy, kde pracoval v architektonické kanceláři, která dostala za úkol přestavbu interiérů Hradu. Ještě během druhé světové války byl povolán do armády. Po válce se usadil v Mnichově, kde si otevřel obchod se stavebninami, ale neměl v podnikání úspěch. Poslední léta svého života strávil ve službách amerického letectva, pro něž budoval civilní stavby.

38 FILIP, Aleš: „*Jako z jednoho odlévání*“. *Syntéza výtvarných umění v době secese*. In: České země v „dlouhém“ 19. století (1790–1918). Ed. Jiří Mihola. Brno 2005, s. 42–46, zde s. 44.

39 Podklady nám poskytl JUDr. Herbert Sernetz (dopis z 8. 4. 2008).

Nejpodrobnější zprávy máme o Kurtu Schmeerovi (1904–1962), který vystudoval stavební inženýrství na brněnské německé technice. Až do roku 1934 pracoval v otcově stavební kanceláři; pak byla, jak již zmíněno, její činnost pozastavena. Kurt byl přinucen změnit povolání. Do roku 1937 byl vedoucím velkoobchodu s chemickým zbožím, ale o rok později si založil vlastní firmu *EMKA*, která se specializovala na výrobu dámských šatů z jersey a hedvábí.⁴⁰ Jeho modely, šité v domácích dílnách, byly velmi úspěšné a měly ohlas v celém tehdejším Československu. Po odtržení Sudet se stal členem Hospodářské skupiny oděvního průmyslu v Praze, čímž si zajistil od Říše přiděl surovin, a tím i zachování své firmy. Hlavní sídlo měla na tehdejší třídě Hermanna Göringa (nyní Masarykova) 2, v brněnském adresáři je uvedena i provozovna na Jánské 10. V dobách největší prosperity měla *EMKA* osm domácích dílen se 120 zaměstnanci.

Kurtovu první manželku Alici, která byla židovského původu, ani jeho vliv neuchránil před deportací do Terezína a později do Osvětimi, kde zemřela. V roce 1944 byl Kurt Schmeer mobilizován do německé lidové domobrany (*Volkssturm*). V posledním roce druhé světové války nakrátko pobýval v Moravské Ostravě. Po porážce Německa v květnu 1945 byl zatčen a několik týdnů držen v Praze v zajetí, poté až do října 1946 v pracovním táboře. Odsun do Německa po tomto datu byl tedy pro něj spíše úlevou. V letech 1947–1950 pracoval v obchodě se stavebninami u svého bratra Friedricha v Mnichově. Poté se pokusil znovu vzkřísit své podnikání v oděvním průmyslu, ale jeho pokus ztroskotal pro nedostatek finančních prostředků. Až do své smrti v roce 1962 byl pak zaměstnancem německého patentového úřadu.

Kromě dvou vlastních synů měl Friedrich Schmeer ještě nevlastního syna Emmericha z prvního manželství své ženy Marie, kterou si bral jako mladou vdovu. Stavitel jej adoptoval a byl mu velmi blízký. I Emmerichovi se dostalo vzdělání stavebního inženýra. Potkal ho však smutný osud. V době první světové války byl odvelen na frontu, kde se účastnil bitev o severní Itálii. Den před svou dlouho očekávanou dovolenou, již před koncem bojů, padl a byl pohřben v městečku Prino-laun v severoitalském Trentinu.

K dokreslení pestré mozaiky životních příběhů Schmeerových dětí se zbývá ještě zmínit o jeho dcerách. Nejstarší ze sourozenců, Käthe (1901–1982), rovněž inklinovala k architektuře a designu. Po maturitě pracovala krátkou dobu v otcově kanceláři, poté rok navštěvovala Uměleckoprůmyslovou školu ve Vídni. V roce 1932 se provdala za docenta Vysoké školy veterinární v Brně, Dr. Alfreda Sernetze. Ten se později stal státním veterinárním radou v České Lípě a po válce zvěrolékařem ve Fuldě. Josefina, zvaná Josi (1903–1957), se provdala za brněnského obchodníka Zaunera, jehož rodiče vlastnili dům na Smetanově 43 a velké železářství Zauner a Horný poblíž nádraží. Ani ji a její rodinu neminul odsun do Německa. Ale ještě

40 Ve válečném období zpracovával ovšem i jiné materiály.

dříve, než se dostali k příbuzným do Mnichova, byl její muž řadu měsíců v Brně internován. Josefina Zauner zemřela v Mnichově v roce 1957. Dlouhého věku se jako jediná ze čtyř sourozenců dožila Käthe Sernetz. Díky ní a jejím třem synům se působení Fritze Schmeera nevytratilo z historické paměti.

SEZNAM PŘÍLOH

- P1** Tzv. Švédský dům, nájemní dům Smetanova 41/Botanická 4, a průhled Smetanovou ulicí až do Lidické ulice, snímek z roku 1930. Uloženo v Muzeu města Brna, fotoarchiv, negativ D 114/2878.
- P2** Rodina stavitele F. W. Schmeera v salónu jeho bytu v tzv. Švédském domě. Sedící u stolu: Fritz a Marie Schmeerovi, stojící: Alfred a Käthe Sernetzovi, sedící na pohovce: Fritz a Josefina Zaunerovi s dcerou Lenou a tetou Josefínou Haanovou. Foto Alfred Sernetz, cca 1935.
- P3** Interiér bytu stavitele F. W. Schmeera v tzv. Švédském domě, roh místnosti s krbem a zrcadlem (odrážejícím reliéf v supraportě dveří). Foto Alfred Sernetz, cca 1935.
- P4** Tzv. Švédský dům, strop v nárožní místnosti (salónu) bývalého bytu stavitele F. W. Schmeera. Foto Aleš Filip, 2009.
- P5** Schodiště v tzv. Švédském domě, detail zábradlí. Foto Aleš Filip, 2009.
- P6** Předsíní v bytě v 1. patře tzv. Švédského domu, arkáda s dřevěným obložením podpěr. Foto Aleš Filip, 2009.
- P7** Ze Schmeerových rukopisných zápisků, patrně z roku 1939, detail druhé strany s jeho náčrtý, například náhrobního pomníku stavitele. Majetek rodiny Käthe Sernetzové.
- P8** Nájemní dům Smetanova 47, vstupní chodba, detail výzdoby s iniciálami stavitele Fritze Schmeera a letopočtem výstavby 1910. Foto Aleš Filip, 2009.
- P9** Nájemní dům Cihlářská 13, hlavní průčelí, detail vstupní části. Foto Aleš Filip, 2009.
- P10** Nájemní dům Údolní 50, hlavní průčelí. Foto Aleš Filip, 2009.
- P11** Vila Údolní 63, hlavní průčelí. Foto Aleš Filip, 2007.
- P12** Nájemní dům Merhautova 18, hlavní průčelí, detail spodní části arkýře. Foto Aleš Filip, 2007.
- P13** Nájemní dům Merhautova 22, hlavní průčelí, detail spodní části arkýře. Foto Aleš Filip, 2008.
- P14** Nájemní dům Merhautova 24, hlavní průčelí, detail reliéfu na parapetu okna 2. patra. Foto Aleš Filip, 2007.
- P15** Nájemní dům Merhautova 12, detail hlavního průčelí v úrovni 2.–3. patra. Foto Aleš Filip, 2007.
- P16** Nájemní dům Domažlická 4, hlavní průčelí. Foto Aleš Filip, 2008.

- B51** Smetanova ulice, lichá strana
horního domovního bloku
(č. 41–49). Foto Aleš Filip, 2008.
- B52** Tzv. Švédský dům, vstupní chodba.
Foto Aleš Filip, 2009.
- B53** Nájemní dům Smetanova 51,
vstupní chodba. Foto Aleš Filip,
2009.
- B54** Nájemní dům Smetanova 43, reliéf
Madony s dítětem mezi okny
1. patra. Foto Aleš Filip, 2008.
- B55** Nájemní dům Smetanova 45,
reliéfy moudré a pošetilé panny
u nadsvětlíku hlavního vstupu.
Foto Aleš Filip, 2008.
- B56** Nájemní dům Smetanova 47, hlavní
průčelí. Foto Aleš Filip, 2008.
- B57** Nájemní domy Údolní 44–50,
hlavní průčelí. Foto Aleš Filip,
2009.
- B58** Nájemní dům Slepá 19, hlavní
průčelí, detail arkýře. Foto Aleš
Filip, 2009.
- B59** Nájemní domy Merhautova
20 a 22, hlavní průčelí. Foto Aleš
Filip, 2008.
- B60** Nájemní domy na nároží
ul. Štefánikovy (č. 55–61)
a Domažlické (2–6). Foto Aleš
Filip, 2009.

P1 Tzv. Švédský dům, nájemní dům Smetanova 41/Botanická 4, a průhled Smetanovou ulicí až do Lidické ulice, snímek z roku 1930.

P2 Rodina stavitele F. W. Schmeera v salónu jeho bytu v tzv. Švédském domě. Sedící u stolu: Fritz a Marie Schmeerovi, stojící: Alfred a Käthe Sernetzovi, sedící na pohovce: Fritz a Josefina Zaunerovi s dcerou Lenou a tetou Josefínou Haanovou.

P3 Interiér bytu stavitele F. W. Schmeera v tzv. Švédském domě, roh místnosti s krbem a zrcadlem (odrážejícím reliéf v supraportě dveří).

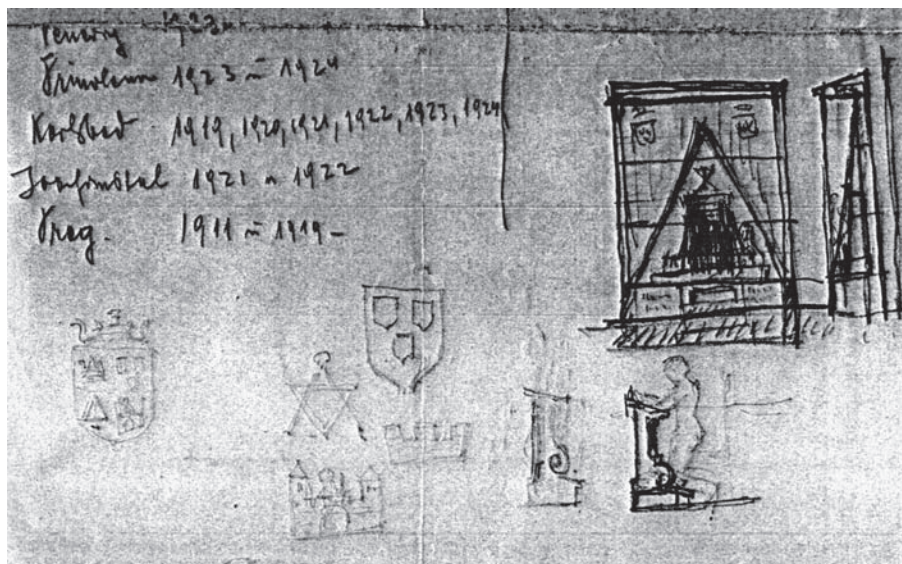
P4 Tzv. Švédský dům, strop v nárožní místnosti (salónu) bývalého bytu stavitele F. W. Schmeera.

P5 Schodiště v tzv. Švédském domě, detail zábradlí.

►6 Předstíh v bytě v 1. patře tzv. Švédského domu, arkáda s dřevěným obložním podpěr.

►7 Ze Schmeerových rukopisných zápisků, patrně z roku 1939, detail druhé strany s jeho náčrtý, například náhrobního pomníku stavitele.

P8 Nájemní dům Smetanova 47, vstupní chodba, detail výzdoby s iniciálami stavitele Fritze Schmeera a letopočtem výstavby 1910.

P9 Nájemní dům Cihlářská 13, hlavní průčelí, detail vstupní části.

P10 Nájemní dům Údolní 50, hlavní průčelí.

P11 Vila Údolní 63, hlavní průčelí.

P12 Nájemní dům Merhautova 18, hlavní průčelí, detail spodní části arkýře.

P13 Nájemní dům Merhautova 22, hlavní průčelí, detail spodní části arkýře.

P14 Nájemní dům Merhautova 24, hlavní průčelí, detail reliéfu na parapetu okna 2. patra.

P15 Nájemní dům Merhautova 12, detail hlavního průčelí v úrovni 2.–3. patra.

P16 Nájemní dům Domažlická 4, hlavní průčelí.

JANA ČERMÁKOVÁ

**OSLAVA SVÁTKU 28. ŘÍJNA VE 20. LETECH
20. STOLETÍ A MORAVSKÉ NÁMĚSTÍ V BRNĚ**

Abstrakt: The study briefly outlines the role of the Moravian Square in Brno during festivals, mainly the celebration of the 28 October, the day of the formation of the Czechoslovakian Republic, during 1920s. It focuses on the search for the new place for the collective memory and on the changes in the relationship of the Czech inhabitants of Brno towards the Moravian Square during the same period. The study also contains detailed description and comparison of two official celebrations of the two significant jubilees of the holiday in 1919 and 1928.

Keywords: collective memory, place of memory, official celebrations, anniversaries, festivity, the Czechoslovak Republic, Brno, Besední dům, Moravian Square.

I. ÚVOD

Každý nový politický systém, nově ustanovená vládnoucí elita usilují nejen o nový a jim vyhovující výklad dějin, ale také o kontrolu prostředků, jimiž lze ovlivnit kolektivní myšlení a paměť obyvatel území, jež ovládají. Upravený výklad dějin by byl bezcenný, pokud by nemohl být využit a pevně vtisknut do podvědomí obyvatelstva, nemohl ovlivnit (alespoň ve vnějších projevech) jejich každodennost a jejich životní názory potřebným směrem. Jednou z možností, jak toho cíle dosáhnout, je změna lokálních identit obyvatelstva, abstraktní či skutečné přivlastnění si veřejného prostoru. Vedle přejmenování ulic, odstraňování starých a budování nových pomníků a symbolů apod.¹ může systém zasahovat například také do urbanizačních plánů měst a přiřazovat některým veřejným prostorům a místům nové funkce jak v každodenním životě, tak zejména v životě svátečním.

Poslední ze jmenovaných fenoménů patří k primárně zaznamenatelným projevům snahy o ovládnutí městského prostoru. Vliv na kolektivní paměť obyvatel města a na změnu lokálních identit městského obyvatelstva spojených s projevy festivity ve městě je díky možnostem vládnoucí nobility přímočařejší a jeho ovládnutí méně komplikované než její vliv na dlouhodobý proces změny lokálních identit v každodenním životě obyvatel.

Tento příspěvek se zaměřil na oficiální oslavy svátku 28. října v období 20. let 20. století, doby prvního desetiletí Československé republiky. Na základě jejich rozboru chce naznačit měnící se vztah tehdejších obyvatel Brna k dobovému Moravskému náměstí.

Lubomír Lipták dělí svátky, držené každým politickým systémem na čtyři skupiny:

- 1) ty, které systém ponechal a převzal z předchozího období;
- 2) ty, které potlačil a z oficiální paměti odstranil;
- 3) svátky převzaté, ale umístěné do nových souvislostí a
- 4) nové prvky oficiální paměti.²

Oslava státního svátku 28. října, výročí vzniku nové republiky, spadající do poslední skupiny, se stala hlavním projevem oficiální festivity v daném období.

Vznik samostatného státu, založeného na „spravedlivém“ národnostním principu (jak se Češi-Čechoslováci domnívali), osvobození z rakouského područí bylo Čechy

1 K tomuto problému například LIPTÁK, Lubomír: *Rok 1918 a rekonštrukcia historickej pamäti v mestách na Slovensku*. In: Acta contemporanea. K šedesátinám Viléma Prečana. Ed. Jindřich Pecka. Praha 1998, s. 180–191; TODOROV, Tzvetan: *Žneužívání paměti*. Cahiers du CeFREs 13, 1998, s. 91–118; NORA, Pierre: *Mezi pamětí a historií: problematika míst*. Cahiers du CeFREs 10, 1996, s. 39–65; HOJDA, Zdeněk — POKORNÝ, Jiří: *Pomníky a zapomínky*. Praha — Litomyšl 1997 a jiné.

2 LIPTÁK, L.: *Rok 1918 a rekonštrukcia*, s. 181.

považováno za národní triumf a za přelomový okamžik v dějinách českých zemí. Spolu s oslavami narozenin prezidenta Masaryka (7. března), výročí upálení Mistra Jana Husa (6. července) a výročí Jana Ámose Komenského (15. listopadu) tvořilo základní blok státních svátků, jejichž každoroční celonárodní oslava byla ostře sledována, komentována a vždy dlouho dopředu pečlivě připravována.³ Oslava vzniku republiky byla vnímána také jako projev národní hrdosti,⁴ připomenutí zmíněného triumfu, ve 30. letech 20. století pak jako možnost vyburcovat a demonstrovat odvahu k případné obraně státu. Veřejné oslavy výročí se však nikdy neobešly bez nejrůznější kritiky, vytykající například údajný „chlad“ oficiálních oslav. Uvedme kupříkladu dva názory z roku 1928:

„Stále slyšíme stesky, že nedovedeme 28. říjen dost vesele oslavovat. Je prý to všechno příliš vážné, oficiální, nanejvýš prapory na oknech a fádni oslavné řeči. Ale já myslím, že jest všechno marné, chtít nás předělávat. Nebudeme asi nikdy dělat na 28. října to, co Američané 4. července, ani co Francouzi na svůj den republiky, neuděláme z toho dne benátský karneval, nebudeme tančit a šlít po ulicích házet po sobě konfetti a jinak podobným způsobem se radovat [...]“⁵

„Už to tedy začlo, už jsme vpluli do jubilejního týdne. Odhalují se pomníky, kladou základní kameny, otvírají veřejné budovy, otvírají nové mosty dopravě, vydávají se provolání a hlavně se při tom mluví o významu národního osvobození. Tak také bude vypadat 28. říjen, den pro nás nejradostnější. Bude se mluvit pod širým nebem, bude se mluvit ve slavnostně dekorovaných sálech, ale budou to jen řeči a vážné řeči.“

Dejte 28. října také něco lidu. Ne smrtelně vážné přednášky, v nichž bude pomstěna bitva na Bílé hoře a budou se kácet trůny habsburských katanů se štafází [sic!] Husa, Komenského a národních buditelů. Uspořádejte oslavy, při kterých by lid, to jest já, moje rodina, vy se svými drahými, on s mámou o dětmi, oni, krátce my všichni mohli být veselí, jako jsme byli před deseti lety. [...]“

Osmadvacátý říjen není svátek, při němž je vhodné připomínat smutné věci. Položme tento den kytice díky na hroby padlých bojovníků, kteří se zasloužili o naše osvobození, a pak se radujme. Skutečně se radujme — zatím jsme při devíti výročích jen mluvili. [...]“⁶

Druhý z uvedených názorů mimochodem uvádí téměř přesný výčet nutných rekvizit každoročních oslav 28. října — ovšem ne vždy všech či ve stejné míře a důrazu. Pro všechny oslavy 28. října během dvacátých let byly charakteristické:

3 Až do roku 1947 byly vydávány jakési „manuály“ k nejrůznějším oslavám, zejména pro slavnosti školní a pro veřejně přístupná vystoupení spolků. Výše uvedené svátky patřily k základním tématům takovýchto příruček, uvádějících někdy jen soubor prozaických textů (projevy, vzpomínky) a vhodné poezie, jindy celá předem složená jevištní pásma (v takovémto případě byly výše uvedené texty „vhodné“ uspořádány a doplněny speciálně sestavenými divadelními scénkami s oslavným a výchovným podtextem). Výbornými ukázkami těchto „manuálů“ jsou tisky z edice učitele Rudolfa Svačiny, nazvané Svačinovy příručky. Viz například SVAČINA, Rudolf: *Školní slavnosti*. Praha, 1927.

4 Viz například dále uváděné citace z dobového tisku.

5 VÁŠOVÁ, Věra: *Jak slavit 28. říjen*. Lidové noviny, roč. 36, č. 522, 14. 10. 1928, s. 19.

6 -Ivanhen-: *Hudbu přede vším!* Lidové noviny, roč. 36, č. 542, 25. 10. 1928, s. 6.

- a) kulturní, zejména hudební a divadelní představení a akademie, konané většinou od 26. října odpoledne do 28. října večer oficiálními městskými divadelními a hudebními soubory i individuálně jednotlivými spolky (zejména pro členy);
- b) drobné individuální oslavy a schůze spolků a korporací (i v hostinských zařízeních) odpoledne či večer 28. října;
- c) koncerty hudby brněnské vojenské posádky na náměstí Svobody před polednem 27. října.

Oslavy Československé obce sokolské, legionářů a některých sportovních klubů někdy bývaly zahrnuty do oficiálně garantovaných oslav (Besední dům). Součástí každoročních oslav se staly tryzny za padlé v první světové válce, částečně tak lze mluvit i o přehlídce brněnské vojenské posádky dopoledne 28. října.

Nejupřímněji a nejhalasněji byl svátek slaven pravděpodobně roku 1919, nejoptimističtěji a nejsebevědoměji roku 1928.

II. VZTAHY K LOKALITÁM

Hovoří-li dnešní obyvatelé Brna o tom, že jdou či jedou „do města“, většinou mají na mysli to, co Anglosasové označují jako „down town“ — že tedy míří do vnitřního města Brna, do centra a jeho nejbližšího okolí. Situace v první polovině 20. století byla analogická, ovšem o poznání složitější. Podle vzpomínek pamětníků⁷ nebyli všichni obyvatelé předměstí v každodenním životě nuceni pohybovat se do centra města za prací či nákupy, každodenní potřeby domácností byly často uspokojeny v rámci dané čtvrti, jen část obyvatel předměstí (například studenti či úředníci) byla nucena do centra nebo jeho těsné blízkosti (hlavní nádraží a komunikační uzel na Nádražním náměstí) pravidelně dojíždět. Množství pravidelných či každodenních cest do centra klesalo s rostoucí vzdáleností od něj. I pokud bylo „město“ navštíveno „svátečně“, bylo tímto termínem označováno centrum a jeho nejbližší okolí.

V samotném centru města Brna, bývalém městu „v hradbách“ a v jeho nejbližším okolí, se nacházejí lokality, k nimž se kolektivní paměť obyvatel vztahovala, a to často se silným emočním zabarvením. Mezi nimi stála na prvním místě náměstí — centrální náměstí Svobody (do prosince 1918 Velké, Císaře Františka Josefa), Zelný trh, Dominikánské náměstí, Kapucínské náměstí, Jakubské náměstí, Moravské náměstí (do prosince 1918 náměstí Císaře Josefa a Kiosk, poté Lažanského náměstí a Kiosk),

7 Toto tvrzení se opírá o narativní i písemné vzpomínky pamětníků, získané v letech 2005–2007 v rámci juniorského badatelského grantového projektu KJB900580503 Kolektivní paměť města Brna. Její proměny a vývoj v průběhu 20. století GA AV ČR (uloženy ve sbírkách EU AV ČR, vv.i., pobočka Brno, pod signaturou I-8 až I-22) a dat dřívějších výzkumů (například Soutěž 1986 — Vzpomínky na život v Brně a okolí, uloženo na EÚ AV ČR v Brně vv.i., pobočka Brno, pod signaturou C).

Komenského náměstí (do prosince 1918 Eliščino náměstí), částečně Žerotínovo náměstí (do prosince 1918 Raduitovo náměstí).⁸

Náměstí Svobody vnímala jak německá, tak česká část brněnského obyvatelstva jako přirozené centrum města. Před rokem 1918 na něm vrcholily téměř všechny oficiální slavnosti, pořádané se souhlasem prorakouské či proněmecké samosprávy města, včetně církevních (Boží Tělo). Zde byl pro propagaci první světové války slavnostně postaven dřevěný Wehrmann a odsud byli odváděni vojáci do vlaků směřujících na fronty. Na tomtéž náměstí Svobody však také koncem války manifestovali dělníci proti neudržitelným životním podmínkám, bylo jedním ze tří hlavních ohnisek manifestací Čechů v říjnu 1918; jako centrum dění tedy bylo přijímáno i spontánně. Po roce 1918 bylo při veřejných oslavách oficiálních svátků nadále využíváno, zároveň se však objevila snaha o nalezení nového místa oficiální paměti,⁹ prostoru, v němž by slavnosti vrcholily bez možnosti podoby a srovnání s lety předchozími. Prostoru bez zabarvení vzpomínkami na předchozí c. (a) k. Rakousko.

Prostor Komenského náměstí před českým Besedním domem nebyl pro oficiální slavnosti nejvhodnější. Pro majoritní českou část brněnského obyvatelstva měla tato lokalita v nejvyšší možné míře všechny atributy potřebné pro místo kolektivní paměti,¹⁰ a to právem, neboť právě zde bylo svedeno mnoho potyček za práva český smýšlejícího obyvatelstva proti brněnským Němcům a Besední dům byl českým spolkovým domem, z jehož balkonu byl v říjnu 1918 oznámen vznik nového státu. Po praktické stránce byl však tento prostor malý a poněkud odkloněn od hlavních komunikačních tepen, neležel například na přímé trase od hlavního nádraží.¹¹ Besední dům se stal novým místem české kolektivní paměti, ale Komenského náměstí bylo k oficiálním slavnostem používáno jen okrajově. Aktivní role Besedního domu ve společenském a spolkovém životě českého Brna v průběhu druhé poloviny dvacátých a ve třicátých letech slábla, zejména po vybudování sokolského Stadionu na Kounicově ulici.

Zelný trh na vhodné trase ležel, ale svou geomorfologickou polohou nebyl ideální. K oficiálním oslavám¹² byl Zelný trh během tzv. I. republiky městskou správou

8 FLODROVÁ, Milena: *Brněnské ulice a vývoj jejich názvů od 13. století po dnešek*. Brno 1997.

9 Výsledek nepublikovaného výzkumu autorky, prováděného v letech 2005–2007 při řešení výše zmíněného badatelského grantového projektu GA AV ČR.

10 V tomto případě brněnskými Čechy pozitivně vnímané místo kolektivní paměti, místo svou historií „vhodné“ ke konání slavností. Částečný doklad projevu recepce tohoto postoje ze strany municipální správy Brna 20. let 20. století viz dále v textu (návštěvy TGM v Brně). O postoji německého obyvatelstva k tomuto prostoru během 20. let 20. století přímý doklad nemám (narozdíl například od prvních dvaceti let 20. století, kdy byla německé municipální správě Brna českými médii předhazována „šikana“ Besedního domu a prostoru kolem něj — nepublikovaný výzkum), svou roli zde nadále hrála přítomnost budov německého gymnázia a německé techniky.

11 Husova ulice byla přes park Denisovy sady proražena až v první polovině 40. let 20. století.

12 V Brně byly oficiální oslavy pořádány municipální správou — městským magistrátem — ve spolupráci se zemskou správou a vojenskou posádkou, sídlícími ve městě. Okrajově bývaly k organizaci slavností přizvány

využíván běžně, stejně jako ke spolkovým oslavám (například Sokolů) či k demonstracím 1. máje. V prvním desetiletí existence republiky se tak stal prostorem pro oslavy korporací a politických stran.

Kapucínské náměstí bylo příliš malé, podobně jako Žerotínovo, na němž se sice nacházela například budova tzv. Starého divadla, českého divadla, a později také výstavní pavilon českého vlasteneckého Klubu přátel umění Aleš, ale po praktické stránce bylo spíše komunikací. Jakubské náměstí s kostelem uprostřed bylo prostorově nevhodné, navíc jeho východní část byla živou součástí brněnského německého korsa. Na Dominikánském náměstí se projevy festivity odehrávaly jen zřídka, a to pouze tehdy, projížděly-li jím na cestě na brněnskou Novou radnici významné osobnosti během svých návštěv v Brně. Žádné jiné slavnostní projevy, ať už ze strany oficiálních míst, anebo ze strany jakýchkoli společenských skupin brněnského obyvatelstva, nebyly na náměstí zaznamenány.¹³ Dominikánské náměstí zůstalo až do roku 1938 živým denním trhem s vejci a domácím zvířectvem,¹⁴ ale nikdy nebylo místem shromažďování obyvatelstva za jiným účelem. Jako nové místo oficiálních slavností a tedy i nové oficiální paměti bylo zvoleno náměstí Moravské.

Ani ono nebylo pro české Brňany bez kazu. Do roku 1945 bylo toto náměstí opticky „menší“, neboť jednu jeho stranu, na níž se dnes otevírá park a náměstí volně přechází až ke Kolišti, uzavírala v parku postavená budova Německého domu. Uprostřed náměstí stál tento spolkový dům německých brněnských obyvatel od roku 1891. O rok později před ním byla vztyčena socha Josefa II. V průběhu asanace brněnského centra byla roku 1900 proražena dnešní Rašínova ulice mezi náměstím Svobody a Moravským náměstím, a to tak, aby pohled Josefa II. a průčelí Německého domu směřovaly na náměstí Svobody, k „srdci“ Brna a demonstrovaly tak význam německého obyvatelstva v Brně.¹⁵ Německý spolkový dům a částečně také Rohrerova tiskárna na rohu Moravského náměstí a Rašínovy ulice byly často shromaždištěm i cílem brněnských německých obyvatel (zejména zastánců militantnějších či nacionálně vyhrocených názorů).

Z pohledu českých brněnských obyvatel bylo třeba symbolický význam Německého domu potlačit. Na Moravském náměstí stála také hlavní budova zemské správy, častý cíl oficiálních návštěv města vládoucí garniturou. Snad právě tyto důvody spolu se vzrůstajícím počtem obyvatel města a narůstajícím sebevědomím českých

také brněnské korporace, spolky, ať už společenské a sportovní či obchodní a živnostenské, a také politické strany, jejichž zástupci byli členy městského zastupitelstva.

13 Výsledky výše zmiňovaného nepublikovaného výzkumu autorky. Je otázkou, zda za situaci mohla bezprostřední blízkost vojenských kasáren na Veselé ulici, přítomnost budovy městské správy nebo například nepraktická geografická poloha náměstí (sklon náměstí, malá rozloha) — či jiné důvody.

14 V témže roce byl trh z důvodů oprav náměstí definitivně přenesen na Zelný trh.

15 Pravdou však také je, že Rašínova ulice je dodnes důležitou moderní komunikací z centra města směrem do Králova Pole.

obyvatel „nového“ Brna byly příčinami (postupného) výběru Moravského náměstí jako nové lokality vrcholů oficiálních slavností.¹⁶

Pro celkovou ilustraci začněme ještě nikoli oslavou výročí 28. října, ale první návštěvou prezidenta Tomáše Garrigue Masaryka v Brně roku 1921. V letech 1924 a 1928 při své druhé a třetí návštěvě přijel TGM automobilem ze Židlochovic, v září 1921 vlakem na hlavní brněnské nádraží, nicméně od Nádražního náměstí již můžeme použité trasy adekvátně srovnat, protože i roku 1921 před nádražím nastoupil do auta. Zatímco při druhé a třetí návštěvě projel trasu Masarykova třída — náměstí Svobody — Rašínova — Moravské náměstí, kde se před budovou politické správy konala hlavní část přivítání ve městě, v roce 1921¹⁷ projel přes Masarykovu třídu a náměstí Svobody do České ulice, Solniční ulicí k Besednímu domu, přes Komenického náměstí a Joštovu ulici na Moravské náměstí.¹⁸ Roku 1921 ještě bylo třeba před prezidentem demonstrovat vítězství Čechů v Brně, projet českým nacionálním korsem (část náměstí Svobody od „hodin“¹⁹ směrem k České, Česká ulice, okrajově Solniční ulice), ještě bylo třeba upomenout na nacionální boje předchozích let, nebylo možné minout Českou a Besední dům. A této trase byla dána přednost před praktičtější komunikací Rašínovy ulice mezi náměstím Svobody a Moravským náměstím.

Vzhledem k tomu, že budova zemské politické správy, do níž prezident směřoval, v níž při svých návštěvách přijímal audience a v níž byly pořádány slavnostní recepcy při příležitostech jeho návštěv, stála na Moravském náměstí, stalo se lokalitou, kde byl prezident při dalších návštěvách slavnostně vítán.

III. OSLAVY 28. ŘÍJNA 1919

Oslava 28. října v Brně roku 1919 se svým charakterem blížila spíše českým vlasteneckým oslavám před rokem a roku 1918. Byla vedena snahou městské samosprávy o jednotnou oslavu, zahrnující všechny místní korporace a spolky, včetně politických. Korporace a spolky se snažily oficiálních oslav aktivně účastnit, „být viděny“. Mnohé z nich pak večer 27. či 28. října oslavily jubileum soukromou akcí v lokalitách, kde se běžně scházely. To se však týkalo pouze českého brněnského obyvatelstva. Němečtí Brňané se oslav, koncipovaných jako „české“, neúčastnili

16 Moravské náměstí je mimo jiné významným a dobře dostupným komunikačním uzlem mezi centrem a částí brněnských předměstí.

17 *Pan prezident republiky v Brně*. Obecní věstník zemského hlavního města Brna, roč. 2, č. 15/18, 1. 10. 1921, s. 1–4. Rozestavění obyvatel města bylo předem velmi pečlivě vypracováno a organizačně zajištěno. Na Moravském náměstí a v ústí Rašínovy ulice šlo výhradně o příslušníky spolků a korporací, členy Československé národní demokracie apod.

18 Slavnostní uvítání proběhlo již v nádražní budově.

19 Původní hodiny stály až do počátku 20. století přibližně ve středu náměstí, naproti ústí Masarykovy ulice.

a ani s nimi jaksi nebylo počítáno.²⁰ Oficiální oslavy prvního výročí nebyly oslavou republiky a její existence, ale spíše národní oslavou českého „vítězství“, tak dlouho toužebně žádaného.²¹ „Vzácná, posvátná nálada ozve se již dnes ulicemi města. Zdobí se výklady, portály, okna, rozjasňuje se podzimní den, vyjasňují se tváře lidí, hovor zní živěji, všechny tepny města znějí zrychleně. Je předvečer svátku, svátku loni teprve zrozeného, svátku naší svobody. [...] 28. říjen jest nejen výročím dne osvobození, je také dnem účtování z toho, co jsme vykonali.“²²

První závazný program oficiálních oslav se v tisku objevil 21. října 1919²³ a od prvního otištění se změnil pouze v jedné své části, a to ve složení průvodu Moravského roku odpoledne 28. října. Svátek 28. října připadl na úterý, první oficiální oslavy se konaly již od neděle 26. října. V 11 hodin zahrála vojenská hudba 43. pěšího pluku vojenské posádky koncert na náměstí Svobody, první tradiční koncert oficiálních oslav 28. října v pořadí. Večer v Besedním domě proběhla tělocvičná akademie brněnského Sokola Brno I, zahrnující kromě ukázek cvičení také koncert lidové Myjavské hudby²⁴ v prostorách domu. Takto akademii, zaměřenou skutečně spíše na oslavu cvičení než vzniku republiky, hodnotily Lidové noviny: „*Jednota Brno I může s akademií býti spokojena a to dokázalo také obecenstvo své mateřské jednotě, jež do posledního místa dvoranu naplnilo a radost nad zdařilými výkony projevovalo.*“²⁵ Představitelé městské samosprávy, zemské správy, vojenské posádky, korporací atd. se v téže chvíli účastnili slavnosti tryzny za padlé legionáře, pořádané Jednotou česko-bratrskou. Hlavními hosty slavnosti byli již navrátilí se legionáři. Účastníci se shromáždili před Besedním domem, kde proběhl jakýsi prolog tryzny sborovým zpěvem spolku Hlahol z balkónu Besedního domu. Organizovaně odešli „*na prostranství za Domovinou YMCA*“,²⁶ kde byla slavnost zahájena proslovem vrchního finančního rady Zbořila. Zazněly proslovy zástupců spojeneckých armád i brněnské vojenské posádky, polního kuráta česko-bratrské jednoty Radechovského i ukázky legionářské poezie, byly kladeny věnce. Hudební stránku celé tryzny zajišťoval již zmíněný Hlahol.²⁷

20 Brněnský německý tisk se o oslavách rozepisoval, ale ani média, ani archivní prameny aktivní účast německého brněnského obyvatelstva nezaznamenávají.

21 Mediální zprávy o oslavách byly psány v konfrontačním duchu.

22 28. Lidové noviny, roč. 27, č. 298, 27. 10. 1919 odpolední vydání, s. 3.

23 Byly excerповány zejména Brünner Zeitung, Tagesbote aus Mähren und Schlesien, Lidové noviny. Informace o programu jsou citovány podle Lidových novin, které se výročí 28. října věnovaly velmi intenzivně. 28. říjen v Brně. Lidové noviny, roč. 27, č. ?? ranní vydání, 21. 10. 1919, s. 4.

24 Při oslavách roku 1919 zajišťovala podstatnou část koncertů určených širší veřejnosti.

25 Oslavy svátku Svobody v Brně. Sokolské slavnosti. Lidové noviny, roč. 27, č. 298, 27. 10. 1919 ranní vydání, s. 2.

26 Oslava svátku Svobody v Brně. Panychida za padlé legionáře. Lidové noviny, roč. 27, č. 298, 27. 10. 1919 ranní vydání, s. 2.

27 Oslava svátku svobody v Brně. Panychida za padlé legionáře, s. 2.

V pondělí 27. října v podvečer prošla městem vojenská večerka, a to ve stejnou dobu (18 hodin), kdy měla být původně pořádána oficiální tryzna za padlé na náměstí Svobody.²⁸

V Besedním domě byl téhož dne večer pořádán oficiální slavnostní večer, hudební večer složený ze skladeb Dvořáka, Smetany a Fibicha a z „populárnějšího“ koncertu Myjavské hudby. Staré divadlo na Žerotínově náměstí uvedlo představení hry Ladislava Stroupežnického Václav Hrobčický z Hrobčic.²⁹

Celodenní oficiální slavnost samotného 28. října se skládala z několika částí.

Slavnostní ráno zahájil vojenský budíček v 7 hodin³⁰ a dvacet osm dělových salv ze Špilberku. Poté byla již tohoto roku velitelem brněnské posádky provedena tradiční vojenská přehlídka, a to údajně na Moravském náměstí. Dobový tisk se jí však vůbec nevěnuje, nebyl na ni kladen takový důraz jako v pozdějších letech, mimo jiné pravděpodobně také proto, že roku 1919 se ještě nevrátila část legionářů, jež měli při všech ostatních pozdějších veřejných oslavách výjimečné, téměř privilegiované postavení.

Doprava byla od 5 do 13 hodin ve vnitřním městě zcela zastavena, obchody uzavřeny. Bezpečnost v centru zajišťovaly sbory dobrovolných hasičů a lékaři. Sokolové, organizující dopolední část programu, upozorňovali: „*Povšechně třeba se řídití těmito pravidly: průvody chodte po levé straně ulic a náměstí, jednotlivci nevybočujte z řad, z táborů neodcházejte před ukončením, do průvodu nebudte brány malé dítky. Na větších prostranstvích jest třeba zachovati volné místo pro ochrannou stanici, lékaře a hasičstvo.*“³¹ V předešlých dnech bylo oblačno, 28. října po celý den přšelo.

Dopoledne v 10 hodin byly ve městě zahájeny tzv. tábory lidu, a to hlavní tábor na náměstí Svobody, dále na Moravském náměstí a na Zelném trhu, „*případně též na prostranství před Jakubským kostelem*“; studentů středních škol a české techniky³² před Besedním domem. Tábory lidu se obsahově i scénářem nesly v duchu českých národních manifestací před rokem 1918. Aby se předešlo zmatkům, bylo vše precizně organizováno Sokoly. Do centra města se občané směli přesouvat pouze hromadně, z pěti předem určených shromaždišť na okraji centra — Lidické ulice, ulice Veverí, Pekařské ulice a Šilingrova náměstí, Nádražního náměstí, Malinovského náměstí,³³ Sokolové z ulice Husovy a členové Československé národní demokracie z Joštovy;

28 Pořádání této tryzny za padlé bylo povinnou součástí oslav, nařízenou všem obcím. Představitelé brněnské samosprávy ji naplánovali, ale podle reakcí v tisku ji poté ochotně zrušili ve prospěch již zmíněné tryzny za legionáře, konané 26. října.

29 Hodnocení obou akcí viz E.S. (Elgart Sokol), *Ž brněnské činohry*. Lidové noviny, roč. 27, č. 299, 28. 10. 1919, s. 3; -k-, *Slavnostní večer v Besedním domě*. Lidové noviny, roč. 27, č. 299, s. 3.

30 V jiných letech byla častěji dávána přednost tradičnější večerce v předvečer svátku.

31 *28. říjen v Brně. V zájmu bezpečnostní služby*. Lidové noviny, roč. 27, č. 298, 27. 10. 1919 ranní vydání, s. 2.

32 O německé technice se tisk ani obecní věstník nezmiňuje.

33 Určeno podle místa bydliště. Obyvatelstvo se mělo shromažďovat od osmé hodiny ranní, Sokolové, lékaři, hasiči v slavnostním stejnokroji a další spolupracovníci pro zajištění bezpečnosti davu ještě časněji.

studenti české techniky a středních škol se sešli už v 9 hodin před Besedním domem. Tábory byly zahájeny famfárami a dvěma skladbami pěveckého spolku Hlahol na náměstí Svobody, pokračovaly řečnickými proslovy politiků, kteří se před jednotlivými tábory samozřejmě vystřídali.

V tomto roce byla ministerstvem dána svobodná volba obecným a měštanským školám, jakým způsobem se jejich žáci oslav zúčastní,³⁴ brněnské české školy uspořádaly vlastní tábor na náměstí 28. října.³⁵

Odpoledne prošel městem slavnostní průvod. Byl tvořen třemi částmi:

- 1) všeobecná se skládala z vojenského oddílu, dívek v národních krojích, studentů, hasičů, zástupců spolků a korporací, zástupců úřadů a Sokolů;
- 2) historická byla tvořena alegorickými vozy na témata — Robota, Odboj lidu, Leše-tínský kovář, Slunce svobody, Královničky, Hold republiky, Šlapanické právo, Jízda králů, Rozvoj průmyslu a obchodu;
- 3) národopisná alegorickými vozy na témata Dožínky, Fašank, Slovácká svatba, Hody na Podluží, Pod Šablama, Páté kolo u vozu a selským banderiem.³⁶

Průvod vyšel ve 13 hodin z Nádražního náměstí a trasou Masarykova třída — náměstí Svobody — Rašínova — Moravské náměstí — dnešní Lidická ulice — Palackého třída mířil do brněnských jezdeckých kasáren, kde se od 14 hodin konal tzv. Moravský rok. Závěr, vrchol celého průvodu se tak vyhnul Moravskému náměstí, ale také náměstí Svobody. Centrem se pouze procházelo.

Lidová veselice se poté konala, podobně jako některé české vlastenecké slavnosti před rokem 1918, v brněnských Lužánkách.

Oslavy 28. října ve 20. letech 20. století nebyly vždy nutně monumentální a tisk je ne vždy kladl na svou první stránku, například roku 1921 se stala aktuálnější zprávou hrozba návratu Karla Habsburského na uherský trůn a případná obrana

34 Německé brněnské školy údajně své žáky od oslav odrazovaly. Viz *Německá loajalita k republice*. Lidové noviny, roč. 27, č. 301, 30. 10. 1919 ranní vydání, s. 8; v německém tisku není tato situace vůbec zmíněna. „*Německá loajalita k republice. Zemská školní rada moravská ve smyslu ministerského výnosu ze dne 16. t. m. ponechala učitelským sborům na vůli rozhodnouti, jakým vhodným způsobem má býti žákům připomenut význam 28. října, zda zoláštní školní slavnosti, či korporativní účasti na místních veřejných slavnostech, či má-li žákům býti ponecháno, aby se sami jednotlivě zúčastnili takových slavností. Německé školy obecné a měštanské v Brně tento výnos ministerský zcela ignorovaly, děti do škol na 28. října vůbec nesezvaly, korporativně státního svátku také neoslavily a, jak máme zjištěno, děti varovaly, aby vůbec ven nevycházely.*“

35 Zvaly i rodiče a přibuzné: „*Žádáme obecnstvo, aby ukázalo lásku k naší mládeži nanejvýš šetrným chováním a ohledy. Necht' není radost našich dětí, naši budoucnosti, zakalena ústrkem a sobeckým jednáním dospělých! Rodičové, zoláště matky, zúčastněte se také slavnosti!*“ Viz *Manifestace žactva obecných a měštanských škol*. Lidové noviny, roč. 27, č. 298, 27. 10. 1919 ranní vydání, s. 2. Za deštivého počasí se shromáždění konat nemělo, ale dokonce déšť překážkou v jeho uspořádání nebyl.

36 Témata jednotlivých vozů se mezi 21. a 28. říjnem pozměňovala.

státu naléhavější záležitostí než oslavy jeho vzniku. V letech 1920–1927 se však staly samozřejmou součástí veřejného života. V Brně byly příležitostí k provedení tradiční dopolední vojenské přehlídky, končící na Moravském náměstí, k politickým, sociálním či charitativním počínům, odhalováním nových pamětních desek, pokládání základních kamenů apod. Výjimečné byly až oslavy v jubilejním roce 1928.

IV. OSLAVY 28. ŘÍJNA 1928

Rok 1928 byl označován za „jubilejní“ rok republiky. V jeho průběhu byly konány nejrůznější veřejné akce, zdůrazňující úspěchy obyvatel ČSR během uplynulého desetiletí, nebo startující další podniky s kulturně-vlasteneckými, sociálně prospěšnými či hospodářskými cíly.³⁷ Slavnost 28. října byla představiteli veřejné sféry plánována jako vrchol oslav jubilea. Struktura oslav 1928 vykazovala některé prvky, použité při analogické slavnosti již v předchozích letech, nadále se v takovéto podobě ustálila jako „tradiční“.

První informace o plánovaném průběhu oslav se toho roku objevovaly v brněnském tisku³⁸ od 15. října.³⁹ Tehdy Lidové noviny přinesly zprávu o plánované společné oslavě všech politických stran zastoupených v městském zastupitelstvu a brněnských spolků, která by měla být pořádána na výstavišti, jež ještě stále neslo gloriolu právě ukončené Výstavy soudobé kultury.⁴⁰ Při hlavním jednání se však zúčastněné strany nedohodly a od původního plánu bylo upuštěno.⁴¹ Hlavní část slavností byla nakonec plánována tradičněji: *„Byla provedena důležitá změna pořadu, totiž odpadá velký průvod korporací a občanstva na výstaviště, kde se měla konat velká společná oslava. Veškeré slavnosti soustřeďují se do města.“*⁴² Stanovený program byl již dodržen.

37 Za největší takovýto počín lze považovat známou Výstavu soudobé kultury na brněnském výstavišti.

38 Byl excerpován dobový brněnský denní tisk: Lidové noviny, Den, Moravská orlice, Tagesbote aus Mähren und Schlesien, Rovnost. Nejširší spektrum informací poskytují Lidové noviny. Tagesbote přinášejí informace věcně, ovšem bez oslavného patosu a vyhýbají se, až na střídmost výjimku z neděle 28. října, i negativnímu postoji k oslavám (*Žehn. Jahre*. Tagesbote, 28. 10. 1928 Morgenblatt, s. 1). Den informoval své čtenáře se zpožděním a důraz kladl na oslavy církevní a oslavy v jednotlivých křesťanských založených spolcích. Rovnost se omezila na projevy nesnášenlivosti, nenávisti a vybízení dělnictva k bojkotu či nejlépe překažení slavností.

39 -jr-: *Společná oslava 28. října v Brně*. Lidové noviny, roč. 36, č. 524, 15. 10. 1928, s. 2. Je zarážející, že ještě v polovině měsíce městské zastupitelstvo, do jehož kompetence pořádání oslav spadalo hlavním měrou, nemělo o programu oslav jasno.

40 Výstava byla ukončena 14. 10. 1928.

41 Zpráva z jednání na radnici brněnského magistrátu a první závazný program slavností; viz -jr-: *Oslavy 28. října v Brně. Konečný pořad slavností*. Lidové noviny, roč. 36, č. 534, 20. 10. 1928, s. 2.

42 „Město“ ve smyslu „centrum“. Tamtéž.

Již v průběhu týdne 22.–28. října se konaly první veřejně přístupné oslavy, pořádané menšími korporacemi,⁴³ společné oficiální byly započaty v pátek 26. října večer koncertem skladeb Má vlast Bedřicha Smetany v Městském⁴⁴ divadle.

V sobotu 27. října se v 15 hodin odehrálo slavnostní zasedání městského zastupitelstva za účasti zástupců „úřadů a korporací, které se zúčastnily pořádání oslav“.⁴⁵ Od šestnácté do sedmnácté hodiny hrála na náměstí Svobody vojenská hudba 43. pěšího pluku a tatáž obstarala také tradiční vojenskou večerku. Večerka, procházející městem a provedená hudbou brněnské vojenské posádky, bývala v Brně již před rokem 1918 tradiční součástí oslav životních výročí příslušníků panovnického rodu. Po převratu roku 1918 byla tradice vojenské večerky udržována coby součást oficiálních oslav výročí 28. října a podle pozitivních ohlasů v tisku byla Brňany oblíbená. Dne 27. října 1928 vyšla hudba v půl osmé večer ze Svatoplukových kasáren v Židenicích a prošla trasou: ulice Svatoplukova — ulice Svatopluka Čecha (dnes ulice Bubeníčкова) — Zábrdovice (ulice Zábrdovická)⁴⁶ — ulice Cejl — Nádražní náměstí — Masarykova třída — náměstí Svobody — ulice Rašínova — Moravského náměstí — Kiosk (součást Moravského náměstí) — Koliště — Francouzská ulice — kasárna v Židenicích. Večerka vrcholila na Moravském náměstí, kde měli hosté vyhrazenu tribunu před budovou zemské správy⁴⁷ a manželky vojenských gázistů

43 Například oslava dívčí i mužské části Spolku katolických studentů SSS v Novém domově na Falkensteinově (dnes Grohově) ulici, složená z recitací, přednášky o období předcházejícím vzniku republiky a ze sborového zpěvu. Obdobnou strukturu vykazovala část oslav českých brněnských spolků. SSS. *Spolek katolického studentstva*. Den, roč. 17, č. 252, 24. 10. 1928, s. 4.

44 Dnes Národní divadlo Brno — činohra Mahenovo divadlo.

45 *Letoší 28. říjen v Brně*. Obecní věstník zemského hlavního města Brna, roč. 8, č. 22, 1. 11. 1928, s. 171–175. Ve vyzdobené sněmovně pronesl slavnostní projev tehdejší starosta města Karel Tomeš a vzápětí jménem městské rady podal ke schválení dva mimořádné návrhy na zřízení dvou nadačních fondů, Masarykova fondu pro živnostenská učiliště v Brně a fondu pro výstavbu sociálních ústavů v Brně. Oba byly bez debaty schváleny a po závěrečné hymně (hudba 43. pěší pluku, brněnská posádka) schůze ukončena. „Účast členů, většinou ozdobených odznaky svých politických stran, byla četná, toliko německé lavice, kde se nedostavili němečtí nacionálové a němečtí sociální demokraté, zely prázdnotou [...]“; -sz-: Brno. *Slavnostní schůze městského zastupitelstva brněnského*. Lidové noviny, 28. 10. 1928, s. 5. Co se týká nepřítomných členů zastupitelstva, šlo o téměř veškeré zastupitele z řad německých brněnských politických stran, podle Tagesbote o celou jednu třetinu zastupitelstva, údajně nejen německou (*Jubiläumsfestsitzung der Brünnner Gemeindevertretung*. Tagesbote, 27. 10. 1928 Abendblatt, s. 1; *Žehn Jahre*. Tagesbote, 28. 10. 1928 Morgenblatt, s. 1.). Na půdě městského zastupitelstva se oslava jubilea stala záležitostí české národnostní majority. Nepřijemným elementem byla přítomnost komunistických zastupitelů a jejich snaha cíleně narušit program schůze, která vedla k jejich vykázaní a vyvedení ze zasedacího sálu. (Rovnost o tomto incidentu pojednala s nadšením nad hrdinstvím dotčených zastupitelů. *Slavnostní schůze městského zastupitelstva v Brně ve znamení pendreků policie*. Rovnost, roč. 44, č. 299, 28. 10. 1928, s. 3. Ne tak Lidové noviny: „Komunisté se s počátku snažili porušit slavnostní ráz schůze, což však působilo více komicky než demonstrativně. Když se vzduch po jejich odchodu vyčistil [...]“; -sz-: Brno. *Slavnostní schůze*, s. 5.)

46 FLODOVÁ, M.: *Brněnské ulice*.

47 Dnešní Moravská galerie — Místodržitelský palác, Moravské nám. 1a.

poblíž „na zvýšeném chodníku uprostřed náměstí“.⁴⁸ Uvedené hudební produkce údajně vnesly do celkové atmosféry slavnostně osvětleného Brna poněkud vřelejší náladu, alespoň je tak hodnotily Lidové noviny: „Život do slavnostně osvětlených ulic vnesla i vojenská večerka. Hudba pěšího pluku 43. vyšla večer z kasáren Svatoplukových v Židenicích, a v čele se světloonoši pochodovala městem, vyhrávajíc veselé pochody a sledována davy obecnstva. Místy se opravdu musela prodírat nesčetnými davy. Také na Náměstí svobody byl uspořádán lidový koncert. A tak nálada na ulicích je radostná a veselá, zvyšována ještě krásným podzimmím večerem. A vítr, jež odpoledne zle pocuchal několik praporů, takže musili býti místy povoláni i hasiči, se již utišil [...]"⁴⁹ Sama brněnská posádka pořádala své vlastní veřejnosti přístupné oslavy již tutéž sobotu odpoledne, neboť v jubilejní den byla jedním z hlavních protagonistů oficiálních oslav. V sobotu 27. října v 15.30 a 17.30 hodin se konaly tradiční slavnostní akademie pro gážisty, zvané hosty a pro mužstvo vojenské posádky, a to v prostorách kasáren.

Večer 27. října 1928 bylo hráno slavnostní představení Smetanovy Libuše v Městském divadle a Tylova Mistra Jana Husa ve Starém divadle, oboje byla uvedena slavnostními proslovy starosty Tomeše (Městské) a I. náměstka starosty Máši (Staré). Každoroční slavnostní akademie v Besedním domě zahrnovala hudební přednesy sborového zpěvu sdružení „Opus“ a koncert hudby 10. pěšího pluku.⁵⁰ Středem akademie byla přednáška dr. Františka Kameníčka o významu 28. října 1918.

Řadové brněnské obyvatelstvo mohlo pozorovat slavnostní signální ohně, které na některých vrších kolem Brna (Kamenný vrch, Kraví hora, Medláanky, Hády) zazěhly oddíly skautů. Jednalo se o celorepublikovou skautskou akci, kdy skauti na oslavu jubilea zapalovali signální ohně na kopcích na trase od Jasiny do Prahy.⁵¹ Podobnou slavnostní akci připravily také brněnské sokolské župy. Na návrších v okolí Brna zapálili (o něco později) další ohně — na místních lokalitách Bílá hora, Židenický kopec, Holé hory, Hády, Strom, Na kopcích, Palackého vrch, Žlutý kopec.⁵²

Hlavní korpus oficiálních oslav byl proveden v neděli 28. října.⁵³ Sváteční den, shodou okolností neděle, nebyl pracovní, pravděpodobně alespoň jeho část neprojížděla centrem města doprava (jako každý rok). Trafiky měly mimořádně otevřeno od 8 do 10 hodin, což ve svých zprávách, z komerčních důvodů, zdůrazňovaly

48 *Vojenské oslavy 10. výročí trvání republiky*. Den, roč. 17, č. 255, 27. 10. 1928, s. 2.

49 -sz-: *Brno. Lidové slavnosti*. Lidové noviny, roč. 36, č. 548, 28. 10. 1928, s. 5.

50 V uplynulých letech bývala hudební složka akademie zajišťována prestižnějšími (či známějšími) brněnskými hudebnímu tělesy.

51 -O. H.-: *Jubilejní oslavy brněnských skautů*. Lidové noviny, roč. 36, č. 554, 31. 10. 1928, s. 3.

52 -nt-: *Sokolstvo v Brně 28. října*. Lidové noviny, roč. 36, č. 543, 25. 10. 1928, s. 3.

53 Z oslav se dochoval filmový záznam, pořízený tehdejší pražskou firmou Elekta-Journal, Praha II, Národní 26. Snímek o délce 6 minut a 12 sekund stručně zachytil všechny části oficiálních akcí 28. října 1928. Archiv města Brna, U 13 Sbírka filmových pásů, inv. č. 112, Brno. Hlavní město Moravy v den 28. října 1928.

brněnské Lidové noviny.⁵⁴ V odpoledních a večerních hodinách pak pořádaly známé i menší spolky a korporace četné akademie, cvičení, divadelní či recitační představení apod. Město bylo svátečně nasvíceno a vyzdobeno.⁵⁵

„[...] je vidět na všech stranách, že k nedělnímu vyvrcholení se všude vymýšlejí nové věci. Výklady obchodů tonou v barvách vlajek a zeleně, leckde je vidět mezi obrazy a bustami presidentovými vzpomínky na jeho poslední návštěvy, porůznu se zkouší světelné efekty, jako například na věži nárožního domu v České ulici, kde se osvětluje barevně velká napnutá státní vlajka.“⁵⁶

„Na domech plničko praporů i praporečků, takže některý ten neozdobený vypadal jako ušpiněný vrabčák zimních mrazů. Výklady a okna mnohá ozdobena poprsím a obrazy našeho velkého vůdce a učitele. Před desíti lety dělil se ještě o lásku svého lidu s Wilsonem, v neděli patřila úcta a láska jen jemu, až na jediný snad dům, kde byly dva obrazy — dvou generálů, z nichž jeden z našeho národního trojhvězdi odstraňoval na ruských pláních toho druhého. — i to se povedlo!“⁵⁷

Počasí dne 28. října oslavám přálo. Na danou roční dobu bylo údajně teplo, jasné a velmi větrné počasí zachytil i filmový záznam. Po slavnostní mši v chrámu sv. Petra a Pavla v 8 hodin,⁵⁸ které se zúčastnili zástupci veřejné správy a samosprávy, bylo dvacet osm dělostřeleckých ran v 9 hodin ze Špilberku⁵⁹ signálem k začátku každoroční slavnostní přehlídky brněnské vojenské posádky. Původně měla být provedena zemským vojenským velitelem generálem Vojecechovským, ale zastoupil jej velitel brněnské posádky generál Holý. Brněnská posádka generála očekávala nastoupena v několika řadách kolem náměstí Svobody, v Rašínově ulici, v Joštově a v Husově ulici a na Moravském náměstí. Generál Holý, na bílém koni a s vojenskou suitou v zádech, objel nastoupené jednotky a Joštovou ulicí dorazil na Moravské náměstí, kde se zastavil po pravé straně slavnostní tribuny před budovou zemské správy. Zde před ním pochodovalo vzorné defilé brněnské vojenské posádky ve směru ulice Rašínova — ulice Kounicova: „*Děle než hodinu míjelo vojsko, pěchota,*

54 Lidové noviny vyšly toho dne, jako každý rok, pouze v ranním, ale značně rozšířeném zvláštním vydání s množstvím esejů, polemik, vzpomínek, básní, komentářů, aktuálních zpráv a podobně i s vtipným komiksem a Sekorovým třístránkovým dětským koutem. Na obsah čísla upozorňoval List na svých stránkách již několik dnů předem a 28. října bylo údajně na některých místech téměř ihned po dodání rozebráno; pro velký zájem tedy byl připraven dotisk čísla: „*Pro zvláště cenný obsah toto číslo na své hodnotě neztratí, neboť již dnes se řada čtenářů rozhodla si je uchovati.*“; Lidové noviny, roč. 36, č. 550, 29. 10. 1928, s. 2.

55 Slavnostní iluminaci kladně hodnotil německý tisk. Brněnské německé obyvatelstvo přikládalo slavnostní iluminaci poměrně velkou váhu a na její využití při oficiálních oslavách býval kladen důraz již před rokem 1918. Kubičková, Jana — Nosková, Jana: *Oslavy císařského jubilea v prosinci 1908 v Brně*. Brno v minulosti a dnes 21, 2008, s. 555–560. Český tisk 20. let 20. století kladl hlavní důraz na nutnou a tématicky vhodnou výzdobu výkladních skříní a oken domů, na užití státních symbolů republiky.

56 -jr-: *Brno. Brno se připravuje*. Lidové noviny, roč. 36, č. 546, 27. 10. 1928, s. 4.

57 -Lb1-: *My do Brna, oni z Brna*. Lidové noviny, roč. 36, č. 554, 31. 10. 1928, s. 2.

58 V 8 hodin také začaly na brněnských školách osvětové přednášky a oslavy.

59 Vypálila je baterie 6. dělostřeleckého pluku „Irkutský“.

*jízda (nováčky pěšky), pěší mužstvo dělostřelectva, cyklisté, lehká děla, motorisované baterie, autokolony, hrubé dělostřelectvo.*⁶⁰

Tribuna bývala na Moravském náměstí vždy umístěna před budovou zemské správy, a to nikoli těsně před ní, ale na úrovni uliční čáry Rašínovy ulice a s dostatečným odstupem od zástavby na obou stranách.⁶¹ Během přehlídky nejsou na zábercích filmu patrná případná bezpečnostní opatření tribuny zezadu, kde prostor mezi budovou správy a tribunou zůstával prázdný (ale nikoli zcela vyklizen — byl průchozí pro organizátory). Při přehlídce byla tribuna vyhrazena pro hosty a vojenskou hudbu. Po pravém boku generála a jeho suity před kostelem sv. Tomáše a na úrovni uliční čáry stáli v útvaru vojenští důstojníci. Chodník před Německým domem měl být podle informací v tisku vyhrazen důstojníkům v záloze,⁶² film na uvedeném chodníku zachycuje rodiny s dětmi. Mužstvo stálo před tribunou a v několika menších útvarech v prostoru ústí Joštovy ulice. Brněnskému obyvatelstvu byl vyhrazen prostor proti tribuně, u vchodu do kostela sv. Tomáše a dále od tribuny.⁶³ Četnictvo před první řadou diváků a četníci na koních je usměrňovali. Při přehlídce, narozdíl od odpolední oslavy na tomtéž místě, nebyl dav jednotlý, ale vždy v několika řadách (záleželo na jeho umístění v té které části náměstí). Diváci přihlíželi zaujatě, ale bez ovací a citových projevů, z davu vyskakovali pouze fotoreportéři. Během přehlídky létalo nad centrem města akrobatické letadlo. Film jej nezachytil, ale podle tisku vzbuzovalo značnou pozornost obecnstva.⁶⁴

Brněnská Československá obec sokolská se k oficiálním slavnostem nepřidala přímo, ale uvedla svůj vlastní program, který byl veřejností, médií i představiteli správy chápán jako jejich vedlejší součást. Sokolský tábor se konal na obecnstvem zaplněném Zelném trhu.⁶⁵ Byl zahájen v 10 hodin a jeho jádrem se stal doběh sokolských štafetových běhů z jednotlivých brněnských předměstí přibližně v 11 hodin.⁶⁶ Ostatní program ve cvičebním prostoru mezi tribunou pro hosty, postavenou pod sousoším sv. Trojice, a kašnou Parnas tradičně vyplnily ukázky jednotlivých cvičení, národních tanců, recitace a podobně.⁶⁷ „Vhodný“ projev přednesl starosta města Tomeš. Celkové hodnocení sokolské oslavy v tisku vyznělo značně kladně.

60 -cg-: *Brno. Vojenská přehlídka*. Lidové noviny, roč. 36, č. 549, 29. 10. 1928, s. 2. V Lidových novinách byla přehlídce věnována samostatná zpráva.

61 Při již výše zmíněných menších rozměrech Moravského náměstí tak tribuna fakticky stála uprostřed náměstí.

62 *Důstojníci mimo činnou službu*. Den, roč. 17, č. 255, 27. 10. 1928, s. 2.

63 Po příjezdu generála uzavřelo obecnstvo i Joštovu ulici.

64 Letadlo řídil rotmistr Vilém Murcek z 2. leteckého pluku v Olomouci. -cg-: *Brno. Vojenská přehlídka*.

65 Členové I. a II. sokolské župy se na Zelný trh přesunuli hromadně ze sokolského Stadionu na Kounicově ulici.

66 Běhu se zúčastnilo přibližně 3 000 Sokolů a celková trasa činila 296 km. -nt-: *Sokolstvo v Brně 28. října.*; -oa-: *Brno. Sokolstvo*. Lidové noviny, roč. 36, č. 546, 27. 10. 1928, s. 4.

67 Hudbu zajistily pěvecký sbor Foerster, hudba Sokola Brno III a trubačský sbor Sokola Královo Pole.

Starosta Tomeš se na Zelném trhu pravděpodobně dlouho nezdržel, neboť již v 11.15 hodin se spolu s ostatními představiteli státních a zemských úřadů, vysokých škol, městské rady a místních úřadů Maloměřic, Obřan a Husovic a městského stavebního úřadu účastnil slavnostního otevření „jubilejního“ mostu přes řeku Svitavu v Maloměřicích. Po umírněném projevu ředitele stavebního úřadu ing. Zikmunda, který se v proslovu věnoval spíše praktickým důvodům výstavby nového mostu, se slova ujal starosta Tomeš, jehož živému, na gesta až příliš bohatému projevu dodával na váze prudký vítr. Celkový dojem z předání mostu, který byl již několik let potřebný, však dobře dokresloval úspěchy nové éry města — spolu s filmovými záběry rodin, spokojeně korzujících po novém mostě, jež vyznely autoru filmu o oslavách patričně efektně.

Katolicky orientované kruhy dávaly v tisku najevo určité rozladění z faktu, že mezi součástí oficiální oslavy nebyly zahrnuty akce katolické církve (kromě ranní mše, sloužené brněnským biskupem dr. Josefem Kupkou).⁶⁸ Tehdejší představitelé samosprávy se snažili o zachování spíše korektního či nestranného vztahu k oslavám pořádaným církvemi. Tak se na okraji tiskových zpráv ocitlo vysvěcení položení základního kamene kostela sv. Cyrila a Metoděje v Židenicích-Juliánově⁶⁹ i například orelský štafetový běh brněnských Sušilovy a Sedlákovy orelské župy, který byl ukončen po jedenácté hodině před budovou zemské správy na Moravském náměstí zasláním pozdravů prezidentu Masarykovi, náměstkovi ministerského předsedy dr. Šrámkovi, ministru zdravotnictví dr. Tisovi.⁷⁰ Tisk věnoval daleko více pozornosti například soukromé akci brněnských skautů před Městským divadlem než církevní oslavě; z pramenů nelze určit skutečnou účast věřícího obyvatelstva na ní.⁷¹

Hlavní pozornost dobových médií vedle dopolední přehlídky poutal zejména hold republice a prezidentu Masarykovi, provedený na Moravském náměstí od 14.30 hod. Z tribuny, obsazené hlavními představiteli městské samosprávy a zemské správy, zástupci zúčastněných korporací a dalších pronesl starosta Tomeš slavnostní hold-projev. Na tribuně nebylo mnoho volného místa, přestože oproti odpolední byla hudba 43. pěšího pluku brněnské posádky postavena před ní. Zadní část tribuny byla policií střežena více než dopoledne, obecnstvo z této strany mohlo stát pouze podél domů a poté v menším množství až před palácem DOPZu.⁷² Prostor

68 Reakce na tyto akce se z excerpovaných tiskovin objevily pouze v katolickém listu Den a marginálně v Tagesbote. *Oslavy 28. října v Brně*. Den, roč. 17, č. 256, 28. 10. 1928, s. 11.

69 *Oslavy 28. října v Brně*; *Naše oslavy 28. října v Brně*. Den, roč. 17, č. 257, 30. 10. 1928, s. 2.

70 *Oslavy 28. října v Brně*.

71 Začala v 15 hodin odpoledne ukončením oficiálních sborových závodů a po slavnostním proslovu se skauti přesunuli do Žabovřesk. -O. H.-: *Jubilejní oslavy brněnských skautů*.

72 Budova nazývaná palác DOPZu (Dopz, stavební a obchodní družstvo zaměstnanců obchodu a průmyslu v Praze) nese ze strany Moravského náměstí č. o. 3 (je průchozí do Jakubského náměstí č. o. 5, č. p. celého domu je 127); byla postavena roku 1928 na místě dřívějšího Dreherova domu a ještě v tomtéž roce se stala vyhledávaným objektem pro pořádání společenských a sportovních akcí brněnských obyvatel (mimo jiné dnešní kino Scala).

mezi tribunou a budovou státní správy byl vyčleněn pro přípravu živého obrazu, před kostelem sv. Tomáše stáli Sokolové a legionáři. Ostatní prostor vyplňoval hustý dav obecnstva, jištěného četnictvem, který se plynule přeléval do sousedních ulic, tedy Rašínovy, Solniční, Joštovy. Lidé byli daleko uvolněnější a spokojenější než týž den dopoledne, při projevu starosty vyhazovali klobouky a mávali.⁷³ Z bezpečnostních důvodů mezi nimi nebyly malé děti.

Po starostově projevu byly zahrány „státní hymny“ a proveden živý obraz „Hold republice“, umístěný na alegorickém voze. Znázorňoval matku vlast-republiku s praporem a štítem se státním znakem, adorovanou nadějnými představiteli národa — krojovanou mládeží, otcem se synem, vědcem, dělníkem a dětmi — a chráněnou Sokoly a legionáři. Na závěr slavnosti bylo pět brněnských dětí, které se narodily 28. 10. 1918, obdarováno zlatými pamětními mincemi, věnovanými městskou spořitelnou v Králově Poli.⁷⁴

Po celou dobu holdu létala nad centrem stíhací letka dvouplošníků, ale vzdušný prostor využila ke své reklamě i Městská spořitelna v Králově Poli.⁷⁵

Lidová zábava se rozproudila po ukončení holdu, kdy na náměstí Svobody a Moravském náměstí hrála vojenská hudba 43. a 10. pěšího pluku, rozložily se stánky s občerstvením a na Jakubském náměstí se konal trh. O další atrakci se postaralo brněnské společenstvo řezníků ve spolupráci se společenstvem pekařů. Ve stáncích u Jezuitského kostela společně rozdali přes 6 metrických centů uzenin a 3 000 kusů housek na poukázky, vydané chudým Brňanům městským úřadem sociální péče: „V Brně již vládne slavnostní nálada, ulice jsou večer tak přeplněny, že není možno ani projít, s domů vlají prapory a výkladní skříně hýří zelení a ozdobami. [...] Život do slavnostně osvětlených ulic vnesla i vojenská večerka. Hudba pěšího pluku 43. vyšla večer z kasáren Svatoplukových v Židenicích, a v čele se světloňoši pochodovala městem, vyhrávajíc veselé pochody a sledována davy obecnstva. Místy se opravdu musela prodírat nesčetnými davy. Také na Náměstí svobody byl uspořádán lidový koncert. A tak nálada na ulicích je radostná a veselá, zvyšována ještě krásným podzimním večerem. A vítr, jež dopoledne zle pocuchal několik praporů, takže musili býti místy povoláni i hasiči, se již utišil. Hlavní slavnostní den je ovšem zítra. Kromě oficiálního pořadu budou ještě lidové veselice ve vnitřním městě a brněnští uzenáři a řezníci darovali 6 metrických centů uzenin a pekaři přes 3 000 housek, což bude rozdáváno lidu zdarma ve stáncích v Jezuitské ulici. Na zavlažení po těchto soustech darovaly brněnské pivovary pro stejný účel 2 hektolitry piva [...]“⁷⁶ Celá slavnost byla v 18 hodin ukončena slavnostním ohňostrojem ze Špilberku.

73 Dobový filmový záznam nemá zvukovou stopu.

74 Šesté dítě obdrželo dukát dodatečně. -jr-: *Žlaté dukáty jubilejním dětem*. Lidové noviny, roč. 36, č. 590, 20. 11. 1928, s. 2; -jr-: *Brno. Brno se připravuje.; Letoší 28. říjen v Brně*, s. 171–175.

75 Použila letadlo shazující letáčky spořitelny, které zároveň platily jako poukázka na vkladní knížku se základním vkladem 5 Kč.

76 -sz-: *Brno. Lidové slavnosti*. Lidové noviny, roč. 36, č. 548, 28. 10. 1928, s. 5; viz také *Letoší 28. říjen v Brně*, s. 175.

Německý tisk se vyjadřoval zdrženlivě a věcně, komunistická Rovnost s nenávistí a záměrným snižováním významu i průběhu oslav,⁷⁷ katolický Den nesystematicky a s výhradami, Moravská orlice se oslavám nevěnovala téměř vůbec. Oproti tomu brněnské Lidové noviny oslavami „žily“ a ve stejném duchu se nesl i jeden z fejetonů, kterými nadšeně hodnotily atmosféru proběhnutých oslav: „*Nový 28. říjen. Ždá se, že se z prvního jubilea republiky zrodil nový 28. říjen, nový způsob jeho oslavy. Dlouho, dlouho to trvalo, než jsme se vyprostili z řečnické manie, karatelské a kazatelské pósy a z mračně trpělivského postoje. Dlouho jsme se učili prostě se lidsky radovat. Včera jsme to už trochu dovedli. Příslowečně zdrženliví Brňané roztáli tak, že se jim z rozzářených ulic nechtělo ani večer domů, a že Česká zažila něco ze slávy staré Rudinky, že byla nabita mládeží, která mávala, zpívala a bouřila výkřiky zdaru prezidentovi, republice a českému Brnu. Nechybělo mnoho a bylo by se snad na ulicích i tančilo jako v Paříži nebo v Americe, kdyby byla slavná městská rada dala někde nasypat aspoň trochu písku. Bylo zkrátka všude tolik radosti, že se ani na celý den nevybila, neztrávila [sic!] a že jí, bohudík, zbývá hodně do všedních dnů jubilejních. Ze všeho jsme měli radost: z křepkého kroku našich hochů o přehlídce, z průvodu Sokolů, z kroužení letců nad Brnem, z ohňostroje na Špilberku, z ozářených výkladů krámů. Jen hudby bylo málo. Měla hrát i na Kolišti a v Lužánkách a na Špilberku, vždyť to byl den, kdy se všude chtělo zpívat, kdy to každému znělo veselou notou v krvi. A s námi měla opožděný jarní svátek i příroda. Ještě večer bylo teplo jako v létě a sotva zašlo slunce, svítíl už měsíc a usmíval se dobrodušně svým nejúplnkovitějším úsměvem. Krásný, šťastný den!*“⁷⁸

Model oslavy 28. října z roku 1928 byl modelovým vzorem pro oslavy tohoto svátku v dalších letech. Nelze tvrdit, že vznikl roku 1928, ovšem teprve tohoto roku se jeho podoba jaksi definitivně ustálila. Stabilními prvky oslav pro začínající období byly:

- 1) již zmiňovaný veřejný koncert vojenské hudby na náměstí Svobody v 11–12 hodin 27. října;
- 2) večerní slavností představení ve Starém a Městském divadle 27. října;
- 3) vojenská přehlídka brněnské posádky od deváté hodiny 28. října s defilé na Moravském náměstí, před budovou zemské správy;
- 4) odpolední hold republice 28. října tamtéž;
- 5) po něm následující lidová „veselice“ na Moravském náměstí, náměstí Svobody a v prostoru mezi nimi;
- 6) závěrečný ohňostroj večer 28. října.

77 Rovnost s opovržením popisuje, jak „chladně“, „s předstíraným jásotem“ byly oslavy přijaty „řádkým“ zástupem obyvatelstva, „praubohý“ sokolský tábor svědčil o „naprostém nezájmu členstva“ apod. Tyto informace neodpovídaly realitě. Skutečnou míru policejního bezpečnostního zajištění oslav, kterou list také napadá, by bylo možno zhodnotit pouze po studiu příslušných pramenů policie a četnictva. *Fiasko vládních jubilejních oslav*. Rovnost, roč. 44, č. 300, 29. 10. 1928, s. 1–2.

78 -sh-: *Nový 28. říjen*. Lidové noviny, roč. 36, č. 550, 29. 10. 1928, s. 2.

V průběhu třicátých let získaly oslavy státních svátků ČSR na vnitřní naléhavosti, aktuálním politickém náboji. Stále více šlo o demonstraci branné, ale i vnitřní síly Čechů jak vzdmahajícímu se německému nacionalismu a fašismu, tak i sobě samým. V roce 1938 už musely být pro nebezpečí srážek s nacisty z Německého domu všechny oficiální oslavy, pořádané brněnskou samosprávou či zemskou správou, přesunuty na Zelný trh. Po politických změnách v témže roce byla (v celé ČSR) zakázána slavnostní trýzna za TGM ve výročí jeho úmrtí dne 14. září. Podle původního programu mělo po rušném slavnostním táboru lidu na Zelném trhu a slavnostním projevu primátora města následovat organizované pietní defilé před kenotafem. V době ohrožení republiky předpokládali představitelé města i tisk mohutnou národní manifestaci (pro ty, kdo se nevejdou na Zelný trh, měl být projev přenášen na náměstí Svobody rozhlasem). Po zákazu oslav byl ponechán pouze kenotaf na Moravském náměstí a občané a korporace k němu manifestačně kladli věnce a květiny.

Jubilejní oslava 20. výročí vzniku republiky už se nekonala.

V. ZÁVĚR

Po roce 1918 muselo být v Brně nalezeno nové místo kolektivní paměti, na němž by vrcholily oficiální oslavy, pořádané brněnskou samosprávou a zemskou správou. Stalo se jím Moravské náměstí. Vývoj vztahu českých brněnských obyvatel k Moravskému náměstí ve 20. letech 20. století jako k místu veřejné oficiální oslavy, novému místu kolektivní paměti, soudě přinejmenším podle jeho odrazu v dobovém tisku, vykazuje několik trendů:

- 1) růst sebevědomí osamostatněného národa a jeho sebejistota plynoucí z úspěšných dvacátých let;
- 2) ztráta ostře konfrontačního pojetí slavností vůči brněnským Němcům jako představitelům předchozího období a narůstající (až familiérní) tolerance vůči nim;
- 3) postupná profesionalizace oslav.

Vztahy brněnských českých obyvatel k náměstím v centru již byly popsány výše. Základní roli při výběru Moravského náměstí jako nového místa kolektivní paměti sehrál zejména již zmíněný ambivalentní postoj Čechů vůči náměstí Svobody. To kolektivní paměť brněnského obyvatelstva vnímala jako přirozené centrum města a jeho každodenního života, používané jako spontánní shromaždiště obyvatel; pro municipální správu však šlo zároveň o lokalitu pro hlavní korpus slavností jí pořádaných odmítanou z důvodů historicko-politických. Po emocionální stránce byl tento vztah pochopitelný a nelze opomenout, že jakoby rubově, z druhé strany jej pociťovali němečtí brněnští obyvatelé. Brněnská německá menšina zaujala během let 1918–1938 spíše vyčkávací pozici (pomineme-li sílící projevy nacismu).

Pozdější oslavy protektorátních svátků a slavností měly pro české Brno tragický nádech ztráty svobody, zesílený faktem, že se pod vedením nacistické správy

odehrávaly na náměstí Svobody, případně Zelném trhu. Výchozím stanovištěm nacistických průvodů se stával Německý dům na Moravském náměstí. Jako by se město znovu vrátilo k tradicím oslav před vznikem Československé republiky. Pro nacistickou správu nebylo třeba slavit přímo na Moravském náměstí, neboť to už bylo symbolicky ovládnuto Německým domem. Snaha odlišit jednotlivé fáze dějin města preferencí jiných lokalit při projevech festivity byla zřejmá — i Hitler přijímal roku 1939 svůj hold ze strany německých Brňanů na náměstí Svobody. Ačkoli tedy Moravské náměstí bylo v tomto období jednoznačně pod dominantním vlivem Německého domu a NSDAP, která ovládala spolkový život v něm, coby náměstí bylo upozaděno.

Po roce 1918 muselo být nalezeno nové místo kolektivní paměti. Moravské náměstí nebylo v té době bezpříznakové, ovšem přítomnost Německého domu byla i výzvou. Umístění oficiálních oslav ČSR na náměstí znamenalo demonstraci převahy nad Německým domem a jakési symbolické „umravňení“ nacionálně vyhrocených, militantních složek německého obyvatelstva. Ze stejného důvodu bylo roku 1938 zamýšleno právě zde, na místě přestěhované sochy Josefa II., vztyčit sochu TGM. Použití analogického prvku převahy TGM dívajícího se na náměstí Svobody a potlačujícího spolkový dům za sebou bylo lákavé, zjevné a až teatrální.⁷⁹ Praktickou roli ve výběru nového místa oficiálních oslavdvacátých let sehrála i ložnice budovy zemské politické správy.

V umístění oslav na Moravském náměstí nalézáme vliv rostoucího sebevědomí českého národa a také jeho rostoucí tolerance (i nevšímavosti) vůči českým Němcům. Oslavy 28. října mezi lety 1919 a 1928 prošly značnou změnou. Roku 1919, při prvním výročí, vykazovaly charakter české národní slavnosti s atributy nacionalistických demonstrací před rokem 1918 — například tábory lidu, dokonalou organizací po stránce funkční, ale na druhé straně menším prvkem institucionalismu v programu. Byl kladen důraz na aktuální česká místa paměti, která si tuto roli získala přirozenou cestou — tedy české korzo a prostor před Besedním domem. Ovšem postupně byl tento model opouštěn a v roce 1928 již bylo sebevědomí Čechů dostatečně velké k tomu, aby zdůrazněním prvků oficiální oslavy, které se konaly na Moravském náměstí, teoreticky umožňovali i německé menšině účastnit se jich bez pocitu národnostního útlatku. (Z hlediska mezinárodnostních emocí mezi brněnskými Čechy a Němci nebylo možné po brněnských Němcích chtít, aby se shromažďovali před českým Besedním domem.) Ačkoli německá menšina, podle odrazu v pramenech, tuto možnost nevyužila, hypoteticky jí byla dána.⁸⁰ Konfrontační charakter oslav svátku přetrvál, ale ztratil svou militantní podobu.

79 Ve dvacátých letech bylo ještě zamýšleno sochu umístit poblíž Besedního domu, na úpatí Špilberku. Změna mezinárodní politické situace si vynutila vyhrocenější symbolická gesta.

80 „*Lažanské náměstí a Želný trh staly se mořem, do něhož v neděli od časného rána tekly proudy českého lidu z předměstí i okolí. Na domech plničko praporů i praporečků, takže některý ten neozdobený vypadal jako ušpiněný vrabčák zimních mrazů. — Sluníčko zářilo a vítr vzpurně se opíral do praporů, které vyrážely jasný třepetavý zvuk. Chodcům ve*

Oslavy během dvacátých let dostaly výraznější a závažnější kontury a pravidla, vzpomeňme například změnu v provedení školních oslav. Struktura oficiálních oslav z roku 1928 se stala vzorem pro příští léta a nabyla tak výše uvedené podoby.

Brněnští čeští obyvatelé si během dvaceti let Moravské náměstí s oficiálními oslavami státních svátků identifikovali. Přestože k němu nezískali vysloveně kladný citový vztah, jaký cítili k náměstí Svobody⁸¹ či Zelnému trhu, kolektivním místem paměti „první republiky“ se stalo. Moravské náměstí nebylo součástí brněnského každodenního života, spíše komunikačním uzlem. Brněnští obyvatelé však pravděpodobně vnímali, že pořadatel oficiální oslavy na Moravském náměstí je skutečným vlastníkem politické moci ve městě. Moravské náměstí se od 20. let 20. století stalo lokalitou, na níž byla tato síla plně demonstrována. Dalším lokalitou s touto rolí (méně výrazněji, spíše při spontánních projevech obyvatelstva) bylo náměstí Svobody.

Dodám ještě, že boj o demonstraci moci ve městě prostřednictvím veřejné oslavy či přehlídky na Moravském náměstí nejnapadněji potvrdilo období po roce 1948, kdy byly na toto náměstí přeloženy oslavy svátku 1. máje jako komunistického svátku práce (předtím bývaly tradičně pořádány na Zelném trhu). Pouze tribuna byla nápadně přeložena, a to před pomník padlým druhé světové války. Defilující davy brněnských pracujících si tak znovu posílily spojení obrazu slavnostního Moravského náměstí, na němž se přece tradičně slaví svátky „velkých dějin“, s politickou mocí města, která určuje, o jaký svátek půjde.

slavnostní náladě mile se vžíral v uši, že si ani nebyli vědomi, že i električky klidem jubilují. Bylo to samozřejmě a takový nevědomec, který postával u zastávky a tak nějak vyplašeně se ohlížel, byl terčem úsměvů kolem putujících. — Výklady a okna mnohá ozdobena poprsím a obrazy našeho velkého vůdce a učitele. [...]

A přece proudy poutníků do Brna potkávaly malé a roztroušené hloučky v turistických botách z Brna. Z proudů do Brna linula se jásavá řeč česká a z hlouček z Brna rychlá a úsečná řeč německá. — My v jásavé náladě do Brna, oni ve všední, ale klidné z Brna. Před desíti roky bylo nutno nás oddělovati kordony a držeti prudší obou stran na uzdě, aby netekla krev. Po desíti letech máme se pokojně, byť ještě cizí! Oni utíkali do přírody před jásotem naším, ale bez obav o své domovy a majetky. A děti, které vedli mnozí za ručky, nedaly si vzít zakaboněností a strohým klidem svých rodičů tu radost z plápolajících praporů, ozdobených výkladů i domů a donutily i své na oko neovšimavé rodiče, aby se podívali, jak jsou ty brněnské domy a ulice pěkně ozdobené. Ždá se, že generace malých, až vyrostou, učiní konec i těm hloučkům z Brna, které jsme v neděli potkávali, a půjde za těmi, kteří se v neděli tísnil s námi na chodnících okolo červeného brněnského [Německého] domu, hodně smutného s těmi dvěma, třemi praporky, ležli i na stromy, aby viděli naše vojsko, v němž slouží také jejich synové a bratři!

Po desíti letech jsme tedy v Brně již tak daleko, že my do Brna a někteří z nich — z Brna! Nic více a nic méně, ale ve vši tichosti a klidu. A večer — my z Brna a oni do Brna — zase v tichu a klidu. Snad jen doma v uzavřených bytech se trochu rozčilovali nad hlukem a šumem těch, kteří jásali a radovali se ještě i večer, aby toho desetiletí hodně užili, když ta vláda jen tak jaksi kysle jubilovala. — Při desátém jubileu — my do Brna a oni z Brna. Doufejme a věřme, že při dvacátém, pětadvacátém ... my do Brna a nikdo z Brna.“; -Lbl-: My do Brna, oni z Brna.

- 81 Výše uváděný nepublikovaný výzkum mnohých vzpomínek brněnských obyvatel na náměstí Svobody dokládá častý kladný vztah k náměstí, podložený osobními prožitky a zkušenostmi jedinců. Tyto prožitky se však až na malé neváží ke svátečním a veřejnými institucemi organizovaným projevům života ve městě (hovoříme-li o zkoumaném období).

HELENA MAŇASOVÁ HRADSKÁ

**NOVÝ MERKUR LETÍCÍ NAD BRNEM
REKLAMA V MEZIVÁLEČNÉM OBDOBÍ
A PROCES MODERNIZACE V BRNĚ
JAKO AKT ZAPOMÍNÁNÍ**

Abstrakt: The study traces the proposition that the process of modernisation in Czechoslovakia between the two Wars fundamentally accentuated the tendencies to differentiate the past from the present by specific construction of memory. The efforts of Brno to self-identify as a modern international city are used as an example to describe by the visual and semantic analysis the principle of lessening the value and importance of the “old” and traditional against the “new” and modern in the contemporary advertisement, propagation production and the activities of the city.

Keywords: modernisation, advertisement, progress, functionalism, memory, Brno, visualisation.

O nové kultuře sníš a já nově Ti v proměnách zpívám ...

... má píseň je duhou s ní kráčeji

Vítězslav Nezval: *Podivuhodný kouzelník* (1922)

„[...] minulost: jedná se o společenský konstrukt, jehož podoba se odvíjí z potřeb smyslu a z referenčního rámce příslušné přítomnosti. Minulost nevzniká přirozeným růstem: je to kulturní výtvar.“¹

Jan Assmann definuje paměť určité kultury či společnosti zapomněním. Odlišení přítomnosti od minulosti předpokládá totiž „charakteristickou diferenci“² minulého vůči přítomnému, jinak řečeno určitou *konstrukci* toho, jak si bude společnost ono minulé „památovat“.³ V procesu modernizace evropských i mimoevropských států má tato konstrukce zásadní význam. Motivuje totiž společnost ke změnám. Avšak pouze za předpokladu, že konstrukce minulosti vykresluje všechno „staré“ a „tradiční“ jako „horší“, „zaostalé“, „primitivní“ atp., aby tak vznikl obraz věčně neklidné, nespokojené „horké společnosti“⁴ usilující o proměnu. Hospodářsko-kulturní kolonizace tzv. Západem, jež postupně globalizuje svět, funguje na tomto principu stejně jako ony modernizační teorie, které popsal Jan Keller coby „politicky motivované projekty“ podrobené „tržnímu imperativu“ a ekonomizaci společnosti.⁵ V meziválečném období byl tento proces podporován stále ještě živou a dostatečně věrohodnou koncepcí pokroku.

„Pokrok“ je především metafora. Metafora založená na určité představě, na „kinestetickém obrazovém schématu“⁶ *zdroj–cesta–cíl*. Pro sledování assmannovské charakteristické difference je pak důležitá především korelace zdroj–cíl nebo výchozí stav–koncový stav. V rámci procesu modernizace je výchozí stav spojován s tradicí, v prvorepublikovém diskursu je vnímán jako „současná krize“ nebo jako „habsburský či rakouský“ přežitek. Koncový stav je stavem kýženým, vizí či

1 ASSMANN, Jan: *Kultura a paměť*. Praha 2001, s. 46.

2 Tamtéž, s. 32n.

3 Jde tedy spíše o výběrovou paměť než o zapomínání, o určité a priori při hodnocení pamatovaného.

4 Termín Claua Lévi-Strausse.

5 KELLER, Jan: *Téorie modernizace*. Praha 2007.

6 Vycházím zde z terminologie kognitivních věd, konkrétně z knihy Georgea Lakoffa: *Ženy, oheň a nebezpečné věci*. Praha, 2006. Lakoffovo pojetí kognitivní vědy vychází z experiencialistického chápání lidského rozumu, které na rozdíl od objektivistického přístupu, založeného na kategorizaci pojmů na základě objektivních, od naší tělesné zkušenosti arbitrárních, společných vlastností předmětů / jevů, předpokládá, že pojmové systémy vytváří naše *imaginativní* myšlení (pomocí metafor, metonymií a mentální obrazností) a toto myšlení je přímo závislé na lidské zkušenosti „fyzické a sociální povahy“. Tamtéž, s. 14. V kognitivně-sémantické terminologii by pak pojem *pokroku* zahrnoval „propoziční ideální kognitivní model“ — „scénář“, který je schématem *zdroj–cesta–cíl* strukturován, rozprostírá se v čase, tedy představuje jeho variantu *výchozí stav — události — koncový stav*: „Scénáře mají účelovou strukturu, která specifikuje záměry lidí ve scénáři.“ Tamtéž, s. 279.

dokonce utopii „československé“ společnosti, která svým *modernizováním* teprve vznikne.

V následujícím textu bych chtěla poukázat na to, jak se (a to nejen v Brně) snažila česká společnost v období první republiky sebe-prezentovat jako „moderní“, s jakými dalšími atributy se onen výraz ve své době pojil, jaké další pojmy patřily do jeho sémantického pole, tedy co mělo být součástí konstrukce paměti (identity) moderních obyvatel nového Brna. Pokusím se přitom vystopovat onen modernizační proces v detailu. Jak se modernistická — konkrétně konstruktivistická a funkcionalistická estetika (architektury, designu nábytku či hlavičkového papíru, loga firem, nápisů nad obchody či značení ulic) dostávala do prodejen a kanceláří, do veřejného prostoru, do životů obyvatel města Brna.

Právě reklama byla jedním z prostředků modernizace. Jednotlivá reklamní média dávala „modernosti“ konkrétní podobu — *vizualizovala* moderního člověka, moderní město, moderní domácnost, etc. jako nové, bez odkazu k podobám předcházejícím (bez *upomínkových předmětů*, „nemajících rozumného ospravedlnění“⁷). Procesu modernizace byl však podroben i sám fenomén reklamy: z pouličního pokřikování či z „nevkusné“ reklamy „amerikánské“ se měla „vyvinout“ vkusná, věcná a účelná reklama moderní, která „*utváří mysl lidí, která lidi vychovává, vede, [...] otvírá dokořán mysl lidí pro moderní způsob života, pro pokrok a civilizaci.*“⁸ V rámci tohoto obecně československého snažení se také v Brně usilovalo o modernizaci města i reklamních prostředků, které koneckonců tvořily velkou část městského prostoru a byly součástí sebe-prezentace či propagace idey nového Brna.

V oboru architektury se podobné snažení uplatnilo už na počátku dvacátých let při „počešťování“ brněnské architektury, jak jej popsal Rostislav Koryčánek:⁹ vytvořit české Brno „českou“ architekturou. Svou moravskou kulturní identitu se snažilo hledat také uskupení kolem spolku Koliba (1914–1923).¹⁰ Na přelomu dvacátých a třicátých let, po oslavě vzniku Československa prostřednictvím *Výstavy soudobé kultury ČSR 1928*, se ovšem začalo usilovat o *internacionalizaci* zemského hlavního města. Šlo o to dokázat, že nyní už české Brno je také světové — moderní. Na poli designu a především výchovy k „modernosti“ proběhly proto v Brně modernizační akce. Konkrétně v období příprav *Výstavy moderního obchodu 1929*, pak při plánování reformy Školy uměleckých řemesel,¹¹ jejíž aktivity byly dokonce propojeny se snahami letáku *Index* (redaktor Bedřich Václavek, typografie

7 BROUK, Bohuslav: *Lidé a věci*. Praha 1947, s. 54.

8 SLABÝ, Josef: *Kurs obchodní reklamy*. Praha 1929.

9 Podrobněji k tomu KORYČÁNEK, Rostislav: *Česká architektura v německém Brně. Město jako ideální krajina nacionalismu*. Šlapanice 2003.

10 K tomu viz ŠOPÁK, Pavel: *Program uměleckého spolku Koliba jako pokus o kulturní projekt Moravy*. In: Acta universitatis palackianae olomouensis facultas philosophica Moravica 2. Olomouc 2004, s. 273–279.

11 K tomu viz ZHOŘ, Igor: *Škola uměleckých řemesel v Brně. Učitelé z let 1924/1999*. Brno 1999.

Zdeněk Rossmann)¹² a s pořádáním živnostnických kurzů, v rámci nichž proběhl i I. a II. Kurs moderní reklamy a Kurs aranžování a světelné reklamy. Akce probíhaly pod kuratoriem Českého odboru Zemské rady živnostenské a Zemského úřadu pro zvelebování živností v Brně.¹³

Modernizační tendence na poli vizuální kultury v Brně vycházely samozřejmě z mnoha různých zdrojů. V tomto článku jsou představeny jen ty, které se zároveň dotýkají modernizační výchovy a fenoménu reklamy. Na poli reklamy do jisté míry určovaly způsob komunikace se zákazníky velkoobchodní podniky. V Brně to byly firemní prodejny velkovýrobce obuvi (Baťa, Popper), oděvů (Nehera, Plaček, Rolný, Moravia, Sbor), potravin (Orion, Rupa, Opp, Jebavý, Horníček, Veselý, Šlesinger) a dobové supermarkety — koloniály Meinl a Lamplota.¹⁴ Československá vláda se snažila (obzvlášť během hospodářské krize a po ní) omezovat tyto konkurenty nebezpečné malobchodnictvu a řemeslnictvu. Ty naopak podporovala zřizováním či finančním zajišťováním podobných institucí, jakými byly například Masarykův lidovýchovný ústav v Praze nebo Zemská rada živnostenská v Brně. Ta měla mimo jiné dohled nad veškerými aktivitami spojenými s učňovskými či živnostenskými školami. Významnou roli pro „modernizaci“ designu v Brně hrála Škola uměleckých řemesel (ŠUR),¹⁵ propojená s Uměleckoprůmyslovým muzeem a s osobnostmi, jakými byli historik umění Václav Richter (od roku 1928 pracoval v knihovně Moravského uměleckoprůmyslového muzea a vyučoval dějiny umění a „soudobý vkus“ na ŠUR), prof. Emanuel Hrbek (vedl Speciálku pro reklamu a dekorativní malbu), Viktor Oppenheimer (modelování a formování pro reklamu a aranžérství), K. E. Ort a později Jiří Auermüller (speciálka pro vnitřní zařízení a nábytek) a Zdeněk Rossmann (typograf a spoluredaktor letáku *Index*). Posledně jmenovaní také prošli ateliérem Bohuslava Fuchse, a to právě v době kolem roku 1929, kdy se Fuchs snažil konstruktivisticky přetvořit expozice pavilonů na výstavišti (pro *Výstavu moderního obchodu 1929*), čímž naplňoval onu obecnou „politickou objednávku“¹⁶ nového — moderního — Brna.¹⁷ Školou uměleckých řemesel prošly takové osobnosti funkcionalistického designu, jakou byl například Antonín Jero. Při organizování výše zmíněných kurzů moderní reklamy se navíc v Brně objevili

12 Podrobněji k letáku *Index* viz například GABRIELOVÁ, Bronislava — MARČÁK, Bohumil: *Kapitoly z dějin brněnských časopisů*. Brno 1999.

13 Moravský zemský archiv (dále jen MZA), fond G 113 Zemská rada živnostenská a Zemský úřad na zvelebování živností 1906–1950, inv. č. 38, kart. 16, Účast živnostenských škol na Výstavě soudobé kultury 1928 a inv. č. 225, kart. 325, Kursy moderní reklamy Brno 1929–1930.

14 POCHYLA, František: *Situace brněnského průmyslu, obchodu a živností v posledních dvaceti letech*. In: Alois V. Kožíšek (red.): Brno. Město a okolí. Brno — Praha — Bratislava 1938, s. 99–106.

15 Oficiální název zněl Veřejná škola uměleckých řemesel Obchodní a živnostenské komory.

16 Viz poznámku 5.

17 MZA, fond H 106 Výstavy a akce pořádané na brněnském výstavišti 1923–1955 (dále jen fond H 106), inv. č. 4, kart. 2, Výstava moderního obchodu 1929; inv. č. 4, kart. 6, Brněnské výstavní trhy 1929.

Josef Slabý¹⁸ (který vedl v Praze reklamní poradnu) a Josef Veselý, specialista na světelnou reklamu. Všechny tyto osobnosti a instituce představují ideové základny, které usilovně realizovaly „modernizaci Brna“ s představou konstruktivistické, později funkcionalistické architektury, urbanismu a designu coby tváře pokrokového moderního evropského města.

VÝSTAVA MODERNÍHO OBCHODU 1929

Před vypuknutím hospodářské krize v Československu byly na brněnském výstavišti zorganizovány dvě ambiciózní akce: *Výstava soudobé kultury Československé 1928* a mezinárodní *Výstava moderního obchodu 1929*. Společně s *Výstavou moderního obchodu*¹⁹ se pořádaly od srpna do září²⁰ také *Výstava moderní ženy*²¹, *Pivovarsko-sladařská výstava*²² a tradiční, již *VIII. brněnské výstavní trhy*.²³ Pořadatelé (akciová společnost Brněnské výstavní podniky a město Brno) si slibovali zopakovat úspěch *Výstavy soudobé kultury* z loňského roku a „silnější účast ze zahraničí“, což mělo ukázat Brno v novém, světovém lesku. Předseda organizačního výboru Jindřich Petr při návštěvě prezidenta Masaryka zdůrazňoval, že Brňané chtějí „*dnes ukázat výsledky výchovy svého občanstva na poli hospodářském a kulturním*.“²⁴

Výstava nesla všechny atributy pokroku, který tu ztělesňovalo „moderní“ (tedy převážně konstruktivistické), v noci monumentálně osvětlené výstavní město se dvěma širokými bulváry, rozsvícenou vyhlídkovou věží a proskleným tělesem Obchodně-průmyslového paláce. Dojem městského hemžení povzbuzovaly také stánky a kiosky osázené podél bulvárů, designované do podob konstruktivistických instalačních objektů a věží. Týž dojem se opakoval i uvnitř hlavního paláce, navrženého pro I. sekci Bohuslavem Fuchsem jako velká avenue s reklamními nápisy podél celé tak řečené ulice.

18 Josef Slabý se narodil v Táboře, kde se zachovala také jeho pozůstalost. Kromě své reklamní praxe se živil publikováním mnoha příruček a „kursů“ reklamy, které vydával později pod jménem Jiří Solar. Jeho pro-reklamní aktivita, kterou dobře uplatnil jako člen Reklamního klubu v Praze, dosahovala mnohdy až povahy jakéhosi apoštolství o potřebnosti a blahodárnosti reklamy. Jeho texty svým obchodním optimismem často připomínaly projevy Tomáše Bati, u něhož Slabý pracoval a byl na svou spolupráci s Batou celý život hrdý. Vedle obchodních odborníků, jakým byli například Jan Brabec, Jan Bartoš nebo Miroslav Sutnar, patřil Jiří Solar rozhodně k nejvýznamnějším šířitelům „moderní reklamy“ v ČSR.

19 V Rotundě, Obchodní avenue a ve dvoraně Obchodně průmyslového paláce.

20 Od 3. 8. do 15. 9. 1929.

21 V pavilonech Brno, Praha, Morava, v pavilonu Akademie výtvarného umění a pavilonu Werkbundu.

22 V křídle „Nivky“ hlavního paláce. Vedle Pivovarsko-sladařské výstavy probíhala také prezentace v prostorách „Elektrostatku“, pozůstalá tu ještě po Výstavě soudobé kultury 1928. Úkolem tamní expozice byla propagace elektrifikace zemědělství, živností a domácností.

23 Hlavní dvorana a arkády A, B, pavilony C–J a ve stáncích na volném prostranství.

24 Proslov předsedy organizačního výboru Jindřicha Petra při návštěvě prezidenta Masaryka. MZA, fond H 106 inv. č. 4, kart. 2, složka 1a, f. 8, Výstava moderního obchodu 1929.

Každá ze sekcí a expozic vydala svůj katalog s fotografiemi a s texty odborníků a členů výstavního výboru. V těchto statích převažuje tendence k *modernizaci* a důraz na budoucí zlepšování hospodářství ČSR. Opakovány jsou výzvy k veřejnosti, aby se modernizace spoluúčastnila (například koupí moderního účelného nábytku do kanceláře, koupí módního praktického pracovního oděvu nebo *racionalizací* svých domácností apod.). Důraz byl kladen na výchovný efekt výstavy.

Celá výstava měla propagačním výborem zajištěnou perfektní reklamu: od rubu vlakových jízdenek po slavnostní stostránkové číslo berlínského časopisu *Deutsche Brau-Industrie*, přes plakáty v tramvajích, letáky, korespondenci, tiskové zprávy etc. Dnešní marketing by to nazval PENCILS. Což je zkratka pro soubor propagačních nástrojů public relations spíše neakciových společností, zdůrazňující úlohu společenského dosahu své činnosti.²⁵

Na základě takové propagace se fixuje základní myšlenka, ústřední sdělení reklamy, tzv. Universal Selling Product (USP). Pokud budeme nahlížet *Výstavu moderního obchodu 1929* jako celek, tedy jako jednu velkou reklamní událost, můžeme pro ni konstatovat základní myšlenku — *vizi moderní kultury Československa, kterou přinese pokrok*. Myšlenka je důsledně opakována v každém textu katalogu, projevu řečníka či v tiskové zprávě.

Úspěch výchovného efektu výstavy spočívá především v názornosti, s níž jsou jednotlivé atributy pokroku ukazovány: koncepce začlenění historických expozic — princip „dříve–dnes“, nebo znázorňování pokroku grafem, kdy stoupající křivka ukazuje nárůst pozitivních hodnot (například navýšení počtu vyrobených produktů, navýšení prodeje, rozšíření poboček firmy do většího počtu států etc.). Stejně jednoduše pak graf s klesajícími hodnotami metaforizuje odstraňování negativ (snížení počtu pracovních úrazů, nemocí mezi dělnictvem, výroby kazového zboží, snižování ztrát etc.). Vizualizace způsobuje v tomto případě maximální zjednodušení myšlenky pokroku. Obdobně idea modernizace začíná splývat s pojmem racionalizace a ve vizuálním výsledku se zjevuje jako maximální redukce tvarů, odstranění tradičního ornamentu a v případě grafických technik jako *amor vacui*.²⁶ Paradoxem je, že takto vzniklé prázdné plochy stěn architektur, stránek časopisů, jsou zpětně zaplňovány zase reklamními štíty, plakáty a insercí, dle zákona ekonomického využití prostoru.

25 P — Publications, E — Events (veřejné akce), N — News (tiskové zprávy), C — Community involvement activities (společenská angažovanost), I — Identity media (hlavičkové papíry, vizitky aj.), L — Lobbying activity (prosazování příznivých legislativních opatření), S — Social responsibility activities (budování dobré pověsti o podnikové sociální odpovědnosti). Viz KOTLER, Philip: *Marketing podle Kotlera — Jak vytvářet a ovládnout nové trhy*. Praha 2000, s. 128–129.

26 Šlo vlastně o vzepření se kompozičnímu strachu z prázdnoty (horror vacui). Horror vacui vedl tiskaře či knihvazače k zaplňování každé volné plochy stránky nebo desky knihy textem nebo alespoň ornamenty. Typický byl takový projev například „*pro české, polské a německé sazeče pracující od 16. století gotickým a novogotickým písmem*“. Viz k tomu heslo „Horror vacui“ v VOIT, Petr: *Encyklopedie knihy. Starší knihtisk a příbuzné obory mezi polovinou 15. a počátkem 19. století*. Praha 2006, s. 371–372.

Sociolog Jan Keller předpokládá, že modernitu lze charakterizovat všudypřítomností „ekonomického kódu“ v subsystémech společnosti.²⁷ Tedy, že se ekonomická logika dostala do uvažování (diskursů) i takových oblastí, kde lze nejvyšší prioritu zisku („tržní imperativ“) jen těžko obhájit (například ve školství, zdravotnictví, dobročinných institucích, v ekologicky motivovaných výzkumech apod.). Uvažuje o teoriích modernizace, které vznikaly v padesátých letech minulého století a podruhé pak v letech osmdesátých jako aktuální, „politicky motivované projekty“. Odlišuje tyto teorie od klasických teorií modernity, které zpětně analyzují moderní společnost. Domnívám se, že případ meziválečného Československa dobře odpovídá tomuto modelu. Vznik nové republiky, snaha o její zapojení do světového tržního systému, sledování vize moderního, demokratického občanského státu a paradoxně i státu sociálního, to vše dobře korespondovalo s obrazem moderní kultury představené na *Výstavě moderního obchodu 1929*. Československá identita tak byla konstruována odmítáním a odstraňováním příznaků předválečné doby a habsburské monarchie a vyhledáváním atributů modernosti, které se ve svých ztělesněných podobách shodovaly s atributy pokroku a stávaly se ideologicky podloženými symboly. Protože byly tyto symboly mezinárodně sdíleny, spojovaly jednotlivé státy či národy jednotným vizuálním jazykem.²⁸ Tyto vizualizace zobrazovaly Československo jako „otevřený stát“, jehož kultura a hospodářství postupně dosáhne podoby těch tak zvaně „nejvyspělejších“ států, tedy, že se úspěšně ubrání světové konkurenci. Takovou identitu se snažilo uspořádáním výstav přijmout také nové Brno. Podoba výstaviště měla být vlastně předobrazem moderního města, jakousi koncentrovanou sestavou atributů („účelná a věcná“ architektura, velkorysé osvětlení, plochy zaplněné reklamou coby moderním ornamentem), jimiž se mělo takové město identifikovat. Brno se tak mělo stát součástí do budoucnosti orientované vize moderního, utopického světa. Takový svět se odvrhnutím známého (tradičního, minulého) řítí²⁹ do neznáma, ale s umanutou vírou věří v „lepší zítřek“. Obraz utopické metropole tu fungoval jako metafora lidstva spojeného v jeden velký stroj, systém či organismus, zahrnující obrovskou kosmopolitní masu.

27 KELLER, J.: *Teorie*, s. 95nn.

28 Vedle mezinárodního funkcionalismu v architektuře a designu to bylo například vytvoření společného znakového jazyka, o nějž usiloval Otto Neurath v Sociologickém a hospodářském muzeu ve Vídni a později v Haagu sestavením vizuálního systému ISOTYP. O vídeňském projektu muzea referoval v Československu v časopise *Výtvarné snahy* Augustin Tschinkel v roce 1928. TSCHINKEL, Augustin: *Práce Sociologického a hospodářského Muzea ve Vídni*. *Výtvarné snahy* 11, 1928, č. 5, s. 78–82; týž: *Zobrazení množství a kolektivní tvary. K výběru ze sbírky sociologické grafiky Sociologického a hospodářského Muzea ve Vídni*. *Výtvarné snahy* 11, 1928, č. 8, s. 136–137.

29 Pro představu takového vývoje světa byla užívána figura rychlého lineárního pohybu, jehož konce nedohlédneme.

VIZUALIZACE POKROKU A KONSTRUKCE MINULOSTI V REKLAMĚ

Brněnský avantgardní časopis *Index* otiskl v roce 1929 glosu Pavly Kuncové k *Výstavě moderní ženy* (pořádané spolu s *Výstavou moderního obchodu* 1929):

„[...] Další trapnou kapitolou výstavy moderní ženy je expozice folkloru. Tento stále ještě zatěžuje naši bytovou kulturu a vkus žen v oblékání, retarduje však také vývoj industriálního odvětví našeho školství. Na výstavě jsou uvedeny výšivky a rozličné ozdoby. Způsob života moderní ženy vede k hlubokému a opravdovému uvědomění povinností rodinných, sociálních a kulturních. Nemůže se tedy obracet k nezdravému a titěrnému ubíjení času výšivkami. Konečně moderní textilnictví přináší vkusnější a lacinější náhrady, na než bylo celkem zapomenuto na výstavě. Také směšně a nemoderne působí paličkující dívka v jednom z výstavních pavilonů.“³⁰

Pořadatelky se v následujícím čísle *Indexu* odvolávaly:

„Je folklorem míněna expozice Slovenské ženy? Zde jedině bylo několik lidových výšivek, ale hned bylo ukázáno, jak se z folkloru roste. [...] A konečně je folklor, zvláště na Slovensku něčím tak mrtvým, že by nic neznamenal pro dnešek?

[...]

Proč směšně působí paličkující dívka? Není sl. kritičce známo, že v tomto oboru pracují a jím se živí tisíce našich žen?“³¹

Spor vznikl vlastně různým výkladem slova „moderní“ ve spojeních jako *moderní žena*, *moderní nábytek*, *moderní způsob života*. Pavla Kuncová, k jejíž kritice se v následujícím čísle hlásila také redakce *Indexu*, psala svoji glosu z pohledu namířeného „vpřed“, do budoucnosti, k ideálu ženy budoucí. Pořadatelky naopak tékaly mezi vábením těchto utopických vizí a snahou vystihnout „ženu dneška“, která ovšem, jak se ukázalo, dostatečně neodpovídala „modernímu“ ideálu. Pořadatelky výstavy se tak dostaly do rozporu, zda-li ukázat neživé manekýnky jako vzory budoucích žen, nebo zda raději vyzdvihnout díla dnešních konkrétních žen pracujících v tzv. domáckém průmyslu nebo například v lidové malírně v Telči, na Slovensku v Detvě a v Živeně, jejichž práce podle pořadatelek zasluhují konečně ocenění a pozornost.

Modernost byla charakterizována v různých diskurzech různými atributy: dělbu práce, internacionalitou, volebním právem žen, demokratičností a tak podobně. V diskursu o umění stál v popředí poněkud vulgarizovaný atribut absence ornamentu. Ornament byl nazírán téměř jako plevel, který svou houževnatou popínatostí znehodnocuje „účelnou“ podstatu stavby a tvorby vůbec. Česká společnost se snažila najít sebe samu v lidové kultuře, v prostém člověku, v lidu jako duši národa. Jakmile však chtěla být „moderní“, stával se ornament, byť lidový, „krokem zpět“.

30 KUNCOVÁ, Pavla: *Glosy k Výstavě moderní ženy*. *Index* 3, 1929, č. 8, s. 2–3.

31 SCHÜTZOVÁ, R. — VEISOVÁ, M.: *Ještě k Výstavě moderní ženy*. *Index* 3, 1929, č. 9, s. 7.

Takové bylo i kritérium hodnocení plakátu pro Brněnské výstavní trhy (BVT). Od druhé poloviny dvacátých let se užívání lidových motivů, ať přetavených v secesní ornament či kubizovaných, stalo dle dobové kritiky „zastaralým“. Tento proces vizuální „hygieny“ můžeme pozorovat například u veletržních plakátů³² Eduarda Miléna (*Brněnské výstavní trhy 1924* oproti *Výstava moderní ženy 1929* či *Výstava pivovarskoskladářská 1929*) nebo Oldřicha Šebora (*Brněnské výstavní trhy 1924* oproti *Brněnské výstavní trhy 1927*). O přeměně vkusu v „neodborných“ řadách pak svědčí vítězství návrhu Ladislava Sutnara v soutěži na plakát pro *Výstavu moderního obchodu 1929*.

Na prosazování purismu a funkcionalismu v architektuře a na mizení ornamentu na propagačním materiálu k brněnskému výstavnímu plakátu tedy nelze nahlížet jako „změnu stylu“, ale je třeba jej chápat jako vědomý odkaz k diskursu o „modernizování“ Brna.

Novým — moderním ornamentem se v prostoru města postupně stávala reklama. Ulice ověšené neonovými nápisy, obrázky, polepené plakáty či pomalované celostennými reklamními obrazy byly ulicemi moderního města budoucnosti (tak, jako vypadala ve dvacátých letech Paříž, Londýn, Berlín či New York). Oproti tomu temné uličky s plynovými lampami připomínaly neútěchu doby minulé.

Na zobrazení *kontrastu „časů“* (včera–dnes, minulost–budoucnost) či *„stavů“* (start–cíl, počátek–konec, původ–směr) narazíme nejčastěji v dobových materiálech na reklamu domácích spotřebičů, pracích prášků a zemědělskou chemii. Z velké většiny je orientována na ženského recipienta, takže častým participantem zobrazení je postava ženy jako hrdinky příběhu o *vstupu* pokroku *do moderní domácnosti*.

Cílovou hodnotou (vlastně nepřímo nabízeným produktem) býval — vzhledem k orientaci reklamy na ženu v domácnosti — blahobyt rodiny. Reklama tak těžila ze stávající hodnoty — rodiny — jako fenoménu, k němuž směřuje veškerá pozornost a emoce recipientky, spolu s kulturně společenskou „legitimitou“ této zvýšené pozornosti. Konkretizuje však tuto pozornost jako zájem o materiální a technické zdokonalení „organizace“ domácnosti. Výsledkem je úbytek práce hospodyně a potažmo „harmonizace“ vztahů uvnitř rodiny (spokojený manžel, že práce je hotová — domov útulný, spokojená odpočínutá manželka, spokojené děti, na které má žena více času, etc.).³³ Podobně jako letáčky propagující pračky slibuje „život v lepší budoucnosti“ také hlas ve filmové reklamě na rádiové přijímače Mikrofona, *V nový život*.³⁴

32 K problematice veletržních plakátů viz: ŠEMBERA, Petr — SYLVESTROVÁ, Marta: *Veletržní a výstavní plakát ze sbírek Moravské galerie v Brně a Uměleckoprůmyslového muzea v Praze*. Brno 1998.

33 Happy-end v podobě svatby byl klasickým filmovým příběhovým prostředkem americké reklamy a v Československu se objevil počátkem třicátých let. Důkazem toho jsou reklamní filmy na prací prášek Radion a čističku Vim: *Ženíť se a nezoufat!* (1933, režie Bohumil Vošahlík) Národní filmový archiv (dále jen NFA), P.III 7C/2/13577) nebo z produkce I. R. E. filmu reklama na cikorku Karo a kávu Perola *Svatba o půlnoci* (1935). Šťastný konec — svatba dvou výrobků — je pojat jako paralela k příběhu hospodynky a její rodiny.

34 *V nový život* (čs. zvuk, 1938) NFA, P.III.5C/2.

„V život lepší budoucnosti, v poctivosti a intenzivní práci jest naše síla. Jdeme cestou lepšího zítřka, pracujeme za cílem vyšším, pracovati a dobře pracovati dovedeme. Množství odborníků ukládají síly do přijímačů MIKROFONA: Morava, Vltava, Slověna, Radegast, Bojar, Perun. [...] Jdeme kupředu cílem lepšího zítřku [...] za cílem vyšším, metou k dokonalosti. Odborníci ukládají život do kouzelných skříní, [...] jsou každému cenově dostupné.

MIKROFONA — to je ona [...] jak den z rána začíná [...] laciná, spolehlivá, zpívá, baví, a co platí zoláště dneska — skvělá je a čistě česká!“

Ve všech vizualizacích kontrastu minulost–budoucnost je minulé jednoznačně hodnoceno negativně: práce byla „dřina“, město bylo nemoderní, produktivita práce a číslo odkazující na zisk byly nižší etc. Koupí výrobku tak měl konzument stanout na prahu moderního dneška a utopické budoucnosti. Tak mohl definitivně odvrátit svůj způsob života od čehokoliv, co platilo v minulosti.³⁵ Starý už nepoučoval mladšího, ale naopak, mladý měl seznamovat staršího s „novinkami“ doby.³⁶ Kontinuita „vývoje“ zboží (stroje, vynálezu, ideje) byla do jisté míry popírána zdůrazňováním kontrastu mezi vychvalovaným „dneškem“, který „odhazuje předsudky“, ohlašuje „zítřek“ a zahrnutým „včerejškem“. Přitom představitel, propagátor moderního řešení (doporučovatel), je vždy „ten vědoucí“, podle cíleného segmentu spotřebitelů, na něž je reklama zaměřena, pak více či méně představitel „lidu“.³⁷

Velmi časté je také zobrazování moderního řešení jako *snů*, do něhož se obyvatelka zastaralé domácnosti — obyvatelka „minulosti“ (hospodyně, maminka, manželka) — dostala. „Jako ve snách“ prochází „moderní nebe“ plně elektrizované domácnosti,³⁸ nebo je svědkem toho, jak prací prášek „pere sám“ — vizualizováno soubojem bílých a černých skřítek (mydlinky a špína),³⁹ personifikací krabice s logem výrobku coby peroucí postavičky nebo obživlým prádlem, které se samo přes

- 35 Zavržení minulého způsobu života, včetně stylu trávení volného času, reprezentuje Baťova filmová reklama na sportovní trepky *Dýchej zhluboka*. Přitom život „před lety“ je tu charakterizován pomalostí: hudebním doprovodem pomalého valčíku, pomalou chůzí po polní cestě ve vedru a protagonisty jsou členové tradiční rodiny v dobových oděvech. „Nová doba“ proti tomu je charakterizována rychlostí, „tempem“, záběry na jedoucí auta, vlaky, zrychlením tempa hudby a nohy mladých protagonistů už nedošlapují těžce na polní cestu, ale pohybují se v běhu či skoku — jsou „vzduchem chlazené“.
- 36 Názorně tuto obrácenou generační hierarchii ukazuje reklamní film na vodní pumpy Sigmund-Standard *Moudrému napověz...* (1930, němý, hraný), jehož závěrem je scéna, kde za všeobecné radosti celé rodiny ukazuje mladík svému otci vítězně sklenici čisté vody jakožto výsledek výměny dřevěné staré pumpy za železnou, moderní.
- 37 Srov. reklamní film doporučující užívání drasla namísto chlévského hnoje: *Není brambor jako brambor* (němý, 1929, trikfilm) NFA, P.III. 3D/3/10788.
- 38 Snad nejznámějším příkladem je reklamní animovaný film z dílny manželů Dodalových: *Maminčin výlet do nebe* (pro firmu Elektro-Praga — ČKD, 1935) z produkce I.R.E. filmu; obdobou je i *Všudybylovo dobrodružství* (propagující Radiojournal, 1936), kde Hurvínek provázen vesmírným světem Královničkou postupně poznává, jak funguje rádio, co jsou rádiové vlny, jak rádiové věže spojují celý svět etc. K filmové reklamě, k tvorbě manželů Dodalových a k produkci I.R.E. filmu viz: STRUSKOVÁ, Eva: *Iréna & Karel Dodal. Průkopníci českého animovaného filmu*. Iluminace 18, 2006, č. 3 (63), s. 99–146.
- 39 Srov. reklamní film *Bílý jelen* (Schichtovo mydlo, 1928).

noc koupe v mydlíčkách. Právě ono snění hospodyně dává výrobkům hodnotu čehosi utopického, co se však právě teď — s příchodem zboží na trh — stává součástí běžného „dneška“. Výrobek se tak stává jakousi malou „revolucí“, která radikálně převrací chod domácnosti z „dřiny“ na „rodinný blahobyt“ a má být chápána jako výsledek i důkaz pokroku společnosti.

Do konceptu *zdroj–cesta–cíl* či *původní stav – události – cílový stav* se tak vpravila *revoluce*, náhlý přerod či překážka, kterou je nutno odstranit, rozbít. Tvořivá pozvolnost evoluce se tím odlišuje od destruktivního charakteru takového pojetí pokroku, které zahrnuje vše minulé a vlastně tak popírá jakoukoliv kladnou hodnotu „zdroje“ — kromě možnosti jej negovat. Vyhrocuje kontrast za účelem efektivnější rétorické figury. Tato destrukce se pak dostává do kognitivně sémantického schématu přesunu odněkud někam, který v důsledku vylučuje blahobyt bez určité formy — fáze destrukce. Vstupní podmínkou do „cíle“ (svět blahobytu, moderní domácnost, moderní doba, šťastný život, nový svět, nová lepší, tzn. „rovnější“ společnost) je překonání překážky (předsudek, koupě, stávající společenská třída, tradice, etc.) — jejím odstraněním.

Na *Výstavě moderní ženy 1929* se tedy pořadatelky dopustily přečinu proti „modernosti“ tím, že neodstranily lidové výšivky, chápané jako atribut tradiční kultury a tedy „překážku“ moderní civilizace.⁴⁰ Kritikové z redakce *Indexu* se necelý rok poté pokusili tento „přečin“ napravit uspořádáním výstavy a sestavením knihy *Civilisovaná žena. Zivilisierte Frau*.⁴¹

Podoba *moderního* (moderního domova, bytu, ulice, města) svým požadavkem po věčnosti, účelnosti a vkusnosti (tj. poplatnosti funkcionalistické či konstruktivistické estetiky) byla podobou mezinárodní. Pohledy do oněch moderních domácností nebo ulic, kterými se procházejí módně odění lidé, mohou být lokalizovány vlastně kamkoliv. Rakousko-uherská (v případě Brna německá) minulost tak byla během „modernizace“ vymazávána z paměti — z definic identity. Vznikala vize identity nové: moderní Brno.

VÝCHOVA K „SOUDOBÉMU VKUSU“

Příznaky počínající hospodářské krize, zklamání z výsledků *Výstavy moderního obchodu 1929* vyvolaly také v Brně vlnu zájmu o nejnovější prostředky reklamy. Kromě

40 K názorovému stanovisku redakčního týmu *Indexu* viz například: Fischer, J. L.: *Regionalismus a tradicionalismus*. *Index* 3, 1929, č. 4, s. 1–2; VANĚK, Jan: *Kulturní hospodářství*. *Index* 3, 1929, č. 3, s. 1–2.

41 Výstava *Civilisovaná žena* se měla konat v průběhu prosince a ledna 1930 v pavilonu Klubu výtvarných umělců Aleš na Žerotínově náměstí. Na popud Jana Vaňka jí uspořádali B. Horneková a Z. Rossmann s myšlenkou „osvobození, znovuprávnění a zcivilisování ženina obleku“. Kniha vydaná k výstavě měla být „manifestací pro úbor důstojný a ušlechtilý ženy osvobozené, pro ženy vzdělané, jež pracují již s výsledky s námi muži na pokroku a práci lidské [...]“. Výstavu pořadatelé považovali za „kulturní čin Brna“, který mezi ostatními nezanikne. Viz k tomu *Index* 3, 1929, č. 12, s. 2–3.

Rossmannova pozitivního ohlasu na výstavku Školy uměleckých řemesel v letáku *Index* se zdálo, že proslulá expozice reklamy navrhovaná Ladislavem Sutnarem⁴² ani výstavka plakátů uspořádaná Ing. Sachem⁴³ nenaplnily očekávání.⁴⁴ Naproti tomu v expozici Školy uměleckých řemesel byly dle Rossmanna „vystaveny školní práce žáků, které jsou neobyčejně dobré úrovně, vlivem správné umělecké orientace profesorského sboru“.⁴⁵ Zmíněná „správnost“ spočívala v následování bauhausského esteticko-praktického příkladu.

Na základě dobrých i špatných zkušeností z VMO se tedy Český odbor Zemské rady živnostenské a Zemského úřadu pro zvelebování živností v Brně ve spolupráci s ČOB v Brně rozhodl uspořádat v rámci svých vzdělávacích aktivit také kurzy moderní reklamy, světelné reklamy a aranžování výkladních skříní.⁴⁶ Pro sledování výchovy k „modernosti“ je zajímavá především účast Ing. J. Slabého, prof. Emanuela Hrbka a Ing. J. Veselého.

Kurzů se účastnili především živnostníci, obchodní příručí a zástupci, úředníci větších brněnských firem (Alpa, Morsvaz, Proud, Plaček a spol., Moravská knihtiskárna, Ander a syn, T. a A. Baťa), aranžéři, typografové, malíři písma, knihaři, dílovedoucí, prodavači. Kurzy byly pokaždé naplněny (pořadatelé dostávali přes 100 přihlášek).⁴⁷ Během přednášek byly účastníkům předváděny reklamní přístroje, plakáty, diapozitivy, neonová reklama aj.⁴⁸ Pro továrny na výrobu těchto předmětů to byla navíc ideální příležitost navázat s potenciálními zákazníky v moravském hlavním městě a okolí první kontakt. Tak se v Brně mohly objevit výrobky berlínské firmy Vitana-Reklame, lipského výrobce světelných reklamních skříní Adolfa Deutsche, drážďanské společnosti na výrobu světelné reklamy Bettenhausen Reklame Gessellschaft a spousty dalších. Nechyběly také ukázky slavné firmy Reklamon Kolín, Specialreklame Neumayer a spol., Atrax architekta Bohuslava Urbana (který obchodoval se světelnými reklamními geometrickými tělesy) a výrobky firem Osram a Philips. Z brněnských podniků byl zastoupen například T. Machala, společník

42 Expozice Svazu Československého Díla. Podrobněji viz *Ladislav Sutnar — Praha — New York — design v akci*. Ed. Iva Janáková. Praha 2003.

43 „Chaotické polepení bílých stěn hlavního paláce cizími plakáty a to bez jakéhokoliv účelového nebo estetického zřetelů“. ROSSMANN, Zdeněk: *Expozice Školy uměleckých řemesel na V. M. O.* Index 3, 1929, č. 8, s. 3–4.

44 „Reklamní expozice Svazu Československého Díla, jež je příliš klasicky dokonalá, než aby měla onu nervósní dynamiku, vlastní dnešní reklamě [...]“. Tamtéž, s. 3.

45 Tamtéž, s. 4.

46 I. odborný Kurs moderní reklamy (nedělní) se uskutečnil 12. 10.–9. 11. 1930, II. Kurs moderní reklamy 9. 11.–7. 12. 1930; Kurs aranžérství a světelné reklamy proběhl jako večerní 4. 5.–8. 5. 1931 a jako denní koncem dubna 1931. Další Kurs světelné reklamy se pak ještě konal 31. 1.–6. 2. 1931.

47 Majitelé firem do kursů vysílali své zaměstnance. Firma Baťa opakovaně přihlašovala šest osob, které pracovaly v brněnských prodejnách.

48 Například firma Neoflex z Prahy zaslala do kurzů plakáty, se kterými se umístila v Turnově na prvním místě na výstavě reklam v roce 1930. Do Brna zaslala plakáty firem: Pardubický porter, Fürth, Friedrich a Haag, Klein, Levinsky, Lada.

firmy Elektromotor SVET, Otmar Thierel — prodejce reklamních výrobků a firma Waldner umělecké dílny, která toho času nabízela vlněné reklamní písmo od Engelberga z Německa. Šlo většinou o novinky, které Josef Veselý shlédli na vzorkových veletrzích v Praze, Lipsku a Drážďanech.

Josef Slabý přednášel klíčové kapitoly svého *Kursu obchodní reklamy*, který vydal už v roce 1929 v edici „Domácí učení“, vydávané Masarykovým lidovýchovným ústavem v Praze. Osnova kurzu tedy sestávala z pojednání o významu a zásadách reklamy přímé a nepřímé, o inzerátu, inzertních sériích a grafické úpravě, o plakátu a reklamním diapositivu,⁴⁹ o výkladních skříních, světelné a filmové reklamě. Dále pak o prostředcích sebe-prezentace značky firmy, jako byly expozice na výstavách a veletrzích, obal, účtenky, jméno firmy, ochranná známka, ochranná figura, slogan, portál obchodu. Účastníci kursu byli také povinni vypracovat dle instrukcí akviziční dopis, byli poučeni, jak má vypadat prospekt, leták a reklamní plán.⁵⁰ V rámci úvodních hodin tak pravděpodobně zaznělo, že reklama „učí lidstvo žít pohodlněji, radostněji, učí lidstvo využití plně všech těch hodnot, které jim přináší podnikavý výrobce a podnikavý obchodník, tito stavitelé lepší budoucnosti nás všech“.⁵¹ Slabý totiž vždy připomínal, že dobří obchodníci chtějí „dobrým zbožím, dobrou a pravidlou reklamou prospěti naší republice“.⁵² V hodině o správném sestavování inzerátu Slabý pravděpodobně neopomenul ani šestý bod svých „hlavních zásad dobré reklamy“, totiž, že: „každá reklama musí býti stručná, zhuštěná, [...] hlavní přednost stručnosti není v tom, že ušetříme místa, ale v tom, že lépe využijeme daného místa, že svoje sdělení můžeme míti tištěno většími typy (písmenami), že náš insert, prospekt, má více „světla“ (prázdných míst) a že mu můžeme dát vždy hezčí typografickou úpravu, to jest, lepší rozmístění jednotlivých vět či odstavců na dané pole. [...] Stručnost šetří místo, které je drahé, umožňuje nám větší čitelnost textu [...]“.⁵³ Ve všech Slabého radách a článcích je kladen důraz na ekonomičnost reklamy. Efekt, tedy míra přesvědčivosti musí převyšovat náklady na reklamu vynaložené. Tato zdánlivě banální zákonitost velmi usnadňovala podnikatelům přijetí tzv. nové typografie a funkcionalistického designu. Jak ukázal například Petr Szczepanik,⁵⁴ také Batova volba Františka Lydie Gahury coby architekta Zlína byla zapříčiněna spíše úsilím podnikatele ušetřit náklady za stavbu než zálibou v moderním stavebním stylu. Nakonec to dokládá i sám Slabý, když ve svém článku *Proč máme tak málo dobré reklamní grafiky?* zdůrazňuje, že

49 Reklamní diapositivy se promítaly jednak ve výkladních skříních, mnohem větší význam měly však při promítání filmů v biographech. Během třicátých let je pak nahradila reklama filmová.

50 Přednášky probíhaly denně od 8 do 13 hodin. Slabý tak pokryl většinu časového rozvrhu I. i II. Kursu moderní reklamy.

51 SLABÝ, J.: *Kurs*, s. 10.

52 Tamtéž, s. 128.

53 Tamtéž, s. 18.

54 Petr Szczepanik: *Filmová avantgarda ve službách průmyslu a obchodu*. Dostupné z: Literárky v síti, <http://www.literarky.cz/?p=clanek&id=2254>, cit. 14. 11. 2008.

čeští grafikové, umělci „nemají správný poměr a postoj k obchodu a prodeji“,⁵⁵ protože „umělec má odpor k sladkosti a ulízanosti, vypiplanosti detailů, která je z 95 % širokého obecnstva přijatelnější a jedlejší, než žoviální nahození, náznak a grafická zkratka! [...] Líbivost je jim protivná, odstřelují ji slovíčkem ‚kýč‘.“⁵⁶ Dobrá reklama (například plakát) se tedy nemůže tak jednoznačně řídit vkusem diktovaným progresivními designéry. Svůj vkus by měla podřídit „prosté ženě, hospodyni“ nebo elegantní dámě, kterou láká „sex-appel“.

Emanuel Hrbek ve své tříhodinové části kursu přednášel o grafických technikách ve službách reklamy: o „reklamní estetice“, tisku, letáku, plakátu, o portálu obchodu, výkladních skříních a především o normalizovaném formátu. Na základě jeho textů ve výročních zprávách ŠUŘ lze předpokládat, že kladl důraz na účelnou důvtipnost „výtvarné myšlenky“ reklamy a na ekonomičnost jejího technického provedení. Na rozdíl od obchodně pragmatického Slabého byl Hrbek přesvědčen o nutnosti reklamy „vkusné“. Tedy takové, jejíž podoba vychází z dokonale zvládnuté dílenské praxe, která umožní realizovat zakázku „hospodárně“. Funcionalistická víra v dokonalost účelného tvaru a inspirace bauhauským důrazem na praxi dovedly Hrbka k přesvědčení, že: „jedině dokonalou znalostí výrobních procesů můžeme objevit v tom kterém oboru nové estetické hodnoty.“⁵⁷ Takovým úkolem pověřoval reklamu Zdeněk Rossmann, který svůj pohled na propagaci shrnul v proslulé knize *Písmo a fotografie v reklamě*. Ta se měla inspirovat exaktností sociální a odborné propagace. To znamená, že se už neobrací na city a pudy recipienta, nýbrž na základě „vědeckého studia dané otázky [...] přesvědčuje fakty.“⁵⁸ Výchovný efekt tohoto pojetí reklamy stvrzuje Rossmannovo prohlášení: „Nechceme podléhat zákazníkovi, nýbrž vést jeho vkus, neboť moderní výrobek je nerozlučně spjat s moderní vývojově vyšší formou.“⁵⁹ Podobně už v roce 1929 tvrdil Bedřich Václavek: „Výroba, společenská organisace, životní sloh jedincův i teoretické myšlení se vzpíná — od anarchie k novému řádu!“⁶⁰ Fakt, že si brněnští levicoví intelektuálové onen „nový řád“ představovali jinak než představitelé Zemské rady živnostenské, nic nemění na tom, že obě skupiny spoléhaly na proces modernizace spojené s funkcionalistickým designem.

Vzhledem k výše popsané aktivitě Českého odboru Zemské rady živnostenské bychom se mohli odvážit tvrzení, že vizuální obnova prostoru města šířená

55 SOLAR, Jiří: *Proč máme tak málo dobré reklamní grafiky?* In: *Umění do reklamy*. Ročenka Noviny 1938. Praha 1938, s. 24–28, zde s. 24.

56 Tamtéž, s. 26–27.

57 HRBEK, Emanuel: *Školení všeobecným kreslením v přípravce a výtvarná práce ve speciálce pro reklamu a dekorativní malbu*. In: *Veřejná škola uměleckých řemesel Obchodní živnostenské komory v Brně*. Zvláštní otisk z časopisu *Výtvarná výchova* 3, 1936–1937, č. 1, s. 15–28.

58 ROSSMANN, Zdeněk: *Písmo a fotografie v reklamě*. Olomouc 1938, s. 9.

59 Tamtéž.

60 VÁCLAVEK, Bedřich: *Nový člověk a nová kultura*. Index 3, 1929, č. 2, s. 3.

modernizovanou reklamou byla další variantou počestvování Brna. Funkcionalistická (internacionální) identita měla Brno vřadit mezi evropská velkoměsta, ne jako zřídlo „českého lidového života“, ale jako *českou*⁶¹ moderní metropoli. Nedávná minulost bohaté moravské německé kultury se postupně vytrácela z paměti, podobně jako mizel z tváře města secesní ornament.

61 Mám zde na mysli identitu „českou“ ve smyslu opozita k „německou“, nikoliv protiklad „český — moravský“.

JINDŘICH CHATRNÝ

**BRNĚNSKÁ UMĚLECKÁ GALERIE VAŇEK
A SKUPINA VÝTVARNÝCH UMĚLCŮ V BRNĚ**

Abstrakt: The study based on resources and literature focuses on the development of the relationship between an architect Jan Vaňek and the Artists Group in Brno, their mutual co-operation in the field of presentation and popularisation of visual art. The artistic Vaňek Gallery, active between 1930–1932 in Brno, became the centre of the exhibition projects of the Group and introduced the Moravian metropolis to the newest trends of the modern art in between the Wars.

Keywords: Brno, art, union, artist, architect, co-operation, presentation, galleries.

„Touha po kráse je lidem stejně vrozená a trvalá, jako touha po spravedlnosti a pravdě.“

Jan Antonín Baťa

Architekt Jan Valerián Vaněk (* 13. ledna 1891 Třebíč — † 22. srpna 1962 Praha)¹ patřil k tvůrčím osobnostem, jejichž aktivity, vynalézavost a organizační schopnosti ovlivnily meziválečnou pokrokovou avantgardu, s vlastní tvorbou celoživotně i bytostně spjatou s ideály nového životního stylu a bytové kultury. Přinesl do celého obsáhlého spektra interiérové tvorby nové tvůrčí koncepce, záměry a programy, a to nejen z pozice umělce a realizátora, ale také jako teoretik, publicista, pedagog a podnikatel. Každá tato životní role, více či méně úspěšná, měla nezpochybnitelný a dalekosáhlý význam pro utváření a naplňování nových idejí a směrů v různých oblastech lidské činnosti. Jan Vaněk, uznávaný a respektovaný „bytový“ architekt, se zabíral celou řadou faktorů ovlivňujících charakter a uspořádání interiéru. Byl si dobře vědom, že přirozenou snahou člověka je vytvořit si nejen účelné, ale i příjemné prostředí pro bydlení. V komplexnosti Vaňkova pohledu na danou problematiku proto nemohla být pominuta estetická složka. Existence uměleckého artefaktu, jedno či malířského, sochařského nebo výtvarného ztvárnění, nevyhnutelně vyvolává v interiéru jisté napětí. Vzniká atmosféra, která může být velmi výrazná a které bychom jinými než výtvarnými prostředky — díly dosáhnout ani nemohli.

Nebylo tedy náhodné, že se architekt rozhodl navázat spolupráci se Skupinou výtvarných umělců v Brně (dále jen Skupina V. U.),² která představovala společenství

- 1 Jan Vaněk byl mimořádně progresivní umělec, který stál u počátků funkcionalistických tendencí v tvorbě nábytku, včetně systému variabilních sestav. Pocházel z rodiny majitele prosperující stolařské dílny. Motivován tradicí rodinného nábytkářského podnikání vystudoval Odbornou školu pro zpracování dřeva v Chrudimi (1905–1909). Poté odešel do Německa, kde získával praxi v oboru u renomovaných nábytkářských firem. V roce 1911 převzal otcův podnik, který reorganizoval a rozšířil. V roce 1921 se stala Vaňkova firma jednou z výrobních základen vznikajících brněnských Spojených uměleckoprůmyslových závodů (UP), později největší nábytkové společnosti v Československu. V roce 1925 architekt UP závody opustil a zakládal si v průběhu dalších let vlastní podniky spojené s bytovým zařízením. Věnoval se vydavatelské činnosti (Bytová kultura, Index aj.), publikoval v řadě dobových periodik (Salon, Výtvarné snahy, Panorama, Tvorba) a spolupracoval s řadou domácích i světových osobností — Bohuslavem Fuchsem, Janem Kotěrou, Josefem Gočárem, Adolfem Loosem, Le Corbusierem, Ludwigem Mies van der Rohe a dalšími. Vaňkovy architektonické a urbanistické projekty, byť neprošel odborným studiem, byly tak zákonitým pokračováním jeho všestranné tvůrčí činnosti. Realizoval rodinné domky v Černé Hoře, v Brně a obytnou kolonii v Rybitví. Podílel se s architektem Ferdinandem Fenclem na projektu Masarykova sanatoria v Dobříši. Byl autorem urbanistické studie, komplexu výrobních provozoven a správní budovy chemických závodů (dnes Synthesia a. s.) v Pardubicích-Rybitví. V letech 1939–1945 působil jako externí profesor na Baťově Škole umění ve Zlíně. Po válce se účastnil formování nové koncepce rozvoje a výroby podniků dřevozpracujícího průmyslu. K tomu srov. CHATRŇÝ, Jindřich: *Jan Vaněk 1891–1962. Civilizované bydlení pro každého*. Brno 2008.
- 2 Ve Skupině výtvarných umělců v Brně převládala orientace na široké spektrum moderní výtvarné tvorby počátku 20. století od pozdního kubismu, přes expresivní a sociální tendence až k abstrahujícím a později abstraktním polohám. Mimo malíře, sochaře a grafiky v ní byli sdruženi i architekti, teoretici umění a od počátku třicátých let rovněž sběratelé umění. K tématu srov. KARKANOVÁ, Hana — SVOBODOVÁ, Kateřina: *Skupina výtvarných umělců v Brně*. In: 49. Bulletin Moravské galerie v Brně. Brno 1993, s. 57–72.

různých uměleckých individualit bez úzkého omezujícího programu; hlavním požadavkem byla kvalita tvorby. Prvním Vaňkovým námětem pozdější necelé dvouleté spolupráce se stal návrh na prezentaci jejich všestranných aktivit, a to formou umístění anotací (obrazových či textových) v obchodních výkladech prodejny firmy Standard bytové společnosti³ na Dominikánském náměstí 2. Na této adrese měla v letech 1929–1932 společnost, známá pod zkratkou S. B. S., s nezaměnitelným firmním logem (kruhový terč s bílými písmeny v modrém poli), pronajaty obchodní a administrativní prostory. Nacházely se v části domu, sídle brněnské pobočky organizace YWCA (Young Women's Christian Association — Křesťanské sdružení mladých žen), realizovaného podle projektu architekta Jaroslava Polívky v letech 1927–1928.⁴

Uvedená nabídka, s níž Petr Dillinger,⁵ člen výboru sdružení, seznámil i ostatní na březnovém jednání v roce 1930, zůstala bez odezvy, neboť ze strany Skupiny V. U. „*jednání o věci zaniklo v debatě*.“⁶ O dva měsíce později, dne 11. května 1930, opět Dillingerovým prostřednictvím, Vaněk následně přislíbil, že bude brát do komisionního prodeje obrazy členů organizace a vystaví je v obchodních prostorách Standard bytové společnosti (dále jen S. B. S.).⁷ Prezentace nábytku z produkce firmy byla názorně předváděna v instalovaných kójích (vytvořených z variabilních panelů nebo zástěn s textilními výplněmi) v podobě variant řešení jednotlivých

3 Standard bytovou společnost založil v Brně Jan Vaněk v březnu 1925 (původně jako Bytovou společnost s r. o.) po svém odchodu ze Spojených uměleckoprůmyslových závodů, společně s architektem Stanislavem Kučerou a s Vilémem Hrdličkou, který se stal prokuristou podniku. Vedle projektování a výstavby obytných i jiných staveb měla firma oprávnění k výrobě a prodeji stavebního materiálu, výrobě nábytku a doplňkových bytových předmětů, vydávání časopisů a publikací k propagaci společnosti a dalšímu. K tomu srov. CHATRÝ, J.: *Jan Vaněk*.

4 Jaroslav Josef Polívka (* 20. dubna 1886 Praha — † 9. února 1960 Berkeley, USA), stavební inženýr, vynikající odborník v oblasti železobetonových a ocelových konstrukcí. V letech 1946–1959 intenzivně spolupracoval s architektem Frank Lloyd Wrightem. Vedle uvedeného objektu pro YWCA v Brně vyprojektoval v Praze administrativní, obchodní a obytné paláce — „Dunaj“ na Národní třídě a „Habich“ ve Štěpánské ulici. K tomu srov. J. J. Polívka — *Wikipedie, otevřená encyklopedie*, http://cs.wikipedia.org/wiki/Jaroslav_Josef_Polivka, cit. 29. 8. 2008.

5 Petr Dillinger (* 17. září 1899 Český Dub — † 24. dubna 1954 Praha), profesor brněnské Školy uměleckých řemesel (vedoucí speciálky užité grafiky), malíř, grafik a ilustrátor. V Brně působil v letech 1928–1946. Zde se seznámil s řadou osobností brněnského kulturního života. Jedním z nich byl i Jan Vaněk. Oba muži se sprátelili a osobně sblížili. Architekt navrhl (ve spolupráci s profesním kolegou Jaroslavem Gruntem) a dodal zařízení umělcova brněnského bytu. Realizovaný interiér byl vybaven nejen účelně v duchu Vaňkových zásad, ale naplňoval i požadované měřítko a hledisko estetické. Nastalo tedy ideální propojení dvou složek bydlení — praktičnosti vybavení s příjemným prostředím za využití uměleckých artefaktů. V tomto případě vlastních výtvarnickových děl. K tomu srov. obrazovou přílohu č. 6.

6 Archiv města Brna (dále jen AMB), fond R 39 Brněnské umělecké spolky (dále jen fond R 39), Kniha zápisů výborových a členských schůzí Skupiny výtvarných umělců Brno z let 1922–1936, nestr., Zápis členské schůze ze dne 7. března 1930.

7 Tamtéž, Zápis členské schůze ze dne 11. května 1930.

místností bytu, například haly, jídelny, obývacího pokoje, dětského pokoje a ložnice. Využití malířských děl — obrazů v instalacích se přímo nabízelo. Zákazníci by tímto získávali neoptimálnější představu o působení uměleckého předmětu jako estetického faktoru v interiéru a souběžně se seznamovali s novými progresivními výtvarnými styly v tvorbě autorů spjatých nejen s regionem města. Ze zápisu schůze výboru Skupiny V. U., svolané na den 25. června 1930, však vyplývá, že: „*zatím nebylo domluveno nic bližšího, až po prázdninách.*“⁸

Připravovaná spolupráce začala teprve od počátku října 1930 nabývat konkrétnějších obrysů díky větší iniciativě, vedené tentokrát ze strany Skupiny V. U. v Brně. Podíl na změně měl patrně architekt Bohuslav Fuchs, jeden z členů výboru uskupení. S Janem Vaňkem byl od roku 1928 v intenzivních pracovních a přátelských vztazích. Není proto vyloučena architektova snaha zapojit v daném období kolegu a přítele do spolkové činnosti jako řádného člena. Fuchsovo úsilí zůstalo nenaplněno. Při dalších jednáních mezi Vaňkem a Skupinou V. U. se vedla diskuse nad architektoým návrhem, kterým dával k dispozici některé své firemní místnosti v domě na Dominikánském náměstí k výstavním účelům. K aktérům uvedeného dění společně s Petrem Dillingerem patřila Linka Procházková, manželka Antonína Procházky. Později se k nim připojil František Venera.⁹

Společně plánovaný výstavní program navrhovala Skupina V. U. zahájit vánoční výstavou, a to „*1. prosincem počínaje*“.¹⁰ Následoval by „*pak p. Král, pak by mohla být výstava architektů se sochaři*“.¹¹ Vaněk se záměrem začít sérii výtvarných přehlídek vánoční akcí nesouhlasil. Nepovažoval výstavu za dostatečně seriózní.¹² Konkrétní důvody uváděné architektem zápis z jednání neobsahuje. K prezentaci výtvarných přehlídek architekt určil v případech maximální potřeby výstavních ploch čtyři prostory (tři místnosti a halu) o rozměrech cca 5 × 6 metrů (situované v prvním patře objektu). Přístupné byly z Dominikánského náměstí, přímo přes prodejnu společnosti S. B. S. nebo po zvláštním schodišti z obchodní pasáže domu. V případě využití druhé možnosti příchodu k expozicím Vaněk byl „*povinován označit tento [vstup] nepřehlédnutelným způsobem*“.¹³ Chystaná smlouva řešila rovněž následující okruhy spolupráce: „*Obrazy, které Vám k vystavování zašleme, vlastním nákladem vybalíte a po výstavě zabalíte a odešlete na udanou Vám adresu. Dovozné a doručné do Vašich prodejen zaplatí Skupina V. U. sama ze svého, resp. vystavující*

8 Tamtéž, Zápis členské schůze ze dne 25. června 1930.

9 František Venera (1901–1979), povoláním účetní. Proslulý jako editor, vydavatel, brněnský obchodník s uměním, tajemník Skupiny výtvarných umělců (do zániku v roce 1938) a člen jejího Odboru přátel umění. K tomu srov. VENERA, Jiří: *Dům umění města Brna po roce 1945*. In: 90 let Domu umění města Brna. Historie jednoho domu. Red. Jana Vránová, Lubomír Slaviček. Brno 2000, s. 115–117.

10 AMB, fond R 39, Zápis členské schůze ze dne 2. října 1930.

11 Tamtéž, Zápis členské schůze ze dne 2. října 1930.

12 Tamtéž, Zápis členské schůze ze dne 9. října 1930.

13 Tamtéž, Úmluva sjednaná mezi ředitelem Standard bytové společnosti Brno a Skupinou výtvarných umělců v Brně, bez datace (po 20. listopadu 1930) (Dále jen Úmluva).

malíř.¹⁴ Rozhovory nad konkretizací jednotlivých bodů připravované Úmluvy o spolupráci neprobíhaly příliš hladce a rychle, a to mimo jiné z důvodů častých Vaňkových absencí na jednáních. Definitivní vyřešení všech sporných otázek kooperace mezi Skupinou V. U. a architektem proběhlo do poloviny listopadu 1930 a sepsané výsledky, přijaté na schůzi členů výboru organizace, byly dány „Vaňkovi protipodepsat“.¹⁵

První společnou akcí bylo uspořádání souborné přehlídky díla Alfréda Justitze.¹⁶ Rokování kolem přípravy probíhala bez přímé Vaňkovy účasti. Jejich průběh byl zdoluhavý a poznamenán mimo jiné též nedostatkem financí, a proto se zdálo, že se akce vůbec neuskuteční. Výtvarníka k výstavě vyzvala sama Skupina V. U., což znamenalo, že veškeré výlohy uhradí.¹⁷ Nakonec si umělec zaplatil dopravu a katalog. Tato zkušenost si vynutila přijmout napříště nová pravidla pro financování. „Pro [...] výstavy navrhuje p. Procházka aby si vystavující hradil výlohy spojené, pokud je nadán penězi, jinak pakliže by se jevila potřeba vystavit někoho, kdo by peněz neměl (Bauch, Žrzavý na př. apod.) tomu by Skupina náklad hradila.“¹⁸ Ve skutečnosti byla i nadále každá výstava řešena individuálně „případ od případu“. Prezence obrazů Jaroslava Krále zahájena dne 24. ledna 1931 za přítomnosti Jana Vaňka¹⁹ si oproti výstavě Justitzovy malířské tvorby „nevýžádala žádné náklady, neboť katalog zaplatil ředitel František Dvořáček (s nímž se umělec vyrovnal patrně darem obrazu). Tímto způsobem se obdobné situace občas řešily i v budoucnosti“.²⁰

Instalace exponátů výstav byla plně v režii Skupiny V. U.,²¹ Vaněk se však zavázal „v případech hodných zřetele poskytnout eventuálně pomocné síly, aby mu nebyly v prostorech stěny nebo závěsy poškozeny“.²² Sdružení rovněž hradilo pojištění uměleckých děl proti požáru nebo krádeži na vyžádání vystavujících autorů; zajišťovalo finančně nejen reklamu, inzerci, pozvánky, ale také případné další výlohy (pokud nebyly hrazeny z jiných prostředků). Vzhledem k ekonomické nákladnosti zhotovení plakátů výstav a s nimi spojenými platbami, vydanými za jejich výlep po městě,

14 Tamtéž, Úmluva.

15 Tamtéž, Zápis členské schůze ze dne 20. 11. 1930.

16 Výstava probíhala v Galerii Vaněk od 30. listopadu 1930 do 2. ledna 1931. Navštívilo ji přibližně 400 osob. Tamtéž, Zápis členské schůze ze dne 8. ledna 1931. Finanční výnos ze vstupného a provize z prodeje Justizových děl pro Vaňka celkem činila 780,50 Kč. Údaj je zaznamenán na útržku firemního tiskopisu Standard bytové společnosti, rukopis, soukromý archiv autora (dále jen SAA).

17 Tamtéž, Zápis členské schůze ze dne 16. října 1930.

18 Tamtéž, Zápis členské schůze ze dne 27. listopadu 1930.

19 Vernisáž první společně uspořádané výstavy ve spolupráci se Skupinou výtvarných umělců Alfréda Justitze se z pracovních důvodů nemohl zúčastnit.

20 KARKANOVÁ, H. — SVOBODOVÁ, K.: *Skupina*, s. 63.

21 Například instalace obrazů výstavy Jaroslava Krále „nestála umělce ani Vaňka ani haléře a byla provedena p. Dillingerem, Makovským a tajemníkem Skupiny V. U. [Konstantin Raclavský]“. AMB, fond R 39, Zápis členské schůze ze dne 29. ledna 1931.

22 Tamtéž, Úmluva.

bylo rozhodnuto k propagaci činnosti co nejvíce využívat formu článků a anotací, především v Lidových novinách.²³

V otázce výstavních katalogů bylo ujednáno s Janem Vaňkem následující: „*Seznam vystavujících se prací opatří Skupina V. U. resp. vystavující malíř svým nákladem. Jste však povinen Vámi prodané katalogy za předem určený peníz Skupině resp. vystavujícímu zaplatiti. Běříte na vědomí, že tištěný katalog nemusí býti vždy pořizován, Skupina V. U. jest však povinna při každé výstavě dáti Vám seznam vystavovaných obrazů s udáním ceny, a to vždy před zahájením výstavy.*“²⁴ Součástí publikací, které v nápadité grafické úpravě navrhl Petr Dillinger (typograficky se podílel na osmi katalogích včetně svého) s odbornými texty a několika reprodukcemi vystavovaných děl, byl vložený dvojlist.²⁵ Obsahoval nezaměnitelný a výstižný reklamní slogan společnosti S. B. S. a seznam vystavených děl s prodejními cenami nebo poznámkou — neprodejné či majetek p. „xy“. Otázku, zda uvedenou firemní inzerci hradil Vaňk Skupině V. U., respektive vystavujícímu autorovi (v některých případech financujícímu brožuru na základě výše použité citace znění Úmluvy), nebo zda byla ze strany pořadatele (sdružení) kompenzací za bezplatný nájem prostor architektonické galerie, není vzhledem k omezenému dochování relevantních dokladů možné jednoznačně zodpovědět.

Víme jistě, že náhradou za bezplatné vystavování obrazů: „*t. j. že nájemné, světlo, otop místností, dohlížitel, slečna u pokladny k tíži Skupiny V. U. odpadá a tento náklad platíte Vy sám ze svého,*“²⁶ bylo Vaňkovi umožněno inkasovat dohodnuté vstupné „*1 Kč za osobu, které výhradně bude patřiti Vám.*“²⁷ Při výstavách se vybíralo též snížené vstupné ve výši 50 haléřů (studenti, žáci, od dubna 1931 například členové sdružení Mährischer Kunstverein) a v ojedinělých případech se návštěvníky poplatek promíjel — například Vaňkovým obchodním partnerům či klientům, kterým

23 Tamtéž, Zápis členské schůze ze dne 20. 11. 1930. Eduard Milén, tehdejší předseda Skupiny V. U., byl pověřen vypracováním informačního článku do Lidových novin o nových výstavních místnostech ve Vaňkově firmě S. B. S. Anotace a recenze výstav, jež se konaly v prostorách Galerie Vaněk, uveřejňovaly mimo Lidové noviny redakce dalších novin a časopisů: Světozor, Pestrý týden, Moravské Slovo, Prager Presse, Index.

24 Tamtéž, Úmluva.

25 Inzerce firmy Standard bytové společnosti byla součástí Seznamu obrazů souborných výstav (dvojlist) následujících výstavních katalogů: *Alfréd Justitz*. Galerie Vaněk. Brno 1930; *Jaroslav Král*. Galerie Vaněk. Brno 1931; *František Muzika*. Galerie Vaněk. 1931; *Petr Dillinger*. Galerie Vaněk. Brno 1931; *František Šrp*. Galerie Vaněk. Brno 1931; *Jan Žrzavý*. Galerie Vaněk. Brno 1931; *Otakar Kubín (Coubine)*. Galerie Vaněk. Brno 1932; *František Süsler*. Galerie Vaněk. Brno 1932. Anotace byla totožná ve všech výše uvedených, a to ve znění: „*S B S Byt intelektuála vyjadřuje uslechtilou prostotu a jednoduchost. Moderní zařízení provádí dle těchto zásad za spolupráce architektů Fuchse, Grunta, Kepky, Ad. Loose, Pořísky, Vaňka, Víška, Wiesnera a jiných S. B. S. bytová společnost, Brno, Dominikánské náměstí č. 2, Praha, Národní třída číslo 10.*“ Odlišné znění a grafické ztvárnění reklamního textu, navíc doplněného snímkem interiéru (předsíně), bylo publikováno v katalogu *Josef Šíma*. Galerie Vaněk. Brno 1931.

26 AMB, fond R 39, Úmluva.

27 Tamtéž, Úmluva.

dodávala firma S. B. S. nábytek a bytové doplňky.²⁸ K jistému vyrovnání finančních ztrát provozu galerie, které se daly předpokládat,²⁹ napomáhala provize z prodaných výtvarných děl. Ceny uvedené v katalogu (stanovené Skupinou V. U., respektive vystavujícím umělcem) architekt respektoval. V případě koupě obrazů, která se realizovala v jeho prodejnách nebo v místech sloužících k účelům provozu galerie, Vaňkovi příslušela odměna ve výši deseti procent ze stanovené ceny. „*Žbytek prodejní ceny, jakož i obnos za prodané katalogy jste povinen uhraditi do 14ti dnů po uzavření té které výstavy resp. do 14ti dnů po prodeji obrazu pokladníku nebo tajemníku Skupiny V. U. Jste povinen případ od případu vždy s předsedou, jednatelem, pokladníkem nebo jiným oprávněným zmocněncem Skupiny vždy předem dojednat.*“³⁰ Pro představu slouží příklad obchodní transakce spojené se zakoupením Kubínova obrazu z výstavy do sbírkového fondu Obrazárny Moravského zemského muzea (dnes sbírky Moravské galerie v Brně).³¹ Instituci se tehdy náútovala částka ve výši 8 740 Kč, která se skládala ze tří složek: obnos původnímu majiteli díla 7 602,15 Kč, odměna za prodej Galerii Vaněk 760,45 Kč a částka ve výši 377,40 Kč, kterou si stanovila Skupina V. U. jako náhradu výloh spojených s výstavou (režie).³² Je zřejmé, že se ne vždy dodržovaly předem sjednané podmínky a postupy při prodeji obrazů a později i kreseb či grafik.³³ V ojedinělých případech docházelo k dohodnutí obchodní transakce mezi vlastníkem díla (ne vždy jím byl autor výtvarného artefaktu) a potencionálním kupcem tak, aby její realizace proběhla teprve po ukončení výstavy, tedy již mimo prostory galerie. Vaňkova provize a náhrada výloh pro Skupinu V. U. tak nemohla být tímto postupem uplatněna.³⁴

K prioritám smluvního vztahu patřilo ujednání o včasném stanovení termínů jednotlivých výstavních akcí, aby nedocházelo ke střetům zájmů v případech potřeby využití prostor galerie k plánovaným vlastním majitelovým výstavním aktivitám. Šlo

28 Poznámky autora příspěvku k rozhovorům s Karlem Brázdou, zaměstnancem Vaňkovy brněnské prodejny firmy S. B. S. v letech 1930–1931. SAA; dále k tomu srov. AMB, fond R 39, Zápis členské schůze ze dne 30. dubna 1931.

29 Ekonomické problémy provázely většinu Vaňkových podnikatelských aktivit a záměrů. Úzce souvisely též s vlastními architektonickými charakterovými vlastnostmi a přístupy k jejich řešení. Výstižné hodnocení zachytil ve své vzpomínce na Jana Vaňka jeho synovec Jaroslav: „*A také mi často vštěpoval svou, základní zásadu*‘ [: ...], *Mne nepřesvědčíte a Vy mi nestojíte za to abych Vás přesvědčoval.*‘ *Byl to prostě svéráz, impozantní figura, člověk velkého formátu, včetně bohémského založení s neskutečným šarmem.*“ CHATRŇÝ, J.: *Jan Vaněk*, s. 9.

30 AMB, fond R 39, Úmluva.

31 Ke koupi obrazu byla instituce přímo vyzvána Skupinou výtvarných umělců v Brně, a to následujícím dopisem: „*Vážený pane řediteli* [Jaroslav Helfert, tehdejší ředitel Moravského zemského muzea], *dovolujeme si Vás upozorniti, že výstava Otakara Kubína (Coubine), již pořádáme právě ve Vaňkově galerii, končí již tuto neděli 17. ledna. Jelikož sbírky Obrazárny Zemského muzea postrádají dosud díla tohoto významného výtvarníka, dovolujeme si zároveň připomenouti vhodnou příležitost k nákupu některých prací. S projevem dokonalé úcty jednatel* [Petr Dillinger].“ AMB, fond R 39, Dopis Skupiny výtvarných umělců v Brně řediteli Obrazárny Zemského muzea v Brně ze dne 12. ledna 1932.

32 Tamtéž, Soupisy vyúčtování za rok 1932, nestr.

33 Při prvních výstavách nebylo možné tato výtvarná díla prezentovat z důvodu absence vhodných rámců, které Jan Vaněk pořídil až koncem roku 1931.

34 Viz poznámku 28.

zejména o předpokládané prezentace autorského nábytku a bytových doplňků od designérů spolupracujících s Janem Vaňkem nebo o výstavy skla, fotografií a plakátů. Architekt se zavázal Skupině V. U. poskytnout přednostní právo pro výstavy, a ta vzala na vědomí jeho následující sdělení, „že nebude vystavovati v době, kdy sám pro sebe termín si vyhradí, obrazy malířů bezvýznamných, a aby byla dodržena úroveň pořádaných výstav, a že včas, než-li bude mítí zjednány s vystavujícím malířem podmínky, Skupinu V. U. o zamýšlené výstavě uvědomí, aby mohla v případě svého nesouhlasu udati své důvody proti vystavování těchto obrazů.“³⁵ Přes dohodnuté podmínky Jan Vaněk nejednou postupoval v rozporu s uvedeným vlastním prohlášením. V galerii například uspořádal od 6. do 18.(?) ledna 1931 výstavu soudobých uměleckých plakátů. Na tento galeristův samostatný výstavní projekt upozornil malíř, grafik a ilustrátor Eduard Milén, a to dotazem „proč mu tam nedali jeho plakát“.³⁶ vzneseným na schůzi členů výboru Skupiny V. U. Jaroslav Král na to reagoval slovy: „že ani on, ani Skupina V. U. neměla na tuto výstavu vliv, to byl čistě Vaňkův podnik.“³⁷ Lze polemizovat s odkazem na výše uvedené ujednání, že povinnost oznámení o akcích sjednaných v režii Jana Vaňka se měla týkat jen výstav obrazů. Prezentace plakátů podle něj spadala do jiné výtvarné kategorie, navíc architekt stačil s předstihem Skupinu V. U. o tomto svém záměru informovat. Přes čistě formální význam uvedené polemiky byla udržována oboustranně vysoká úroveň všech uskutečněných prezentací.

Nejvýznamnější výstavní akcí Galerie Vaněk v roce 1931 byla bezesporu výstava Josefa Šímy zahájená dne 1. března. „Umělec předvedl svá nejnovější díla z konce dvacátých a počátku třicátých let — nové krajiny zaplněné ženskými torzy a symboly, nové vidiny vysoce kultivované linie a vytříbené rafinované barevnosti pastelového charakteru.“³⁸ Průběh přípravy byl poznamenán střetem některých členů výboru Skupiny V. U., ale ani přístup Jana Vaňka k řešení problémů nebyl vstřícný. Odepřel například pro výši úhrady (400 Kč) transportu z Prahy do Brna vyplatit nákladový list a zaplatit dovoz z nádraží do své galerie, ačkoli se jednalo o předem takto sjednaný závazek. Výstava a exkluzivní katalog (v té době ojedinělý formou i obsahem) odčerpaly značné prostředky z pokladny Skupiny V. U.³⁹ Jedním z následujících opatření přijatých pro zlepšení stavu finančních prostředků bylo ústní ujednání mezi Vaňkem a členy výboru sdružení ohledně zvýšení cen vstupného do galerie z 1 Kč na 2 Kč. Na rozdíl od původní dohody z listopadu 1930, kdy celé vstupné patřilo Vaňkovi, nyní náleželo 50 % Skupině V. U.⁴⁰

35 AMB, Fond R 39, Úmluva.

36 Tamtéž, Zápis členské schůze ze dne 22. ledna 1931.

37 Tamtéž, Zápis členské schůze ze dne 22. ledna 1931. Je zajímavé, že v této době Skupina výtvarných umělců například prozatím upustila od Vaňkem navrhované výstavy mladého malíře a grafika Františka Grosse (* 19. dubna 1909 Nová Paka — † 27. července 1985 Praha). K tomu srov. AMB, fond R 39, Zápis členské schůze ze dne 19. listopadu 1931.

38 KARKANOVÁ, H. — SVOBODOVÁ, K.: *Skupina*, s. 64.

39 AMB, fond R 39, Zápis členské schůze ze dne 4. března 1931.

40 Tamtéž, Zápis členské schůze ze dne 19. března 1931.

Od následně plánované výstavy Georgese Karse,⁴¹ spojené s prezentací moderní francouzské kresby ve Vaňkově galerii, se z důvodů finančních upustilo.⁴² Uskutečnila se však výstava obrazů Františka Muziky, která představovala jeho tvorbu za posledních deset let „*oscilující mezi pokračováním kubismu a volností surrealismu*“.⁴³ Na ni navázala výstava Vaňkova přítele, člena Skupiny V. U. Petra Dillingera, známého veřejnosti spíše v pozici vynikajícího grafika a ilustrátora. Umělcova souborná přehlídka ukázala Dillingera jako malíře, jehož krajiny formálně upomínají Vlainckovy a figurální kompozice „*od jevovosti a poimpresionistické malby s přízvukem klasicistním se dostávají stále více k stupňovanému abstrahování*“.⁴⁴ Všechny výstavní akce uskutečňované kdekoli v moravské metropoli podléhaly povinnému ohlášení u brněnského Policejního ředitelství.⁴⁵ Nejinak tomu bylo v případech aktivit Skupiny V. U. odehrávajících se v prostorách Galerie Vaněk, včetně již všech připomenutých výstav. V průběhu měsíce června přišlo všem „činným“ příslušníkům Skupiny V. U. oznámení o tom, že „*přes prázdniny bude mít Skupina V. U. v Galerii Vaněk stálou výstavu prací svých členů*“⁴⁶ s možností veřejnosti nabídnout rovněž starší práce, jak bylo předem dohodnuto na květnovém jednání členů výboru sdružení.⁴⁷ Zpráva se setkala s nebývale příznivou odezvou členské základy. Zahájení prázdninové prezentace mělo proběhnout 5. července 1931. Z dosud neobjasněných důvodů se její realizace odložila až na měsíce srpen až září. Instalace Vaňkem koncipované výstavy vedla ke sporu členů Skupiny V. U. s uměleckým kritikem Jaroslavem B. Svrčkem⁴⁸ a následně i některých příslušníků sdružení s architektem. Příčinou byla Svrčkova recenze výstavy v Moravském Slově, kde se uvádělo, „*že pořádáním podobných výstav zmenší se zájem o výtvarné umění v Brně*“.⁴⁹

V říjnu došlo na výstavu Františka Srpa a z hostů Skupiny V. U. představil své dílo Jan Zrzavý, ale pouze v časovém rozpětí od 7. do 23. listopadu 1931. Krátký

41 Georges Kars (* 2. května 1882 Kralupy nad Vltavou — † 12. února 1945 Ženeva), český malíř a grafik.

42 AMB, fond R 39, Zápis z členské schůze ze dne 9. dubna 1931.

43 KARKANOVÁ, H. — SVOBODOVÁ, K.: *Skupina*, s. 64.

44 RICHTER, Václav: *P. Dillinger*. In: Katalog výstavy. Galerie Vaněk. Brno 1931, nestr.

45 AMB, fond R 39, Dopis jednatele [v tomto období funkci zastával Petr Dillinger] Skupiny výtvarných umělců v Brně Policejnímu ředitelství v Brně ze dne 24. března 1932, kde se uvádí: „*Odvolává se na Vaše generální povolení k výstavám č. j. I. 27090 ze dne 4. t. m. oznamuji Vám, že Skupina výtvarných umělců v Brně bude pořádati výstavu ukrajinské grafiky od 9. března do 19. dubna t. r. ve výstavních místnostech Uměleckopřemyslového musea v Brně, Husova tř. 14. Dále bude Skupina výtvarných umělců pořádati výstavu obrazů Fr. Muziky v Galerii Vaněk na Dominikánském náměstí č. 2 od 12. dubna do 30. dubna t. r.*“

46 AMB, fond R 39, Dopis Skupiny výtvarných umělců v Brně svým členům ze dne 1. června 1931.

47 Tamtéž, Zápis členské schůze ze dne 7. května 1931.

48 Jaroslav Bohuslav Svrček (* 21. listopadu 1887 Ostrožská Nová Ves — † 14. června 1978 Brno), publicista, výtvarný kritik a teoretik umění. S Bedřichem Václavkem a Artušem Černíkem zakladatel brněnského Devětsilu. Vydal několik monografií o výtvarných umělcích (Jiří Kroha, Miloš Jiránek, Linka Procházková, Antonín Procházka, Eduard Milén a další). Svůj zájem vždy soustřeďoval na moderní a pokrokové směry v umění.

49 AMB, fond R 39, Zápis členské schůze ze dne 26. února 1932.

termín byl dán nepříznivými okolnostmi, „*neboť v Galerii Vaněk započnou nutné adaptace a přípravy pro novou výstavu, již my [Skupina V. U.] nepořádáme.*“⁵⁰ Zrzavého výstava, stejně jako předešlé přehlídky umělecké tvorby, byla zahájena proslovem o umělcově díle. Této povinnosti se ujímal, a i v uvedeném případě se tak stalo, brněnský historik umění Eugen Dostál, profesor Filozofické fakulty Masarykovy univerzity, jehož fascinující přednes, mimořádné znalosti a dokonalý rozhled v různých oborech lidského vědění byl obdivuhodný.⁵¹ Při vernisážích docházelo k prvním projevům zájmu potencionálních kupců o vystavená umělecká díla. O této skutečnosti a možnosti byli autoři předem informováni: „[...] *dovolíme si Vás seznámiti s lidmi, kteří mají zájem o moderní umění a také kupují.*“⁵² Patřili k nim již tehdy proslulí sběratelé umění prof. MUDr. Otakar Teyschl, František Dvořáček, JUDr. Karel Růžička, JUDr. Josef Slezák, Dr. Jaroslav Císař a další,⁵³ kteří vytvářeli větší či menší kolekce výtvarných děl. Součástí vernisází byly společenské a hudební večery, které se (počínaje výstavou Josefa Šímy v březnu 1931) odehrávaly v pronajatém sále YWCA,⁵⁴ jenž se nalézal v těsné blízkosti Vaňkem poskytnutých prostor, určených k provozování galerie. Výše uvedených společenských „povinností“, spojených se zahájením výstavních projektů, se účastnil nepravidelně i Jan Vaněk, pokud mu to pracovní či osobní závazky umožnily. Podle vzpomínek pamětníků a příbuzných ojediněle, snad jen ve dvou případech, sám zakoupil vystavená díla. (To nikterak nesnižovalo jeho mimořádnou roli v podpoře a propagaci soudobého výtvarného umění — nezbytné součásti vybavení moderních interiérů.) Některé drobné práce (kresby, grafické listy) dostal architekt od umělců z vděčnosti za podporu, ale nepochybně i z lidského přátelství.

Rok 1932 zahájila Skupina V. U. výstavou Otakara Kubína (Othon Coubine), malíře, grafika a sochaře dlouhodobě žijícího a tvořícího ve Francii. V době od 2. února do 14. února 1932 v Galerii Vaněk proběhla Výstava stavebních projektů a náčrtků posluchačů Ústavu architektury a stavby měst České vysoké školy

50 Tamtéž, Dopis jednatele [Petra Dillingera] Skupiny výtvarných umělců v Brně Janu Zrzavému ze dne 9. října 1931. Název připravované prosincové výstavy ani její obsah není znám, prozatím nebylo k sledovanému nic nalezeno. Mohlo se jednat o dříve uvažovanou výstavu avantgardní fotografie se sociálním zaměřením nebo prezentaci bytových doplňků z keramiky, skla, alpaky.

51 Na vernisážích mimo profesora Dostála promluvily i další osobnosti — prof. Albert Kotal (výstava Jaroslava Krále) a malíř, ilustrátor a karikaturista Adolf Hoffmeister (výstava Františka Muziky).

52 AMB, fond R 39, Dopis.

53 K brněnskému sběratelství nejnověji SLAVÍČEK, Lubomír: „*Sobě, umění, přátelům.*“ *Kapitoly z dějin sběratelství v Čechách a na Moravě 1650–1939*. Brno 2007, s. 207–232.

54 AMB, fond R 39, Dopis Obrodného hnutí československých mladých žen YWCA Skupině výtvarných umělců v Brně ze dne 7. března 1931. Cituji: „[...] *dovolujeme si Vám sdělit, že pro tentokrátě ničeho na úhradu výloh nepožadujeme. Příště, budete-li ještě reflektovati na náš sál, stanovili bychom s Vámi vzájemně přesné dodržení určených podmínek.*“ Nedorozumění s pronájmem vzniklo tím, že Jan Vaněk „opomenul“ organizátorům, tedy Skupině výtvarných umělců, sdělit, že není oprávněn disponovat se sálem. Obdobné excesy se u Jana Vaňka objevovaly i v dalších případech, a to nejen spojených se Skupinou výtvarných umělců v Brně.

technické, iniciovaná a připravená architektem Jiřím Krohou, tehdejším profesorem brněnské techniky. Nebývalo zvykem ve výstavních síních veřejně prezentovat práce studentů. V tomto případě bylo širší veřejnosti ukázáno, kam směřuje soudobá výchova a uvažování moderního architekta. Jeden z okruhů vystavených prací řešil problematiku tzv. bydlení pro sociálně slabé, to jest koncepci a vybavení malometrážního bytu. K této oblasti měl Vaněk blízko nejen jako aktivní architekt a nábytkový designér, ale i svým sociálním cítěním, odpovídajícím levicově orientovanému smýšlení. To nebylo u osobností meziválečné pokrokové avantgardy nic neobvyklého. Akce zaznamenala nejen úspěšnou návštěvnost, ale také kladné ohlasy v tisku, kde se mimo jiné uvádělo: „*Výstava, která je prací žáků, připravujících se do praktického života, avšak dosud bez poznání praktických důsledků, reprezentuje se výborným grafickým podáním a značnou invencí nápadů a vtipů.*“⁵⁵

František Václav Süsser se představil veřejnosti na přelomu února a března. S malířovou výstavou, přesněji řečeno s její vernisáží uskutečněnou 20. února 1932, byla spojena zajímavá událost. Na zahájení se sešli dva tehdejší prvorepublikoví členové vlády, jeden bývalý, Augustin Popelka, ministr spravedlnosti, a současný, ministr financí Karel Engliš.⁵⁶ V den konání vernisáže výstavy proběhla rovněž Řádná valná hromada Skupiny V. U., na níž bylo usneseno za loňský rok „*zaslati děkovný dopis panu řediteli Vaňkovi za propůjčení výstavních místností*“.⁵⁷ Ve dnech 19. března až 10. dubna 1932 se v Galerii Vaněk uskutečnila výstava Jindřicha Štyrského a Toyen (Marie Čermínové), která se během přípravy neobešla bez značných komplikací, způsobených opětovně nedostatkem finančních prostředků.⁵⁸ Ty byly posléze zajištěny díky vstřícnosti Františka Venery, který se rozhodl vydání katalogu uhradit z vlastních prostředků. Během konání výjimečné přehlídky obou malířů se uskutečnilo jednání mezi architektem Janem Vaňkem a členy výboru Skupiny V. U., kde se hovořilo o možnosti zániku výstavních prostor.⁵⁹ Finanční situace kolem společnosti

55 POLÁŠEK, Josef: *Výstava prací žáků prof. Krohy*. Stavitel 13, 1932, s. 2.

56 AMB, fond R 39, Zápis členské schůze ze dne 26. února 1932.

57 Tamtéž, Zápis z 10. řádné valné hromady ze dne 20. února 1932.

58 Tamtéž. Nejen o finančních komplikacích nás informuje dopis malířky Toyen, zasláný teoretiku umění profesoru Jaroslavu B. Svrčkovi z Prahy do Brna, ze dne 23. února 1932. Je rovněž autentickým dokladem doby a osobitého projevu dnes světově proslulé umělkyně, proto je publikován v nezkráceném znění: „*Milý Svrčku odpustte nám, že jsme nedávali o sobě vědět. Jindra [Jindřich Štyrský] byl nemocnej a já nejsem žádněj psavec. Za to teď jsme si říkali, že vám musíme psát, ale každý den jsme to odkládali a svalovali jsme tuto povinnost jeden na druhého a nakonec jsme si nadávali, že nikdo nenapsal. Vystavovali bychom v Brně velmi rádi, termín 19. března je ohromnej, těšíme se, že nám budete řečnit, všechno je krásný, ale ze Skupiny nám psali, že bychom si museli hradit výlohy s katalogem, dopravné drahou, pojištění atd., všechno sami, takže když jsme o tom uvažovali a všechno počítali, je pro nás pro tuto chvíli tento podnik trochu drahý, obzvláště v tom případě, kdyby se nic neprodalo, bylo by to blbý. Dověděli jsme se také, že pro jiné malíře Skupina dělá vše zadarmo a divíme se, proč zrovna nám klade tyto podmínky. Na výstavu bychom měli každý asi 8 větších obrazů, kdyby tento počet (celkem 16) byl málo, tak Jindra by vystavil ty dva cykly kreseb (bez rámu) Apokalypsu a Po potopě a já bych poslala obrazy z dřívějších výstav.*“

59 Tamtéž, Zápis členské schůze ze dne 31. března 1932.

S. B. S. se stala od počátku roku velmi komplikovanou a nepříliš jasnou i pro zainteresované. Pasiva podniku začala dramaticky převyšovat aktiva a Vaněk z pozice vrchního ředitele společnosti začal provádět nutná ekonomická opatření, která snad ještě mohla celou firmu zachránit před krachem a vyhlášením konkurzu. Přinucen okolnostmi téměř „ze dne na den“ opustil výhodně situované pronajaté prostory na Dominikánském náměstí a tím souběžně ukončil provozování výstavní a prodejní Galerie Vaněk. Ze zápisu členské schůze výboru ze dne 28. dubna 1932 se dozvídáme následující: „*Jelikož nevíme, bude-li Galerie Vaněk moci nám nadále zapůjčiti výstavní místnosti, odepišeme Kristinovi,⁶⁰ že jsme nuceni od jeho výstavy upustiti.*“⁶¹ Jak je zřejmé z uvedeného záznamu jednání, o svém definitivním a radikálním rozhodnutí architekt „opomenul“ informovat kohokoli ze Skupiny V. U. Teprve z dopisu sdružení, datovaného 2. květnem 1932, adresovaného Ministerstvu školství a národní osvěty ve věci žádosti o poskytnutí finančního příspěvku na výstavní a vydavatelskou činnost vyplývá, že se situace kolem existence galerie pro Skupinu V. U. vyjasnila. Jedním z uváděných argumentů pro přidělení finanční dotace, potřebné na adaptaci náhradních výstavních prostor v brněnském Uměleckoprůmyslovém muzeu, bylo konstatování o tom, že „*výstavní místnosti Galerie Vaněk, v nichž uspořádala Skupina řadu hodnotných výstav, jsou zrušeny*“.⁶²

Brněnská umělecká Galerie Vaněk, byť jen na časově krátké období s intenzivní činností vymezenou podzimem roku 1930 a jarem roku 1932, se stala centrem výstavních aktivit Skupiny výtvarných umělců, seznamující moravskou metropoli s aktuálními tendencemi v soudobém umění. Její významná a výjimečná úloha v propagaci i popularizaci moderního meziválečného umění byla nepochybnitelná a zaslouží si alespoň malé připomenutí.

ZÁVĚREM

K problematice prezentace výtvarného díla, tentokrát v oblasti teoretické, se Jan Vaněk vrátil v prosinci 1934 a v dubnu 1935, a to na stránkách druhého ročníku revue pro moderní bydlení *Bytová kultura*. Podnětem k vypsání Vaňkem iniciované ankety

60 Vladimír Kristin [Kristýn] (* 27. června 1894 — † 13. listopadu 1970), malíř, grafik, ilustrátor a scénograf, žák Oskara Kokoschky. Umělec, jehož tvorba byla po celý život úzce spjatá s rodným Ostravskem, jeho krajem a lidem. K tomu srov. HOLÝ, Petr: *Malíř Vladimír Kristin a jeho město*. Ostrava 1996.

61 AMB, fond R 39, Zápis členské schůze ze dne 28. dubna 1932. Vysvětlující dopis malíři Kristinovi byl následujícího znění: „*Vážený pane! Slíbili jsme Vám v jarním období uspořádání Vaší výstavy v galerii Vaněk v Brně. Přesný termín nemohli jsme Vám definitivně stanovit, neboť právě v posledních měsících jednalo se o zrušení této galerie, které také nyní bylo provedeno. Ředitel Vaněk odchází do Prahy a značnou část místností v Brně dal k dispozici YWCE a tím jsme byli zbaveni možnosti dalších výstav v Brně. Prosíme abyste vzal laskavě na vědomí toto naše vysvětlení a trváme s přátelským pozdravem [...].*“ AMB, fond R 39, Dopis Skupiny výtvarných umělců v Brně Vladimíru Kristinovi ze dne 12. května 1932.

62 Tamtéž, Dopis Skupiny výtvarných umělců v Brně Ministerstvu školství a národní osvěty Československé republiky ze dne 2. května 1932.

na téma *Obraz v moderním bytě*⁶³ byl v tisku či na veřejnosti často se vyskytující názor mnohých architektů, kteří jako „*stoupenci absolutní věčnosti, vypověděli výtvarné umění zcela z bytů, které projektují. Jelikož měla býti stavba pouhým ukojením potřeb na základě vědeckých metod, nemělo tu již nic dalšího přebytného místa*“.⁶⁴ Vyvolané diskuse se zúčastnily osobnosti různých profesí, mimo jiné architekti Jan Evangelista (Emil) Koula a Ladislav Žák, malíř Josef Čapek aj. Uveřejněné odpovědi nás vcelku jednoznačně utvrzují o jejich nesouhlasu s výše citovaným míněním.

Konstatování, „*že obraz nemá v dnešním bytě místa, není skutečným výrazem citění člověka, ale je důsledkem jakési mělké filosofie nebo tvrdohlavého filosofování*“.⁶⁵ S tímto názorem se můžeme plně ztotožnit rovněž v dnešní době, i když od jeho zveřejnění uplynulo již čtyřiasmdesát let.

Jan Vaněk si byl vědom faktu, že cesta k modernímu bydlení, „*jehož všechny složky nám život ulehčují a zradostňují, ze kterých vanou účelné skutečnosti i nezachytitelné fluidum spolupůsobení vyplněných funkcionálních i estetických složek [jejichž součástí jsou umělecká díla — obrazy, ale nejen ony] dnešní člověk k práci i životu nutně musí mít*“.⁶⁶

63 VANĚK, Jan: *Obraz v moderním bytě*. Bytová kultura II, prosinec 1934, č. 3, s. 34–38, 40; duben 1935, č. 4, 62–64.

64 Tamtéž, Bytová kultura II, prosinec 1934, č. 3, s. 34. Více k sledované problematice také SLAVÍČEK, L.: „*Sobě, umění, přátelům*“, s. 221–225.

65 HALABALA, Jindřich — POLÁŠEK, J.: *Jak si zařídím byt... Levně, moderně, hygienicky*. Olomouc 1935, s. 39.

66 VANĚK, J.: *Pro dobré bydlení všem*. Bytová kultura II, září 1934, č. 1, s. 1–2.

Za sdělení podnětných informací a umožnění studia i publikování materiálů z rodinného archivu patří mé poděkování panu Ivanu Dillingrovi.

TEXTOVÁ PŘÍLOHA

Seznam doložených výstavních projektů uskutečněných v Galerie Vaněk, Brno, Dominikánské náměstí 2 (chronologické řazení)

Rok 1930

30. listopadu — 2. ledna 1931	Alfréd Justitz

Rok 1931

6. ledna — 18.(?) ledna	Výstava soudobých uměleckých plakátů
24. ledna — 28. února	Jaroslav Král
1. března — 6. dubna	Josef Šíma
12. dubna — 30. dubna	František Muzika
16. května — 20. června	Petr Dillinger
20. srpna — 19. září	Výstava členů Skupiny výtvarných umělců v Brně
3. října — 25. října	František Srp
7. listopadu — 23. listopadu	Jan Zrzavý

Rok 1932

2. ledna — 17. ledna	Otakar Kubín (Coubine)
2. února — 14. února	Výstava stavebních projektů a náčrtků
20. února — 13. března	František Václav Süsner
19. března — 10. dubna	Jindřich Štyrský a Toyen

SEZNAM PŘÍLOH

- P1** Jaroslav Král, Karikatura: Jan Vaněk, ředitel S. B. S. přemýšlí o konstruktivní činnosti Indexu na poli brněnské kultury, 1929. Repro: K (=Jaroslav Král), *Ě. Vaněk, ředitel S. B. S. přemýšlí o konstruktivní činnosti Indexu na poli brněnské kultury*. Index, 1, 1929, č. 7, s. 6.
- P2** Jaroslav Polívka, Masarykův dívčí dům (YWCA), 1927–1928, Brno-město, Dominikánské náměstí 2. V tomto objektu měla v letech 1929–1932 pronajaty obchodní a administrativní prostory firma architekta Jana Vaňka — Standard bytová společnost. Foto po 1929. Fotodokumentace — S. B. S., pozitiv 18 × 24 cm, soukromý archiv.
- P3** Jaroslav Polívka, Masarykův dívčí dům (YWCA), 1927–1928, Brno-město, Dominikánské náměstí 2. Výřez fotografie. Sídlo firmy Standard bytová společnost, na průčelí anotace INTERIEURY SBS MEUBLES, TEXTILIE SBS LUSTRY, GALERIE VANĚK. Na vstupních dveřích do obchodních prostor oznámení o probíhající souborné výstavě obrazů Františka Muziky. Výstava se uskutečnila v dubnu 1932. Foto duben 1932. Fotodokumentace — S. B. S., pozitiv 18 × 24 cm, soukromý archiv.
- P4** Jaroslav Polívka, Masarykův dívčí dům (YWCA), 1927–1928, Brno-město, Dominikánské náměstí 2. Interiér klubovny využívaný pro společenské a hudební večery spojené s aktivitami Galerie Vaněk. Vnitřní zařízení (nábytek, textilie) zhotovila firma architekta Jana Vaňka — Standard bytová společnost. Repro: *Y.W.C.A. Masarykův dívčí domov v Brně*. Brno 1929. Typografická úprava Petr Dillinger. Soukromý archiv.
- P5** Jan Vaněk (spolupráce Stanislav Kučera), Vlastní rodinný dům, 1925–1926, Brno-Černá Pole, Alešova 32. Detail interiéru obývacího pokoje — sektor s knihovnou. Pohled na uměleckořemeslné předměty včetně výtvarných děl. Fotodokumentace — S. B. S., pozitiv 18 × 24 cm, soukromý archiv.
- P6** Jan Vaněk — Jaroslav Grunt, interiér bytu malíře a grafika Petra Dillingera, kolem 1928, Brno. Detail obývacího pokoje s výtvarnými díly. Fotodokumentace — S. B. S., pozitiv 18 × 24 cm, soukromý archiv.
- P7** Pozvánka na vernisáž výstavy Alfréda Justitze do nových výstavních místností Galerie Vaněk, 30. listopadu 1930, Brno. Tisk, 10 × 16 cm, soukromý archiv.
- P8** Dvojlist Seznamu obrazů souborné výstavy Alfréda Justitze pořádané Skupinou výtvarných umělců v Galerii Vaněk, prosinec 1930. Titulek výstavy s reklamou firmy Standard bytová společnost. Repro: *Alfréd Justitz, katalog výstavy* (vložený dvojlist). *Galerie Vaněk*. Brno 1930.
- P9** Dvojlist Seznamu obrazů souborné výstavy Alfréda Justitze pořádané Skupinou výtvarných umělců v Galerii Vaněk, prosinec 1930. Seznam s prodejními cenami jednotlivých obrazů, případně

s odkazem na majitele. Repro:
Alfréd Justitz, katalog výstavy
(vložený dvojlist). *Galerie Vaněk*.
Brno 1930.

P10 Pozvánka na vernisáž výstavy
Františka Srpa do Galerie Vaněk,
3. října 1931, Brno. Tisk, 10 × 16 cm,
soukromý archiv.

P11 František Srp, Zátíší s krajinou,
1931. Obraz byl vystaven v Galerii
Vaněk při příležitosti Srpovy
výstavy uskutečněné od 3. října do
25. října 1931. Prodejní cena obrazu
byla stanovena na 3 500 Kč. Repro:
Ž výstavy Františka Srpa v Galerii
Vaňkově v Brně. *Pestrý týden* 6,
č. 42, 17. října 1931, s. 5.

P12 Telegram oznamující příjezd Jana
Zrzavého z Prahy do brněnské
Galerie Vaněk na vernisáž umělcovy
výstavy, 7. listopadu 1931. Tiskopis,
15 × 24 cm, Archiv města Brna,
fond R39 Brněnské umělecké
spolky, Korespondence Skupiny
výtvarných umělců v Brně.

P13 Pozvánka na výstavu Otakara
Kubína (Coubine) do Galerie
Vaněk, probíhající do 17. ledna 1932,
Brno. Tisk, 10 × 16 cm, soukromý
archiv.

P14 Pozvánka na vernisáž Výstavy
stavebních projektů a náčrtků do
Galerie Vaněk, 2. února 1932, Brno.
Tisk, 10 × 22 cm, soukromý archiv.

- P1 Jaroslav Král, Karikatura: Jan Vaněk, ředitel S. B. S. přemýšlí o konstruktivní činnosti Indexu na poli brněnské kultury, 1929.

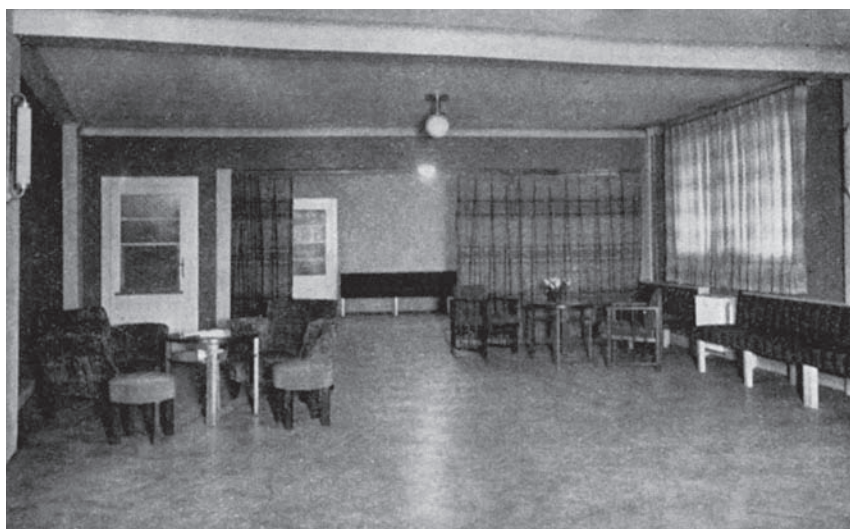

- P2 Jaroslav Polívka, Masarykův dívčí dům (YWCA), 1927–1928, Brno-město, Dominikánské náměstí 2. V tomto objektu měla v letech 1929–1932 pronajaty obchodní a administrativní prostory firma architekta Jana Vaňka — Standard bytová společnost. Foto po 1929.

P3 Jaroslav Polívka, Masarykův dívčí dům (YWCA), 1927–1928, Brno-město, Dominikánské náměstí 2. Výřez fotografie. Sídlo firmy Standard bytová společnost, na průčelí anotace INTERIEURY SBS MEUBLES, TEXTILIE SBS LUSTRY, GALERIE VANĚK.

Na vstupních dveřích do obchodních prostor oznámení o probíhající souborné výstavě obrazů Františka Muziky. Výstava se uskutečnila v dubnu 1932. Foto duben 1932.

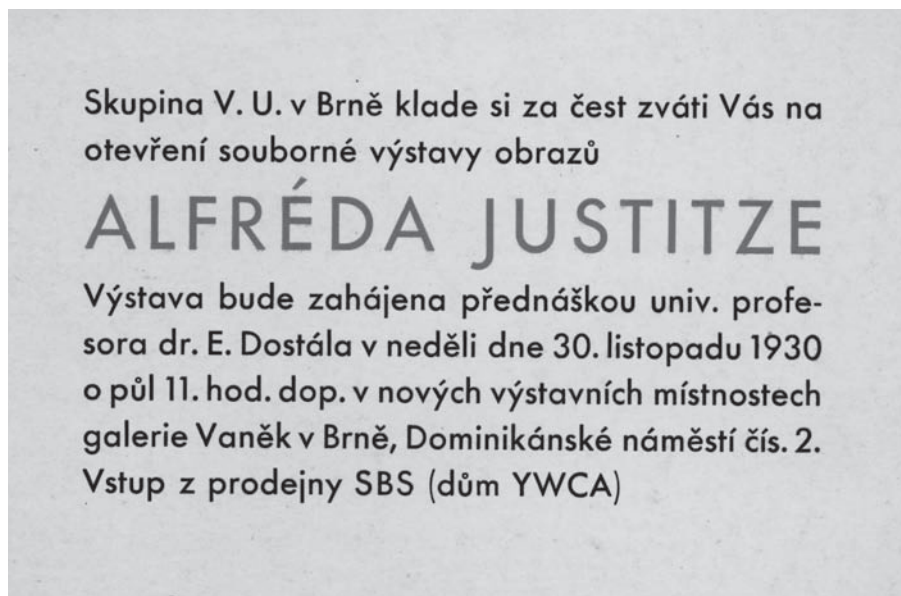
P4 Jaroslav Polívka, Masarykův dívčí dům (YWCA), 1927–1928, Brno-město, Dominikánské náměstí 2. Interiér klubovny využívaný pro společenské a hudební večery spojené s aktivitami Galerie Vaněk. Vnitřní zařízení (nábytek, textilie) zhotovila firma architekta Jana Vaňka — Standard bytová společnost.

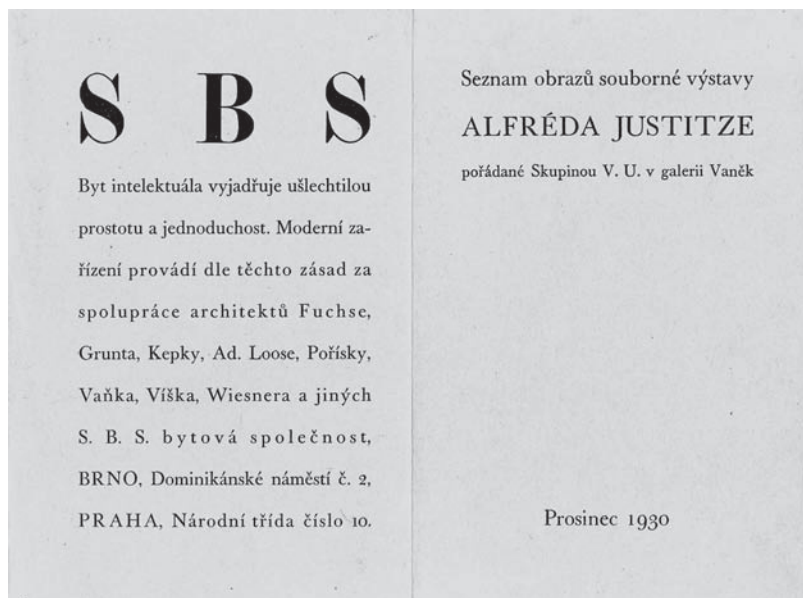
- 5 Jan Vaněk (spolupráce Stanislav Kučera), Vlastní rodinný dům, 1925–1926, Brno-Černá Pole, Alešova 32. Detail interiéru obývacího pokoje — sektor s knihovnou. Pohled na uměleckořemeslné předměty včetně výtvarných děl.

- 6 Jan Vaněk — Jaroslav Grunt, interiér bytu malíře a grafika Petra Dillingera, kolem 1928, Brno. Detail obývacího pokoje s výtvarnými díly.

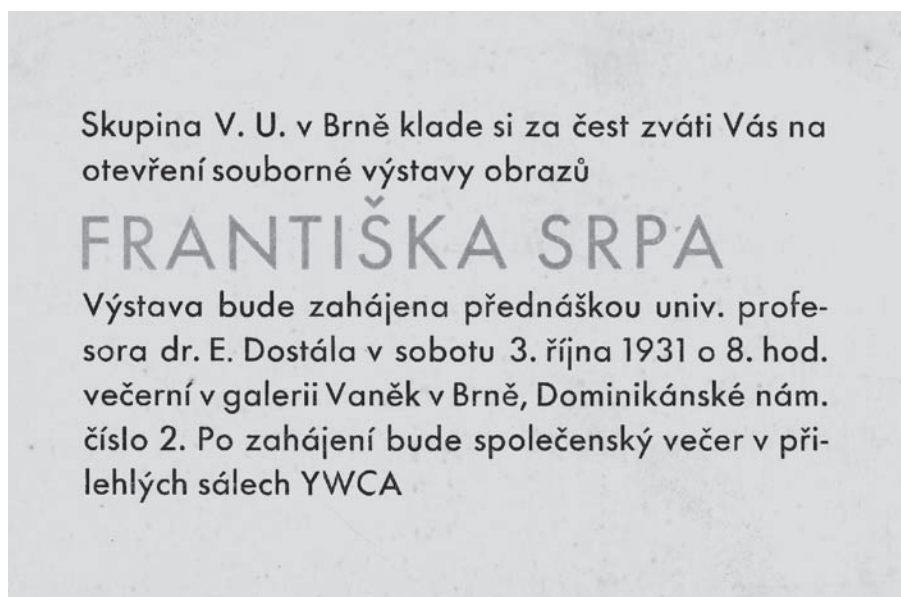
- P7** Pozvánka na vernisáž výstavy Alfréda Justitze do nových výstavních místností Galerie Vaněk, 30. listopadu 1930, Brno.

- P8** Dvojlist Seznamu obrazů souborné výstavy Alfréda Justitze pořádané Skupinou výtvarných umělců v Galerii Vaněk, prosinec 1930. Titulek výstavy s reklamou firmy Standard bytová společnost.

1. Skupina mužů (olej - skizza), 1930 . . . Kč 3.000	16. Zátíší, džbán a hrušky, 1930 . . . Kč 2.800
2. Rodina (olej), 1930 Kč 15.000	17. Zátíší, džbán a hrušky, 1930 . . . Kč 6.000
3. Po koupeli (olej), 1930 soukr.maj.	18. Sedící dívka, 1929 Kč 6.000
4. Zátíší s melounem (olej), 1930 . . . Kč 4.000	19. Zátíší s šachovnicí, 1930 Kč 5.000
5. Zátíší se šiškou (olej), 1928 Kč 2.000	20. Zátíší, pohár a hrušky, 1930 Kč 800
6. Zátíší, džbán a košík, 1928 Kč 2.500	21. Žena, 1929 soukr.maj.
7. Zátíší, džbán a cibule, 1928 Kč 2.500	22. Hlava dívky soukr.maj.
8. Zátíší (košíček s ovocem a podnos), 1930 Kč 1.600	23. Zátíší, jablko a pohár, 1928 soukr.maj.
9. Kresba (uhel), skupina žen, 1930, bez rámu Kč 2.000	24. Muži v krajině, 1914 soukr.maj.
10. Sedící žena (olej), 1928 Kč 10.000	25. Ženské akty, 1919 soukr.maj.
11. Anemony Kč 3.500	26. Ženské akty, 1919 soukr.maj.
12. Ležící žena (olej), 1930 Kč 1.200	27. Krajina pražská, 1919 soukr.maj.
13. Sedící žena (olej), 1925 Kč 1.500	28. Tulipány, 1928 Kč 4.000
14. Zátíší, podnos a košík, 1930 Kč 1.500	29. Zátíší s chlebem, 1928 soukr.maj.
15. Zátíší, košík, šiška a dýmka, 1928 . . . maj. SVU.	30. U vody soukr.maj.
	31. Sedící dívka, 1929 soukr.maj.

- P9** Dvojlist Seznamu obrazů souborné výstavy Alfréda Justitze pořádané Skupinou výtvarných umělců v Galerii Vaněk, prosinec 1930. Seznam s prodejními cenami jednotlivých obrazů, případně s odkazem na majitele.

- P10** Pozvánka na vernisáž výstavy Františka Srpa do Galerie Vaněk, 3. října 1931, Brno.

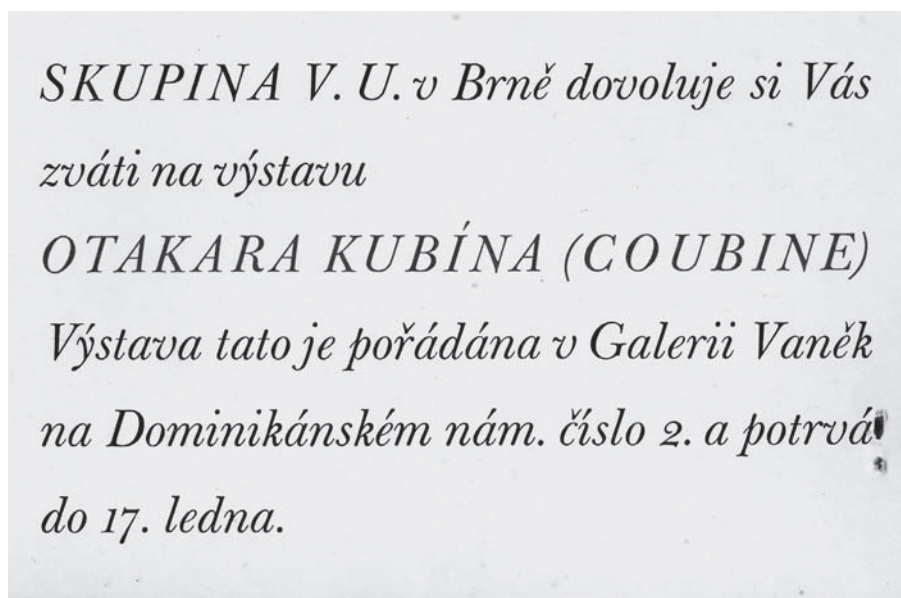

FRANTIŠEK SRP: ZÁTIŠÍ S KRAJINOU.

- P11** František Šrp, Zátiší s krajinou, 1931. Obraz byl vystaven v Galerii Vaněk při příležitosti Srpovy výstavy uskutečněné od 3. října do 25. října 1931. Prodejní cena obrazu byla stanovena na 3 500 Kč.

Druh: TELEGRAM Došel pod číslem: 574		Služební údaje, směr dopravy	
Přijal na: JAMBOŘ 278 711 SV		GALERIE VANĚK DOMINIKANSKE 2 BRNO	
vedení číslo	Podávací úřad	Číslo	Podán dne
dne 1. listopadu 1931	PRAHA	7=574-10-7-152E=	
: PŘIJEDU V 6 HODIN = ZRZAVÝ =			
Tiskopis 769 č. (IV-1930)			
A/5			

- P12** Telegram oznamující příjezd Jana Zrzavého z Prahy do brněnské Galerie Vaněk na vernisáž umělcovy výstavy, 7. listopadu 1931.

P13 Pozvánka na výstavu Otakara Kubína (Coubine) do Galerie Vaněk, probíhající do 17. ledna 1932, Brno.

P14 Pozvánka na vernisáž Výstavy stavebních projektů a náčrtků do Galerie Vaněk, 2. února 1932, Brno.

ANDREA ZOBAČOVÁ

**S KARLEM FOJTÍKEM PO STOPÁCH
DĚLNICKÉHO BYDLENÍ V BRNĚ
(VĚNOVÁNO DVĚMA VÝROČÍM
VÝZNAMNÉHO ETNOGRAFA)¹**

Abstrakt: A significant ethnographer and historian Karel Fojtík (1918–1999) contributed to the research about Brno with his ethnologic and sociologic studies about the working class accommodation from the last quarter of 18th century till the end of 1950s. His work was based on the archive sources as well as his own research, from which we have more than 400 photographs. The study attempts to find connections between the original documents and Fojtík's research.

Keywords: Ethnologic research, photographs, accommodation, workers.

¹ Tato práce vznikla v rámci výzkumného projektu Kulturní identita a kulturní regionalismus v procesu formování etnického obrazu Evropy, č. AVOZ 90580513.

Život docenta Karla Fojtíka² ohraničily dva únorové dny: jednadvacátý roku 1918, kdy se narodil, a osmý roku 1999, kdy zemřel. Pocházel z rodiny železničního zaměstnance z Vojkovic, menšinové vesnice, odkud se museli Fojtíkovi následkem mnichovské dohody vystěhovat. Roku 1929 přichází do Brna, aby tu strávil všechna studentská a profesní léta: po absolvování gymnázia a filozofické fakulty (obory indoevropský jazykozpyt a národopis) a zaměstnání stavebního dělníka za protektorátu se stal se středoškolským profesorem. Roku 1950 dosáhl doktorátu a nastoupil vědeckou kariéru: nejprve jako odborný asistent v etnografickém semináři a po třech letech v Ústavu pro etnografii a folkloristiku Československé akademie věd,³ kde setrval téměř čtyřicet let, v letech 1971–1984 byl vedoucím brněnského oddělení. Roku 1992 kvůli zhoršujícím se zdravotnímu stavu opustil veškeré zapojení do odborného dění; dožil v péči rodiny a zemřel v Ivančicích.

Kromě etnografického studia města a průmyslových oblastí, především Rosicka-Oslavanska, se zabýval tradičními obyčejí, rodinným a společenským životem. Jeho práce vynikaly jednak širokým rozhledem, jednak uměním beze zbytku využít archivních pramenů.⁴ Těchto předností využil v habilitačním spise o životě českého lidu v 16. a 17. století, který později rozšířil a připravil k vydání, k němuž bohužel nedošlo a dojít nemůže, protože práce existující patrně pouze v jednom exempláři je dnes nezvěstná. S politováním je třeba konstatovat také to, že se po docentu Fojtíkovi nedochovala ucelená vědecká pozůstalost, která by umožnila hlouběji proniknout ke kořenům myšlení a práce této významné osobnosti druhé poloviny 20. století. O to cennější se jeví snímky uložené ve fotografické sbírce Etnologického ústavu v Brně,⁵ z nichž část jsme zvolili jako podklad pro toto pojednání.

Jeho východiskem se stala studie *Tři typy dělnických obydlí v Brně*,⁶ v níž autor pojednal o dané problematice od počátků brněnské tovární výroby až do své současnosti. Především podal zevrubnou informaci o prameni mimořádné vypovídací hodnoty, otištěném ve třech ročnících výroční zprávy nemocenské pokladny (1908–1911): jde

-
- 2 SKALNÍKOVÁ, Olga: *Fojtík Karel*. In: Lidová kultura. Národopisná encyklopedie Čech, Moravy a Slezska. 1. svazek. Biografická část. Sestavil Richard Jeřábek. Praha 2007, s. 53–54; SÍROVÁTKA, Oldřich: *Přání Karlu Fojtíkovi k sedmdesátinám*. Národopisné aktuality 25, 1988, s. 73–76; *Sedmdesátiny doc. dr. Karla Fojtíka, CSc.* Národopisné aktuality 25, 1988, s. 99–102, (rozhovor; připravila A. Navrátilová); NAVRÁTILOVÁ, Alexandra: *Odešel doc. PhDr. Karel Fojtík, CSc.* Český lid (dále jen ČL) 86, 1999, s. 181–182.
 - 3 Ústav pro etnografii a folkloristiku ČSAV, později AV ČR, nese od roku 1999 název Etnologický ústav (dále jen EÚ Brno).
 - 4 *Soupis prací Karla Fojtíka (1950–1987)*. Národopisné aktuality 25, 1988, s. 103–108, (sestavila Helena Bočková).
 - 5 Kosíková, Jiřina: *Fotografie, filmy a videozáznamy ve sbírkách ÚEF v Brně*. In: Od Pracovního výboru pro českou národní píseň na Moravě a ve Slezsku k Ústavu pro etnografii a folkloristiku AV ČR 1905–1995. Red. Lucie Uhlíková. Brno 1995, s. 59.
 - 6 FOJTÍK, Karel: *Tři typy dělnických obydlí v Brně (Od nejstarší kolonie k nouzovým sídlům)*. Brno v minulosti a dnes (dále jen BMD) 1, 1959, s. 23–40.

o rozbor bytových podmínek dělnictva na přelomu 19. a 20. století.⁷ K. Fojtík pořídil reprodukce zde obsaženého obrazového materiálu (čtyřicet osm snímků — v etnografické literatuře se pro ně vžilo označení dělnické interiéry)⁸ a sám se vydal do míst, která navštívil přibližně o padesát let dříve jeho neznámý předchůdce. Zvolil však jiný přístup — fotografoval domy, případně části ulic, kde v jeho době bydlely osoby dané sociální skupiny, zvenčí, to jest exteriéry. Z rozsáhlého výzkumu, který Fojtík podnikl v letech 1958–1961, se zachovalo přibližně čtyři sta většinou nepublikovaných záběrů. Jsou na nich zachycena místa, která buď naprosto nebo částečně změnila podobu, naopak jiná si do dnešních dnů zachovala téměř svoji původní tvář.

Nejstarším typem dělnického obydlí byly čtyřicet čtyři domky pro zaměstnance manufaktury na výrobu jemných suken vystavěných v letech 1780–1786 majitelem podniku Johannem Leopoldem Köffillerem — tak vznikla první dělnická kolonie v rakouské monarchii.⁹ Zanedlouho objekt získal nového vlastníka — Heinricha Schmala —, rozprostíral se mezi Velkou Novou ulicí (dnes Lidická)¹⁰ a Malou Novou ulicí (dnes Kounicova a Veverí).¹¹ Průčelí objektu se nacházelo na Lidické č. 23¹² — od roku 1928 v těchto místech stojí hotel Slovan.¹³ Ze dvora továrny se přicházelo k domkům seřazeným ve dvou rovnoběžných uličkách — jmenovaly se Červená (podle barvy střechy z ohnivzdorné masy) a Schmalova.¹⁴ K. Fojtík ve

- 7 Přesný název tohoto pramene zní: *Rechenschaftsbericht. Verwaltungsjahr 1908. Bezirks-Krankenkasse für den Stadt- und Landbezirk Brünn*. Brünn 1909 (dále jen *Rechenschaftsbericht 1908*); *Rechenschaftsbericht. Verwaltungsjahr 1909. Bezirks-Krankenkasse für den Stadt- und Landbezirk Brünn*. Brünn 1910 (dále jen *Rechenschaftsbericht 1909*); *Rechenschaftsbericht. Verwaltungsjahr 1910/1911. Bezirks-Krankenkasse für den Stadt- und Landbezirk Brünn*. Brünn 1912 (dále jen *Rechenschaftsbericht 1910/1911*). Citováno podle Kosíkové, J.: *Dobová fotografie jako pramen studia interiéru dělnického obydlí*. ČL 75, 1988, s. 105–111; autorka v článku přináší další informace uvedené v těchto zprávách. — Hodnotu pramene jako „nejvýznamnější starší práce o brněnském dělnictvu“ znovu ocenil Fojtík, K.: *Na okraj etnografických prací o Brně a Brněnsku*. BMD 3, 1961, s. 259–260.
- 8 Ve fotografické sbírce EÚ Brno se tyto reprodukce z roku 1959 zachovaly jako negativy (A 5/44–55), pozitivy k nim vyhotovené jsou dnes nezvěstné. V osmdesátých letech byly pořízeny reprodukce znovu na negativech (57/44–63) a pozitivěch (5901–5955). U každého snímku je uvedeno, ve kterém ročníku zprávy byl otištěn originál, například *Rechenschaftsbericht 1908* (udáván letopočet, který je součástí názvu, tj. rok, za který je zpráva vydávána).
- 9 *Dějiny města Brna 1*. Red. Jaroslav Dřímál, Václav Peša. Brno 1969, s. 183–184.
- 10 K vývoj názvů ulic: FLODROVÁ, Milena — GALASOVSKÁ, Blažena — VODIČKA, Jaroslav: *Seznam ulic města Brna s vývojem jejich pojmenování*. Brno 1984; FLODROVÁ, M.: *Brněnské ulice a vývoj jejich názvů od 13. století po dnešek*. Brno 1997. Při orientaci byly užívány tyto mapy: *Jančův plán velkého Brna*. Dle polohového plánu města Brna z roku 1919 a katastrálních operátů z června 1932; *Orientační plán města Brna*. Praha 1958; *Mapa města Brna*. Brno 2007.
- 11 Území Malé a Velké Nové a Červené ulice připojeno k městu Brnu roku 1850. *Dějiny města Brna 2*. Red. Jaroslav Dřímál, Václav Peša. Brno 1973. s. 15, 257, 261, 267–268.
- 12 Tato budova na fotografii O. Wirwase otištěna v HÁLOVÁ-JAHODOVÁ, Cecílie: *Brno. Dílo přírody, člověka a dějin*. Brno 1975, obrazová příloha za s. 92, č. 85.
- 13 KUČA, Karel: *Brno. Vývoj města, předměstí a připojených vesnic*. Praha — Brno 2000, s. 581.
- 14 HÁLOVÁ-JAHODOVÁ, C.: *Brno*, s. 122. Ulici se lidově říkalo Šmálka, v letech 1918–1946 se jmenovala V mezířce, poté Mezírka.

zmíněné studii podrobně rozebral kolonii po stránce stavební: jako materiál posloužily výhradně nepálené cihly, kromě kanalizace a vodovodu chyběl v uličce i vodovodní stojan; podle vyprávění pamětníků si donáškou vody ještě koncem 19. století přivydělávaly děti z nejchudších rodin. Upozornil také na to, že v uličce, která žila v představách Brňanů jako kolonie textilní továrny, nakonec v polovině 19. století nebydlel téměř žádný textilní dělník.¹⁵ V jiném článku ocenil, že kolonie „umožňuje také posoudit, jak navazovalo dělnické bydlení v manufakturním období kapitalismu na starší vývoj vesnického domu“.¹⁶ Snímky z tohoto území publikované ve výroční zprávě jsou čtyři,¹⁷ a to po dvou z Kounicovy¹⁸ a Lidické¹⁹ ulice. Fojtíkův fotoaparát zachytil jednu Mezírku,²⁰ dvakrát Červenou uličku,²¹ osmkrát Kounicovu²² a v prostoru dnešního katastrálního území Veveří ještě jedenkrát Gorkého²³ a dvakrát Grohovu.²⁴ Objekty, jež si můžeme prohlížet na jeho obrázcích, dnes už s výjimkou ulic Gorkého a Grohovy nenajdeme — do Červené a Mezírky²⁵ přišel v době, kdy už stála pouze část domků, rovněž určená k asanaci, jak je ze snímků zřejmé. Na Kounicově jde pravděpodobně o čtyři pavlačové domy — umístění dvou z nich se podařilo určit při výzkumu během přípravy tohoto článku: nacházíme na nich i objekty v současnosti stojící.²⁶

Ještě jednou k Červené uličce: ke staršímu typu vesnického bydlení ji přibližovaly také předzahrádky,²⁷ které však postupně mizely. Stala se tak podobnou ostatním starým dělnickým ulicím, kromě jiných Křídlovské, Pekařské či Josefovou.²⁸ V těchto

15 FOJTÍK, K.: *Tři typy*, s. 24–27.

16 Týž: *Příspěvek k poznání způsobu života dělnické třídy v Brně v druhé polovině XVIII. a první polovině XIX. století*. ČL 40, 1953, s. 63.

17 Všechny snímky viz *Rechenschaftsbericht 1908*.

18 Kounicova se v letech 1890–1918 jmenovala Giskrova. Fotografie interiéru sklepního bytu v domě č. 11 otištěna v KOSÍKOVÁ, J.: *Dobová fotografie*, s. 107; foto vybavení kuchyně domu č. 15 otištěno v SÍROVÁTKA, Oldřich a kol.: *Město pod Špilberkem. O lidové kultuře, tradicích a životě lidí v Brně a okolí*. Brno 1993, s. 35.

19 Lidická se od 18. století do roku 1867 nazývala Velká Nová, poté do roku 1946 Nová a od té doby nese své dnešní jméno. — Fotografie exteriéru obydlí ve dvoře domu č. 15 otištěna v BMD 1, 1959, obrazová část, obr. 12; interiér bytu v domě č. 44 otištěn v SÍROVÁTKA, O. a kol.: *Město*, s. 106.

20 EÚ Brno, foto 1954, negativ 1–14.

21 Tamtéž, foto 1958, 1959, negativy 13/90, 22/7, pozitivy 5395, 5402 (otištěn v příloze).

22 Kounicova se v letech 1946–1990 jmenovala Leninova. Tamtéž, foto 1954, 1961, negativy 2/93, 35/30–36, pozitivy 5502–5508, 5685.

23 Tamtéž, foto 1961, negativ 34/34-1.

24 Tamtéž, foto 1958, negativy A 1/1-4,5, pozitiv 12.

25 Dnešní ulici Mezírka tvoří nájemní domy a na části prostoru vyrostl v letech 1961–1964 hotel Continental. Kuča, K.: *Brno*, s. 335–336.

26 Výzkum autorky 10. 10. 2008. Jde o pozitiv 5507 (otištěn v příloze), kde ve dvoře pavlačového domu stojí moderní činžovní dům (dnes Kounicova 2). Na pozitivu 5502, kde v pozadí za pavlačovým domem (dnes v těchto místech stojí budova České spořitelny, Kounicova 4), jehož část už byla zbourána či vybombardována, vidíme zadní trakt jednoho z domů na Mášově.

27 FOJTÍK, K.: *Příspěvek*, s. 64.

28 Týž: *Tři typy*, s. 27.

a dalších lokalitách vyrůstaly v prvních dvou třetinách 19. století²⁹ pavlačové činžovní domy — K. Fojtík je označuje jako druhý typ obydlí brněnského dělnictva.³⁰

Rozvoj textilního a strojírenského průmyslu³¹ si vynucoval stále nové a nové pracovní síly, což vedlo k rostoucí bytové tísní. Situace se zneužívalo ke zvyšování nájemného a zároveň ke snižování kvality pronajímaných prostor³² — pavlačové domy se mění na nájemní kasárna. V letech 1857–1900 Brňanů přibýlo téměř dvojnásobně, bytový fond naproti tomu vzrostl jen o 42 %.³³ Výroční zprávy nemocenské pokladny (*Reichenschaftsbericht*) informují podrobně o 382 typických bytech, podrobně změřených a popsanych.³⁴ Z prostoru dnešního katastrálního území Brno-město otiskuje výroční zpráva devět obrázků:³⁵ jeden z Kobližné,³⁶ tři z Panenské³⁷ a pět z Peroutkové. V poslední jmenované ulici č. 5 jde o dva byty (přízemní³⁸ a v prvním patře) a pohled do dvora. Fojtík z uvedeného katastru pořídil kolem čtyřiceti snímků, z nichž však mnohé nezapadají do tématu našeho pojednání. Zajímavé jsou čtyři snímky z prostoru mezi Dominikánským náměstím a Mečovou, kde se nacházelo dětské hřiště, ohraničené z jedné strany zdí, a za níž vidíme pavlače dvou domů.³⁹ Na Zelném trhu se zaměřoval především na zde probíhající trhy, hledáček svého fotoaparátu na domy obrátil třikrát.⁴⁰ Pěkný pohled nabízí průchod z ulice Františkánské do Josefské, kde proti sobě stojí dva domy: pětipatrový z meziválečného období a starší o jednom patru s „přilepenou“ nevelkou pavlačí.⁴¹ A nakonec dvorní trakt dvou domů Dvořákovy ulice: dva pohledy na jeden, druhý nafocený přes stavební proluku.⁴²

29 Kuča, K.: *Brno*, s. 89.

30 Fojtík, K.: *Tři typy*, s. 28.

31 Kuča, K.: *Brno*, s. 87–88.

32 Fojtík, K.: *Tři typy*, s. 28.

33 Tamtéž, s. 29.

34 Tamtéž, s. 31.

35 Všechny snímky v *Reichenschaftsbericht 1908*.

36 Snímek interiéru kuchyně podkrovního bytu v domě č. 34 je otištěn v Kosíková, J.: *Dobová fotografie*, s. 107.

37 Dva snímky interiéru bytu v domě č. 7; jeden z nich otištěn v Sirovátka, O. a kol.: *Město*, s. 111. Na třetím snímku je zachycen dvůr domu č. 12. Celkový pohled do ulice roku 1908 na fotografii atelieru Wirwas je otištěn v Hálová-Jahodová, C.: *Brno*, obrazová příloha za s. 68, č. 61.

38 Podrobný popis dvou místností (kuchyně a světnice) v Fojtík, K.: *Tři typy*, s. 32–34; jejich dva snímky otištěny v rámci jiného článku: Týž: *Dům na předměstí (Etnografická studie o životě obyvatel činžovního domu v Brně)*. BMD 5, 1963, obrazová příloha za s. 64.

39 Dominikánské náměstí se v letech 1952–1990 jmenovalo náměstí Družby národů. EÚ Brno, foto 1960, 1961, negativy 33/10, 32/36, pozitiv 5404 (otištěn v příloze)..

40 Zelný trh se v letech 1952–1990 jmenoval náměstí 25. února. EÚ Brno, foto 1961, negativy 34/64-2, 94-3, 95-3, pozitiv 5680. Tři domy (č. 5, 6, 7), zachycené na negativu 34/94-3, viz Kuča, Karel: *Památky Brna*. Brno 1989, s. 132. Obytný dům na pozitivu 5680 dnes už asi nestojí, jeho polohu se nepodařilo určit (výzkum autorky 29. 10. 2008).

41 EÚ Brno, foto 1960, negativy 33/35a, 36-3, 49, pozitivy 5405, 5423, 5424.

42 Tamtéž, foto 1961, negativy 32/47-1, 48, pozitiv 5422.

Za čtvrt s největší koncentrací dělnictva můžeme považovat Staré Brno,⁴³ kde se od 80. let 18. století rozvíjela manufakturní (posléze tovární) výroba a nízké obytné budovy se měnily na vyšší, činžovní. Vznikaly zde obrovské pavlačové domy, jejichž výstižnou charakteristiku podal K. Fojtík: „*Počtem obyvatel připomínal velký činžovní dům vesnici. Platí to zejména o starých pavlačových domech, v nichž se na třech nebo čtyřech podlažích v jednopokojových bytech směstnalo i více než sto rodin. Také dvůr uzavřený ze všech stran obytnými bloky, v mnoha domech velmi prostorný, se podobal návsí. [...] Obdoby mezi vesnicí a činžovním domem jsou však jenom vnější.*“⁴⁴ Ze Starého Brna otiskla výroční zpráva⁴⁵ tři snímky z Kopečné,⁴⁶ dva z Pivovarské a po jednom z Pekařské⁴⁷ a Vídeňské;⁴⁸ je ovšem třeba upozornit, že Kopečná a Pekařská tvořily samostatné katastrální území.⁴⁹ Svěbytný vývoj prodělala i Vídeňská ulice, dnes součást nově vytvořené osady Štýřice.⁵⁰ Fojtíkovi současníci považovali pavlačové domy za utrpení dělnických obyvatel a jejich pohled na Staré Brno byl takový: „*Žůstalo zchátralým sídlištěm proletariátu, stalo se přestárlou městskou čtvrtí stavebně přeplněnou, s nenapravitelně pokaženou zástavbou, jako celek neúhlednou a zdravotně závadnou.*“⁵¹ V březnu 1960 rozhodl brněnský Městský národní výbor o přestavbě předměstí, která je dnes považována za urbanistickou katastrofu.⁵² Tehdy už zde Fojtík prováděl rozsáhlé výzkumy, dokumentované devadesáti čtyřmi snímky z území Starého Brna (v dnešních hranicích) a etnografickou studií *Dům na předměstí*. Adresa domu zněla Křížová č. 23 a autor pojednal na základě pramenů o jeho minulosti (přibližně od roku 1870), svoji současnost popsal díky vlastnímu šetření: dům byl v době výzkumu podobně jako řada dalších v sousedství určen

43 Městečko Staré Brno bylo k městu Brnu připojeno roku 1850. KUČA, K.: *Brno*, s. 523.

44 FOJTÍK, K.: *Dům*, s. 49.

45 Kopečná, Pekařská a Pivovarská *Rechenschaftsbericht 1908*, Vídeňská *Rechenschaftsbericht 1910/11*.

46 Snímek vstupu do pavlačového domu č. 35 otištěn v SÍROVÁTKA, O. a kol.: *Město*, s. 35; snímek pokoje přízemního bytu o dvou místnostech v tomtéž domě otištěn v KOŠÍKOVÁ, J.: *Dobová fotografie*, s. 106; snímek přízemního bytu o jedné užitelné místnosti v tomtéž domě otištěn tamtéž, s. 107.

47 Společná kuchyň pro dvě přízemní bytové jednotky otištěna tamtéž, s. 106.

48 Byt flašinetáře, jeho ženy s dítětem a dvou podnájemníků v domě č. 118 na snímku v SÍROVÁTKA, O. a kol.: *Město*, s. 37.

49 Kopečná se do roku 1867 nazývala Malou Pekařskou, Pekařská Velkou Pekařskou. Katastrální území Pekařská Ulice bylo k městu Brnu připojeno roku 1850 a jako celek existovalo do roku 1942, kdy bylo rozděleno mezi katastrální území Město Brno a Špilberk. Obě ulice se staly součástí Starého Brna v 60. letech 20. století. KUČA, K.: *Brno*, s. 476.

50 Po roce 1780 parcelovala starobrněnská vrchnost půdu za Svratkou podél poštovské silnice do Vídně; domy, které byly podél ní postaveny, tvořily Vídeňskou ulici, připojenou roku 1850 k městu Brnu. Nejdříve tvořila samostatné katastrální území, od 20. do 60. let 20. století potom katastrální území Staré Brno a Vídeňka a v období let 1966–1969 bylo katastru dáno jméno Štýřice podle zaniklé vsi, která ležela směrem k Horním Heršpicím. KUČA, K.: *Brno*, s. 595–596.

51 *Přestavujeme Staré Brno. Projekt přestavby prvního rajónu města Brna (sídliště Staré Brno-sever)*. Uspořádal František Kalivoda. Brno 1961, s. 27.

52 KUČA, K.: *Brno*, s. 535.

ke zbourání.⁵³ Ulici Křížovou⁵⁴ zastihl Fojtík tak, jak vznikala od 40. let 19. století, kdy zde majitelé pozemků začali stavět činžovní pavlačové domy a „s rostoucím počtem zájemců o byty [je] postupně rozšiřovali dalšími přístavbami v hloubi dvora“.⁵⁵ Až do přestavby v 60. letech 20. století ulice sahala od Pekařské (dnes jižní část Mendlova náměstí) k Poříčí — Fojtík na ní pořídil dvacet sedm snímků, převážně dvorních traktů (nádvoří) deseti domů.⁵⁶

Na Pekařské stiskl spoušť fotoaparátu jednadvacetkrát,⁵⁷ i tady věnoval velkou péči dvorům (podstatně menším než na Křížové), z nichž jeden se pyšnil originální výzdobou uprostřed.⁵⁸ Mimoto jej zaujala průčelí domů,⁵⁹ terasovité zahrady a jedna stěna se schránkami a nad nimi pověšený pěkně udržovaný kříž. Zajímavou podívanou nabídl ulice Kopečná, Anenská a Leitnerova.⁶⁰ Fojtík zde nafotil sedmadvacet obrázků.⁶¹ Spatřujeme na nich různé pohledy na celkovou zástavbu prostoru, několik dokladů probíhající asanace, jako třeba zbytek pece v bouraném domě Anenského dvora a starou přízemní zástavbu. Dále našeho výzkumníka upoutaly ulice Křídlovická a Nové sady.⁶² Zdokumentoval je dvaceti dvěma snímky.⁶³ Představují dobrý návod pro procházku tímto územím, neboť většinu se

53 Fojtík, K.: *Dům na předměstí*, s. 63.

54 Křížová (do roku 1918 se jmenovala Měšťanská) byla součástí Křížovnického území, které zahrnovalo dolní část Pekařské, část Úvozu s přílehlým úbočím Špilberku, část Hlinek, několik parcel na Křídlovické i pozemky na Žlutém kopci a Kraví hoře. Území (jako katastr existovalo do 60. let 20. století) bylo roku 1850 připojeno k městu Brnu. Kuča, K.: *Brno*, s. 428–429.

55 Fojtík, K.: *Úloha tradice při formování brněnských předměstí*. In: Etnografie dělnictva 8. Národopisná knižnice 18. Praha 1977, s. 193.

56 EÚ Brno, foto 1959 a 1961. Negativy 22/80–85, 87–99; 33/12a-1, 13-1,2; 36/25-3, 26-1; A 15/89, 90-1. Pozitivы 1171–1183, 1185–1188, 5415, 5416, 5495, 5496, 5498–5501. Byla fotografovány domy těchto čísel: 3, 16, 22, 23, 24, 25/27, 26, 31, 42, 55/57. Pozitiv 1181 otištěn v Fojtík, K.: *Dům*, obrazová příloha za s. 64. Pozitiv 5416 otištěn v příloze.

57 EÚ Brno, foto 1958 a 1961. Negativy 6/68; 32/37–43; 36/24–25; A 15/85. Pozitivы 5511, 5512, 5514–5516, 5567, 5569–5571, 5575–5577. Byly fotografovány domy těchto čísel: 4, 9, 12, 14, 18, 26, 51, 54. U dvou domů uvedl počet nájemníků: v č. 9 patnáct a v č. 12 dvacet dva. Některé z čísel popsány v Kuča, K.: *Památky*, s. 144–145.

58 Pozitiv 5567: jedná se o „hrad“ na dvoře, velkou pýchu majitele domu č. 18. Výzdoba hradu se měnila podle ročního období.

59 Například č. 51 (zbořen: výzkum autorky 27. 10. 2008) — jednopatrový dům na bývalém Provaznickém kopečku. Kuča, K.: *Brno*, s. 482.

60 Do roku 1967 se část Anenské jmenovala „U sv. Anny“ a část Leitnerovy Školní.

61 EÚ Brno, foto 1958, 1960 a 1961. Negativy 6/54–64; 10/10–12; 32/42-1; 33/10a, 11, 11a; 36/23, 24. Pozitivы 5390–5392, 5465–5469, 5472–5477, 5568, 5591–5594.

62 Křídlovice měly společný katastr s Novosady (jako obce sloučeny roku 1504), který však zahrnoval jen náves, východní část Křídlovic a větší část severní strany západní části Křídlovické ulice. Zbytek Křídlovic ležel již od středověku na území (později katastru) Starého Brna. Roku 1850 byly Nové sady připojeny k Brnu. V rámci reformy v 60. letech 20. století byly celé Křídlovice s Novosady zahrnuty do katastru Starého Brna. Kuča, K.: *Brno*, s. 427–428, 463.

63 EÚ Brno, foto 1957, 1958 a 1960. Negativy 6/48, 49; 33/16a, 18a, 19, 19a; A 1/5. Pozitivы 13, 18, 23, 25, 28, 704, 5478–5484.

jich podařilo identifikovat — téměř na každém najdeme nějaký dodnes zachovaný bod. Jako dobrý příklad může posloužit fotografie přízemního domu s vikýřem a jednopatrového s mansardovou střechou⁶⁴ nebo fronta nízkých domků v místech, kde dnes stojí hala Rondo⁶⁵ a jediný obrázek části ulice od Nových sadů k železničnímu viaduktu.⁶⁶

K. Fojtík navštívil i několik ulic na druhém břehu řeky Svatky: Vídeňskou, Kamennou,⁶⁷ Strž,⁶⁸ Hlubokou⁶⁹ a Polní⁷⁰. Na Vídeňské při svém výzkumu našel původní obydlí, jak poznáváme na dvaceti snímcích⁷¹ — zase především přízemní domečky (zachytil je jednotlivě i v řadě za sebou), přístupné většinou dveřmi v úrovni chodníku, ale i zvýšeným zápražím. V následujícím desetiletí došlo k radikální proměně tím, že tyto stavby byly zbořeny a nahrazeny panelovou výstavbou. Rovněž na Křížkovského⁷² zastihl „poslední staré domky před zbouráním“, jak uvádějí některé z popisů na třinácti obrázcích,⁷³ výmluvném svědectví o proměně prostoru kolem letohrádku Mitrovských.⁷⁴ Dvacet nejrozmanitějších pohledů⁷⁵ nabídla Rybářská ulice podél Svrateckého náhonu⁷⁶ (dnes zasypaného): nízké i jednopatrové obytné budovy, zbytky průmyslových provozů, zahrady a dvory s rozvěšeným prádlem a rovněž nejstarší část území v kopcovitém terénu. V této oblasti ještě

-
- 64 Pozitiv 5481: mezi domem s vikýřem (Křídlovická č. 5) a jednopatrovým domem s mansardovou střechou (oba dnes stojí) byl další nízký (zbořen) a proluka. Na obrázku ještě vidíme také dodnes stojící domy: bok domu č. 5 a čtyřpatrový činžovní dům č. 2. Výzkum autorky 23. 10. 2008.
- 65 Negativ 33/16a-1: ústí Křídlovické do Nových sadů. Při identifikaci pomohl v pozadí stojící činžovní dům Náplavka 2.
- 66 Pozitiv 5482: lichá strana ulice je dodnes zachována, sudou Fojtík zachytil těsně před bouráním, v letech 1960–1961 zde vyrostly obytné nájemní domy o pěti podlažích a u přímo u trati jedenáctipodlažní dům: viz RIEDL, Dušan — SAMEK, Bohumil: *Moderní architektura v Brně. 1900–1965*. Průvodce. Brno 1967, s. 114–115.
- 67 K vývoji ulice viz KUČA, K.: *Brno*, s. 384. EÚ Brno, foto 1958, negativ 17/9, pozitiv 5459.
- 68 EÚ Brno, foto 1958, negativy A 1/3-4, 5, pozitivy 17, 31.
- 69 Tamtéž, foto 1960, negativy 33/15a-1, 2.
- 70 Tamtéž, foto 1960, negativ 33/18a-3, pozitiv 5590.
- 71 Tamtéž, foto 1958 a 1961. Negativy 6/46, 47; A 1/1-5; A 15/13. Pozitivy 11, 14-16, 19-22, 24, 26, 29, 30, 32, 5463, 5464, 5470, 5471. Byly fotografovány domy těchto čísel: 6, 13, 18, 20, 25, 34, 39, 41, 50, 65, 67, 69, 70, 71, 72.
- 72 Ulice Křížkovského a Rybářská leží na katastru Starého Brna a Pisárek. FLODOVÁ, M.: *Brněnské ulice*, s. 128. Informace a fotografie z období asanace a projekt přestavby této části Starého Brna viz publikace *Přestavujeme Staré Brno*.
- 73 EÚ Brno, foto 1959 a 1961, negativy 22/52-60, 63; 32/46, 51-1, pozitivy 5485-5494.
- 74 KUČA, K.: *Památky*, s. 37. Letohrádek obklopený pouze starou zástavbou vidíme na pozitivu 5494, a v pozadí za ní dodnes stojící vícepatrové domy na negativu 32/46-2 (výzkum autorky 17. 10. 2008).
- 75 EÚ Brno, foto 1959 a 1961. Negativy 22/61, 62, 64-66, 68-79; 32/44, 45, 51-2. Pozitivy 1169, 1170 (otištěn v příloze), 5417, 5418, 5580-5585.
- 76 Náhon vidíme na pozitivu 1170. K jeho vzniku a cestě dnešním brněnským územím viz HÁLOVÁ-JAHODOVÁ, C.: *Brno*, s. 25-26. K vývoji ulice viz KUČA, K.: *Brno*, s. 502.

udělal dva snímky na Pivovarské⁷⁷ a jeden na Hlinkách.⁷⁸ Asanace kvůli rychlostní komunikaci postihla také Kamenomlýnskou⁷⁹ spojující Pisárky a Žabovřesky, ale v době Fojtíkova šetření (doloženo šesti fotografiemi)⁸⁰ žila ještě naplno — měla i hospodu. Odtud se náš průzkumník vydal přes Svratku na Veslařskou,⁸¹ kde se mu do hledáčku dostaly i zdejší vily, my se ovšem spokojíme s pěti vyobrazeními⁸² podstatně skromnějších obydlí.

Důležité dělnické předměstí v 19. století tvořily ulice na katastru dnešních Zábrdovic, jejichž historická jména zněla Cejl (Dolní a Horní)⁸³ a Josefov.⁸⁴ Výroční zpráva otiskla interiéry bytů na Francouzské,⁸⁵ Grabengasse⁸⁶ a čtyři záběry krámu na Bratislavské po průtrži mračen v červenci 1912.⁸⁷ Fojtík pořídil šest snímků na Bratislavské,⁸⁸ sedm na Francouzské⁸⁹ a osm na Staré,⁹⁰ kde zaostřil na přízemní domky,⁹¹ v dalších dvou ulicích zase na různě vybavené a zastavěné dvory. Na větší-

77 EÚ Brno, foto 1960, negativy 33/12-1, 12a-2, pozitivy 5578, 5579,

78 Hlinky do reformy v 60. letech patřily ke katastru Křížová, poté ke Starému Brnu a Pisárkám. EÚ Brno, foto 1959, negativ 22/86.

79 Název ulice připomíná Kamenný mlýn, v pramenech doložený poprvé roku 1366. Osada, kterou zachytil Fojtík, vznikla v 19. století. K městu Brnu byla připojena roku 1919 a od té doby prošla složitým vývojem, co se týče územního začlenění. Od reformy v 60. letech 20. století patří k Pisárkám a Žabovřeskám. Po zboření domků na břehu řeky z ulice zůstala vilová část ve svahu Žlutého kopce. Kuča, K.: *Brno*, s. 384–385. Výzkum autorky 2. 9. 2008.

80 EÚ Brno, foto 1959, negativy 22/8, 12, 15, 17–19, 26, pozitivy 5409–5413.

81 Na Veslařské vznikla v 70. a 80. letech 19. století vilová zástavba. Kuča, K.: *Brno*, s. 489. Ulice dnes prochází katastry Jundrova, Pisárek, Komína a Žabovřesk. FLODROVÁ, M.: *Brněnské ulice*, s. 266.

82 EÚ Brno, foto 1959, negativy 22/29, 30, 38–40, pozitivy 5601–5604.

83 Nejstarší část tvořil Dolní Cejl (dnes Cejl), který spolu s navazujícím Radlasem tvořil v 70. letech 18. století jeden sídelní celek. Horní Cejl (dnes Francouzská) se ve skutečný urbanistický celek zformoval na přelomu 18. a 19. století — kromě Francouzské šlo o lichou stranu ulice Staré. Celé území bylo k Brnu připojeno roku 1850 a součástí Zábrdovic se stalo v 60. letech 20. století. Kuča, K.: *Brno*, s. 323.

84 Josefov (dnes Bratislavská) vznikl roku 1788 a měl roštovitý charakter, složený z několika ulicovek. Mimo Bratislavskou a Příční k ní patřila i Stará, hranice mezi Horním Cejlem a Josefovem, připojeným k Brnu rovněž roku 1850. Součástí Zábrdovic se území stalo v 60. letech 20. století. Kuča, K.: *Brno*, s. 374.

85 Dům č. 94. *Rechenschaftsbericht 1908*. Pokoj bytu o dvou místnostech otištěn v KOSÍKOVÁ, J.: *Dobová fotografie*, s. 106.

86 Dům č. 12/14. *Rechenschaftsbericht 1909*. Grabengasse = Příkop není totožná s dnešní ulicí tohoto jména (ta se nazývala Na Ponávce a vedla po východním okraji bývalého katastrálního území), její historická zástavba byla orientována především po západní straně do Koliště. Drobnou původní zástavbu, v níž přebývalo převážně dělnictvo, nahradily do počátku 20. století novorenesanční a secesní činžovní domy. Kuča, K.: *Brno*, s. 495.

87 Dům č. 5. *Rechenschaftsbericht 1912*.

88 EÚ Brno, foto 1961, negativy A 15/86, pozitivy 5396–5401.

89 Tamtéž, foto 1959 a 1961, negativy 21/18; A 15/36.

90 Tamtéž, foto 1954, 1958 a 1961, negativy 6-/4, 50–53; A 15/85, pozitivy 5572–5574, 5586–5589.

91 Pozitiv 5586: domek (č. 7) s mansardovou střechou — dnes zbořen. Pozitiv 5573 (č. 8, 10, 12): mansardovou střechu nemá pouze dům uprostřed — všechny domky dodnes stojí, ale mansardovou střechu už má pouze jeden. Pozitiv 5587 (č. 22): obyčejná střecha s třemi malými vikýři (stejný obrázek otištěn v Kuča, K.:

ně záběrů je dobře patrné, že se všechny tři ulice nacházejí v kopcovitém terénu. Na Zábrdovice dnes navazuje katastrální území Trnitá, z něhož ročenka nemocenské pokladny zveřejnila čtyři pohledy do soukromí dělnictva (tehdy šlo o katastr Velké a Malé Křenové⁹²): dva z Mlýnské⁹³ a po jednom z Křenové⁹⁴ a Špitálky.⁹⁵ Náš autor za více než půlstoletí fotografoval šestkrát přímo na ulici Trnité: nízkou zástavbu, činžovní domy i tovární objekt.⁹⁶ Komárov, tehdy převážně německá obec,⁹⁷ obohatil výroční zprávu třemi snímky: z Klášterského,⁹⁸ Svatopetrské⁹⁹ a Hodonínské;¹⁰⁰ z poslední jmenované ulice pochází pět Fojtíkových záběrů.¹⁰¹

Mimořádné postavení mezi brněnskými předměstími přisuzuje Husovicím a věnuje jim samostatný článek. Od poloviny 19. století tato vesnice, po vzniku samostatného Československa již jako město (povýšení 1912) připojená k Brnu, znamenala prudký nárůst dělnického obyvatelstva. Způsobila to jednak blízkost průmyslových závodů na Horním a Dolním Cejlu, jednak četné pomocné provozy přímo v Husovicích: již v polovici 18. století zde pracovaly mnohé valchy a další vznikly přestavbou starších hamrů na měď.¹⁰² Dělníci s rodinami nacházeli ubytování jako nájemníci v selských usedlostech (kuchyň takového bytu otiskla výroční zpráva),¹⁰³ jež se po oddělení všech pozemků proměňovaly v nájemní domy;¹⁰⁴ rostl rovněž počet nezemědělských majitelů domů.¹⁰⁵ Spoušť svého fotoaparátu Fojtík

Brno, s. 375; foto 1999), dnes zbořen a na jeho místě postaven jednopatrový dům s vročením 2006. Výzkum autorky 19. 10. 2008.

- 92 Velká Křenová = Křenová; Malá Křenová = Mlýnská. Území se od 2. poloviny 17. století stalo židovským střediskem a tuto tradici si udrželo až do nacistické okupace. Zároveň zde od konce 18. století vznikaly nejrůznější továrny, které měly hlavní podíl na přeměně Křenové v dělnické předměstí, od roku 1850 připojeného k Brnu. Jako katastrální území existovalo do roku 1935 a ke katastrálnímu území Trnitá bylo definitivně připojeno v 60. letech 20. století. KUČA, K.: *Brno*, s. 422–426.
- 93 Dům č. 11. *Rechenschaftsbericht 1910–1911*. Jeden ze snímků otištěn v SÍROVÁTKA, O. a kol.: *Město*, s. 35.
- 94 Dům č. 10. *Rechenschaftsbericht 1908*. Snímek místnosti podkrovního bytu otištěn v SÍROVÁTKA, O. a kol.: *Město*, s. 33.
- 95 Dům č. 20. *Rechenschaftsbericht 1909*. Domovní byt bez oken na snímku v SÍROVÁTKA, O. a kol.: *Město*, s. 34.
- 96 EÚ Brno, foto 1961, negativy A 15/37, pozitivy 5594–5599.
- 97 Roku 1900 bylo v Komárově (Kumrowitz) z 845 obyvatel 768 německé národnosti. Obec byla roku 1919 připojena k Brnu. KUČA, K.: *Brno*, s. 395.
- 98 Kindergartengasse č. 1. *Rechenschaftsbericht 1909*.
- 99 Petersburggasse č. 5. *Rechenschaftsbericht 1909*.
- 100 Mariazellgasse č. 56. *Rechenschaftsbericht 1910–1911*.
- 101 EÚ Brno, foto 1960, negativy 33/37, 37a, pozitivy 5653–5655, 5662.
- 102 FOJTÍK, K.: *Etnografické aspekty formování brněnských předměstí — Husovice*. ČL 61, 1974, s. 19.
- 103 Cacovická č. 4. *Rechenschaftsbericht 1909*; otištěno v FOJTÍK, K.: *Etnografické aspekty*, s. 32; KOSÍKOVÁ, J.: *Domová fotografie*, s. 108; SÍROVÁTKA, O. a kol.: *Město*, s. 84.
- 104 FOJTÍK, K.: *Etnografické aspekty*, s. 20.
- 105 V roce 1897 patřilo nezemědělcům 97 % všech husovických domů, z toho továrním dělníkům 39 %; v roce 1910 jim patřilo více než 40 % domů v místě. Tamtéž, s. 21. Dělníci také hráli rostoucí úlohu ve veřejném životě předměstí. Tamtéž, s. 23.

nechal hojně pracovat především na ulici Valchařské, na níž se dodnes zachoval menší tovární objekt na břehu Svitavy, kterým navíc protéká slepé rameno řeky.¹⁰⁶ Pořídil tady jedenáct snímků, přičemž se zaměřil na šest domů v blízkosti továrny — pět z nich ještě stojí.¹⁰⁷ Jeden z domků datoval rokem 1850 a pronikl na jeho dvůr s pavlačí a obyvatelky zastihl při praní. Zastavil se také v přilehlých ulicích: na Horymírově,¹⁰⁸ Soběšické¹⁰⁹ a Cacovické,¹¹⁰ zachytil rovněž Kohoutovu¹¹¹ a Dukelskou.¹¹² Zčásti průmyslový charakter měly i sousední Maloměřice (významnou úlohu sehrála cementárna vybudovaná roku 1906),¹¹³ kde K. Fojtík pořídil dvě fotografie ulic Dolnopolní a Selské,¹¹⁴ zároveň si však podržely svůj napůl vesnický ráz ještě dlouho do 20. století, jak později napsal.¹¹⁵

Vyjádřil se i k utváření předměstí Králova Pole — poukázal na to, že „*založení strojírenské továrny Porgesovy sem sice přivedlo dělnické obyvatelstvo*“,¹¹⁶ ale v první polovině 20. století zaznamenala čtvrt výrazný nárůst příslušníků jiných sociálních skupin a ty mu vtiskly osobitý ráz. Dělníci se usazovali v nejstarší části obce, na západním i východním okraji údolní nivy Ponávky,¹¹⁷ podél staré královské cesty z Brna do Řečkovic.¹¹⁸ Je zajímavé, že v Králově Poli šel Fojtík¹¹⁹ nejvíce po stopách autora snímků z výroční zprávy. Myslínova byla dokumentována dvěma interiéry,¹²⁰ o šedesát let později potom sedmi snímky¹²¹ a sousední Fibichova

-
- 106 Na Valchařské, staré cestě do Maloměřic, se nacházely barvírny, nejstarší husovické továrny, přebudované z valch. Kuča, K.: *Brno*, s. 362; MRÁZEK, Karel: *Město Husovice. Jeho minulost a přítomnost*. Husovice 1912, s. 67.
- 107 EÚ Brno, foto 1960 a 1961. Negativy 33/20a, 21, 21a; A 15/23. Pozitivы 5419, 5642–5649. Byly fotografovány domy čísel 57–67 (lichá). Zbořený dům je zachycen na pozitivu 5648 (otištěn v příloze), zadní trakt továrny na břehu Svitavy na negativu 33/20a-2.
- 108 EÚ Brno, foto 1960, negativ 33/22a-2.
- 109 Tamtéž, foto 1960, negativ 33/22a-1, pozitiv 5403.
- 110 Tamtéž, foto 1960, negativ 33/23-1.
- 111 Tamtéž, foto 1960, negativy 33/22-1,2, pozitivy 5640, 5641. Ulice směřovala ke Královu Poli. Domy Fojtíkem zde nafocené jsou dnes z větší části zbořeny (v místech ústí Husovický tunel) a zbytek připojen k Provaznickově ulici. Kuča, K.: *Brno*, s. 362, 364.
- 112 EÚ Brno, foto 1960, negativ 33/25a-1, pozitiv 5639.
- 113 Kuča, K.: *Brno*, s. 454.
- 114 EÚ Brno, foto 1960, negativy 33/20-1,2, pozitivy 5650, 5651.
- 115 Fojtík, K.: *Úloha*, s. 198.
- 116 Tamtéž, s. 198. Brno-Královopolská továrna na stroje Lederer a Porges zahájila výrobu v budovách zaniklého cukrovaru roku 1890 a postupně vznikaly i další, méně významné provozy. Roku 1844 byla obec povýšena na městečko, 1905 na město a 1919 připojena k Brnu. Kuča, K.: *Brno*, s. 404, 417.
- 117 Řeka Ponávka teče Řečkovickými a v Králově Poli ulicí Myslínovou, dále už je překlenutá, o její další cestě dnešním územím města Brna viz HÁLOVÁ-JAHODOVÁ, C.: *Brno*, s. 24.
- 118 Kuča, K.: *Brno*, s. 411, 418.
- 119 Dělnické bydlení v Králově Poli zmiňuje v souvislosti s hygienickými podmínkami: v jistém zdejší domě užívalo jeden záchod devadesát lidí. Fojtík, K.: *Tři typy*, s. 34.
- 120 Dům č. 16. *Rechenschaftsbericht 1910/1911*.
- 121 EÚ Brno, foto 1958 a 1959, negativy 17/37, 42–46, 21/20, pozitivy 5667–5670. Myslínova se v letech 1907–1942, 1945–1946 jmenovala Resslerova a za první republiky se její část nazývala Resslerovou kolonií:

čtyřmi.¹²² Další shoda nastala na Božetěchově (jeden¹²³ ku devíti),¹²⁴ Dalimilově¹²⁵ (dva¹²⁶ ku dvěma),¹²⁷ Poděbradově (jeden¹²⁸ ku třem)¹²⁹ a Veleslavínově (jeden¹³⁰ ku jednomu).¹³¹ Z Palackého třídy přinesla výroční zpráva dvě fotografie¹³² a Fojtík se zastavil ještě na Křižíkově,¹³³ Šafaříkově¹³⁴ a dvou náměstích — Mojmirově¹³⁵ a Rostislavově,¹³⁶ původních královopolských návsih.¹³⁷ I na novodobém rozvoji Řečkovice se podílelo především nezemědělské obyvatelstvo — řemeslníci (zedníci, kameníci), železniční zaměstnanci i tovární dělníci.¹³⁸ Proto náš autor navštívil i toto předměstí, konkrétně ulice Cupákovu,¹³⁹ Gromešovu,¹⁴⁰ Kronovu¹⁴¹ a Kuřimskou.¹⁴²

Předměstími, z nichž výroční zpráva přináší obrazovou dokumentaci, ale Fojtík zde nepořídil žádné snímky, jsou Bohunice, Žabovřesky, Židenice a Juliánov.

domy ve střední části ulice opravdu připomínají jiné nouzové kolonie: do ulice je postaven jeden dům a za ním jsou v úzké uličce řazeny další (výzkum autorky 8. 11. 2008), jak je patrné z pozitivu 5670. Na Myslínově ovšem stály v době Fojtíkova šetření i jednopatrové domy. K vývoji obou ulic viz SVOBODOVÁ, Jana: *Brněnské obytné kolonie*. BMD 15, 2000, s. 397.

122 EÚ Brno, foto 1958, negativy 17/38–41, pozitivy 5665, 5666.

123 Dům č. 17. *Rechenschaftsbericht 1909*.

124 EÚ Brno, foto 1958 a 1959, negativy 17/49–55, 21/21, 22, pozitivy 5656–5663. Ulice Božetěchova (za Kosmovou směrem k Řečkovicím) a Dalimilova na trase staré královské cesty byly na přelomu 60. a 70. let 20. století z větší části zbořeny a původní zástavba nahrazena panelovým sídlištěm. KUČA, K.: *Brno*, s. 411, 421. Z Božetěchovy zůstala sudá strana, takže se při výzkumu autorky (8. 11. 2008) podařilo identifikovat domy č. 74, 76, 78 zachycené na pozitivu 5659. Dům 17, odkud pochází obrázek interiéru, stál v části ulice mezi Kosmovou a Mojmirovým náměstím.

125 Zmínka o ulici viz SVOBODOVÁ, J.: *Brněnské obytné kolonie*, s. 398–399.

126 Dům č. 7. *Rechenschaftsbericht 1910/1911*.

127 EÚ Brno, foto 1958, negativy 17/58, 60, pozitivy 5664, 5687.

128 Dům č. 111. *Rechenschaftsbericht 1910/1911*.

129 EÚ Brno, foto 1958, negativ 17/62, 63, 83. Na Poděbradově se Fojtíkovi podařilo nafotit domy č. 111, 113, 115, 117 (negativ 17/83), přičemž v čísle 111 byl pořízen snímek interiéru.

130 Dům č. 17. *Rechenschaftsbericht 1909*.

131 EÚ Brno, foto 1958, negativ 17/61, pozitiv 5678.

132 Palackého 73, Ugartova 23. *Rechenschaftsbericht 1909*. Ugartova, dnes součást Palackého třídy, upomínala na královopolskou osadu Ugartov, která existovala přibližně v letech 1783–1910 a poté už se nepřipomíná ani jako místní část. KUČA, K.: *Brno*, s. 569.

133 EÚ Brno, foto 1958, negativ 17/67, pozitiv 5675.

134 Tamtéž, foto 1958, negativ 17/64, pozitiv 5677.

135 Tamtéž, foto 1958, negativ 17/68, pozitiv 5671.

136 Tamtéž, foto 1958, negativy 17/65, 66, pozitivy 5673, 5674.

137 KUČA, K.: *Brno*, s. 411, 417.

138 Řečkovice byly připojeny k Brnu roku 1919. KUČA, K.: *Brno*, s. 505–506.

139 EÚ Brno, foto 1959, negativ 21/28. Dům č. 17 při styku s ulicí Jandáskovou — jde o vynikající příklad vilky ve stylu moderny, částečně inspirované lidovou architekturou. KUČA, K.: *Památky Brna*, s. 88.

140 EÚ Brno, foto 1959, negativy 21/29, 30.

141 Tamtéž, foto 1959, negativ 21/27.

142 Tamtéž, foto 1959, negativ 21/23.

V Bohunicích¹⁴³ se zaměstnanec dělnické pokladny zastavil v tamější cihelně, kde vyfotografoval na jejím dvoře shromážděné obyvatele čtrnácti bytů a dva interiéry.¹⁴⁴ V Žabovřeskách¹⁴⁵ se mu nabídl pohled do domácnosti rodiny se třemi dětmi na Šmejkalově.¹⁴⁶ V Židenicích¹⁴⁷ pořídil sedm snímků:¹⁴⁸ tři ze Staré osady,¹⁴⁹ po jednom z Jílkovy,¹⁵⁰ Svatoplukovy,¹⁵¹ Slevačské¹⁵² a chudobince, v Juliánově¹⁵³ potom jeden na Jamborově.¹⁵⁴

Jako třetí typ přebývání nejchudšího obyvatelstva označuje K. Fojtík tak zvané nouzové kolonie, vznikající v meziválečném období často nelegálně v různých utajených lokalitách na okraji metropole. V těch nejnuznějších nezaměstnaní obývali vcelkem boudy — železniční vůz či maringotku, využívalo se nepotřebného materiálu z bouraček; takové osady zanikly a zůstala po nich pouze jména, například Mexiko či Šanghaj. Další druh kolonií tvořily domky o dvou místnostech stavěné z dobrého materiálu, pořizovali si je lidé stálého zaměstnání a zůstaly obydleny v době výzkumu i dnes. Osadníci se s těmito místy loučili neradi — chtěli zůstat ve svém, „protože si

143 Bohunice byly připojeny k Brnu roku 1919. Kuča, K.: *Brno*, s. 297.

144 *Rechenschaftsbericht 1909*. Jeden z interiérů otištěn v Kosíková, J.: *Dobová fotografie*, s. 108; Sirovátka, O. a kol.: *Město*, s. 36.

145 Žabovřesky byly připojeny k Brnu roku 1919. Kuča, K.: *Brno*, s. 606.

146 Tehdy Havlíčkova č. 71. *Rechenschaftsbericht 1910/1911*. Celkový pohled na obec (foto před rokem 1915), v jehož rámci je dobře patrná Šmejkalova ulice, otištěn v Kuča, K.: *Brno*, s. 606. — Fojtík pořídil na Žižkově ulici (katastrální území Veverí a Žabovřesky) jeden snímek dvou vilek ve svahu (EÚ Brno, foto 1959, negativ 22/37).

147 U určování názvů a poloh ulic bylo využito spisku Škroch, Jan: *Popsání obce židenické, obsahující seznam domů a jejich majetníků, pak stručné životopisy mužů, na jichž památku ulice byly pojmenovány*. S polohopisným nákresem ulic. Brno 1900.

148 Všechny *Rechenschaftsbericht 1909*.

149 Domy č. 42 a 64. Německy Altdorf, v seznamu ulic je ovšem uvedeno, že německý název zněl Alte Gemeinde. Flodrová, M.: *Brněnské ulice*, s. 226. Byt ve dvoře domu č. 42 otištěn v Sirovátka, O. a kol.: *Město*, s. 38; kuchyně obydlí v domě č. 64 Tamtéž, s. 88. V obou případech se však uvádí, že jde o dnešní Vančurovu — ta se rovněž jmenovala Stará osada (německy Altes Dorf), byla centrem Juliánova, u snímků se však uvádí, že šlo o Židenice (německy Schimitz). Proto tento název určujeme jako dnešní Starou osadu.

150 Tehdy Přemyslova č. 37.

151 Tehdy Karlova č. 9.

152 Riegrova č. 15. U této ulice je určení poněkud problematické. Flodrová uvádí, že se tak v prvním desetiletí 20. století jmenovaly dvě ulice: dnešní Skopalíkova a Slevačská, přičemž obě ležely v židenickém katastru. Flodrová, M.: *Brněnské ulice*, s. 216, 219. Na konci spisku výše citovaného J. Škrocha: *Popsání obce židenické*, je Skopalíkova už označena svým dnešním jménem, a Slevačská tam vůbec zakreslena není, přestože u Flodrové se dovídáme, že jméno Riegrova nesla už od roku 1897. Tyto důvody vedou k identifikaci tehdejší Riegrovy s dnešní Slevačskou.

153 Ves Juliánov byla založena roku 1786 na katastru Židenic při parcelaci zrušeného panského dvora. V průběhu 19. století byl Juliánov střídavě připojován k Židenicím a opět osamostatňován a jako obec existoval v letech 1867–1919, kdy se stal, stejně jako Židenice, osadou města Brna. Se Židenicemi byl definitivně sloučen roku 1952. Kuča, K.: *Brno*, s. 376, 618.

154 Tehdy Havlíčkova č. 15.

na to již zvykli, [...] i na sousedy a je jim líto toho přátelského prostředí“,¹⁵⁵ jak vypověděli lidé v kolonii Písečník (lidově Písečňák nebo též Džungle), v bývalém pískovém lomu na husovickém katastru.¹⁵⁶ Mezi pětadvaceti záběry¹⁵⁷ naši pozornost zasluhuje například první domek při vstupu do osady,¹⁵⁸ pumpa plnící zároveň funkci rozcestníku¹⁵⁹ či kombinace neomítnutého železničního vozu a zděné kuchyňky.¹⁶⁰ Na místě šterkového lomu, ve strmém severním svahu Červeného kopce, vytvořilo před rokem 1929 sto domků Kamennou kolonii.¹⁶¹ Třicet dva dochovaných fotografií¹⁶² poskytuje jak celkový pohled na lokalitu, tak záběry na jednotlivá obydlí¹⁶³ či obyvatele. Mezi Slatinou a Líšní vznikly Černovičky¹⁶⁴ (na dně hliniště) a Podstránská,¹⁶⁵ velmi podobná vesnické ulicovce¹⁶⁶ a působící dnes dojmem malebného zákoutí.¹⁶⁷ Mnohé z dvaatřiceti obrázků¹⁶⁸ svědčí o stavebním umu svých tvůrců, využitého zejména při zakládání stupňovitých teras.

Karel Fojtík končí studii *Tři typy dělnických obydlí v Brně* slovy: „Mladí lidé považují vlastní domek spíše za přítěž a snaží se dostat byt v poschodovém, světlém a pohodlném domě, který se stal typickým městským obydlím našeho dělníka.“ I takové záběry obsahuje jeho sbírka fotografií: dva domy pavlačového typu z meziválečného období¹⁶⁹ na Staňkově¹⁷⁰

155 Fojtík, K.: *Tři typy*, s. 36.

156 Kuča, K.: *Brno*, s. 363. SVOBODOVÁ, J.: *Brněnské obytné kolonie*, s. 392–394.

157 EÚ Brno, foto 1958, negativy 16/1–25, pozitivy 5616–5633, 5688.

158 Pozitiv 5625. Výzkum autorky 12. 10. 2008: domek je dnes značně zchátralější, sotva se ho podařilo identifikovat. Na pozitivu jsou vidět i rodinné domy stojící na ulici Hořejší (do roku 1991 Lozibky).

159 Pozitiv 5622. U pumpy stojí člověk nabírající vodu. Dnes už je možno rozeznat pouze podstavce a za ním opět zchátralý dům, rozcestí je zachováno.

160 Pozitiv 5688 otištěn v SVOBODOVÁ, J.: *Brněnské obytné kolonie*, s. 426; popis podává Fojtík, K.: *Tři typy*, s. 36.

161 Tamtéž, s. 36; Kuča, K.: *Brno*, s. 383; SVOBODOVÁ, J.: *Brněnské obytné kolonie*, s. 402. Území, součást katastrálního území Štýřice, se od roku 1958 jmenuje Kamenná čtvrť, přestože na mnohých domcích zůstala původní označení (výzkum autorky a Kláry Císárikové 14. 10. 2008).

162 EÚ Brno, foto 1958–1960. Negativy 16/92–100; 17/1–8, 10–19; 29/66, 68, 69; 33/42a. Pozitiv 5406–5408, 5427–5431, 5457, 5458, 5460–5462, 5679.

163 Všechny domy, u nichž je na popisu uvedeno číslo (86, 88, 94, 95, 96, 100–102), jsou památkově chráněny. Kuča, K.: *Památky*, s. 117. Pozitiv 5462 otištěn v SVOBODOVÁ, J.: *Brněnské obytné kolonie*, s. 446.

164 Původní název zněl Kolonie U kostivárny (do roku 1945) podle toho, že byl ohraničen objektem továrny na kostní uhlí (spodium) a moučku. SLÁVÍK, František A.: *Brněnský okres*. Brno 1897, s. 37.

165 Původně Kolonie Pod Stránskou skálou (do roku 1946). Jak Černovičky, tak Podstránská leží dnes na katastrálním území Slatina.

166 Fojtík, K.: *Tři typy*, s. 36; SVOBODOVÁ, J.: *Brněnské obytné kolonie*, s. 401.

167 Výzkum autorky 28. 10. 2008. Tento dojem potvrzují i slova J. Svobodové.

168 EÚ Brno, foto 1959. Negativy 20/59–67; 21/72–76, 83–88; 22/1–3, 9–11, 13, 14, 16, 21, 23, 24. Pozitiv 1112–1116, 1118–1122, 5606–5615, 5686. Pozitiv 1118 a 1119 otištěny v SVOBODOVÁ, J.: *Brněnské obytné kolonie*, s. 442, 444.

169 Kuča, K.: *Brno*, s. 164.

170 Dům č. 16a, katastrální území Ponava. EÚ Brno, foto 1958, negativ 17/82. O domě viz RIEDL, D. — SAMEK, B.: *Moderní architektura v Brně*, s. 93.

a Dvorského a Renneské,¹⁷¹ socialistickou výstavbu reprezentují dva snímky opět z Renneské a jeden z Vídeňské¹⁷² a rozestavěný činžovní dům na Kosmově ulici¹⁷³. V poslední stati, věnované tématu, potom napsal: „*Valem zanikají i poslední doklady typických dělnických obydlí, správněji typických obydlí brněnské chudiny, byty o jedné místnosti nebo o síni a světnici, pavlačové domy, které v minulém století umožňovaly součinnost mezi rodinami vytvářejícími sociálně homogenní celek, namnoze celek rodin blízkých navzájem i profesně, a ruší se jednotnost podoby osídlení nejen ulice, ale i domu.*“¹⁷⁴

Snad je možno konstatovat, že představení Fojtíkových fotografií a hledání souvislosti mezi nimi a záběry z let 1908–1911, ne-li významně, tak alespoň částečně napomohlo k oživení či dokonce rozšíření paměti o městě Brně. Snažila jsem se o to v souladu se zadáním tematických okruhů konference,¹⁷⁵ na níž odezněla podstatná část tohoto pojednání. J. Le Goff, významný představitel francouzské historické školy Annales, o fotografii napsal, že způsobila „*revoluci paměti, kterou rozšíří a zdemokratizuje, dá jí přesnost a pravdivost, jaké ve vizuální paměti nebylo nikdy předtím dosaženo*“.¹⁷⁶ To potvrzují i slova dvou autorek, jejichž práce jsme vícekrát citovali. J. Kosíková zdůraznila buď záměrné pořizování fotografie během výzkumu nebo její využívání jako ilustračního materiálu.¹⁷⁷ C. Hálová–Jahodová zase oceňuje, že při rozsáhlé asanaci brněnského centra na přelomu 19. a 20. století dala městská rada historické památky před zbořením fotografovat, čímž se zachovalo svědectví o minulosti Brna.¹⁷⁸ Oba názory můžeme využít při charakteristice Fojtíkových snímků. K jejich vzniku došlo při cíleném národopisném výzkumu (často záchranném) a dnes nám umožňují pohled na nepříliš známou součást dějin moravské metropole. Při návštěvě zachycených míst v podzimních týdnech roku 2008 se podařilo mnohá z nich najít nebo alespoň určit jejich bývalou polohu. Protože šlo o šetření konané převážně vlastním nohama, ověřilo se i tvrzení o podílu terénního reliéfu při utváření města Brna,¹⁷⁹ v našem případě při zakládání sídlišť chudého obyvatelstva. Vzpomeňme, jak často kolorit těchto lokalit dotvářela právě krajina: vodní tok, kopec či údolí i další z darů přírody brněnského regionu.

171 Katastrální území Štýřice. Renneská se v letech 1946–1965 jmenovala Švancarova. EÚ Brno, foto 1960, negativy 33/18-1,2; 38a-2, 3, pozitiv 5421. O domě viz RIEDL, D. — SAMEK, B.: *Moderní architektura v Brně*, s. 103.

172 EÚ Brno, foto 1960 a 1961, negativy 33/16-1,2; 38a-1.

173 Kosmova (Královo Pole) se v letech 1958–1991 jmenovala Manželů Rosenbergových. EÚ Brno, foto 1958, negativ 17/59.

174 Fojtík, K.: *Sociálně ekonomický rozvoj Brna očima etnografa*. In: Sirovátka, O. a kol.: *Město*, s. 41.

175 Konference Paměť města. Město a jeho obyvatelé ve 20. století. Brno 6.–7. listopadu 2008.

176 LE GOFF, Jacques: *Paměť a dějiny*. Praha 2007, s. 102.

177 KOSÍKOVÁ, J.: *Dobová fotografie*, s. 105.

178 HÁLOVÁ-JAHODOVÁ, C.: *Brno*, s. 91–92.

179 Tamtéž, s. 141.

SEZNAM PŘÍLOH

- P1** Obyvatelé Červené uličky. Dnes je v těchto místech ulice Mezírka. Foto Karel Fojtík, 1958. Uloženo na Etnologickém ústavu AV ČR (dále EÚ) Brno, negativ 13/90, pozitiv 5402.
- P2** Dům na Kounicově ulici. Foto Karel Fojtík, 1961. Uloženo na EÚ Brno, negativ 35/36, pozitiv 5507.
- P3** Dvory pavlačových domů a dětské hřiště mezi Dominikánským náměstím a Mečovou ulicí.
- Foto Karel Fojtík, 1961. Uloženo na EÚ Brno, negativ 32/36-1, pozitiv 5404.
- P4** Křížová č. 3. Nádvoří. Staré Brno. Foto Karel Fojtík, 1961. Uloženo na EÚ Brno, negativ A 15/90-1, pozitiv 5416.
- P5** Valchařská č. 67. Husovice. Foto Karel Fojtík, 1961. Uloženo na EÚ Brno, negativ A 15/23-4, pozitiv 5648.
- P6** Rybářská ulice. Staré Brno. Foto Karel Fojtík, 1959. Uloženo na EÚ Brno, negativ 22/77, pozitiv 1170.

P1 Obyvatelé Červené uličky. Dnes je v těchto místech ulice Mezírka. Foto Karel Fojtík, 1958.

P2 Dům na Kounicově ulici. Foto Karel Fojtík, 1961.

P3 Dvory pavlačových domů a dětské hřiště mezi Dominikánským náměstím a Mečovou ulicí. Foto Karel Fojtík, 1961.

P4 Křížová č. 3. Nádvoří. Staré Brno.
Foto Karel Fojtík, 1961.

P5 Valchařská č. 67. Husovice. Foto Karel Fojtík, 1961.

P6 Rybářská ulice. Staré Brno. Foto Karel Fojtík, 1959.

PETR ČÍHAL

POZAPOMENUTÁ OSOBNOST BRNĚNSKÉHO ROZHLASU — EMANUEL KUKSA

Abstrakt: “Almost forgotten personality of the Brno Radio — Emanuel Kuksa” talks about a well-known composer and musician for many years connected to the Brno Radio Orchestra of Folk Instruments. The study focuses on the life of the composer, his works and the influence of the folklore on his composing style in 1950s–1970s using the ideological basis of the Brno Radio Orchestra of Folk Instruments.

Keywords: Emanuel Kuksa, Brno Radio Orchestra of Folk Instruments, Brno, Strážnice, Ostřešany, composer, adapter, conductor, the bagpipes player, music, folklore, song.

Když v roce 1952 vznikl Brněnský rozhlasový orchestr lidových nástrojů (dále jen BROLN), byl prvním orchestrem tohoto typu na Moravě — znásobeným nástrojovým obsazením cimbálové muziky. Záhy si získal širokou posluchačskou obec. Po druhé světové válce totiž nastala vlna rozmachu folklorního hnutí, spojená se zakládáním souborů a tzv. „krúžků“, kterou nazýváme slovem folklorismus. Z hlediska hudebních projevů (festivaly, hnutí souborů písní a tanců, lidová píseň v uměleém zpracování rozšiřovaná masovými médii atd.) se jedná o dobu přibližně od poloviny 20. století až do současnosti. Tato nová vrstva již nebyla primárně propojena s hudebním folklorem 19. a počátku 20. století. Sociální a funkční vlastnosti lidové písně byly smazány, tehdejší režim ji začal využívat v duchu socialistického realismu.¹ Ze svého původního prostředí se přesunula na pódium před posluchače. BROLN tak svým vznikem dobře zapadal právě do tohoto období. Emanuel Kuksa, jemuž je tato studie věnována, patřil k osobnostem, které stály u samého zrodu BROLNu a měly tedy podíl na uměleckém formování tělesa.

Pokud se budeme hlouběji věnovat příjmení Kuksa, zjistíme, že se nejedná o příliš frekventované jméno. Odkud tedy pochází a kdy přibližně vzniklo příjmení spojené s Emanuelem Kuksou? Na úvod je třeba konstatovat, že rod Kuksů pocházel z Hané, přesněji z Brodku u Prostějova (dříve u Nezamyslic).² Etymologicky nejpravděpodobnější variantu příjmení nalezneme ve spojitosti s východočeským městem Kuks, které bylo v první polovině 18. století za hraběte Františka Antonína Šporka významným kulturním střediskem tohoto regionu.³ V době rozkvětu tamní zámecké kultury totiž byla u Šporka ve službě příbuzná z Kuksova rodu. A stalo se, že se vrátila zpátky do Brodku gravidní. Narozené dítě bylo pojmenováno Dvořák (etymologický původ odvozen ode dvora), ale místní kněz připsal k příjmení dovětek „alias Kuks“, tedy místo, odkud přišla jeho matka. Tím nevědomě určil další pojmenování rodu, protože příští potomek se již jmenoval Kuksa.⁴ Otec dítěte zůstal neznámý, neboť se jednalo o nemanželské dítě. Pravděpodobným otcem mohl být, ale také samozřejmě nemusel, hudebník Šporkovy zámecké kapely.⁵ To by vysvětlovalo původ hudebnosti v rodině do té doby nezaznamenaný.

-
- 1 *Od folkloru k folklorismu. Slovník folklorního hnutí na Moravě a ve Slezsku.* Red. Martina Pavlicová, Lucie Uhlíková. Strážnice 1997, s. 5–8.
 - 2 Moravský zemský archiv (dále jen MZA), fond E 67, Sběrka matrik (dále jen fond E 67), sign. 8786, Matrika narození farnosti Brodek u Prostějova z let 1849–1875, mikrofilm č. 8786; sign. 8787, Matrika narození farnosti Brodek u Prostějova z let 1876–1900, mikrofilm č. 8787.
 - 3 VRKOČOVÁ, Ludmila: *Kuks*. In: *Slovník české hudební kultury*. Eds. Jiří Fukač, Jiří Vyslouzil, Petr Macek. Praha 1997, s. 480
 - 4 Toto příjmení však nebylo ještě ve druhé polovině 19. století výrazově ustálené a v matrikách se objevují varianty Kuksa nebo Kuxa. Teprve na konci 19. století převládla současná podoba jména.
 - 5 Osobní sdělení Evy Filemonové, vdovy po skladateli. Tyto skutečnosti zjistil Emanuel Kuksa v době protektorátu, kdy musel pátrat, vzhledem k tehdejšímu rasovým zákonům, ve svém rodokmenu po neárijských předcích.

Otec Emanuela Kuksy pocházel z Brodku u Prostějova, z rodiny se šesti dětmi, z nichž se dospělosti dožily tři. Nejstarší syn se jmenoval Ludvík, další František a Emanuel (otec našeho skladatele).⁶ Ludvík absolvoval studia v kněžském semináři a později se stal děkanem v Červené Vodě v podhůří Orlických hor. František zůstal v Brodku u Prostějova, kde převzal rodinné hospodářství, a nejmladší Emanuel začal po studiích na arcibiskupském gymnáziu v Kroměříži pracovat jako odborný učitel. Vyučoval zeměpis a matematiku, ale miloval také literaturu, latinu, řečtinu a klasickou filozofii. Pedagogické působení ho zřejmě zavedlo až do Brna, kde se již usadil natrvalo. Zde v polovině dvacátých let pracoval jako odborný učitel v Židenicích a později na měšťanské škole v Husovicích.

Matka Hedvika Krčmová se narodila jako druhé ze sedmi dětí v rodině cihláře ve Šlapanicích u Brna.⁷ Vystudovala v Brně učitelství a stala se řídící učitelkou a ředitelkou pětileté obecné školy dívčí v Brně-Židenicích⁸ (nynější ulice Jamborova, poblíž Dělnického domu). Společné povolání způsobilo, že se zde seznámila se svým budoucím manželem Emanuelem Kuksou. Sňatek se konal 5. ledna 1920 na úřadě městské části Brno-střed.⁹ Ještě v témže roce se manželům Kuksovým narodila dcera Dobrunka a o tři roky později 22. dubna 1923 v brněnské zemské porodnici syn Emanuel. Rodina bydlela v ulici Havlíčkově (nynější Jamborově)¹⁰ v městské části Židenice, paní Kuksová tak měla blízko do zaměstnání.

Od počátku byl Emanuel Kuksa velmi zvědavý a tato vlastnost mu vydržela celý život. Jeho nejranější vzpomínky patřily areálu zahrady dívčí obecné školy, kde ředitelovala jeho matka. Rád vzpomínal na návštěvy u strýčka Ludvíka v Červené Vodě, kde mu utkvěla v paměti zdejší příroda, fara a chrámový zpěv na kůru při bohoslužbách. Zde, v kruhu rodiny z otcovy strany, patrně započal jeho pozdější vztah k filozofii, literatuře a jazykům. Zajížděl s rodinou také do Brodku u Prostějova na statek, kde žil strýc František. Obě místa, Brodek i Červená Voda na něho udělaly jistě velký dojem — tady cítil svůj původ, své kořeny. Jeho hudební nadání se začínalo od malička rozvíjet v rodinném prostředí přirozenou cestou, tedy zpěvem lidových písní. Asi od šesti let se ke zpěvu přidala hra na klavír, ve které ho podporovala i přítelkyně jeho matky učitelka Marie Lázinková, jež si mladý Kuksa velmi oblíbil.¹¹

6 MZA, fond E 67, sign. 8786, Matrika narození farnosti Brodek u Prostějova z let 1849–1875, mikrofilm č. 8786; sign. 8787, Matrika narození farnosti Brodek u Prostějova z let 1876–1900, mikrofilm č. 8787. Emanuel Kuksa se narodil 17. 6. 1883.

7 MZA, fond E 67, sign. 1849, Matrika narození farnosti Šlapanice z let 1871–1887, mikrofilm č. 1849; sign. 1850, Matrika narození farnosti Šlapanice z let 1888–1897, mikrofilm č. 1850. Hedvika Krčmová se narodila 3. 10. 1878.

8 Archiv města Brna (dále jen AMB), fond M 174 II. národní škola, Jamborova, Brno-Julíánov, inv. č. 46, Výkaz o docházce a prospěchu a třídní kniha 1933/1934.

9 MZA, fond E 67, sign. 17868, Matrika oddání městské rady Brno z let 1871–1921, mikrofilm č. 17868.

10 AMB, fond Z 1 Policie — Sbor národní bezpečnosti — Pobytová evidence obyvatel, Brno, pobytová karta na jméno Hedvika Kuksová, roz. Krčmová.

11 Osobní sdělení Evy Filemonové, vdovy po skladateli.

Kdo z rodičů měl hlavní podíl na jeho hudebním nadání, nelze zcela jednoznačně určit. Oba žili v Brně kulturním životem, v němž odmalička vyrůstal i jejich syn. Všechny výše uvedené příklady z jeho života měly zřejmě formující a směřující vliv na to, že se později rozhodl pro hudební dráhu. Rodina mu tak poskytla dokonalé zázemí a předpoklad pro další rozvoj. Nemělo tomu však být vždy.

V Juliánově Kuksa vychodil pět tříd obecné školy chlapecké (1929–1934) a poté nastoupil do primy Reálného gymnázia v Husovicích. Jako student prospíval spíše průměrně, oblíbil si především literaturu, latinu, němčinu a s ní spojený zájem o Goethova díla. Měl extrovertní povahu, smysl pro legraci, a ve třídě „vynikal“ v nejrůznějších kázeňských přestupcích, za což míval často snížený stupeň známky z chování. Zájem o literaturu, jazyky, stejně jako humor, zdědil po otci. Jak jsme výše zmínili, postupně se začala vytrácet pohoda rodinného prostředí. Na dvanáctiletého chlapce a jeho sestru dolehl rozchod rodičů. Po šestnáctiletém manželství se v roce 1936 Hedvika a Emanuel Kuksovi rozešli.¹² Děti začaly žít již jen s matkou, která se všemožně snažila, aby nebyly tímto rozpadem rodiny nijak poškozeny (s otcem se neměly dále stýkat, přesto s ním byl syn v kontaktu). Ač vynikala šetrností a hospodárností, na vzdělání a výchově svých dětí nijak nešetřila. Vedle studia Emanuel cvičil v Sokole, bral soukromé hodiny klavíru, navštěvoval koncerty a využíval možností, které kulturní Brno ve třicátých letech nabízelo. S matkou a sestrou navštívil o prázdninách v roce 1936 matčina bratra Františka, žijícího s rodinou v Mannheimu. Prostřednictvím tělovýchovné jednoty Sokol se v roce 1937 zúčastnil měsíčního letního tábora v Jugoslávii, kde navštívil některá místa na pobřeží Jaderského moře.¹³ S matkou podnikl také cestu do Benátek. V září roku 1938 se Kuksovi (již bez otce) přestěhovali do vilky na ulici Dvořákově (nynější Čajkovského) v Žabovřeskách. V přízemí byl pokoj a lékařská ordinace, v patře pak byt, který matka koupila spolu s pozemkem o rozloze přibližně 2 000 m² v Bosonohách. Dokonce pro syna pořídila klavír, na který ovšem nerad cvičil. Při změně bydliště přestoupil Emanuel v kvintě na Reálné gymnázium v Žabovřeskách. Na sklonku svých studií na gymnáziu začal projevoval o hudbu již skutečný zájem. Při studiích se naučil sám hrát pro potřeby školní kapely na pozoun a lesní roh. Pro toto studentské hudební seskupení také pořizoval notový materiál, a to pouze přepisem tehdejší populární a taneční hudby z gramofonových desek pro obsazení, které měl k dispozici. Dodejme, že v době gymnaziálních let ještě neměl žádné zkušenosti s aranžováním skladeb. Tehdy se zřejmě rozhodl studovat skladbu a dirigování. Po maturitě na reálném gymnáziu v červnu 1942 tak měl jednoduchou volbu, jak se věnovat hudbě i nadále. Vysoké školy byly Němci již od listopadu 1939 po známých pražských událostech uzavřeny. Válka byla v plném proudu, a pokud nechtěl jít pracovat, nezbyvalo, než se přihlásit na další studia. Od září 1942 do ledna 1943 dojížděl na

12 MZA, fond E 67, sign. 17868, Matrika oddání městské rady Brno z let 1871–1921, mikrofilm č. 17868, zde v matrice oddaných je doplněn písemný záznam o rozvodu.

13 Navštívil město Crikvenica, ostrovy Ráb, Krk a Plitvická jezera.

Ústav hudby a zpěvu s právem veřejnosti v Moravské Ostravě, kde studoval obor skladba. Zde byl jeho třídním učitelem Miroslav Barvík.¹⁴ Až v následujícím školním roce byl přijat na tehdejší Hudební a dramatickou konservatoř v Brně na obor skladba k Janáčkovu žákovi Vilému Petrželkovi a současně na oddělení dirigování k Bohumíru Liškovi. Zde studoval během války od 1. září 1943 do 14. července 1944. Ještě předtím v červnu 1943 však nastoupil kvůli totálnímu nasazení na přeškolení. Nepříznivě se vyvíjející válečné události donutily Německo posílat na frontu další muže a válečnou výrobu Říše bylo potřeba doplnit novými silami. V Protektorátu Čechy a Morava tak během let 1942–1943 postupně odcházeli na nucené práce do Německa lidé narození v letech 1921–1923. Tato nepříjemná povinnost se nevyhnula ani Kuksovi. Ve dvaceti letech byl poslán jako zámečník a soustružník do továrny na výrobu leteckých motorů firmy Klöckner — Flugmotoren do Hamburku. Zde po určitý čas roku 1943 pracoval a prožil si nejeden nálet do doby, kdy továrna lehla popelem po spojeneckém bombardování města. Poté byla výroba přestěhována do méně zasaženého Protektorátu. Emanuel Kuksa se mohl opět vrátit do Brna, protože továrna byla umístěna v nedaleké Kuřimi, kam každý den dojížděl ze svého bydliště v Žabovřeskách. Navíc při práci začal studovat na konzervatoři. Do Kuřimi jezdili dělníci z Brna většinou z hlavního nádraží ranním vlakem. Pracovalo se ve dvanáctihodinových směnách. A tehdy se mu mohla stát tato práce osudná. V továrně totiž prováděl s ostatními dělníky sabotáž na leteckých motorech. Letadla začala po několika letech pro poruchu sama padat. Podle výrobních čísel jednotlivých motorů Němci brzy zjistili jejich původ. Pojali podezření na konkrétní skupinu, ve které se nacházel také Kuksa. A protože jako jeden z mála dělníků uměl dobře německy, musel podstoupit výslech gestapa v Kounicových kolejích v Brně. Naštěstí pro něj získali Němci pouze podezření, navíc ve stejném čase odkryli jinou sabotážní skupinu. V nastalé situaci se proto zaměřili na druhou skupinu a Kuksu propustili. „*Přesto několik ran také schytal,*“ jak uvedla paní Filemonová.¹⁵ Celkově pracoval jako totálně nasazený jeden rok, deset měsíců a osm dnů (od 3. června 1943 do 10. dubna 1945).¹⁶

Konec války přečkal Kuksa v Brně. Na konzervatoř se však ještě v roce 1945 nevrátil. Se zpožděním zaviněným válkou se podle mobilizační vyhlášky dobrovolně přihlásil na základní vojenskou službu. Tu absolvoval v Brně. Více než vojenský výcvik vypadala jeho služba u vojska jako „zábavný podnik“ (jistěže tomu tak nebylo

14 Miroslav Barvík (1919–1998) — hudební skladatel a kritik, absolvent brněnské konzervatoře (1937–1942), hudební vědy (1938/1939, 1945–1948), soukromý žák Vítězslava Nováka (1942–1944), absolvent mistrovské školy pražské konzervatoře u Jaroslava Řídkého (1946–1948). Po roce 1948 ustavil s Václavem Dobiášem Akční výbor Syndikátu československých skladatelů, který sloužil státní moci k manipulování kultury v duchu socialistického realismu. Dále byl činný ve Svazu československých skladatelů a stal se hlavním redaktorem Hudebních rozhledů (1948–1953). Věnoval se popularizační činnosti.

15 Osobní sdělení Evy Filemonové, vdovy po skladateli.

16 Archiv Českého rozhlasu Brno (dále jen AČRoB), osobní spis Emanuela Kuksy.

všude v tehdejší Československu). Bylo to způsobeno především poválečným znovuoobením a konsolidací československé armády, která si vyžádala určitý čas. Ta převzala nazpět objekty po německém vojsku, kde se nyní hromadili adepti základní vojenské služby různých ročníků. Kuksa, který již také měl mít vojenskou službu za sebou, absolvoval výcvik na Kraví hoře a na Vinohradech poblíž svého prvního bydliště v Židenicích. Na sklonku služby působil také v Armádním uměleckém souboru Víta Nejedlého. Bohužel o tomto jeho působení nemáme podrobnější informace. Vojenská základní služba pro něj trvala jeden rok a deset měsíců (od 15. května 1945 do 15. března 1947). Pro zajímavost — za tuto dobu dosáhl hodnosti podporučíka v záloze.¹⁷

Podoba vojenské služby, kterou Kuksa absolvoval, mu zřejmě umožnila pokračovat ve studiu na brněnské konzervatoři současně s vojenskou povinností. Od školního roku 1946/1947 totiž znovu začal docházet na třídu Legionářů (nynější třída Kpt. Jaroše), kde se nacházela budova školy. Jakým byl Kuksa studentem na konzervatoři? Z dochovaných studijních výkazů oborů skladby a dirigování lze alespoň částečně nastínit průběh studia.¹⁸ Můžeme říci, že kromě prvního a druhého ročníku je hodnocen v jednotlivých předmětech známkami výborný a chvalitebný. Ve skladatelské třídě ho však příliš nezaujala osobnost profesora Viléma Petrželky, která patřila skladatelsky a pedagogicky k nejvýznamnějším v poválečném Brně. Z tehdejších pedagogů ho nejvíce oslovil dirigent Bohumír Liška a především významný hudební historik, lexikograf a kritik profesor Gracian Černušák, který zde přednášel dějiny hudby. Na konzervatoři také vykonal státní zkoušku ze hry na klavír. V ročníku, který absolvoval skladbu nebo dirigování v roce 1950, studovali vedle Kuksy také Zdeněk Bílek, Gustav Křivinka a především Josef Berg. Kuksa i Berg stáli později u zrodu BROLNu, oba byli zaměstnání v brněnském studiu Československého rozhlasu. Berg zde na rozdíl od Kuksy pracoval poměrně krátce v letech 1950–1953, činnost v rozhlasu byla v jeho tvorbě spíše epizodního charakteru.¹⁹ Z doby studia na konzervatoři také pocházejí první skladatelské pokusy. Za zmínku stojí třívětá klavírní *Sonáta op. 1* z roku 1948, kterou uvedl v premiéře 17. března 1949 pedagog konzervatoře Jaroslav Posadovský v Besedním domě v Brně.²⁰ Jako svoji absolventskou práci Kuksa zkomponoval *Symfonii* (1949), která byla poprvé a také zřejmě naposledy provedena za řízení autora 6. října 1950 v sále Stadionu v Brně. Hrál orchestr konzervatoře. Ve stejném obsazení byla provedena část *Symfonie* již

17 AČRoB, osobní spis Emanuela Kuksy.

18 AMB, fond M 277 Státní hudební a dramatická konzervatoř, Brno, inv. č. 231, Katalog 1943/1944 oddělení houslové; inv. č. 253, Katalog 1946/1947 oddělení skladby a dirigování; inv. č. 258, Katalog 1947/1948 oddělení skladby a dirigování; inv. č. 277, Katalog 1948/1949 oddělení skladby a dirigování, abiturientský kurs; inv. č. 284, Katalog 1949/1950 oddělení varhanní, skladby a dirigování, abiturientský kurs.

19 ŠTĚDRŮ, Miloš: *Josef Berg — skladatel mezi hudbou, divadlem a literaturou*. Brno 1992, s. 8–11.

20 Tuto informaci jsem našel na originálu *Sonáty op. 1*, která je uložena v autorově pozůstalosti v Ostrěšanech u Pardubic.

19. května 1950 na půdě Československého rozhlasu Brno. Skladbu posoudil Miroslav Barvík v časopise *Hudební rozhledy* jako „*dílo absolventa skladeb. oddělení, jenž si svou práci, solidně stavěnou, poněkud příliš rozlehlou a nepřehlednou, sám řídil*“.²¹ Ostatně Kuksovo jméno se v Hudebních rozhledech počátkem padesátých let příležitostně objevuje, a to především v pravidelných rubrikách z tehdejšího brněnského kulturního života. Dnes asi již málokdo ví, že Kuksa v roce 1950 obdržel Cenu osvobození města Brna a čestné uznání za svoji symfonickou rapsodii *Žvěst o boji korejských*, inspirovanou, podobně jako práce mnoha dalších tvůrců, válkou v Koreji na počátku padesátých let.²² Tato skladba se však zřejmě nezachovala, neboť se nenachází ani v brněnském rozhlasu, ani v autorově pozůstalosti v Ostřešanech.

Ještě při studiu konzervatoře se přihlásil na Masarykovu univerzitu. Od února 1948 nastoupil na filozofickou fakultu, obory hudební věda — filozofie.²³ Katedru hudební vědy v této době profilovali významní představitelé brněnské muzikologické školy v čele s Helfertovými nástupci Janem Rackem a Bohumírem Štědroněm. Vedle hudebněvědných předmětů ho zaujaly přednášky psychologa Roberta Konečného,²⁴ které hojně navštěvovali také studenti z jiných oborů fakulty. Dva roky po politickém převratu v únoru 1948 se však stala osoba Roberta Konečného na fakultě nežádoucí. Počátkem padesátých let vznikl na vysokých školách v Brně program podporovaný komunistickou ideologií — Mládež vede Brno. S tímto programem se Kuksa mohl jen velmi těžce ztotožnit. A to i přesto, že zpočátku komunistické ideologii, stejně jako řada dalších lidí, naivně, z přesvědčení věřil. Při studiu hudební vědy se vedle povinných předmětů zabýval především osobností Leoše Janáčka a studiu lidové písně. Tento druhý faktor jakoby předznamenal jeho budoucí životní náplň a zdroj inspirace v jeho tvorbě, neboť do této doby byl jeho zájem o lidovou píseň spíše okrajový. Svoji disertační práci v hudebně-vědeckém semináři s názvem *O Janáčkově hudebním realismu* předložil k obhajobě v roce 1952.²⁵ V ní se zabíral tvůrčí osobností Leoše Janáčka jako osobností sociálního typu, nápěvky mluvy jako psychologickým vývojovým prototypem jeho hudební mluvy. Nastínil Janáčkův hudební realismus ve vztahu k lidové písni a pokusil se o analýzu Janáčkovy hudební mluvy. Jednu ze sedmi kapitol věnoval otázce formalistických vlivů v jeho díle, což byl ostatně počátkem padesátých let „aktuální problém“ především u soudobých skladatelů. Souhrnně řečeno, v disertační práci propojil teoretickou

21 BARVÍK, Miroslav: *Ž brněnského hudebního života*. Hudební rozhledy (dále jen HR) 3, 1950–1951, s. 26.

22 *Ž brněnské hudební kroniky*. HR 3, 1950–1951, s. 69. Srov. ŠTĚDRŇ, Bohumír: *Jan Trojan*. In: Československý hudební slovník osob a institucí. I. svazek, A–L. Red. Gracian Černušák, Bohumír Štědroně, Zdenko Nováček. Praha 1963, s. 785–786.

23 Archiv Masarykovy univerzity, fond A 2 Filozofická fakulta 1948–1951.

24 Robert Konečný (1906–1981) — básník, spisovatel, literární kritik, filozof, psycholog, pedagog a překladatel.

25 KUKSA, Emanuel: *O Janáčkově hudebním realismu*. Disertační práce FF MU. Brno 1952. Uložena v knihovně Ústavu hudební vědy FF MU pod signaturou 110/52. Disertační práce má osmdesát jednu číslovanou stranu a v příloze notové příklady.

rovinu s rovinou praktických znalostí z konzervatoře. Studium na filozofické fakultě uzavřel však již po třech letech v roce 1951.²⁶

Jak lze z výše uvedených informací zjistit, Kuksova studia a další životní okolnosti se ve čtyřicátých a počátkem padesátých let navzájem časově prolínaly. Počínaje studiem na konzervatoři, totálním nasazením, vojenskou službou, opětovným studiem konzervatoře a univerzitními studii konče. Nabíledni je otázka, z čeho, z jakých prostředků žil. Ve tříčlenné rodině bez otce zůstala role živitelky na matce, která však byla již od Kuksových gymnaziálních let řídící učitelkou ve výslužbě. Přesto bez větších problémů dokázala syna na studiích podporovat. Když se ovšem naskytla ihned po studiu na konzervatoři šance zde zůstat jako korepetitor v tanečním oddělení, Kuksa nabídku přijal. Bylo to jeho první zaměstnání.²⁷ Na konzervatoři zůstal v zaměstnaneckém poměru do roku 1952 (od 1. srpna 1950 do 28. června 1952).²⁸ To už je ovšem rok, kdy se před Emanuelem Kuksou otevírá nová etapa jeho života.

Kuksa spolupracoval s BROLNem již od samého vzniku orchestru. Dokladem toho je jeho osobní spis, uložený v archivu Českého rozhlasu Brno. Po úspěšně absolvovaném konkurzu se stal od 1. února 1952 externím dirigentem BROLNu. Měl zpočátku provizorní termínovanou smlouvu, která byla změněna v trvalý zaměstnanecký poměr k 1. září 1953. Spolu s Kuksou byl dirigentem od vzniku orchestru také Jaromír Dadák,²⁹ který ovšem působil v BROLNu jen krátkou dobu. Od 1. září 1953 ho vystřídal Alois Fiala.³⁰ Ten taktéž absolvoval v roce 1952 konkurzní řízení na místo dirigenta, ale jeho nástup byl vinou nemoci o rok opožděn. Konečně tak byl vyřešen problém s obsazením tohoto důležitého postu.

Vedle své dirigentské úlohy se začal Kuksa záhy uplatňovat také jako upravovatel lidových a autor vlastních skladeb. Právě jeho teoretickou znalost problematiky lidové písně z univerzitních studií bylo potřeba doplnit praktickým poznáním folkloru, především v etnograficky živých oblastech Moravy a Slovenska. Pro Kuksu, městského člověka, bylo poznání rustikálních poloh hudebního folkloru důležitou zkušeností, která se později projevila v jeho autorské tvorbě i v úpravách pro BROLN. Jak sám později řekl, byl v problematice folkloru zcela nepřipraven. „S folklorem jsem se seznamoval doslova za pochodu rozhlasového provozu. To víte, že to bylo někdy veselé. A tak ze zmatených názorů a postojů tehdejší doby ve mně postupně krystalizoval pohled, postoj a úsudek [...]“.³¹ Proto spolu s Jaroslavem Juráškem a dalšími podnikl

26 Podle osobního spisu Emanuela Kuksy, uloženého v archivu Českého rozhlasu v Brně, studoval na FF MU od 12. února 1948 do 30. srpna 1951. Tyto údaje se shodují s údaji z Archivu Masarykovy univerzity, viz poznámku 23.

27 Osobní sdělení Evy Filemonové, vdovy po skladateli.

28 AČRoB, osobní spis Emanuela Kuksy.

29 Jaromír Dadák (1930) — hudební skladatel a dirigent.

30 Alois Fiala (1928–2002) — dirigent, hudební dramaturg, upravovatel.

31 VELEHRADSKÁ, Milada: *Pohled přes rameno Emanuela Kuksy*. Pardubické noviny, roč. 3, č. 225, 24. 9. 1994, s. 8.

na počátku padesátých let cestu po lidových muzikantech a kapelách na Horní Oravě, Očově a Hrochoti. Zde se k nim připojil také významný znalec slovenské lidové hudby Pavol Tonkovič.³² Těchto návštěv bylo patrně několik, první seznamovací cesta se uskutečnila v letech 1950–1951, ještě před založením BROLNu.³³ Měl tak možnost poznat život venkovského obyvatelstva a „nasát“ atmosféru lidových písní v jejich přirozené podobě. Účelem těchto cest nebyl jen poslech lidových kapel a lidových zpěváků, ale také sběr lidových písní, mapování a vytipovávání jednotlivých osob folklorně zainteresovaných pro možnou spolupráci s BROLNem. Důkaz o dalších cestách Emanuela Kuksy na Horní Oravu nám podává Etnologický ústav Akademie věd České republiky v Brně, kde se nacházejí terénní sběry lidových písní z celého území tehdejšího Československa a také zahraničních oblastí. Kuksa zde má uloženy zápisy lidových písní, jak je pořídil při svých návštěvách na Slovensku.³⁴ Zápisy písní jsou doplněny obsáhlou studií o melodických, rytmických a harmonických zvláštnostech lidových hudců a způsobech jejich hry. Sběry prováděl v obcích Suchá Hora a Hladovka.³⁵ Díky těmto krátkým terénním sondám do písňového repertoáru regionu vznikly v roce 1953 v Kuksově úpravě pro BROLN *Góralské tance* pro smyčcový orchestr a *Góralská balada o Jánošíkovi*. Jeho cesty za folklorem však nevedly jenom na Slovensko. V průběhu padesátých let a později jezdil také na Hornácko, Slovácko nebo Valašsko. Z těchto návštěv již další sběr lidových písní nezveštel, alespoň v Etnologickém ústavu akademie věd v Brně o tom žádný záznam není. Pro potřeby BROLNu prováděl také terénní zvukové záznamy. Při cestách Moravou se seznámil s významnými představiteli folklorního hnutí různých etnografických oblastí, jakými byli například hrubovrbecký primáš Jožka Kubík nebo členové muzikantského rodu Ňorků z Hrubé Vrbky na Hornácku.³⁶ Mnozí z nich později také s BROLNem spolupracovali. Právě oblast Moravského Slovácka — Hornácko, kraj na úpatí Bílých Karpat, si Kuksa velmi oblíbil. Na Kuksu zapůsobila především tamní evangelická komunita a její morálně duchovní ovzduší.³⁷ S hornáckým primášem Jožkou Kubíkem se stali přáteli. Kubík byl

32 Pavol Tonkovič (1907–1980) — skladatel, etnomuzikolog, sběratel lidových písní, hudební pedagog, rozhlasový pracovník.

33 *Od folkloru*, s. 65.

34 Etnologický ústav AV ČR v Brně (dále jen EÚ AV ČR Brno), inv. č. 2457, sign. A 912. Kuksa navštívil Horní Oravu ještě v letech 1952, 1953 a 1955.

35 Slovenská akademie věd v Bratislavě, Dokumentační fond rukopisných zápisů Etnomuzikologického oddělení Ústavu hudební vědy, sign. 13745–13752, osm písní z obce Suchá Hora z roku 1952; sign. 13753–13794, čtyřicet dva přepisů nářevů a textů z obce Hladovka z let 1952–1953.

36 Holý, Dušan: *Mudrosloví primáše Jožky Kubíka*. Praha 1984.

37 Osobní sdělení Evy Filemonové, vdovy po skladateli. Tento kraj je totiž zajímavým místem po stránce konfesijní. Z historického hlediska zde žily vedle sebe tři náboženské komunity: katolická, evangelická a židovská. Nově se zde rozvíjí tradice pravoslavná prostřednictvím monastýru svatého mučedníka Gorazda v Hrubé Vrbce, mužského kláštera založeného v roce 1989 a pojmenovaného podle zdejšího rodáka biskupa Gorazda.

jedním z lidových muzikantů, který pomáhal BROLNu proniknout do tajů stylu hornácké sedlácké. Na toto setkání v brněnském studiu Kuksa v roce 1970 vzpomínal. „V prvních dobách BROLNu vedl Jožka Kubík natáčecí frekvenci. Nacvičoval se hornácký styl — sedlácká. Během nácvičku byl Majstr celý nesvůj, jaksi vnitřně nespokojený. Nedával to najevo slovy, ale bylo vidět, že se mu cosi nelíbí, že není ve své kůži. Pochopil jsem, že někteří členové orchestru se nedovedou dostatečně přizpůsobit požadavkům stylu, a doporučil jsem Majstrovi, aby udělal pauzu. O přestávce jsem mu řekl, že budeme pokračovat tak, že z hudebníků vyčleníme ty, kteří jsou přizpůsobivější, a že ostatní budou poslouchat. Nervozita Majstra se zvýšila; úporně přemýšlel a potom nesměle podotkl: ‚A neurazá sa ty, co nebudú hrát?‘ ‚Ale neurazí, Majstre, budú rádi, že nemusí hrát,‘ těším ho neprozřetelně. Chvilí ti-cho — napětí. ‚A oni neradi hrajú?‘ — užasle opáčil tento čistý člověk.“³⁸ Mimo Moravu se dostal ke sběru lidových písní v roce 1955 při prvním zahraničním zájezdu BROLNu do Varšavy na V. Světový festival mládeže a studentstva.³⁹ Průběžně „studijní“ cesty za folklorem pokračovaly i ve druhé polovině padesátých let a v letech šedesátých. Z nich se již žádný písemný záznam nezachoval. Je také docela dobře možné, že ani žádný nebyl.

Horní Orava však Kuksu okouzila nejen svým folklorem. V srpnu 1952 se na podbielské slavnosti seznámil se svojí první ženou Vierou Moresovou. Svatba se konala po krátké známosti 17. prosince 1952 v Tvrdošíně a mladý pár začal bydlet v Brně-Žabovřeskách.⁴⁰ Z tohoto manželství se narodily v padesátých a počátkem šedesátých let tři dcery. Později, na podzim roku 1962, se Kuksova rodina přestěhovala na Konečného náměstí. Manželství však nebylo příliš šťastné. Manželé byli od sebe vzdáleni především svojí životní filozofií. Nakonec došlo v roce 1974 k rozvodu. Znovu se tak opakovala situace rozchodu podobně jako u Kuksových rodičů v polovině třicátých let. Tehdy tomu ovšem předcházely jiné okolnosti. Nelze také zamlčet skutečnost, že Kuksa požádal v roce 1954 o přijetí za kandidáta Komunistické strany Československa, jejímž členem se v roce 1957 stal.⁴¹ Příslušníkem strany byl ovšem z přesvědčení, které po roce 1968 vzalo definitivně za své.

Jaká byla Kuksova každodenní činnost v rozhlasu? Dirigentská práce spočívala ve zkoušení s orchestrem, bylo nutno nacvičit skladbu nebo celou sadu písní a zaznamenat ji ve studiu na magnetofonový pás. Orchester stál téměř každý druhý den před mikrofony rozhlasového studia. Další náplní Kuksovy práce byla samozřejmě činnost kompoziční a upravovatelská. V prvních letech existence BROLNu byla jeho upravovatelská produkce vskutku impozantní. Vždyť do roku 1955 zaranžoval pro toto těleso více jak stopadesát lidových písní z rozmanitých etnografických oblastí tehdejšího Československa. Při jejich výběru se opíral především o vydané

38 HOLÝ, D.: *Mudrosloví*, s. 64.

39 EÚ AV ČR Brno, inv. č. 2457, sign. A 912. Srov. NEČAS, Jaromír: 20 let „Na pěknú notečku.“ Národopisné aktuality 9, 1972, s. 77–80.

40 AČRoB, osobní spis Emanuela Kuksy.

41 Osobní pozůstalost Emanuela Kuksy, soukromý archiv Věry Holíkové, vlastní životopis.

písňové sbírky a terénní sběr. Nebylo divu, hudební literatura pro tento nový druh orchestru chyběla. V pozdějších letech již jeho produkce pro BROLN postupně klesala (viz seznam úprav). Vedle výše uvedených úprav z Horní Oravy se zabýval folklorním hudebním repertoárem Brněnska (*Písňe z Brněnska I.–III.* z roku 1953, celkem se jednalo o čtrnáct písní), Horácka, Podluží, Kopanic či slovenských nebo českých lidových písní. Tvorba pro BROLN byla pro Kuksu výbornou příležitostí a zkušeností, jak si vyzkoušet psaní aranží a následně mít možnost je v živém podání vyslechnout. Jako dirigent navíc mohl vysvětlit hráčům svoji představu o provedení. Jistěže spolupráce s orchestrem nemusela probíhat vždy bez problémů, k čemuž často přispěla také Kuksova svérázná povaha. Orchester se mu stal „nástrojem“, díky němuž téměř okamžitě ověřoval a kontroloval svoji upravovatelskou činnost. Jeho velkou výhodou byla také schopnost číst a především „slyšet“ v partituře. Zkušenosti s komponováním pro orchestr sice již ze studií konzervatoře měl (vždyť absolvoval *Symfonií*), ale vytvářet úpravy lidových písní pro znásobenou sestavu cimbálové muziky⁴² s případným využitím nástrojů pro lidovou hudbu bylo pro něho novou situací. Nenechme se ovšem plést představou, že vše bylo v partituře zapsáno do poslední noty. V prvních letech působení BROLNu byl mnohdy nucen vytvářet úpravy jen jako tzv. telegramy⁴³ nebo je dokonce v průběhu zkoušky psát přímo ve studiu na tabuli. Tato práce tedy vyžadovala i určitou míru pohotovosti a improvizace, pokud zrovna nebylo nic připraveno. A Kuksa byl upravovatelem a dirigentem nesmírně pilným, houževnatým, cílevědomým a přísným vůči sobě. Totéž pak požadoval od svých spolupracovníků. Typickým obrázkem z dob působení v BROLNu byla jeho pracovna — zakouřená místnost a v ní muž „ponořený“ do partitury. Vedle těchto aktivit byl Kuksa také vedoucím ženského sboru, který spolupracoval s BROLNem (později byl veden Aloisem Fialou a Zdenkou Hovorkovou),⁴⁴ a rovněž mužského sboru, který po něm převzal Alois Fiala.⁴⁵ Další jeho činností byly korektury úprav lidových písní kolegů z orchestru. Mnozí hráči BROLNu měli totiž vedle hry na svůj nástroj také upravovatelské ambice. Mezi ně patřil například vynikající cimbalista Ján Gašpar zvaný Hrisko nebo František Dobrovolný, hráč na violu, etnoorganolog a v letech 1967–1968 dramaturg orchestru. Činnost v rozhlasu Kuksu zřejmě natolik pohltila, že v počátcích BROLNu (od roku 1952–1957) nevěnoval vlastní autorské tvorbě pozornost. V pozůstalosti

42 Název je z organologického hlediska chybný. V základním obsazení tělesa nikdy žádný lidový nástroj nebyl. Pokud jde o oblast tradiční lidové hudby, organologie používá označení nástroje pro lidovou hudbu — nikoliv tedy lidové hudební nástroje. KURFÜRST, Pavel: *Hudební nástroje*. Praha 2002, s. 385–386.

43 Tento systém spočíval v tom, že se píseň napsala na jeden řádek spolu s harmonickými značkami. Tím byla zajištěna harmonická jednotnost a ponechán prostor pro volnou improvizaci.

44 Zdenka Hovorková (1937) — od roku 1953 stálá sólistka BROLNu, v letech 1956–1963 vedla ženský sbor Vonička, který byl součástí Moravské cimbálové muziky, v letech 1974–1986 Ženský sbor Zdenky Hovorkové, který spolupracoval s BROLNem.

45 MALÍKOVÁ, Kateřina: *Brněnský rozhlasový orchestr lidových nástrojů*. Diplomová práce HF JAMU. Brno 2004, s. 12.

se žádná jeho skladba z těchto let nevyskytla. Pouze epizodního charakteru byla jeho tvorba v oblasti elektronické hudby, které se jako jeden z prvních v Brně ve druhé polovině padesátých let, spíše ze zvědavosti, věnoval (*Huprolog* č. 1, *Žnělka*). Toto ve vlastní tvorbě časové vakuum bylo potlačeno prací pro rozhlas a orchestr. Můžeme konstatovat, že první léta strávená v BROLNu se pro něho stala jakousi přípravnou fází, díky níž si začal utvářet a srovnávat vlastní názor a myšlenky na práci v oblasti úprav lidových písní a interpretace hudebního folkloru. Soustavným zájmem a studiem dospěl k nalezení vlastního přístupu k lidovým písním. Postupně se stával uznávaným odborníkem v této problematice. Folklor se mu stal inspirací, kterou později přetavil do vlastních kompozic.

V roce 1956 došlo k významné změně v řízení tělesa. Postupem času se zjistilo, že orchestr řízený dirigenty nemohl vždy postihnout výrazně specifika folklorní hudby a mimoděk nabýval rázu běžného komorního orchestru. Proto se v tomto roce rozhodl Jaroslav Jurášek postupně nahradit dirigenty primáši, i když ve skladbách, které toho vyžadovaly, byl orchestr nadále veden dirigenty.⁴⁶ Prvním primášem se stal Bohdan Warchal, který zde působil pouze jeden rok, ale u ostatních členů orchestru si získal velkou oblibu pro jasnou představu o znění skladby. V tomto způsobu vedení orchestru se pak pokračovalo i v budoucnu. Za Warchalovy éry přišly do BROLNu také dvě významné osobnosti — pozdější primáši Zdeněk Nečesánek a Bohumil Smejkal. Pro Emanuela Kuksu to znamenalo postupnou změnu pracovního místa. Od dirigentského stupínku do kabiny hudebního režiséra, neboť pro tuto činnost byl dobře vybaven jak svým vzděláním, tak získanými zkušenostmi. Že tato změna nebyla skutečně nijak překotná, dokládá termín oficiálního nástupu do funkce hudebního režiséra — 1. září 1963.⁴⁷ Práce hudebního režiséra se však odehrávala většinou pouze při studiovém natáčení BROLNu. Jakou roli tedy Kuksa plnil na vystoupeních orchestru? Zde je nutné se zastavit u jména Otakara Pokorného.⁴⁸ Seznámení s ním bylo pro Kuksu důležité a částečně předurčilo jeho pozdější autorskou tvorbu. Došlo k němu patrně v první polovině padesátých let na půdě brněnského rozhlasu. Pokorného život osciloval mezi dvěma oblastmi — profesí technika, vysokoškolského pedagoga, a hudbou. Rodák z Přeštic u Plzně, který v mládí hrál v Rychnově nad Kněžnou v gymnaziální jazzové kapele pod vedením Jiřího Šlitra, byl hráčem mnoha hudebních instrumentů. Neprošel žádným odborným hudebním školením, díky své muzikálnosti se naučil hrát na housle a klavír, později na klarinet, saxofon, kontrabas, kornet a trubku (v letech 1946–1949 mimo jiné účinkoval v Československém dixielandu Praha). V roce 1953 se sám naučil hrát na dudy a po svém vítězství v celostátní soutěži Lidové umělecké tvořivosti v Praze (1955) ve hře na dudy začal spolupracovat s Československým rozhlasem v Brně

46 MELKUS, Ilja: *Folklor v brněnském rozhlasu*. Diplomová práce FF UJEP. Brno 1975, s. 81–82.

47 AČRoB, osobní spis Emanuela Kuksy.

48 Otakar Pokorný (1926–2006) — hudebník, upravovatel, organizátor, konstruktér a výrobce hudebních nástrojů.

a BROLNem. Kuksu zřejmě nadchl pro hru na tento nástroj. S podporou Otakara Pokorného se na něj naučil hrát a brzy začali tvořit na vystoupeních BROLNu dudáckou dvojici. Tím se Kuksa dostal do pozice sólového hráče orchestru a také v této roli vystupoval v dalších letech na koncertních vystoupeních BROLNu. Dudy si natolik zamiloval, že pro ně začal brzy psát vlastní skladby. V roce 1958 vznikla první takto inspirovaná skladba, miniopera *Kouzelné dudy* s podtitulem *masopustní fraška*. Na velkých koncertních turné orchestru po jihovýchodní Asii (1959) a Severní Americe (1971) pak vystupoval Kuksa právě jako hráč na dudy. Byl též s Otakarem Pokorným a Vladimírem Melounem zakladatelem souboru, z něhož později vznikli Brněnští gajdoši.

Šedesátá léta minulého století dnes považujeme za dobu uvolnění politických a tím i společenských poměrů v republice, v kulturní sféře nastal rozkvět v nejrůznějších odvětvích. Totéž můžeme směle tvrdit také o tehdejším Československém rozhlasu v Brně. Tehdy zde pracovaly desítky osobností, kteří se většinou současně sešli v budově rozhlasu. Z nejznámějších jmenujme básníky Jana Skácela, Oldřicha Mikuláška, dramatika Antonína Přídala, dramaturga Karla Tachovského, humoristy Vlastimila Pantůčka či Vladimíra Fuxe a další (hudební skladatelé, folkloristé). Do tohoto jedinečného seskupení zapadal svou osobností také Emanuel Kuksa. Z předchozích řádků zjistíme, že byl v rozhlasu mužem skutečně vytíženým. Mimo své zaměstnání vyvíjel také příležitostnou publikační činnost v časopise Lidová tvořivost⁴⁹ a později v hudebním periodiku Opus musicum.⁵⁰ Uveřejňoval v nich především své názory na lidovou píseň z pohledu upravovatele. Jeho zaneprázdněnost zřejmě byla natolik velká, že mu nezbýval čas na komponování vlastních skladeb. A této činnosti se chtěl s přibývajícími léty věnovat především. Proto se rozhodl v roce 1965 podat žádost o uvolnění z funkce hudebního režiséra. Ačkoliv v rozhlasu v letech 1965–1968 nepracoval, kontakt s touto institucí nepřerušil. Nadále psal pro BROLN své úpravy a příležitostně hostoval jako dirigent.

Když se Kuksa v roce 1968 do brněnského rozhlasu vrátil, vedoucí místa v BROLNu prošla významnou proměnou. Dlouholetý dramaturg a umělecký vedoucí orchestru Jaroslav Jurášek v roce 1967 přešel na místo ředitele Československého rozhlasu v Brně (1967–1970). Na post dramaturga BROLNu nastoupil na krátkou dobu etnoorganolog a violista orchestru František Dobrovolný (1967–1968). A právě jeho Kuksa na tomto místě vystřídal. Dramaturgem byl nesmírně houževnatým, neustále přemýšlel nad programovou strukturou repertoáru. Orchestr v této době umělecky vedl již Bohumil Smejkal (do roku 1973). Podobně jako Kuksa, tak i Smejkal měl svůj vlastní pohled na lidovou píseň. I on byl kromě postu primáše a uměleckého vedoucího jedním z upravovatelů BROLNu. Jeho tvůrčí přínos orchestru byl položen především na vysokém interpretačním umění

49 KUKSA, E.: *O úpravách lidové písně*. Lidová tvořivost 11, 1960, s. 222–223, 246–247.

50 Týž: *Hra s tóny a hledání řádu*. Opus musicum (dále jen OM) 2, 1970, s. 12–15; týž: *Duvaj na generátoru*. OM 5, 1973, s. 4–9.

v kontrastu s Kuksou, jež přistupoval k lidové písni z pozice upravovatele, skladatele. Oba různorodé póly přístupu k hudebnímu folkloru se vzájemně doplňovaly a tvořily výbornou symbiózu umělecké spolupráce. V tomto tvůrčím prostředí vznikaly nové úpravy pro sólové zpěváky BROLNu (například pro Jarmilu Šulákovou nebo Vlastu Grycovou). Jeho úpravy pak často vítězily v rozhlasové soutěži folklorních snímků v Bratislavě. V době svého dramaturgického působení Kuksa postupně hledal další východiska v úpravách lidových písní. Vytvářel úpravy, které jsou již jakoby více vzdálené onomu „tradičnímu“ pojetí hudebnímu folkloru. V orchestru používal nástroje méně obvyklé pro folklorní repertoár (například anglický roh). Často některé části úprav, zejména mezihry, nově zkomponoval. Téměř dvacetiletá spolupráce s orchestrem a jeho vývoj jej v aranžérské oblasti nutně posunuly dál. Jistě to nebylo snadné už z toho důvodu, že byl autorem několik stovek úprav, tudíž hrozila tendence k rutině, k upravovatelskému kliší. Proti tomu mohl bojovat jen hledáním nových netradičních přístupů či ozvláštěním tónu orchestru přidáním lidovými hudebními nástroji. Dobrým příkladem tohoto období jsou jeho úpravy šesti hanáckých tanců pro smyčcový orchestr.

Posrpnové události roku 1968 ovlivnily mnoha lidem v Československu další život. Ani Kuksa nebyl výjimkou, přestože byl členem komunistické strany a Svazu českých skladatelů. Zklamán vstupem vojsk Varšavské smlouvy odevzdal svoji stranickou legitimaci a podepsal manifest Dva tisíce slov. Politické ovzduší se začalo pozvolna utužovat, až na počátku sedmdesátých let nastalo období známé jako normalizace. Pracovníci brněnského rozhlasu tehdy schovali u Kuksy na chatě v Bosonohách zvukové materiály ze srpnových událostí roku 1968, kdy se ještě asi dva dny vysílalo ze Stadionu na nynější Kounicově ulici, který nebyl obsazen okupačními vojsky. Kuksa byl po roce 1968 sledován tehdejší Státní bezpečností, proto tyto materiály před možnou prohlídkou raději zničil (jeho osobní spis Státní bezpečnost uzavřela zřejmě až na konci osmdesátých let).⁵¹ V brněnském rozhlasu se postupně prováděly tzv. prověrky spolehlivosti. Kuksa se na ně dostal jako jeden z posledních v roce 1973. Nic mu nepomohlo dvacet let služby v rozhlase, za své postoje a jednání po roce 1968 prověrkami neprošel. Tento výsledek však již předem vycítil, a tak si podal žádost o ukončení pracovního poměru již k 1. dubnu 1972. S BROLNem však do určité míry externě spolupracoval i nadále, a to především při studiových natáčeních. Jeho úpravy patřily do kmenového repertoáru orchestru, přestávaly být však vysílány rozhlasem, a pokud ano, pak pod jiným autorským jménem.

Život Emanuela Kuksy byl tedy poznamenán řadou událostí a osudových střetnutí. Po nuceném odchodu z brněnského rozhlasu začal mít potíže s hledáním zaměstnání. Musel nastoupit práci krmiče pokusných zvířat na Přírodovědecké fakultě tehdejší Univerzity Jana Evangelisty Purkyně v Brně. Teprve poté získal práci alespoň částečně odpovídající jeho profesi. Vyučoval jeden rok na Lidové škole

51 Osobní sdělení Evy Filemonové, vdovy po skladateli.

umění v Jihlavě a poté dalších sedm let ve Strážnici. V první polovině sedmdesátých let se Kuksa také seznámil s další osudovou ženou svého života — budoucí manželkou, malířkou a výtvarnicí Evou Filemonovou, s níž se v roce 1976 ve Strážnici oženil. V roce 1982 se oba přestěhovali do vesničky Ostřešany u Pardubic. Usadili se na starém rodinném sídle manželčiny rodiny. Pro Evu Filemonovou to znamenalo návrat do rodného kraje po mnoha letech. Oba se zapojili do rekonstrukce historické stavby, jejíž minulost sahá až do středověkých dob. Kuksa se ještě jeden rok věnoval pedagogické práci a poté odešel do penze, která mu přinesla vytoužený klid a možnost zcela se věnovat kompoziční práci.

Již v roce 1983 napsal řadu komorních skladeb: *Bicinium* pro violu a kontrabas, *Frygickou estampidu* pro violoncello a klavír, *Lejch v dorském modu* pro tři violoncella, *Pět skladeb pro smyčcový orchestr*. V roce 1985 vznikla kompozice *Dvě věty pro smyčcové kvarteto* — 1. *Netrpělivost klíčku*, 2. *Rozpočítadlo*. Tato skladba se dočkala jako jedna z mála své premiéry ještě v červenci téhož roku, a to zásluhou tehdejšího primária Janáčkovy kvarteta Bohumila Smejkal, který ji se svým tělesem provedl na koncertu na zámku Mirabell v Salcburku. Smejkal byl také pravidelným Kuksovým návštěvníkem v Ostřešanech, kam často zajížděl i dlouholetý přítel Otakar Pokorný. O tom, že byl Kuksa otevřen i jiným druhům umění, svědčí vzájemný respekt a porozumění s manželkou Evou. Jejich dům byl vsutku prostoupen zajímavou symbiózou prvků hudebních a výtvarných. Často sedával u klavíru a hrál skladby Janáčkovy, Martinů, Novákovy nebo jen lidové písně. Dokázal na klavír improvizovat ve stylu skladeb od barokních až po současné skladatele. Občas rozezněl i svůj vlastnoručně vyrobený buben. V roce 1989 vznikla kolekce Kuksových fotografií, které ho do značné míry charakterizují. Jedná se o *Hudebníkův rok*, jehož autorem je Boris Filemon.

Po roce 1989 se Kuksovi znovu otevřela možnost veřejné prezentace vlastních skladeb. Nebylo to však tak jednoduché, jak by se na první pohled mohlo zdát. Nová nastupující generace v brněnském rozhlasu ho již „nezнала.“ O provedení skladeb se musel postarat se svou paní a svými přáteli. V roce 1993 vznikla přepracovaná verze jeho miniopery *Píseň o barvách* pro soprán, tenor a instrumentální soubor (niněra, flétna, cimbál, kytara, kastrofón — bicí nástroj vlastnoručně sestavený z kuchyňských nádob). Druhá verze se dočkala své premiéry v Dolních Kounicích v klášteře Rosa coeli 4. září 1993. V roce 1999 vznikla variace na moravskou lidovou baladu ze sbírky Františka Sušila *Moravské národní písně* pro sólové housle *Putovali hudci*, kterou autor věnoval Bohumilu Smejkalovi, jež ji v témže roce uvedl v premiéře. O dva roky později zazněla opět v premiéře další Kuksova skladba: *Koncert pro kontrabas a klavír*, kde se kontrabasového partu ujal Pavel Klečka. Na sklonku svého života započal práci rozsahem zdaleka překračujícím předchozí skladby — začal psát operu. Myšlenka na ni v něm klíčila již delší dobu. Za námět si vybral příběh z řecké mytologie o Admétovi, synu krále Feréta v thesálských Ferách. Vrátil se tedy k antické kultuře, která ho zajímala po celý život. Po důkladném prostudování literatury k tématu započal se psaním vlastního libreta. Opera dostala název

Admétos a smrt. Opera je rozdělena do jedenácti částí a jako celek ji v klavírním vý-
tahu dokončil, i když některé části v ní zůstaly neuzavřené. To se u něj již začala
projevovat nemoc, která jej v posledním roce života stále více sužovala. Ještě byl
přítomen dubnovému koncertu svých skladeb v Kulturním domě ve Strážnici, vě-
novanému k jeho osmdesátým narozeninám. Poté však průběh nemoci dostal rychlý
spád. Emanuel Kuksa zemřel 18. září 2003 v Červeném Kostelci.

Život Emanuela Kuksy byl životem vskutku pozoruhodným, naplněným boha-
tou hudebně-tvůrčí a interpretační činností. Tato činnost byla spojena v první řadě
především s BROLNem. Pro BROLN se stal v počáteční etapě vývoje orchestru
důležitou, ba dokonce nezastupitelnou součástí. Měl podíl na uměleckém formo-
vání tváře orchestru, který se ještě zvýšil po jmenování do funkce jeho dramaturga.
V době svého „brolnového“ působení se vypracoval ve výraznou uměleckou osob-
nost, schopnou flexibilně vyjít vstříc požadavkům orchestru. Uchopení a prezentace
hudebního folkloru patřila v jeho pojetí k nejosobitějším projevům práce s folklor-
ním materiálem. Po odchodu z BROLNu se věnoval kompoziční a pedagogické
činnosti. K vlastní tvorbě se stavěl velmi kriticky, což bylo dáno znalostí hudebních
dějin a jejich historických souvislostí a soudobou tvorbou. Jako pedagog pak přede-
evším ve Strážnici (působil zde nejdéle) dokázal žákům vštípit hudební základy, na
které mohli úspěšně navázat. Kuksa inklinoval k tvorbě již v době gymnaziálních
studií, kde pro spoluhráče ze školní kapely upravoval party jednotlivých nástrojů.
Sám se také učil hrát na nejrůznější hudební nástroje (na gymnáziu pozoun, lesní
roh). Byl schopen naučit se hrát, na určité úrovni, na takřka jakýkoliv nástroj. Vedle
hudby miloval literaturu, poezii a klasickou filozofii. Jeho vlastní literární tvorba
v těchto oborech nebyla prozatím nijak reflektována. Některé odborné texty byly
uveřejněny například v hudebním periodiku *Opus musicum*. Psal však také básně
a eseje, které nebyly nikde publikovány. Ke svým studiím se vyjádřil v tom smyslu,
že mu dala jen velmi málo. „*A tak mohu říci, že co jsem se naučil, to jsem se naučil sám na
svých vlastních omylech a chybách.*“⁵² I jeho však při vlastních studiích zaujaly osob-
nosti Graciana Černušáka, Roberta Konečného nebo Bohumíra Lišky.

Hudebním folklorem se začal vážně zaobírat až v době své dirigentské éry
v BROLNu. Trvalým zájmem se postupně dopracoval k vlastnímu přístupu zpra-
cování hudebně-folklorního materiálu. Jistě k tomu velmi přispěly mnohé po-
znávací cesty do folklorně živých oblastí Moravy a Slovenska. Na folklor nazíral
v souvislosti s vývojem společnosti. Považoval ho za živou a pohyblivou složku,
která se průběžně se společností proměňuje. S tímto vědomím se snažil vnést do
zpracování folkloru soudobý názor a konfrontovat tak daný materiál s hudebním
myšlením současnosti. Při úpravě lidové písně se ji snažil zbavit dobových náno-
sů a dostat se až k samotnému jádru písně. Pak teprve přišla na řadu její samotná
úprava. Při tvorbě vlastních kompozic se snažil o jistou výpověď o světě, lidské

52 VELEHRADSKÁ, M.: *Pohled*, s. 8..

společnosti a sobě samotném. Jako skladatel a upravovatel byl charakteristický svým uměleckým hledačstvím a poctivou řemeslnou pracovitostí. Hledáním stále něčeho nového, nalézáním nových hodnot, překonáváním objeveného pro hledání ještě neobjeveného. V celé šíři skladatelské práce se pak promítalo folklorní pozadí jako výrazný inspirační zdroj. Nesnášel epigonství. K vlastní tvorbě byl kritický, díky čemuž se postupně dopracoval osobitého skladatelského pojetí. Ale i on uznával některé hudební veličiny, z hudebních skladatelů cítil respekt především k Leoši Janáčkovi. Hudbu chápal jako rytmus v čase a melodii. Z předcházející citace můžeme vypožorovat, že Kuksa byl založen filozoficky a metafyzicky. Na druhé straně byl však tvrdý, až krutý realista, přičemž obě tyto polohy u něj probíhaly současně. K jeho charakteristickým vlastnostem patřil sarkasmus, avšak lidský, ne negativní, a specifický druh humoru. Z tohoto důvodu ho mnozí příliš nemilovali. Hudba mu byla vším, okolní svět nebral příliš vážně. Své životní krédo shrnul do zkratky tří slabik: MA — MI — MU, MALOVAT — MILOVAT — MUZICÍROVAT.⁵³ Na sklonku života se začal zajímat o východní kulturu, její mystiku a myšlení. I v pozdním věku tedy projevoval zájem o poznávání nových skutečností. „*Kuksa byl muž pevných zásad, nekompromisní i k sobě, houževnatý a nesmírně aktivní — vizionář.*“⁵⁴

Ačkoliv Emanuel Kuksa již není mezi živými, jeho dílo zde zůstává dál. V rozhlasovém archivu je uložen velký počet úprav, z nichž mnohé stojí nejen za pozornost, ale především za živé provozování. Totéž se dá říci také o autorských skladbách. Otázkou zůstává, kdo by je měl interpretovat. Kuksa psal úpravy především pro znásobené obsazení „orchestru lidových nástrojů“. Takovéto těleso v současné době v brněnském rozhlasu neexistuje. BROLN sice v posledních letech obnovil svou činnost, ovšem jen v užším počtu hudebníků, který z interpretačního hlediska není pro Kuksovy úpravy příliš vhodný. Zatím tedy můžeme jeho aranže vyslechnout především z vysílání Českého rozhlasu Brno. S provozováním jeho autorské tvorby je to ještě složitější. Není a ani nemůže být určena pro širokou posluchačskou obec. Nicméně stojí za naši pozornost pro svoji osobitost a nápaditost. O provozování jeho skladeb se nyní stará vdova po skladateli ve spolupráci s Kuksovými přáteli. Není smyslem této práce tyto otázky řešit, alespoň jsme však na ně upozornili. Nezbyvá než doufat, že Kuksova hudba nezůstane pouze zaznamenána na notovém papíře, ale bude veřejně prezentována i v budoucnosti.

53 Osobní sdělení Evy Filemonové, vdovy po skladateli.

54 Rozhlasový pořad Na moravskou notu (11. října 2003, Český rozhlas Brno), věnovaný vzpomínce na Emanuela Kuksu — vzpomínky Jaromíra Nečase, Jaroslava Juráška a Bohumila Smejkalů.

SEZNAM PŘÍLOH

- P1** Emanuel Kuksa — desetiletý.
Ze soukromého archivu Evy Filemonové.
- P2** Ve studiu Československého rozhlasu v Brně, Emanuel Kuksa diriguje BROLN a ženský sbor. Uloženo v archivu Českého rozhlasu v Brně.
- P3** Emanuel Kuksa jako dudák, Strážnice kolem roku 1976.
- Ze soukromého archivu Evy Filemonové.
- P4** Při kompozici, Ostřešany kolem roku 1985. Ze soukromého archivu Evy Filemonové.
- P5** Zkouška vlastnoručně sestaveného nástroje kastrólkofonu, použitého ve druhé verzi Písně o barvách, Ostřešany 1993. Ze soukromého archivu Evy Filemonové.

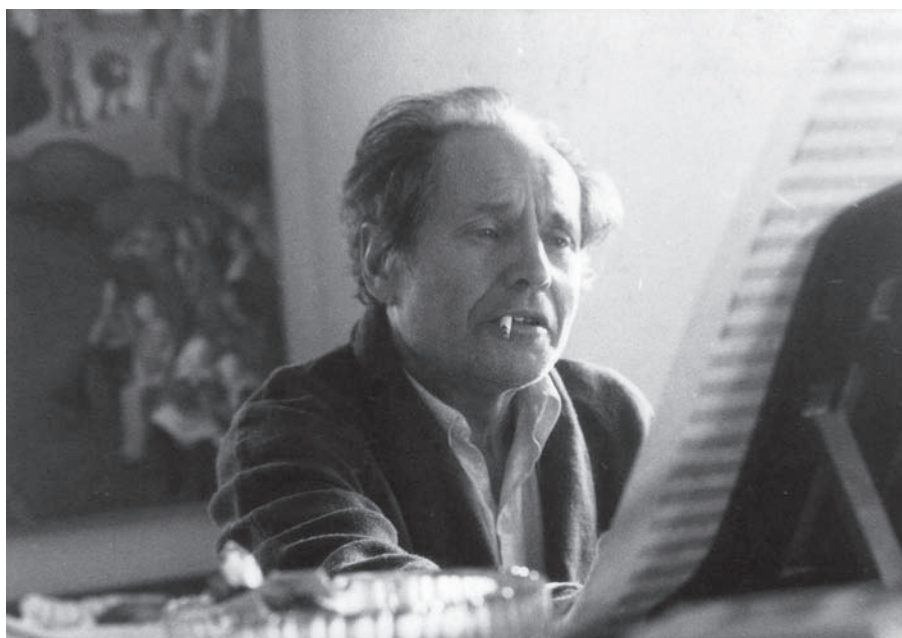
P1 Emanuel Kuksa — desetiletý.

P2 Ve studiu Československého rozhlasu v Brně, Emanuel Kuksa diriguje BROLN a ženský sbor.

P3 Emanuel Kuksa jako dudák, Strážnice
kolem roku 1976.

P4 Při kompozici, Ostřešany kolem roku 1985.

- P5** Zkouška vlastnoručně sestaveného nástroje kastrólkofonu, použitého ve druhé verzi
Písně o barvách, Ostřešany 1993.

DAGMAR ČERNOUŠKOVÁ

**K ŽIVOTNÍMU JUBILEU ARCHITEKTA JOSEFA
NĚMCE A K VÝROČÍ STÁTNÍHO ÚSTAVU
PRO REKONSTRUKCE PAMÁTKOVÝCH MĚST
A OBJEKTŮ**

Abstrakt: The study concentrates on the personality of Ing. arch. Josef Němec, CSc. who celebrated his 80th birthday at the beginning of 2008 and also on the formation of the State Institute for Reconstruction of Historical Buildings and Monuments 55 years ago. Josef Němec co-funded and built up the Institute. He was also the head of the Brno department of the Institute, which left significant traces in the architectonic part of historical Brno under his leadership. Many well-known architects, historians of art and preservationists worked for the Institute and became generally recognized professionals in their fields.

Josef Němec worked on the first redevelopment territorial plan of the Brno historical centre in 1957. This plan was awarded at the Fifth World Congress of the Architects Union in Moscow in 1958. He also formed methodical principles accentuating the point of dealing with the whole blocks of houses and public places including integration of new buildings into historical surroundings. He was one of the first creative architects who promoted reconstruction of modern architecture memorials and he played the key part in the question of reconstruction of the Tugendhat villa at the beginning of 1980s. Josef Němec is a member of many professional organisations and received several awards for his creative and professional works, for example the Brno City Award for architecture and urbanism.

Keywords: Ing. arch. Josef Němec, CSc., State Institute for Reconstruction of Historical Buildings and Monuments, R-studio, constructional historical research, preservation of historical monuments in the Czech Republic, Tugendhat villa, Czech UNESCO monuments, Brno City Award.

Na loňský a letošní rok připadla dvě jubilea spjatá s Brnem. Prvním jubilantem byl Ing. arch. Josef Němec, CSc., emeritní ředitel brněnské pobočky SÚRPMO, který počátkem roku 2008 oslavil v plném zdraví a stále v aktivním nasazení své osmdesáté narozeniny. Druhým výročím, neodmyslitelně souvisejícím s osobností Josefa Němce, je padesát pět let od vzniku Státního ústavu pro rekonstrukce památkových měst a objektů (SÚRPMO), který v roce 1954 architekt Němec spoluzakládal a budoval. Brněnské SÚRPMO pod jeho vedením zanechalo výrazné stopy nejen ve stavebním výrazu historické části města, ale prošla jím i řada významných architektů, historiků umění a památkářů. Ti z generace dnešních čtyřicátníků až padesátníků, kteří v SÚRPMO začínali, patří dnes k všeobecně uznávaným osobnostem ve svém oboru.

Josef Němec se narodil 24. února 1928 v Dolním Němčí na Moravském Slovácku, v početné rodině tamního koláře Jana Němce a jeho ženy Růženy. Již od dětství rád kreslil, zkoušel krajinomalbu a v dílně svého otce i dřevořezbu. Studia začal na zlínské Škole umění a v letech 1942–1949 byl současně zaměstnán u firmy Baťa jako konstruktér a návrhář. Vyučil se zde také truhlářem. Ve Zlíně prošel celou tehdejší výchovou Baťovy školy práce pro mladé muže a zaměřil se hlavně na výstavnický a nábytkářský design. V roce 1948 složil talentovou zkoušku na tehdy vznikající Vysokou školu uměleckoprůmyslovou v Praze, ale pro její spíše akademické směřování ke studiu nenastoupil. V roce 1949 opustil Zlín a tehdy již znárodněnou firmu Baťa a odešel do Brna, kde začal studovat a trvale se zde usadil.

V roce 1953 absolvoval brněnskou Fakultu architektury a pozemního stavitelství ještě v době, kdy představovala pedagogickou i tvůrčí elitu české architektury, reprezentovanou především profesory Fuchsem, Rozehnalem, Kopřivou, Makovským. Jeho předchozí školení a baťovská praxe v prostředí zlínské moderny konvenovaly profilu fakulty. Brzy se stal žákem i dlouholetým spolupracovníkem Bohuslava Fuchse. V Brně započatou externí aspiranturu musel zakončit v Bratislavě až v roce 1964, protože byl spolu se svým školitelem B. Fuchsem a dalšími pedagogy vyloučen z fakulty po jejím ovládnutí „kádrovacím medunovským“ vedením v roce 1958. Z brněnské fakulty si však odnesl její ideje i velký startovací impuls do svého povolání a poslání architekta. Ze studií mu také zůstala celoživotní přátelství s Kamillem Fuchsem, Jiřím Mikšíkem, Tomášem Černouškem či Antonínem Škamradou. Do roku 1968 absolvoval několik studijních cest do Itálie, Rakouska, Polska a německého Výmaru a Desavy — kolébky Bauhausu. Architektonickou praxi zahájil v Nitře územními plány pro města Nováky a Prievidzu a poté v Brně na Krajském středisku územního plánování, kde pracoval u architekta Jindřicha Kumpošta st. na územním plánu Těrlické přehrady.

V roce 1954 se Josef Němec aktivně zapojil do budování nově vznikajícího Státního ústavu pro rekonstrukce památkových měst a objektů (SÚRPMO). Šlo o novou, organizačně samostatnou profesní specializaci v oboru architektury, a sice o obnovu a rekonstrukce stavebních památek, kterým se doposud věnoval omezeně

jen R-atelier v pražském Stavoprojektu. Jeho členové plynule přešli do SÚRPMO a ustavili zde tvůrčí útvary — kabinety, které ideově vedly osobnosti naší architektonické scény (Bohuslav Fuchs, Jaroslav Fragner, Josef Havlíček). V čele zakladatelů stál Vilém Lorenc, který se svými následníky dokázal mimo rámec tehdejších socialistických budovatelských priorit vytvořit značně neobvyklé podmínky i vazby, z nichž vznikala zcela specifická projekční organizace s vlastní metodicko-výzkumnou bází přímo propojenou s projekčními výstupy. *„S odstupem let můžeme hodnotit tuto pracovní zásadu jako prioritu a hlavní stimul vývoje i akceschopnosti ústavu. Od ní se odvozovala progresa, prestiž i existenční oprávněnost působení SÚRPMO. Žádná jiná projektová organizace ani žádná tehdejší výzkumná instituce nepracovala tímto způsobem.“*¹ Velmi důležitá byla externí spolupráce ústavu s všeobecně respektovanými osobnostmi v oboru, jakými byli Zdeněk Wirth, Oldřich Stefan, Bedřich Hacar, Emanuel Hruška, Vladimír Novotný, Otýlie Svobodová, Josef Štulc, Aleš Vošahlík, Jiří Grabmüller a další. Pravděpodobně nejznámějším výstupem SÚRPMO byl stavebněhistorický průzkum (SHP), jehož metodiku propracoval Dobroslav Líbal, který patřil k zakladatelské garnituře ústavu. Základní principy při zpracovávání SHP jsou nosné i po více než půlstoletí a tvoří páteř současné metodiky práce v této oblasti.

Existence SÚRPMO je spjata především s minulým totalitním režimem a z toho vyplývajících podmínkami. Je proto až neuvěřitelné, že v této situaci dokázal ústav udržet svou celostátní působnost a vydobýt si oprávněný respekt u nás i v zahraničí. Významným atributem SÚRPMO bylo korektní a slušné zacházení s kádrově neprověřenými členy ústavu i prozíravá taktika přijímat do ústavu ty, které jinde kádrovací proces vyřadil. *„Duchovní fundus, založený na jeho metodických a vědeckých přínosech pro památkovou péči a pro celý proces regenerace historických měst, může být dnes opomíjen, kritizován až ignorován. Ale s odstupem času, možná v další generační vlně, bude znovu objeven, analyzován, aktualizován a exploatován.“*²

Josef Němec s „batovským“ elánem spoluzakládá a postupně buduje moravské ateliery SÚRPMO v Brně, Olomouci a Novém Jičíně a stává se jejich hlavním architektem a posléze i ředitelem. Přes mnohé peripetie tehdejší doby, včetně různých centralizačních a likvidačních snah, dokázal tuto specializovanou celostátní instituci pro Brno a Moravu trvale uhájít, odborně zaštitit a rozvíjet až do rozsahu 130 pracovníků. Vznikly zde stovky projektů a realizací záchrany i obnovy stavebního památkového fondu na celé Moravě, ale také v Čechách a na Slovensku. S odstupem času lze konstatovat, že se jednalo o výjimečné a atypické pracovní společenství s manufakturní organizací práce, vysokou pracovní autodisciplínou, preferovanou výchovou mladších pracovníků a také s velmi korektním jednáním se zaměstnanci.

1 NĚMEC, Josef: *Místo a úloha SÚRPMO ve druhé polovině 20. století. Pohled na Státní ústav pro rekonstrukce památkových měst a objektů a jeho odkaz s odstupem let*. Zprávy památkové péče 64, 6, 2004, s. 496–499, zvl. s. 497.

2 Tamtéž, s. 499. K tématu dále viz příspěvky Milana Pavlíka, Václava Girsy, Mojžíra Horyny a Josefa Hyzlera v časopise Zprávy památkové péče 64, 6, 2004.

Metodiku památkové péče a obnovy stavebního fondu od počátku vnímal Josef Němec ve smyslu širší, urbanisticky koncipované ochrany a regenerace celých historických území a jader měst. Spjoval teorii s praxí a aktivně se účastnil na tvorbě tehdejší metodiky rekonstrukcí památek prezentacemi na ideových radách SÚRPMO či sympoziích a konferencích. Prosazoval zejména multidisciplinární přístup v regeneračním procesu a základní ideovou koncepci „živé památky v živém historickém sídle“. Formuloval metodické zásady s konkrétními výstupy pro řešení celých domovních bloků a historických veřejných prostorů, pro začleňování novostaveb do historického prostředí, pro pěší zóny a ochranu před dopravou, pro funkční oživení historických parterů apod.

Po roce 1968 musel Josef Němec překonávat důsledky tzv. husákovské normalizace, která ho na celé následující dvacetiletí vyřadila ze stavovských funkcí i z politicky ovládaného Svazu architektů ČSR, včetně zákazu publikační a soutěžní činnosti. Zpočátku to bylo kritické, ale jeho zaměstnavatel dokázal na tento „kádrový škraloup“ moudře nereagovat.

Od počátku 70. let Josef Němec jako jeden z prvních aktivně tvůrčích architektů, a to i přes odpor některých konzervativnějších kruhů v SÚRPMO, inicioval a prosazoval obnovu památek moderní architektury a prosadil právě v SÚRPMO jejich projekční přípravu. Není příliš známo, že to byl právě on, kdo sehrál významnou a na přelomu 70.–80. let minulého století zřejmě klíčovou roli v osudu světově nejproslulejší brněnské památky. Město bylo postupně díky jeho usilovné osvětě ochotno investovat prostředky do její obnovy a původní záměr nejnutnějších oprav vyústil ve větší až generální obnovu a především záchranu stavby. Po téměř čtvrtstoletí naplněném často negativními odsudky této realizace, plynoucími z fatální neznalosti tehdejší situace a stavu věcí, zaznělo ocenění Karla Ksandra: *„Později, když jsem se sám věnoval zpracovávání stavebně-historických průzkumů, musel jsem hodnotit projekt rekonstrukce vily Tugendhat z 80. let vypracovaný brněnským střediskem SÚRPMO pod vedením architekta Kamila Fuchse, projekt, který byl již léta kritizován jako zničující pro vilu, jsem postupně dospěl k přesvědčení, že je zatracován neprávem. V maximální možné míře se totiž snažil rehabilitovat tuto v dané době velmi poničenou památku moderní architektury, a tak se vlastně stal prvním projektem obnovy moderní architektury na základě archivních průzkumů historické plánové dokumentace. Tó, že nebyl projekt plně realizován, již nebyla chyba architektonického týmu, ale realita tehdejšího investora.“*³

Brno také zůstalo těžištěm odborného zájmu Josefa Němce. V roce 1957 zpracoval první asanační územní plán historického jádra města a v roce 1965 také

3 Ksandr, Karel: *Editorial. SÚRPMO. Zprávy památkové péče* 64, 6, 2004, s. 489. K tématu viz též Sedlák, Jan: *K rekonstrukci vily Tugendhat v Brně. Památky a příroda* 12, 1987, s. 261–270; ČERNOUŠKOVÁ, Dagmar — Chatrný, Jindřich: *Architekt František Kalivoda a „kauza“ vila Tugendhat (několik poznámek)*. *Prostor Zlín* 14, 4, 2007, s. 36–43; ČERNOUŠKOVÁ, D. — Janeček, Josef — Ksandr, K. — Zahradník, Pavel: *Nové poznatky ke stavební historii vily Tugendhat a k její obnově a rekonstrukci v letech 1981–1985. Průzkumy památek* 25, 1, 2008, s. 89–126.

Špilberku. Později byl spoluautorem dalších urbanistických plánů pro toto území, včetně současného regulačního plánu městské památkové rezervace (MPR) z roku 1999 (s Jiřím Mikšíkem).

Asanační územní plán historického jádra Brna z roku 1957 byl vystaven a oceněn na 5. světovém kongresu Unie architektů (UIA) v Moskvě v roce 1958. Podle něj se realizovala zástavba řady proluk, ulice Česká se stala první městskou pěší zónou v Československu, byly upraveny veřejné prostory, rozvinula se sanace historického podzemí, byl nastolen urbanistický požadavek dotvoření brněnské okružní třídy atd. K významným podnětům Josefa Němce patřil také princip celoblokových rekonstrukcí, k nimž se v Brně přistoupilo v případě bloku Staré radnice a tzv. Malého Špalíčku na Zelném trhu, areálu Moravského zemského muzea a některých klášterních komplexů. Z dalších konkrétních realizací je třeba připomenout úpravu teras na Petrově (1963), úpravu náměstí Svobody (1964), sklepní vinárnu u královny Elišky (s Kamilem Fuchsem, 1964), rekonstrukci objektu bývalé Pragobanky (s Petrem Kosíkem, 1994), úpravu Kapucínského náměstí (s Jiřím Mikšíkem, 1996). Jedinou jeho novostavbou v Brně je vlastní rodinný dům s obytnou zahradou v Masarykově čtvrti, realizovaný v letech 1963–1968 v pojetí bauhausovského rozvíjení funkcionalismu.⁴

V letech 1964–1972 se Josef Němec spolu se svým nejbližším spolupracovníkem Kamilem Fuchsem velmi intenzivně, avšak bezvýsledně angažoval pro náznakovou obnovu bývalé monumentální siluety hmotu hradu Špilberku podle dochovaných historických vedut. Mezi nerealizované projekty se řadí také jeho urbanistická studie centrálního moravského skanzenu lidové architektury, který měl vzniknout v okolí hradu Veveří, mimo jiné i ve snaze zabránit převzetí tohoto hradu do správy tehdejšího rektorátu VUT Brno.

V letech 1955–1980 řešil Josef Němec náročné urbanisticko-dopravní, památkové a rekonstrukční úkoly také v řadě moravských měst (Kroměříž, Jihlava, Olomouc, Uherské Hradiště, Uherský Brod, Holešov, Prostějov, Třebíč aj.). Tyto asanačně-regulační plány vesměs iniciovaly konkrétní regenerační procesy a často objevovaly skryté a zapomenuté kulturně-historické hodnoty. K nejvýznamnějším mimobrněnským realizacím patří celková obnova Velkého náměstí v Kroměříži (1961–1980) a souborná rekonstrukce tamní Květné zahrady, dnes památky UNESCO (s Dušanem Riedlem, 1963–1983). Z dalších je to úprava Horního náměstí a bývalé židovské čtvrti v Uherském Brodě (1970–1978).

Z menších projektů lze připomenout například rodinný dům s vinným sklepem Jana Otavy v Blučíně, chatu Edmunda Titze na Vysočině, Putnovu vilu v Říčanech, zahradu s expozicí uměleckého kovářství Milana Michny v Horních Heršpicích, ale také úpravy kostelních a obytných interiérů či fotbalové stadiony ve Vlčnově a v Dolním Němčí.

4 *Slavné vily Jihomoravského kraje*. Ed. Jan Sedlák. Praha 2007, s. 160–162.

Pokud se týká výstavních aktivit Josefa Němce, byla jeho tvorba prezentována zejména v souvislosti s jubilejními výstavami SÚRPMO v Praze a Brně v letech 1964–1984, ale také v Římě, v Bologni a Helsinkách v letech 1987–1988. Jeho práce byla představena také na výstavě Profily brněnských architektů (1967) a v dlouhodobé expozici dokumentace obnovy Květné zahrady ve Vlašské rotundě v Kroměříži.

Architektonických soutěží se účastnil již ve Zlíně svými designérskými návrhy výstavních vitrín, exkluzivního nábytku a plakátů. První cenu ještě na fakultě architektury získal jeho provokativní funkcionalistický návrh obytné čtvrti v Ostravě, aniž by v něm užil oficiálně žádaných výrazových prvků socialistického realismu. V autorském kolektivu prof. Bohuslava Fuchse se v padesátých a šedesátých letech účastnil řady oceněných architektonických soutěží. Jednalo se zejména o urbanistické situování Domu kultury v Ostravě (1954) a nového divadla v Brně (1956), o návrh radnice a náměstí v Torontu (1957) a o ideovou koncepci centra hlavního města Prahy (1960, 1. cena). Z autorsky samostatných účastí byla nejvýznamnější soutěž na koncepci regenerace historického centra Olomouce (1968, 1. cena). Poslední soutěží před nástupem normalizace byla výtvarná koncepce výzdoby města Kroměříže (s Jiřím Markem a Jiřím Auermüllerem, 1969, hlavní cena).

Trvalou základnu v práci Josefa Němce tvořily a tvoří odborné kontakty, které rozvíjel napříč generacemi s významnými osobnostmi československé architektury, stavebnictví a památkové péče. Kromě výjimečných trvalých vztahů s Bohuslavem Fuchsem, Kamilem Fuchsem, Ivanem Rullerem, Jaroslavem Mittagem a Janem Otavou st. to byli a jsou zejména brněnští architekti a historikové umění Jindřich Kumpošt st., Bohumil Tureček, František Kalivoda, Cecilie Hálová-Jahodová, Zdeněk Chlup, Dušan Riedl, Jiří Grabmüller, Zdeněk Horsák, Václav Richter, Zdeněk Kudělka, Miloš Stehlík, Dagmar Antošová. Z mimobrněnských pak Emanuel Hruška, Vilém Lorenc, Otakar Nový, Josef Bušek, Jiří Vohrna, Jiří Číla, Zdeněk Vávra, Dobroslav Líbal, Jan Muk, Karel Firbas, Aleš Vošahlík, Zdeněk Hynek. Z generace dnešních šedesátníků si váží kontaktů zvláště s Vladimírem Šlapetou, Zdeňkem Makovským, Janem Sedlákem, Zdeňkem Müllerem, Milanem Michnou. Blízké odborné a přátelské vztahy udržuje také se svými spolupracovníky z bývalého SÚRPMO, zejména s Jindřichem Černíkem, Antonínem Škamradou, Petrem Kosíkem, Slavomírou Kašpárkovou. Trvalé vazby má i s mladší úspěšnou generací, která začínala a odborně vyrůstala v SÚRPMO, především s Jarmilou Kutějovou, Josefem Janečkem, Alešem Svobodou, Dagmar Černouškovou, Janem Otavou ml., či Janem Navrátillem, Lubomírem Konečným, Ludvíkem Doležalem, Milanem Šmahelem.

Po roce 1989, kdy nastal postupný rozpad SÚRPMO, nepřešel Josef Němec do důchodového ústraní, ale aktivně se zapojil do pozice konzultanta, poradce a experta v oblasti urbanismu a rekonstrukcí památek. Své teoretické a metodické poznatky publikuje, opakovaně nastoluje, řeší a precizuje brněnská témata. Prezentuje také odkaz fenoménu SÚRPMO i jeho působení ve druhé polovině minulého

století.⁵ Externě spolupracuje s fakultou architektury VUT v Brně, hlavně jako člen zkušebních komisí, oponent disertačních a habilitačních prací i přispívatel v konferenční a publikační činnosti.

V projekční činnosti pokračoval v letech 1993–2004 hlavně v autorské spolupráci s Jiřím Mikšíkem a jeho atelierem INAD. Jednalo se především o vytvoření nového regulačního plánu městské památkové rezervace Brno a o programy regenerace pro brněnské, prostějovské a tovačovské historické jádro, dále pak o památkovou restituci Kotěrova Národního domu v Prostějově a tamního zámku.

V oblasti teorie a metodiky památkové péče se angažoval prací na koncepci územní památkové ochrany ve městě Brně (2002), v níž dokumentoval potřebu vyhlásit kromě již existující městské památkové rezervace také čtyř až pět památkových zón, což by umožnilo mimo jiné zmenšit stávající neodůvodněně rozsáhlé ochranné pásmo. Dále se podílí na metodě inventarizace kulturně-historického potenciálu dle analýzy CHER (2000), která vychází ze zkušeností mezinárodní spolupráce mezi Brnem a holandským Utrechtem.

Josef Němec je členem příslušné městské stavební komise a pracovní skupiny Magistrátu města Brna pro Program regenerace městské památkové rezervace. V letech 1993–2005 působil jako autorizovaný architekt České komory architektů, je členem Obce architektů, členem spolku BLOK architektů a výtvarníků, členem Asociace pro urbanismus a územní plánování a členem Moravskoslezské akademie pro vědu a umění.

Během své tvůrčí a odborné činnosti obdržel řadu ocenění a čestných uznání ze SÚRPMO i z měst, kde působil (Nitra, Kroměříž, Prostějov, Olomouc, Uherský Brod). Brno dvakrát ocenilo jeho dílo udělením Ceny města Brna v oboru architektura a urbanismus, a to v letech 1965 a 2002. Jihomoravský kraj udělil Josefu Němcovi stříbrnou medaili.

OSOBNÍ POSTSKRIPTUM

V červnu roku 1982 jsem zaklepala na dveře kanceláře ředitele brněnského SÚRPMO, které sídlilo v nejvyšším patře tzv. Malého Špalíčku na Zelném trhu. Jako studentka druhého ročníku střední průmyslové školy stavební se zájmem o památky jsem si našla SÚRPMO v telefonním seznamu. Vydala jsem se tam rovnou osobně s dotazem, zda bych mohla o prázdninách na brigádu. Bylo to první osobní setkání s architektem Josefem Němcem. Netušila jsem tehdy, že jeho vlídné přijetí, milý rozhovor a příslib práce bude znamenat zásadní obrat v mém budoucím směřování. Na celý červenec

5 Z autorských příspěvků a statí Josefa Němce viz články v odborném i denním tisku a v řadě publikací, jako například: *Brno – město uprostřed Evropy* (1993), *Sborník k poctě Bohuslava Fuchse* (1995), *Duše Brna – The Spirit of Brno* (1998, 2007), *The Crossroads of European Culture* (1999), *Sborník k poctě Dobroslava Libala* (2001), *Odkaz a budoucnost městské památkové rezervace Brno* (2002), *Ivan Ruller* (2004), *Divadlo na Horním náměstí – Reduta* (2005), *Trádice a budoucnost moderny* (2005), *Hotel jako galerie – International Brno* (2008).

jsem byla přidělena do atelieru Ing. arch. Kamila Fuchse. Seděla jsem u rýsovacího stolu — krbečku na Starobrněnské 20 ve skupině Ing. arch. Haralda Čadílka, kde jsem byla velmi přátelsky přijata od prvního dne. Jako kreslička-začátečnice jsem byla určena k výpomoci všem členům atelieru. Po prázdninách jsem měla naprosto jasno, že budu studovat dějiny umění a poté v SÚRPMO zpracovávat stavebněhistorické průzkumy, a kdyby to nevyšlo, budu v SÚRPMO pracovat jako konstruktérka. V opačném pořadí se mi splnilo obojí. Po absolutoriu dějin umění na brněnské filozofické fakultě jsem se do SÚRPMO vrátila a poté od roku 1991 se čtrnáct let věnovala zpracovávání stavebněhistorických průzkumů ve svobodném povolání. S řadou bývalých kolegů ze SÚRPMO jsem zůstala v pracovním i v osobním přátelském kontaktu. Josef Němec byl však jednoznačně prvním z těch, kteří stáli na samém počátku mého profesního směřování. Po celá léta sledoval má odborná snažení a zvláště v posledním období je mně i mým kolegům v Muzeu města Brna často nápomocen radou a povzbuzením. Já mu dnes alespoň takto vyslovuji veliký dík. / D. Č.⁶

6 Za řadu cenných podnětů, informací a fakt při zpracování příspěvku autorka děkuje Josefu Němcovi.

SEZNAM PŘÍLOH

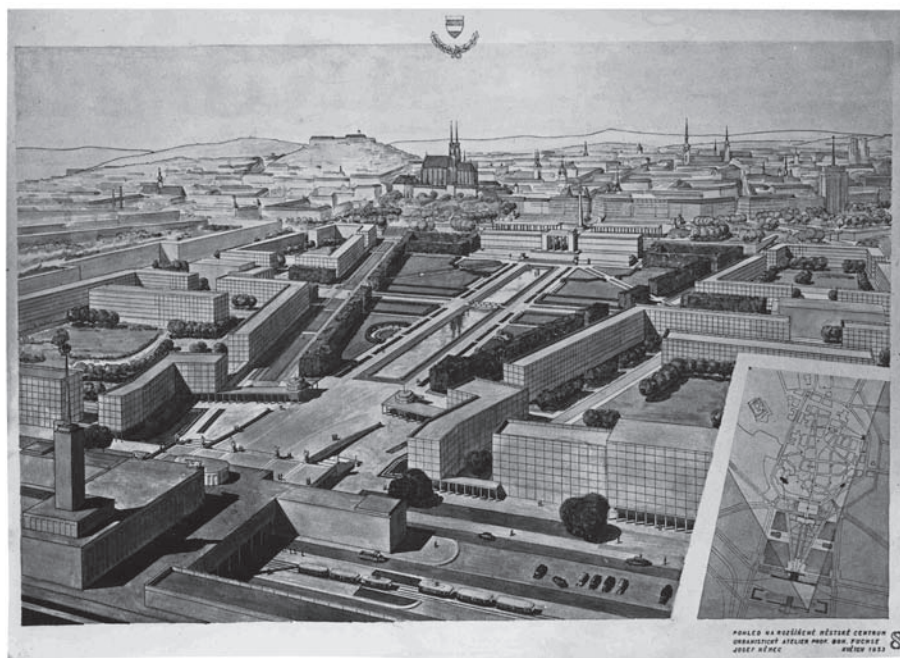
- P1** Josef Němec (vlevo) s Bohuslavem Fuchsem v Kroměříži, konec 50. let. Uloženo v soukromém archivu (SA) Josefa Němce.
- P2** Josef Němec, 1958. Uloženo v SA Josefa Němce.
- P3** Josef Němec, Pohled na rozšířené městské centrum, ze závěrečné studentské práce v atelieru prof. Bohuslava Fuchse, květen 1953. Uloženo v SA Josefa Němce.
- P4** Josef Němec s Ing. arch. Yvonou Geržovou-Boleslavskou při oslavě svých 60. narozenin v SÚRPMO, 1988. Uloženo v SA Josefa Němce.
- P5** Josef Němec, Brno — realizace první pěší zóny v Československu (ulice Česká), dle asanačního územního plánu, 1959. Uloženo v SA Josefa Němce.
- P6** Josef Němec, Kroměříž — asanační územní plán městské památkové rezervace, model k návrhu, 1958. Uloženo v SA Josefa Němce.
- P7** Josef Němec, Uherské Hradiště — asanační územní plán historického centra, model k návrhu, 1970. Uloženo v SA Josefa Němce.
- P8** Josef Němec, Prostějov — asanační územní plán historického jádra, model k návrhu, 1975. Uloženo v SA Josefa Němce.
- P9** Josef Němec (vpravo) s Bohuslavem Fuchsem u Národního domu v Prostějově, 50. léta. Uloženo v SA Josefa Němce.
- P10** Josef Němec (vpravo) se zakladatelem SÚRPMO Vilémem Lorencem, 50. léta, foto Vladimír Uher. Uloženo v SA Josefa Němce.
- P11** Pamětní medaile SÚRPMO, vydaná k výročí ústavu v roce 1974 (autor akademický sochař a medailér Zdeněk Kolářský). Uloženo v SA Josefa Němce.
- P12** Josef Němec, 2007, foto Monika Tomášková. Uloženo v SA Josefa Němce.
- P13** Josef Němec, Brno — první asanační územní plán historického jádra, 1957. Uloženo v SA Josefa Němce.

P1 Josef Němec (vlevo) s Bohuslavem Fuchsem v Kroměříži, konec 50. let.

P2 Josef Němec, 1958.

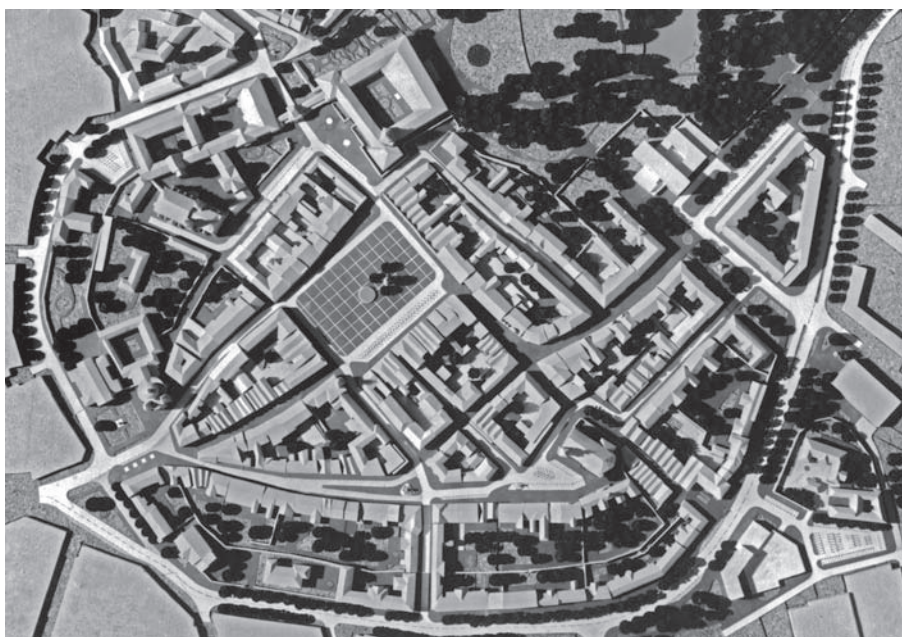
P3 Josef Němec, Pohled na rozšířené městské centrum, ze závěrečné studentské práce v ateliéru prof. Bohuslava Fuchse, květen 1953.

P4 Josef Němec s Ing. arch. Yvonou Geržovou-Boleslavskou při oslavě svých 60. narozenin v SÚRPMO, 1988.

P5 Josef Němec, Brno — realizace první pěší zóny v Československu (ulice Česká), dle asanačního územního plánu, 1959.

P6 Josef Němec, Kroměříž — asanační územní plán městské památkové rezervace, model k návrhu, 1958.

P7 Josef Němec, Uherské Hradiště — asanační územní plán historického centra, model k návrhu, 1970.

P8 Josef Němec, Prostějov — asanační územní plán historického jádra, model k návrhu, 1975.

P9 Josef Němec (vpravo) s Bohuslavem Fuchsem u Národního domu v Prostějově, 50. léta.

P10 Josef Němec (vpravo) se zakladatelem SÚRPMO Vilémem Lorencem, 50. léta.

P11 Pamětní medaile SÚRPMO, vydaná k výročí ústavu v roce 1974 (autor akademický sochař a medailér Zdeněk Kolářský).

P12 Josef Němec, 2007.

P13 Josef Němec, Brno — první asanační územní plán historického jádra, 1957.

ZUSAMMENFASSUNG

STANISLAV PETR

KOLLEKTION VON MANUSKRIPTEN IN DER BIBLIOTHEK DER PFARRKIRCHE DES HL. JAKOB IN BRÜNN

In der Pfarrbibliothek der St. Jakobkirche in Brünn erhalte sich eine außerordentlich wertvolle Kollektion von Manuskripten, auf welche in der Vergangenheit schon Josef Dobrovský aufmerksam machte. Die St. Jakobsbibliothek enthält heute 127 mittelalterliche Manuskripte aus dem späten 13. – frühen 16. Jahrhundert, welche die größte und wertvollste Kollektion von Manuskripten sowie 141 Wiegendrucke darstellen, die sich in Pfarrbibliotheken in Böhmen, Mähren und Schlesien erhielt. Die Bibliothek entstand seit dem 13. Jahrhundert und wuchs vor allem dank Schenkungen, die der Jakobskirche einerseits die Patroninnen der Kirche – die Zisterzienserinnen von Oslawan, andererseits die St. Jakobspfarer, Altaristen und nicht zuletzt auch Brüner Bürger widmeten. Die größte Donation kam der Kirche im Jahre 1424 von dem deutschen Priester Johann von Zwitau zu, der der Bibliothek 32 Manuskriptbände widmete. Nach 1500 wurde die Bibliothek praktisch nicht mehr mit Manuskripten ergänzt. Seit 1931 ist die St. Jakobsbibliothek im Brünner Stadtarchiv deponiert.

In der Vergangenheit besuchten Forscher die Bibliothek regelmäßig ab Ende des 18. Jahrhunderts, wo sie dank Katalogen des Benediktiners Alexius Habrich und der Kapuziners Maurus Simonis erschlossen wurde. Sie wurde vor allem von Kunsthistorikern und Musikwissenschaftlern benutzt, die dort zahlreiche Gruppe der darin aufbewahrten liturgischen Manuskripte studierten; die letztgenannten wurden in mehreren Ausstellungen gotischer Kunst und der mährischen Buchmalerei präsentiert.

Für den Bedarf der Schule, die an der St. Jakobskirche betrieben wurde, wurden auch weitere Manuskripte gefertigt. In drei Exemplaren erhielt sich das kommentierte mittelalterlichen Handbuch der Liturgie *Rationale divinarum officiorum* des Kanonisten Wilhelm Durandus. Zahlreich ist im Fonds auch die homiletische Literatur vertreten, und zwar sowohl in ganzen Postillen, auch Predigtsammlungen. Man findet dort Postillen von Antonio Azaro, Franciscus de Senis, Robert Holgot, Bertrand de Turre und Peregrinus von Opeln. Sie wurden von Geistverwaltern vor allem als Hilfsmittel bei ihrer Pastoralitätigkeit verwendet. Relativ reich ist im Fonds auch Biblistik vertreten, sowohl in ganzen handschriftlichen Biebeln, als auch in Kommentaren zu einzelnen biblischen Büchern.

Hagiographische Manuskripte sind durch die berühmte Goldene Legende des Dominikaners Jakobus de Voragine vertreten, der auch Autor der St. Jakobs-Fastenpostille ist. Zahlreiche homiletische Literatur stammt aus der Fedr Franciscus

von Siena. Die im Manuskriptenfonds erhaltenen patristischen Texte stammen von Gregorius dem Großen, Johann Chrysostomus, Hugo von St. Viktor, Bernard de Clairvaux und von bedeutendsten mittelalterlichen Autor St. Augustin. Vertreten sind auch Werke der Vertreter hochmittelalterlichen Scholastik Thomas von Aquin und weiterer Autoritäten wie Peter Lombardus, Nikolaus von Lyra, Nikolaus Gorran und Albert der Große. Zahlreich sind auch theologische Traktate vornehmer Theologen des späten 14. und der 1. Hälfte des 15. Jahrhunderts Mathäus von Krakau, des Pariser Meisters Jean Gerson und des Rektors der Wiener Universität Nikolaus von Dinkelsbühl.

Von tschechischen Autoren erhielt sich unter St. Jakobs-Manuskripten Hus' Kommentar des vierten Sentenzenbuchs und Provinzialstatuten der ersten Prager Erzbischofs Ernst von Pardubitz. Es gibt hier auch homiletische Texte der Vorgänger Hus' Konrad Waldhauser, Matthias von Janov und Johann Milicius von Kremsier. Polemische Literatur aus der Zeit der Husitenkriege vertreten Traktate Hus' Gehners Andreas von Brod und Schrifften von Mauricius Rwaczka.

Neben den oben erwähnten liturgischen, homiletischen, patristischen, biblischen Kommentaren und weiteren theologischen und philosophischen Texten befinden sich in der Bibliothek knapp zehn rechtliche Manuskripte, meistens kanonisch-rechtliche. In zwei Abschriften kommt hier die grundlegende kanonisch-rechtliche Sammlung der Dekretalen Gregorius' IX. Mit einer größeren Zahl von Kommentaren zum Decretum, Dekretalen, Liber Sextus und Klementinen. Häufig sind verschiedene Hilfsmittel zu den kanonisch-rechtlichen Sammlungen von Übersichten der Titel einzelnen Bücher bis zu gereimten mnemotechnischen Mitteln für praktischen Bedarf der Benutzer kanonisch-rechtlichen Sammlungen. Einige Manuskripte aus der St. Jakobsbibliothek enthalten nebenfalls die Texte pro foro interno und praktische sowie theoretische Belehrungen der Geistverwalter oder Beichtväter. Es handelt sich um verschiedene Summae confessorum, Poenitentiale oder Confessionale von berühmten Persönlichkeiten sowie um unbekannte Sammlungen und anonyme Texte.

Die meisten rechtlichen Manuskripte wurden durch den Brünner Notar Jan Thabrrar, Altarist der St. Jakobskirche in Brünn während seiner Studien in Wien, Padua und Bologna verschaffen. Jan Thabrrar schrieb nicht nur juristische Texte ab, in seinen Handschriften begegnet man häufiger den von ihm oder anderen Schreibern Verfertigten Abschriften von Briefen oder Formeln verschiedener rechtlicher Verfügungen, die ihm dann als Formelsammlung in seiner Notarpraxis dienten.

Die Bibliothek enthält auch zahlreiche Texte antiker Autoren Ovid, Vergil und Seneca, Ciceros Briefe, Philosophie ist vor allem durch Aristoteles' Schriften und spätere Kommentatoren seiner Werke vertreten. Es gibt aber auch die humanistische Autoren Francesco Petrarca und Poggio Bracciolini, deren Texte sich während seines Aufenthalts in Italien Jan Thabrrar besorgte.

LUDMILA SULITKOVÁ

PRIVILEGURKUNDEN FÜR BRÜNN BIS 1411 IM BRÜNNER STADTARCHIV

Anhand einer komplexen Erforschung der im Brünner Stadtarchiv aufbewahrten Urkunden und Stadtamtsbüchern bemüht sich die Autorin die Pflege auszuwerten, die den Stadtprivilegien der Przemysliden- und Luxemburgerzeit in der Brünner Stadtkanzlei bzw. Archiv vom 13. bis 19. Jahrhundert gewidmet wurde. Während in der bisherigen Literatur diese Frage für die Periode bis zu den 1380er Jahren zufriedenstellend beantwortet wurde, wurde dieser Problematik in nachfolgenden Jahrhunderten fast keine Aufmerksamkeit gewidmet. Der vorliegende Artikel stellt also eine Art „Entdeckungsreise“ dar, vor allem aus dem Gesichtspunkt der historischen Hilfswissenschaften (Diplomatik, Paläographie, Kodikologie, Archivistik usw.) mit der Absicht, Unterlagen für spezialisierte rechtlich-historische Forschungen zu liefern. Aufmerksamkeit wird also sowohl eigenen Urkunden — auch von der inhaltlichen Seite her — als auch Ordnungsarbeiten im Stadtarchiv gewidmet, die vor allem anhand dorsaler Hilfsmittel auf Urkunden rekonstruierbar sind, sowie Privilegverzeichnissen in Rechtsbüchern und Büchern der Privilegumschriften. Die „Stammkollektion“ der Stadtprivilegien aus der verfolgten Zeitspanne wurde zur Grundlage für deren Konfirmation durch Kaiser Karl VI. im Jahre 1720, während die Schwächung des Kontinuitätsbewusstseins zum erstenmal in der Mitte des 18. Jahrhunderts deutlich zum Ausdruck kam — sowohl in der Konfirmation der Stadtprivilegien durch Maria Theresia im Jahre 1747, als auch in der anschließenden Anordnung der Privilegien und anderer Urkunden im Stadtarchiv. Damals traten administrativ-rechtliche Aspekte in Hintergrund und wurden durch historiographische Interessen abgelöst.

MICHAELA MALANÍKOVÁ

REGINA ŠPANOVÁ — MÖGLICHKEITEN DER NUTZUNG DER MIKROGESCHICHTE
AUF DEM BEISPIEL DES LEBENS DER EINWOHNERIN DES MITTELALTERLICHEN
BRÜNN

Diese mikrohistorisch aufgefasste Sonde in die höchsten Schichten der Brünner Gesellschaft des 15. Jahrhunderts versucht, mittels des Zusammentragens und der Kombination möglichst vieler Informationen über eine Person allgemeine Angaben über Lebenszyklen konkreter Frauen und Männer zu gewinnen, welche sonst mit anderen Methoden kaum systematisch zusammenzutragen sind. Es handelt sich z.B. um Informationen über die Heiratspolitik, das Alter der Partner im Moment der Eheschließung, das Maß des herrschenden Rechtsbewusstseins, ökonomische Strategien, die Anknüpfung von Einzelpersonen sowie Familien auf die Machtstrukturen usw. Verständlicherweise gibt die Sonde dieses Typs keine zufriedenstellende Antwort auf die brennende Frage aller mikrohistorisch aufgefassten Studien, nämlich die Repräsentativität der gewählten „Probe“ der Bevölkerung und den Bedarf weiteren Vergleichs. Im Fall der Familien Kuningsfelder, Ryšan a Špan ist die ökonomische sowie gesellschaftliche Ausnahme im Kontext der Zeit besonders deutlich. Die auf eine konkrete Person (oder Gruppe) gerichtete Aufmerksamkeit bietet gleichzeitig die Gelegenheit, die Grenzen des Raums zu untersuchen, in welchem eine Person oder Gruppe ihre individuellen, von den bestehenden Bedingungen abhängigen Bedarfe durchsetzen konnte. In dieser Hinsicht konzentrierte ich mich besonders auf die weibliche Linie der Familie. Den Hauptfaden der Erzählung bilden dabei die Lebensschicksale von Regina Španová. Ähnlich wie ihre Verwandten erscheint Regina als eine aktive, selbstbewusste und durch ihre Umgebung respektierte Frau trotz den Einschränkungen, die für die in Städten lebenden Frauen z.B. Rechtsnormen darstellten. Im Fall Reginas und der weiblichen Linie ihrer Familie ist jedoch offensichtlich, dass diese Agilität durch ein außerordentliches Vermögen bedingt war, über welches sie verfügte, und den damit zusammenhängenden Lebensstil, der eher jenem des damaligen Adels entsprach (Familienkaplan, Gruft, eigene Siegel). Diese Attribute sind in ihrem Fall wohl direkt durch die Bindung an den Herrscher gestärkt. Aus dem oben Gesagten ergibt sich, dass der Raum, der den Einwohnerinnen der mittelalterlichen Stadt für ihre Bedarfe und Aktivitäten zur Verfügung stand, in der gegebenen Zeit wohl überraschend breit war, aber durch das Eigentum und den Familienstand muss bedingt worden sein — die breitesten Möglichkeiten hatten traditionell Witwen.

TOMÁŠ STERNECK

ÜBER DEN BUDWEISER URSPRUNG DES BRÜNNER UNTERSCHREIBERS PRAŽÁK

Bereits im Jahre 1539 sahen sich die politischen Repräsentanten der königlichen Stadt Brünn nach einem qualifizierten Beamten um, dem die damals frei gewordene Funktion als Brünner Ratsschreiber, wie man den obersten Chef der Stadtkanzlei nannte, anvertraut werden könnte. Sie schrieben unter anderem auch den Budweiser Stadtrat an, dieser konnte ihnen jedoch Ende der dreißiger Jahre des 16. Jahrhunderts kaum helfen. Mehr als ein Vierteljahrhundert später sollte sich aber in der Brünner Stadtkanzlei doch ein Beamter aus Budweis betätigen. Mitte der sechziger Jahre fand hier nämlich seine feste Anstellung ein gewisser Johann Pražák, anfangs nur als Hilfskraft, ab 1570 allerdings schon als so genannter Unterschreiber, das heißt stellvertretender Chef dieser Behörde. In seiner Eigenschaft als Unterschreiber beaufsichtigte er die alltägliche Agenda in der Stadtkanzlei, deren oberster Chef sich zu dieser Zeit wohl eher als Stadtdiplomat betätigte. Bald knüpfte Pražák auch enge verwandtschaftliche Beziehungen zu der Brünner bürgerlichen Elite an. In der bisherigen Literatur herrschten Unstimmigkeiten in der Frage, woher Johann nach Brünn gekommen war. Trotz einiger Indizien, seinen Ursprung mit Budweis zu verbinden, suchte man seine Familienwurzeln in Prag, denn Pražáks Familienname ist ins Deutsche als „Prager“ zu übersetzen. Dank eines neu entdeckten, bisher unbekannten Briefs vom 12. März 1609, der im Stadtarchiv Budweis hinterlegt ist und dessen Text nun als Beilage der vorliegenden Studie veröffentlicht wird, konnte der Verfasser explizit belegen, dass Pražák vormals in Budweis gelebt hatte. Anhand weiterer Quellen werden dann Johanns Ahnen schon im mittelalterlichen Budweis entdeckt. Es ist zwar weiterhin anzunehmen, dass der Familienname Pražák doch mit Prag zusammenhing, die unmittelbaren Beziehungen zur Hauptstadt Böhmens betrafen aber wohl Johanns Urvorfahren, während er selber schon als ein unbezweifelter Budweiser zur Welt kam. Sein späterer Umzug nach Brünn ist ein Beleg für die frühneuzeitlichen Migrationen der bürgerlichen Intelligenz, die in Folge der rasch fortschreitenden Bürokratisierung und Professionalisierung auf allen Verwaltungsebenen seit dem Beginn des 16. Jahrhunderts sehr gefragt war.

JANA JANIŠOVÁ

DIE KÖNIGLICHE STADT IN MÄHRISCHEN LANDESORDNUNGEN VOR DER SCHLACHT AM WEISSEN BERG.

KAPITEL „O STAVU MĚSTSKÝM“ — ÜBER DEN STÄDTISCHEN STAND — IN DER RECHTSSCHRIFT VON KARL D.Ä. VON ŽEROTÍN

Die Stellung der königlichen Stadt und der Bürger in Mähren vor der Schlacht am Weißen Berg im Verhältnis zum Landesrecht wurde nicht nur durch allgemeine Normen bestimmt, die in der Landesordnung enthalten sind. Die Grundlage der rechtlichen Autonomie der königlichen Stadt war das Stadtrecht selbst in Anknüpfung auf die durch den Herrscher erteilten Privilegien. Auf die wichtige Stellung königlicher Städte in der Struktur der mährischen Standesgemeinde weist ihre Teilnahme an nachhussitischen Landfrieden (zum erstenmal im Jahre 1440) sowie die Teilnahme der Bürgerstands im mährischen Landtag hin, der sich bereits vor Mitte des 15. Jahrhunderts zu konstituieren begann. Seit dem letzten Drittel des 15. Jahrhunderts reagieren auf die wachsende Bedeutung königlicher Städte Anordnungen, die aus Tagungen der Landtage und — gerichte hervorgehen, Abkommen zwischen Ständen oder Erlasse der Herrscher.

Die in Landesordnungen festgehaltenen Rechtsnormen bilden also nur einen Teil der Bestimmungen, die Rechte und Pflichten der königlichen Städte und Bürger regelten. Trotzdem enthalten mährische Landesordnungen eine relativ große Menge Vorschriften, die gegenseitige Beziehungen der königlichen Städte und der Standesgemeinde (besonders des Adels und deren Untertanen) und Pflichten der königlichen Städte im Rahmen des Militärdienstes regelten, und Polizeivorschriften betreffend der Landesfeinde, Verbrecher und ähnlicher unerwünschter Personen, sowie Normen, die die Zahl der Einlager in der Stadt regulierten. Vorschriften betreffen auch Prozesserfordernisse in Verhandlungen vor dem Landesgericht und die Stellung königlicher Städte als Oberinstanz des Stadtrechts. Wichtige Verordnungen widmen sich der Frage der Trennung der Jurisdiktion des Stadt- und Landesrechts und der Problematik der Instandhaltung von Landesgütern seitens der Bürger und des Stadtbesitzes seitens des Adels.

Die Rechte und Pflichten der königlichen Stadt und ihrer Bürger waren in den Landesordnungen vor der Schlacht am Weißen Berg relativ exakt festgelegt. Es ist jedoch die Aufgabe künftiger historischer Forschungen, die Anwendung dieser Normen in der Rechtspraxis nachzuweisen.

Als Grundlage dieses kleinen Beitrags zur Problematik der städtischen Standes wurde das Kapitel *O stavu městským* — Über den städtischen Stand — aus der Rechtsschrift von Karl d.Ä. von Žerotín benutzt, die um einige weitere Verordnungen der Landesordnungen und Normen des Landesrechts ergänzt wurde. Die Rechtsschrift Karls d.Ä. von Žerotín *De iure nostro* entstand um 1607. Es handelt sich um ein unikates juristisches Werk, das sich durch seine Struktur und Bearbeitung wesentlich von zeitgenössischen Materialien unterscheidet.

PETRA BERROVÁ

DIE BRÜNNER PFARREI IM LAUFE DES 18. JAHRHUNDERTS

(ANHANG DER EXZERPTION AUS MATRIKELN DER ST. PETERSKIRCHE)

Der Artikel macht mit langfristigen Populationstrends in der St. Peterspfarrei im 18. Jahrhundert bekannt. Die Autorin konzentrierte sich auf die Verteilung demographischer Ereignisse im Laufe des Kalenderjahres. Die aus Matrikeln der St. Peterskirche gewonnenen Daten wurden mit den bereits publizierten Ergebnissen aus tschechischen und mährischen Ortschaften konfrontiert, die sowohl das städtische, als auch ländliche Milieu repräsentieren.

In der Brünner St. Peterspfarrei kamen im 18. Jahrhundert die meisten Kinder gegen Jahresanfang zur Welt, konkret im März, die wenigsten dann in Sommermonaten Juli und August. Für die festgestellten Trends in saisonalen Schwankungen der Geburtszahlen waren vor allem lokale ökonomische und Naturbedingungen sowie kirchliche Anordnungen im Bereich der Sexualbeziehungen der Eheleute entscheidend.

Die zahlreichsten Todesfälle fielen im 18. Jahrhundert in der Brünner St. Peterspfarrei auf Winter und Anfang Frühling, dagegen die niedrigste Sterblichkeit herrschte in der lokalen Population im Sommer. Die saisonbedingte Sterblichkeit war stark durch hygienische, klimatische und Ernährungsverhältnisse beeinflusst und eine wichtige Rolle spielte auch das Alter der lokalen Population, eventuell Kriegsereignisse.

Die meisten Hochzeiten fanden in der St. Peterspfarrei im 18. Jahrhundert im Januar, Februar und November statt, selten wurde im Dezember und März geheiratet. Aus den untersuchten Matrikeleintragungen ergab sich, dass im 18. Jahrhundert Mai keineswegs für einen für Heiraten ungeeigneten Monat gehalten wurde. Der Aberglaube über verhängnisvolle Mai-Heiraten entstand also wohl erst am Anfang des vorigen Jahrhunderts. Für die Verteilung der Heiraten im Verlauf des Jahres waren vor allem Anordnungen der katholischen Kirche und ökonomische Möglichkeiten der Einwohner maßgebend.

Abschließend widmete sich die Autorin der Beliebtheit einzelner Wochentage für die Abhaltung der Hochzeiten. In der St. Peterspfarrei in Brünn fand in der Zeitspanne 1710–1769 mehr als ein Drittel der Trauungen am Montag, ein Viertel am Dienstag und Sonntag statt. Selten wurde am Freitag und Samstag geheiratet. Das Freitag-Minimum wurde auch in anderen städtischen und ländlichen Ortschaften festgestellt, wo die Beliebtheit einzelner Wochentage für Hochzeiten verfolgt

wurde. Dieser Fastentag war für Hochzeiten ungeeignet, denn er wurde allgemein als Trauertag der Kreuzigung Christi verstanden. Der beliebteste Hochzeitstag im städtischen Milieu war Dienstag, was wahrscheinlich mit der Dauer der Hochzeitsfeier zusammenhing. Im ländlichen Milieu dominierte Sonntag, vor allem wegen der religiösen Bedeutung dieses Tages.

Die historisch-demographische Forschung, die in der protostatistischen Periode hauptsächlich auf Matrikeleintragungen beruht, bringt detaillierte Informationen zur Populationsentwicklung der betreffenden Ortschaft. Die durch Exzerption aus Brünner St. Petersmatrikeln gewonnenen Daten unterscheiden sich nicht viel von Ergebnissen der bisher publizierten Studien. Die festgestellten Tendenzen saisonaler Schwankungen der Geburten, Todesfälle und Hochzeiten stimmen mit der Situation in anderen tschechischen und mährischen Städtchen und Dörfern überein.

FILIP KOMÁREK

HEINRICH HERWIG HOFF — EIN VERGESSENER BRÜNNER MALER

In der ersten Hälfte des 18. Jahrhunderts waren in Brünn viele Künstler tätig, die heute nur dem Namen nach bekannt sind, im besseren Fall können einige ihre Werke identifiziert werden. Zu diesen unbekannten Künstlern gehört auch der Maler Heinrich Herwig Hoff, der in der Stadt beinahe dreißig Jahre tätig war. Nach seiner Ankunft in die Stadt beteiligte er sich vom Anfang an an den Bemühungen der Brünnner Maler, eine eigene Gemeinschaft zu konstituieren — die St. Lukas-Bruderschaft, die ihre Interessen, vor allem die ökonomischen, gegen Störer und neue Ankömmlinge schützen sollte. Hoff verließ sich bei der Sicherung des Unterhalts für seine Familie nicht nur auf Einkommen aus seiner künstlerischen Tätigkeit, sondern entfaltete gleichzeitig auch andere Aktivitäten. Als erster entschloss er sich, in Brünn eine Bilderlotterie zu organisieren — ein Spiel für einen breiteren Kreis der Beteiligten, dessen Gewinn beinahe 300 Bilder darstellten. Obwohl das Stadtamt anfangs zu dieser Aktion missverständlich und ihr nicht gut gesinnt war, doch wusste Hoff die Beamten zu überzeugen und die Lotterie durchzuführen.

Hoffs eigene künstlerische Produktion ist heute nicht allzu bekannt und beschränkt sich auf einige wenige Werke. Das einzige von Hoff signierte und datierte Werk stellt das ehemalige Hauptalterbild aus der Kirche in Hustopeče u Brna, das die Szene der Ermordung des hl. Wenzel zeigt. Weitere bekannte Werke Hoffs sind mit der Familie Roggendorf verknüpft, deren Haus mit jenem Hoffs benachbart war. Auf ihre Bestellung schuf der Maler einige Altarbilder für die Kirchen in Doubravice und Rájec nad Svitavou. Aus der Tätigkeit des Künstlers ist weiter seine kunsthandwerliche Teilnahme an der Funeralarchitektur zu nennen — castra doloris der Kaiserin Eleonora.

Obwohl Heinrich Herwig Hoff nicht zu bekannten Künstlern gehörte und sein Werk die Qualität anderer bedeutsamer mährischer Maler nicht erreicht, doch sollte sein Namen nicht ganz außer acht gelassen werden. Seine Werke verzieren bis heute Interieure der Kirchen, für welche sie bestimmt waren, und vor allem darf sein Primat in der Organisation der Bilderlotterie in Brünn nicht vergessen werden.

HELENA BOČKOVÁ

BRÜNN UND „SEINE“ VOLKSKULTUR — FIKTION ODER TATSACHE?

Die Autorin analysiert das Problem, ob die Großstadt Brunn „ihre“ Volkskultur hatte. Im ersten Teil unterbreitet sie ein ethnologisches Kommentar zur Stadtgeschichte der letzten zweieinhalb Jahrhunderte — das Gedächtnis der Volkskultur in Quellen. Weiter verfolgt sie das Gedächtnis der Orte in mündsprachlicher Definition der Stadt, wofür die Ethnologie heuristisch durch ihre Methoden qualitativer Terrainforschung ausgestattet ist. Sie analysiert ethnologische Aspekte der Urbanisierung und des Städtebaus, charakterisiert bisherige ethnologische Studien über Brunn und wissenschaftliche Interpretationen der Volkskultur in Brunn. Die Raumstruktur Bruns stellt sie als drei kulturell- und historisch-geographische konzentrische Zonen vor. Sie beschäftigt sich mit ausgewählten Subkulturen zwischen Tradition und Modernität. Analysiert werden rurale und urbane Kulturmerkmale in verschiedenen Zonen der Stadt und Ursachen und Wege der Infiltration lokaler Traditionen unter Einwanderer, Arbeiter und Bürger. Sie wurzelten in früher Industrialisierung und Modernisierung der Stadt, als regionale und lokale Traditionen der Volkskultur noch so stark waren, dass sie den riesigen Migrationseinfall zu absorbieren wussten. Durch die Übernahme regionaler Traditionen der Brunner Gegend machten sich die Einwanderer des Aufklebers armer Zuzügler, des Andersseins los. In bürgerliche Haushalten wurden Elemente der Volkstraditionen durch Dienstmädchen aus dem Land gebracht. Ethnologisch sind jene Subkulturen am interessantesten, die am Stadtrand entstanden. Die Autorin bewertet kritisch das überlieferte Bild „bäuerlicher“ Vorstädte und die These über die Erhaltung ihres landwirtschaftlichen Charakters, das sie als Autostereotyp und Heterostereotyp interpretiert, der durch den Vergleich von „wir“ und „sie“ entstand, durch die Überschätzung des Unterschieds und Verallgemeinerung unterschiedlicher Einzelheiten. In Vorstädten erinnerten lange an das Dorf ihre ältesten Teile, historische bäuerliche Kerne sowie modifizierte Elemente der traditionellen Gesellschaft und Kultur. Charakteristisch war auch das Prestige unzählreicher Bauern in der lokalen Gesellschaft und die Verbindung der Alltagskultur mit Agrartraditionen, die als Norm und Vorbild der zunehmenden, überwiegend Arbeiterbevölkerung und kleiner Gewerbetreibenden überlebten. Die Bedeutung lokaler Subkulturen und der damit verknüpften Kulturstereotypen beruhte darin, dass sie die Quelle starker lokaler Identitäten waren. Zum Unterschied von anderen tschechischen Großstädten wurde in Brunn die Volkskultur und ihre Modifikationen einschließlich des Folklorismus Bestandteil der zeitgenössischen kulturellen Identität der Stadt.

MARKÉTA NOVOTNÁ

ANFÄNGE DES ORGANISIERTEN BRÜNNER RADSPORTS 1885–1900

Die Stadt Brünn kann sich durch eine sehr reiche Geschichte des Radsports rühmen, der gemeinsam mit Rudern und Schlittschuhlauf zu den Sportarten gehörte, die als erste in Brünn organisiert betrieben wurden. Sonntag, der 15. August 1869 steht in der 140-jährigen Geschichte des Brünner Radsports für den Tag, an dem hier das allererste Radwettbewerb auf dem Gebiet Österreich-Ungarns und zugleich das viertälteste Wettlauf in Europa veranstaltet wurde.

In Brünn wurde der Radsport seit Mitte der 1880er Jahre organisiert betrieben, wo der erste tschechische Radfahrerklub mit dem Titel Český klub velocipedistů Brno (Tschechischer Klub der Velocipedisten Brünn, Brünn 1885) und der erste deutsche Radfahrerklub Brünner Radfahrer Bund (Frühling 1886) gegründet wurden. In der Zeitspanne 1885–1905 entstehen auf dem Gebiet der Stadt Brünn und in Nachbargemeinden, die heute Bestandteil der Stadt sind, insgesamt sechzehn deutsche Klubs (Brünner Radfahr Verein Wanderer, Brünner Radfahrer Verein Union oder Cyclist-Club Moravia) und sechs tschechische Klubs (Český klub velocipedistů Vodílek Staré Brno Brno [Tschechischer Klub der Velocipedisten Vodílek Staré Brno], Český klub velocipedistů Slavia ve Šlapanicích [Tschechischer Klub der Velocipedisten Slavia in Šlapanice] oder Klub cyklistů Židenice [Radfahrerklub Židenice] und Klub cyklistů Královo Pole [Radfahrerklub Königsfeld]).

Einen wichtigen Meilenstein stellte der Aufbau der Brünner Radrennbahn auf der sog. Bauer-Rampe in Pisárky, die im Juli 1889 feierlich eröffnet wurde. Das Grundstück stellte der Besitzer der Zuckerfabrik von Pisárky Viktor Arnold Bauer zur Verfügung, der auch den Aufbau finanziell unterstützte. Die in Volksmund als „Baurák“ bezeichnete Rennbahn empfing noch vor Ende des 19. Jahrhunderts Wettfahrer von Ruf wie Josef und Petr Kohout, Josef Cífka, František Kliment oder Jaroslav Káš.

In der ersten Hälfte der 1890er Jahre kam es im Radsport nicht nur in Brünn zu einer Stagnation, die glücklicherweise nur ein paar Jahre dauerte, seit der 2. Hälfte der 90er Jahre beobachtet man wieder einen großen Aufschwung und Beliebtheit dieser Sportart.

Im Jahre 1894 wurden die Rechte der Radfahrer auf dem Gebiet der Stadt Brünn in 20 Punkten der Fahrordnung für Velocipedisten auf dem Gebiet der Landeshauptstadt Brünn verankert, wo genau festgelegt wurde, was ein Radfahrer tun darf und was nicht.

Vom Alltag der ersten Brünner Radfahrer des späten 19. Jahrhunderts ist auf die für uns heute ungewöhnliche, aber für die damalige Radfahrergemeinde ganz unumgängliche Existenz von Fahrordnungen für Radfahrer, Fahrradschulen, Radfahrer- ausweis, Nummerierung der Fahrräder oder die lustige sog. „1 000-Kilometer-Feier“ aufmerksam zu machen, was eine große Klubfeier anlässlich der 1 000 befahrenen Kilometer war.

JANA OSOLSOBĚ — ALEŠ FILIP

DER BRÜNNER BAUMEISTER FRIEDRICH WILHELM SCHMEER (1875–1942)

Friedrich Wilhelm Schmeer (der seinen Vornamen in Kurzform Fritz anführte) gehörte um 1910 zu den aktivsten Brünner Baumeistern. Er ist im Jahre 1875 in Most als Sohn des Baumeisters Albin Schmeer (1843–1895) und Katharina, geb. Franz (1846–1913) geboren. Etwa zwei Jahre nach Vaters Tod zog die Familie nach Brünn um, wo er sich im Jahre 1898 zum bleibenden Aufenthalt anmeldete und 1911 Heimatsrecht erhielt. Im Jahre 1904 öffnete er seine Baukanzlei und erbaute sein erstes Mietshaus, vier Jahre später wurde seine Firma in das Handelsregister eingetragen. Im Jahre 1900 heiratete er die Wirwe Maria, geb. Arnold, verheiratet Franková (1868–1940), die ihm vier Kinder schenkte. Im Jahre 1911 ließ sich Fritz Schmeer auf die Dauer im sog. Schwedischen Haus nieder, das er ein Jahr davor erbaut hatte; neben der Luxuswohnung für seine Familie befand sich dort auch der Sitz seiner Firma. In veränderter Situation der 20er und 30er Jahre war Schmeers Firma viel weniger tätig als zuvor; ihre einzige größere Realisation waren in den Jahren 1921–1923 die Häuser für die Berg- und Hüttenwerksgesellschaft, die vom Wiener Architekten Karl Lehrmann entworfen worden waren. Im Jahre 1934 verzichtete Schmeer auf sein Gewerbe.

Die Bauprofession lernte Fritz Schmeer bei seinem Vater in Most. Für wichtig für seine Ausbildung hielt er Studienreisen nach Österreich, Deutschland, Kroatien und Italien. Es scheint, dass er architektonisch am stärksten durch seinen Besuch von München und bedeutenden Kurtorten (Karlsbad, Opatia, Rapallo) beeinflusst wurde. Im vorliegenden Artikel wurden Materialien aus dem Familienarchiv angewendet, die den Autoren der Enkel des Baumeisters JUDr. Herbert Sernetz aus München gefällig zur Verfügung stellte; daraus wurde auch der Nachtrag zusammengestellt, der biographische Daten Schmeers Kinder enthält, der Söhne Fritz Jun. und Kurt, die Vaters Betrieb übernehmen sollten, und der Töchter Käthe und Josefina. Der Artikel analysiert detailliert die Realisationen der Firma Schmeer um das Jahr 1910. Damals erbaute sie in Brünn ganze Gruppen von Mietshäusern, bei welchen Schmeer auch die Rolle des Bauherrn spielte. Es handelt sich um folgende Realisationen:

- 1) in den Jahren 1904–1906 die Gruppe von fünf Häusern im unteren Teil der Smetanova-Straße (damals Haberlergasse) 51, 53, 55, die in Nachbarstraßen Lidická 45 und Cihlářská 14 reichten;

- 2) in den Jahren 1906–1908 vier Häuser in Údolní-Straße 44, 46, 46 und 50 (Scheffelgasse 8, 10, 12, 14);
- 3) in den Jahren 1908–1911 vierzehn Häuser auf der geradzahligen Seite der Merhautova-Straße (Senefeldergasse) 10–32, 40 und 42, sowie die Häuser Slepá-Straße 19 und 20;
- 4) in den Jahren 1910–1911 sechs Häuser im oberen Block der Smetanova-Straße 41, 43, 45, 47, 49, Cihlářská-Straße 13 (darunter das sog. Schwedische Haus Smetanova 41 / Botanická 4);
- 5) in den Jahren 1912–1913 sechs Häuser an der Ecke der Domažlická-Straße (Asperngasse) 2, 4, 6 und Štefánikova-Straße 57, 59, 61 (Neugasse 145, 147, 149).

Pläne dieser Häuser stammen meistens von dem Brünner Architekten Vladimír Fischer, mit welchem Fritz Schmeer im 1905 zusammenzuarbeiten begann. Nach eigenen Plänen des Baumeisters wurden wohl Mietshäuser Cihlářská-Straße 13 und 14, Slepá-Straße 19 und 20, sowie die Villa in Údolní-Straße 63 (früher Scheffelgasse 9) aus dem Jahre 1906 erbaut. Auch an den Häusern, an welchen er mit Fischer zusammenarbeitete, hatte er wohl einen schöpferischen Anteil; bei der Abwesenheit der Plandokumentation kann er anhand des Vergleichs mit anderen Mietshäusern aus derselben Zeit belegt werden, die nach Fischers Entwürfen die Baumeister Václav Souček in Prostějov und Josef Müller in Brünn erbauten. Einen Beitrag leistete die Firma Schmeer in Form zunehmender einfallsreicher Details auf Fassaden und im beschränkten Maße auch in gemeinsamen Räumen der Häuser. Das architektonische Element kommt dort fast unabhängig von der tektonischen Komposition, manchmal nur im Fragment zur Geltung. Schmeer als Baumeister mit reicher Praxis aber ohne akademische Ausbildung konnte sich die Störung klassischer Prinzipien der Architektur leisten. Seine dekorative Willkür sollte nicht nur auf die eigene Firma aufmerksam machen, sondern war zugleich durch die Bemühung um das Überwinden der Stereotypen des Historismus motiviert.

Dieses Herangehen war dem Architekten Fischer nicht fremd, denn er hatte in seinen Frühwerken analogische Prinzipien zur Geltung gebracht; in Entwürfen für andere Baumeister bevorzugte er aber in der Zeit um 1910 eine nüchternere, geometrische Auffassung. Die resultierende architektonische Form ist das Ergebnis der Zusammenarbeit von Fischer und Schmeer. Mit dem dekorativen Detail arbeiteten die beiden Autoren oft fast auf manieristische Weise — mit dem Ziel, den Zuschauer zu überraschen. Zur Anwendung verschiedener Bewurfsstruktur und Putzfarbe inspirierte sie die Münchner Jugendstilarchitektur, für die Kombination der Elemente des späten Historismus und des Jugendstils kann als Beispiel das Werk Friedrich Ohmanns gedient haben. Auf Fassaden mischen sich neoromanische, neogotische, neorenaissance und neobarocke Formen mit Jugendstil und Moderne. In eklektischen Konbinatinen, die bis zur architektonischen Burleske führen, sind paradox auch Elemente der Moderne vertreten, die den Historismus grundsätzlich bestritt. Diese Werke können zur konservativen Strömung der Jugendstilkunst — „ars

parlante“ — gereiht werden, also einer Kunst, die sich in bildender Sphäre literarischer Konnotationen bediente und oft mit humorvoller Übertreibung, mit der durch Renaissance und Manierismus inspirierten Burleske arbeitete. Ein typisches Werk dieser Art ist das sog. Schwedische Haus, an welchem sich mit farbigen Sgraffiti der mährische Maler Jano Köhler beteiligte. Ein weiterer Künstler, der für Fritz Schmeer arbeitete, war der Wiener Bildhauer Ferdinand Winkler, Autor der Statuen im Garten des Schwedischen Hauses sowie in seinem Interieur (in Baumeisters Wohnung) und hypothetisch auch Urheber des bildhauerischen Dekors der Fassade der Nebenhäuser im oberen Teil der Smetanova-Straße.

Anhand zeitgenössischer Analogien ist anzunehmen, dass der Baumeister Schmeer auch den Grundrissplan seiner Häuser beeinflusste, der oft asymmetrisch ist. Ein auffallendes Merkmal ist die beträchtliche Tiefengliederung des Grundrisses, die die Durchlichtung der Wohnungen ohne Schachtlichthof gewährleistet. Außenwände der Häuser sind auf der Straßen- und Hofseite durch Erker, Balkons, Loggien, verglaste Verandas usw. durchbrochen. Häuser mit Gängen auf der Hofseite und verglasten Vorraumwänden entstanden durch die Transformation der Disposition mit offenen Gängen. Einige Objekte mit geräumigen Loggien erinnern an Kurtortresidenzen in Westböhmen oder in Opatia, die Schmeer aus seinen Sommeraufenthalten kannte. Seine Bemühungen sowie die von Fischer um eine einfallsreiche Lösung der Bauten kamen auch auf urbanistischem Niveau zum Ausdruck: die Hauptfassaden der Häuser auf der geradzeiligen Seite der Merhautova-Straße folgen nicht der Straßenlinie, sondern sind in ein System seichter „Ehrenhöfe“ gegliedert, wobei die Nachbarhäuser entweder bildnerisch harmonisieren oder einen Stilkontrast aufweisen.

JANA ČERMÁKOVÁ

FEIERLICHKEITEN ANLÄSSLICH DES 28. OKTOBER-FEIERTAGS IN DEN 1920ER JAHREN UND DER MÄHRISCHE PLATZ IN BRÜNN

Jedes neue politische System, jede neu konstituierte Regierungselite bemüht sich nicht nur um eine neue, ihnen zusagende Geschichtsdeutung, sondern auch um die Mittel, mit deren Hilfe das kollektive Denken und Gedächtnis der Einwohner des beherrschten Territoriums beeinflusst werden können. Eine der Möglichkeiten, wie dieses Ziel zu erreichen ist, stellt die Veränderung der lokalen Identitäten der Bevölkerung dar, die symbolische oder tatsächliche Aneignung des öffentlichen Raums. Das System kann beispielsweise städtebauliche Pläne beeinflussen, alte Symbole beseitigen und neue errichten und öffentlichen Räumen und Freiplätzen neue Funktionen im Alltags- und vor allem im Feierleben zuweisen.

Nach 1918 brauchte in Brünn ein neuer Ort kollektiven Gedächtnisses gefunden zu werden, wo offizielle Feiern abzuhalten seien, die durch die Brünner Selbstverwaltung und die Landesverwaltung veranstaltet wurden. Zu diesem Ort wurde der Mährische Platz. Die Entwicklung der Beziehung der Brünner Einwohner zum Mährischen Platz in den 1920er Jahren als einem neuen Ort des Kollektivgedächtnisses weist mehrere Trends auf:

- 1) Wachstum des Selbstbewusstseins der unabhängig gewordenen Nation und ihre sich aus den erfolgreichen 1920er Jahren ergebende Selbstsicherheit;
- 2) Rückgang des starken Konfrontationscharakters der Feiern gegenüber den Brünner Deutschen als Repräsentanten der vorherigen Periode und die wachsende (bis familiäre) Toleranz zu ihnen;
- 3) allmähliche Professionalisierung der Feierlichkeiten.

Der Platz war nach 1918 nicht symbolfrei, die Existenz des Deutschen Hauses stellte für die Brünner Tschechen eine Herausforderung dar. Die Situierung der offiziellen Feiern der Tschechischen Republik auf diesen Platz bedeutete die Demonstration der Oberhand über dem Deutschen Haus und eine symbolische „Versittlichung“ der national verschärften Schichten der deutschen Bevölkerung. Eine praktische Rolle in der Wahl des neuen Ortes offizieller Feiern spielte in den 20er Jahren auch der Standort des Gebäudes der politischen Landesverwaltung.

In der Situierung der Feiern auf den Mährischen Platz spiegelt sich das wachsende Selbstbewusstsein der tschechischen Nation sowie ihre steigende Toleranz (und

Unachtsamkeit) gegenüber den Deutschen wider. Zwischen 1918 und 1928 machten die 28. Oktober-Feiern mehrere Veränderungen durch. Im Jahre 1919, anlässlich des ersten Jahrestags, wiesen sie den Charakter einer tschechischen Nationalfeier auf mit Attributen der vor 1918 abgehaltenen Demonstrationen — z.B. Volksversammlungen, perfekte Organisation aber dagegen weniger Institutionalismus im Programm. Nachdruck wurde auf aktuelle tschechische Gedächtnisorte gelegt, die diese Rolle auf natürliche Weise erwarben — das tschechische Korso und den Raum vor dem Vereinshaus Besední dům. Allmählich wurde aber dieses Modell verlassen und 1928 war das Selbstbewusstsein der Tschechen hoch genug, um durch die Betonung der offiziellen Elemente der auf dem Mährischen Platz abgehaltenen Feier auch der deutschen Minderheit theoretisch die Teilnahme ohne die nationale Selbstentäußerung zu ermöglichen. Obwohl die deutsche Minderheit diese Gelegenheit nicht nutzte, stand sie ihr hypothetisch, teilweise unabsichtlich, zur Verfügung. Der Konfrontationscharakter der Feier überdauerte, verlor aber an Militantismus.

Für alle 28. Oktober-Feiern der 20er Jahre war Folgendes charakteristisch:

- a) Kulturveranstaltungen, besonders Musik- und Theatervorstellungen und Akademien, meistens vom 26. bis 28. Oktober abends durch offizielle städtische Theater, Musikensembles sowie privat durch Vereine für ihre Mitglieder organisiert;
- b) kleine individuelle Feiern und Versammlungen von Vereinen und Körperschaften (auch in Gasthäusern) nachmittags oder abends am 28. Oktober;
- c) Konzerte der Militärmusik der Brünner Garnison auf dem Platz der Freiheit am 27. Oktober vormittags.

Feierlichkeiten des Sokol-Vereins, der Legionäre und Sportvereine wurden manchmal in die offizielle Feier einbezogen (Besední dům). Bestandteil alljährlicher Feiern waren auch Totenfeiern für die im 1. Weltkrieg gefallenen Soldaten und teilweise auch die Militärschau der Brünner Garnison am 28. Oktober vormittags.

Im Laufe der 20er Jahre erhielten die Feiern deutlichere und seriösere Konturen und Regeln. Die Feier aus dem Jahre 1928 wurde zum Modell für künftige Jahre. Es entstand zwar nicht im Jahre 1928, aber damals wurde seine Form definitiv festgelegt. Stabile Bestandteile der Feier waren seitdem:

- 1) das oben erwähnte Konzert der Militärmusik auf dem Platz der Freiheit am 27. Oktober um 11–12 Uhr;
- 2) die Abendvorstellung im Alten Stadttheater am 27. Oktober;
- 3) die Militärschau der Brünner Garnison am 28. Oktober ab 9 Uhr mit dem Defilee auf dem Mährischen Platz vor dem Gebäude der Landesverwaltung;
- 4) Huldigung der Republik am 28. Oktober nachmittags auf derselben Stelle;
- 5) anschließendes „Volksfest“ auf dem Mährischen Platz, dem Platz der Freiheit und im Raum dazwischen;
- 6) abschließendes Feuerwerk am 28. Oktober abends.

Die tschechische Brünner Bevölkerung setzte im Verlauf des 20-jährigen Bestehens der Tschechischen Republik die offizielle Staatsfeier mit dem Mährischen Platz gleich. Obwohl sie zu diesem Platz keine ausdrücklich positive Beziehung gewann, welche zum Platz der Freiheit oder zum Krautmarkt empfunden wurde, wurde der Platz doch zum Ort des Kollektivgedächtnisses der „Ersten Republik“. Der Mährische Platz war nicht Bestandteil des Brünner Alltagslebens, eher ein Kommunikationsknoten. Alle Brünner Einwohner nahmen aber unterbewusst wahr, dass der Veranstalter der offiziellen Feier auf dem Mährischen Platz der tatsächliche politische Machthaber in der Stadt ist. Der Mährische Platz wurde ab den 1920er Jahren zu einer Stelle, wo diese Macht voll demonstriert wurde. Eine weitere Stelle mit dieser Rolle (viel weniger deutlich, eher bei spontanen Äußerungen der Bevölkerung) war der Platz der Freiheit.

HELENA MAŇASOVÁ HRADSKÁ

DER NEUE MERKUR ÜBER BRÜNN. DIE WERBUNG IN DER ZWISCHENKRIEGSZEIT UND DER PROZESS DER MODERNISIERUNG IN BRÜNN ALS AKT DES VERGESSENS

Die Unterscheidung der Gegenwart von der Vergangenheit setzt eine charakteristische Differenziation des Vergangenen von dem Gegenwärtigen voraus, anders gesagt eine gewisse Konstruktion dessen, wie man das Vergangene im Gedächtnis behalten wird. Im Prozess der Modernisierung europäischer sowie außereuropäischer Staaten ist diese Konstruktion von grundsätzlicher Bedeutung, denn sie motiviert die Gesellschaft zu Veränderungen. Aber nur unter der Voraussetzung, dass die Konstruktion der Vergangenheit das „Alte“ und „Traditionelle“ als „schlechter“, rückständig“ oder „primitiv“ schildert. In der Zwischenkriegszeit wurde dieser Prozess durch die immer noch lebendige und genügend glaubwürdige Konzeption des Fortschritts unterstützt. Der Fortschritt ist eine Metapher, die auf der Vorstellung beruht, die von dem kinestetischen Bildschema „Quelle-Weg-Ziel“ oder „Ausgangsstand-Ereignisse-Endstand“ herausgeht. Im Rahmen des Modernisierungsprozesses wird der Ausgangsstand mit der Tradition gleichgesetzt, im Diskurs der Ersten Republik wird er als die „gegenwärtige Krise“ oder das „habsburgische oder österreichische“ Überbleibsel wahrgenommen. Der Endstand ist dann der erwünschte Zustand, die Vision oder Utopie der „tschechoslowakischen“ Gesellschaft, die durch die Modernisierung zustande kommen soll.

Dieses Konzept kam auch bei der Modernisierung von Brünn in den 20er und 30er Jahren zur Geltung. Eine konkrete Form verliehen der „Modernität“ die Werbemedien. Sie visualisierten einen modernen Menschen und eine moderne Stadt. Auf dem Gebiet des Design und vor allem der Erziehung zur „Modernität“ verliefen in Brünn Modernisierungsaktionen vor allem um das Jahre 1930: die Vorbereitung der Ausstellung des modernen Handels 1929, die Planung der Reform der Kunstgewerbeschule, Aktivitäten des Flugblatts Index und die Veranstaltung des I. und II. Kurses der modernen Werbung und des Kurses von Arrangieren und Lichtreklame durch die Tschechische Sektion des Landesrats für Gewerbe und des Landesamts zur Gewerbeförderung.

Das Moderne (modernes Zuhause, moderne Wohnung, Straße, Stadt) war dank seiner Forderung der Sachlichkeit, Zweckmäßigkeit und des Geschmacks (d.h. im Sinne der konstruktivistischen oder funktionalistischen Ästhetik) dem Internationalen gleichgesetzt. Damalige moderne Haushalte oder Straßen konnten eigentlich wohin auch immer lokalisiert werden. Die österreichisch-ungarische (im Fall von Brünn

deutsche) Vergangenheit wurde auf diese Weise während der „Modernisierung“ aus Gedächtnis — aus Definitionen der Identität gelöscht. Es entstand die Vision einer neuen Identität: das moderne Brunn.

JINDŘICH CHATRŇ

DIE BRÜNNER KUNSTGALERIE VANĚK UND DIE GRUPPE BILDENDER KÜNSTLER IN BRÜNN

Der Architekt Jan Vaněk (1891–1962) gehörte zu schöpferischen Persönlichkeiten, deren Aktivitäten, Erfindungsgeist und Organisationsfähigkeiten die fortschrittliche Zwischenkriegsavantgarde beeinflussten, deren eigenes Schaffen lebenslang und innerlich mit Idealen des neuen Lebensstils und Wohnkultur verknüpft war. Vaněks komplexe Blick auf die gegebene Problematik bezog ganz natürlich auch die ästhetische Komponente ein. Die Existenz des künstlerischen Artefakts, gleich ob Malerei, Skulptur oder Bestandteil der Innenausstattung, war unabdenkbar. Es war daher kein Zufall, dass sich der Architekt entschloss, die Zusammenarbeit mit der Gruppe bildender Künstler in Brünn anzuknüpfen (1922–1939), die eine Gemeinschaft verschiedener Künstlerpersönlichkeiten ohne ein enges einschränkendes Programm darstellte, in welcher die Hauptanforderung die Qualität des Schaffens war. In Geschäftsräumen Vaněks Firma „Standard bytová společnost“ wurden Möbel aus der Produktion der Firma anschaulich in installierten Kojen vorgestellt in Form von Variantlösungen einzelner Wohnräume (Diele, Esszimmer, Wohnzimmer, Schlafzimmer). Der Einsatz von Kunstwerken, besonders Bildern, bot sich in Installationen direkt an. Die Kunden erhielten auf diese Weise eine optimale Vorstellung über die Einwirkung des Kunstwerkes als ästhetischen Faktors des Interieurs und machten sich gleichzeitig mit neuen progressiven Kunststilen im Schaffen der Autoren auch außerhalb des Stadtbereichs bekannt. Die erwähnte Möglichkeit des Ausstellens von Kunstwerken war eines der ersten Ergebnisse der Zusammenarbeit zwischen dem Architekten und der Künstlervereinigung. Aus der erhaltenen Dokumentation (Protokolle der Komitee-Versammlungen, Korrespondenz, Ausstellungskataloge) ergibt sich ein plastisches Bild der Entstehung und Entwicklung der Zusammenarbeit auf dem Gebiet der Präsentation und Popularisation der bildenden Kunst. Die Materialien belegen die allmähliche und nicht immer einfache Entfaltung der Zusammenarbeit sowie die Suche nach Wegen zur beidseitig nützlichen und bereichernden Beziehung, an deren Ende die bedeutende Brünner Kunstgalerie — Galerie Vaněk — stand. Sie wurde dann — wenn auch nur für eine kurze Zeit der Jahre 1930–1932 — zum Zentrum von Ausstellungsaktivitäten der Gruppe bildender Künstler in Brünn.

ANDREA ZOBAČOVÁ

MIT KAREL FOJTÍK DEM ARBEITERWOHNEN IN BRÜNN AUF DER SPUR
(GEWIDMET ZWEIEN JUBILÄEN DES BEDEUTENDEN VOLKSKUNDLERS)

Ausgangspunkt des vorliegenden Artikels war die Studie Drei Typen von Arbeiterbehausungen in Brünn (die in der Sammelschrift „Brno v minulosti a dnes“ 1959 publiziert wurde), in welcher Fojtík eine ausführliche Information über eine Quelle außerordentlichen Aussagewertes gebracht hatte, die in drei Jahrgängen des Jahresberichts der Krankenkasse erschienen war (1908–1911): es handelt sich um die Analyse der Wohnbedingungen der Arbeiterschaft an der Wende des 19. und 20. Jahrhunderts, die mit Bildmaterial — Blicke in Interieure der betreffenden Behausungen ergänzt ist. Er selbst begab sich in jene und weitere Orte, wo in seiner Zeit Bevölkerung der gegebenen Sozialgruppe wohnte, und fotografierte dort Häuser, eventuell Straßenteile (Exterieure). Diese Aufnahmen erhielten sich in der Fotosammlung des Ethnologischen Instituts der Akademie der Wissenschaften der Tschechischen Republik in Brünn und zeigen Lokalitäten, die entweder total oder teilweise ihr Aussehen veränderten, oder im Gegenteil bis heute ihr ursprüngliches Gesicht bewahrten. Den ältesten Typ der Arbeiterbehausung stellen 44 Häuser für Angestellte der Textilmanufaktur auf dem Gebiet zwischen der Lidická- und Kounicova-Straße dar. Wegen der steigenden Zahl der manuell arbeitenden Menschen begannen im Verlauf des 19. Jahrhunderts Häuser mit offenen Gängen zu überwiegen, die der Autor als Behausung des zweiten Typs bezeichnet. Die größten davon entstanden in Altbrünn (vor allem in Křížová-, Pekařská-Straße und Umgebung), das ein Stadtviertel mit der größten Konzentration der Arbeiterschaft war. Eine wichtige industrielle Vorstadt entwickelte sich weiter auf dem Kataster des heutigen Zábřovice (Straßen Cejl, Bratislavská, Francouzská und Stará) und die Industrialisierung veränderte auch den Charakter der unweiten, ursprünglich landwirtschaftlichen Gemeinde Husovice. Arbeiter setzten sich auch im ältesten Teil des Königsfelds nieder, wo Fojtík am sorgfältigsten der erwähnten Quelle aus dem frühen 20. Jahrhundert auf die Spur ging. Die Altbrünner Straßen Vídeňská, Křížkovského und Rybářská fielen kurz nach dem Fotografieren einer umfangreichen Sanierung zum Opfer, ähnlich wie die Kamenomlýnská-Straße zwischen Pisárky und Žabovřesky, was den Wert der erhaltenen Aufnahmen wesentlich erhöht. Für einen dritten Typ der Behausung der ärmsten Bevölkerung hält der Autor sog. Notkolonien, die in der Zwischenkriegszeit oft illegal in verschiedenen geheim gehaltenen Lokalitäten am Rande der Metropole entstanden.

Es handelt sich um die Steinerne Kolonie (auf dem steilen Hang des Roten Berges über dem Fluss Svratka), Písečník (Kataster Husovice), Černovičky und Podstránská (Kataster Slatina).

PETR ČÍHAL

DIE VERGESSENE PERSÖNLICHKEIT DES BRÜNNER RUNDFUNKS — EMANUEL KUKSA

Emanuel Kuksa stammte aus einer Lehrerfamilie, von klein auf zeigte er musikalische Begabung. Er spielte Klavier, selbst lernte er Posaune und Horn spielen. Das Realgymnasium beendete er mit dem Abitur in Brünn–Žabovřesky im Jahre 1942. Erst in dem folgenden Schuljahr wurde er an das damalige Musik- und Dramatikkonservatorium in Brünn aufgenommen, zum Janaček's Schüler Vilém Petrželka (die Komposition) und gleichzeitig zu Bohumír Liška (Dirigieren). Im Jahre 1943–1945 arbeitet als total angesetzt in Hamburg und Kuřim. Nach dem Krieg ging er zum Militärdienst (1945–1947) und setzte auch das Studium am Konservatorium in Brünn fort (1946–1950). Gleichzeitig war er Hörer der Musikwissenschaft und Philosophie an der Philosophischen Fakultät der Masarykuniversität (1948–1951).

Im Jahre 1952 trat Emanuel Kuksa in den damaligen Tschechoslowakischen Rundfunk in Brünn an, als Dirigent und Musikregisseur der ganz neu geformten Musikgruppierung mit dem Namen Brünner Rundfunkorchester der Volksmusikinstrumente, mit der Abkürzung BROLN genannt. Das Folklorematerial lernte er kennen zum ersten Mal bei dem Sammeln der Volkslieder und der Instrumentalmusik in Horní Orava in der Slowakei anfangs 50er Jahre. Hier heiratete er im Jahre 1952 zum ersten Mal. Die Notwendigkeit für dieses Ensemble ein Repertoire zu bilden, bot Kuksa eine Gelegenheit an, sich als Bearbeiter der Volkslieder und Volkstänze geltend machen. Er wirkte auch als Dudelsackspieler. Mit BROLN nahm er als Dudelsackspieler im Jahre 1959 an dem großen Konzerttournee teil, in den asiatischen Ländern (Vietnam, China, Nordkorea, die Mongolei) und in den weiteren Jahren an mehreren Auftritten in ganz Europa. Im Jahre 1965 verließ er auf eigene Bitte BROLN, um sich ausschließlich seiner Komponistentätigkeit widmen zu können. Allerdings schon im Jahre 1968 kehrte er in den Rundfunk als BROLN's Musikdramaturg zurück. Im Jahre 1971 nahm er an dem weiteren Konzerttournee mit BROLN in den USA und in Kanada teil. In der bevorstehenden Zeit der sog. Normalisierung war er gezwungen, Rundfunk und BROLN endgültig zu verlassen.

Nach seinem Abgang aus dem Tschechoslowakischen Rundfunk in Brünn sicherte das kommunistische Regime, dass er keinen Arbeitsplatz finden konnte, der mindestens zum Teil seinen Fähigkeiten entsprechen würde. Erst im Jahre 1974 trat er als Lehrer in die Kunstvolksschule in Jihlava an. Im Jahre 1975 begann er in der Kunstvolksschule in Strážnice zu unterrichten, wo er zum zweiten Mal heiratete (1976) und verbrachte dort seine Lehrerjahre bis ins Jahr 1982. Danach zog er mit

seiner zweiten Frau in das kleine Dorf Ostřešany bei Pardubice um, wo er sich schon auf die Dauer niederließ. In den 70er und 80er Jahren schrieb er viele Kompositionen vielfältiger Musikformen. Nach dem Jahre 1989 konnte sich Fuksa neben der Komponistentätigkeit auch der Durchführung seiner Musikstücke widmen. Am Ende seines Lebens begann er die Oper auf das Thema aus der griechischen Mythologie zu schreiben — Admetos und Tod. In der ganzen Breite seiner Komponistenarbeit wurde der Folklorehintergrund zur ausgeprägten Inspirationsquelle. Zur eigenen Schaffung war er kritisch, aus dem Gesichtspunkt der Komposition arbeitete er sich allmählich zu der eigenartigen Komponistenauffassung durch.

DAGMAR ČERNOUŠKOVÁ

ZUM LEBENSJUBILEUM DES ARCHITEKTEN JOSEF NĚMEC UND ZUM JAHRESTAG
DER PROJEKTIONSORGANISATION „SÚRPMO“

Auf voriges und dieses Jahr fielen zwei mit Brünn verknüpfte Jubiläen. Der erste Geburtstagskind ist Ing. Arch. Josef Němec, CSc., der Anfang 2008 seinen 80. Geburtstag feierte. Das zweite Jubiläum, das unabdenkbar mit seiner Persönlichkeit zusammenhängt, ist das 55-jährige Bestehen des Staatlichen Instituts für Sanierung von Denkmalstädten und -objekten (SÚRPMO).

Josef Němec ist am 24. Februar 1928 in Dolní Němčí in der Mährischen Slowakei geboren. Die Studien nahm er an der Zlíner Kunstschule auf, war in der Firma Baťa beschäftigt und lernte dort das Tichlerhandwerk. In Zlín absolvierte er die Bata-Arbeitsschule für junge Männer und orientierte sich auf Ausstellungs- und Möbeldesign. An der Brünner Fakultät für Architektur und Hochbau studierte er zu einer Zeit, wo dort vornehme Vertreter der Zwischenkriegsavantgarde unterrichteten (Professoren Fuchs, Rozehnal, Kopřiva, Makovský). Er unternahm Studienreisen nach Italien, Österreich, Deutschland und Polen. Seine architektonische Praxis nahm er in Nitra und Brünn auf.

Im Jahre 1954 beteiligte er sich aktiv an der Konstituierung des Staatlichen Instituts für Sanierung von Denkmalstädten und -objekten (SÚRPMO). Es handelte sich um eine neue, organisationsmäßig unabhängige professionelle Spezialisierung auf dem Gebiet der Architektur, die auf die Sanierung und Rekonstruktion von Baudenkmalern ausgerichtet war, welcher sich bisher im beschränkten Maße nur das R-Atelier im Prager Stavoprojekt gewidmet hatte. An der Stirn der Gründer stand Vilém Lorenc, der ähnlich wie seine Nachfolger im Rahmen damaliger Aufbauprioritäten eine spezifische Projektionsorganisation mit eigener methodischer und Forschungsbasis zu schaffen wusste, die direkt in Realisationen mündete. Der wichtigste Output von SÚRPMO war die bauhistorische Untersuchung, deren Methodik von Dobroslav Líbal erarbeitet wurde, der zur Gründergarnitur des Instituts gehörte. Obwohl die Existenz von SÚRPMO vor allem mit dem vorherigen totalitären Regime verknüpft ist, wusste das Institut seine staatsweite Zuständigkeit zu bewahren und den verdienten Respekt im In- sowie Ausland zu erwerben. Ein wichtiges Attribut von SÚRPMO war der korrekte und anständige Umgang mit den Mitarbeitern mit ungünstigem kaderpolitischem Profil und die weit blickende Kaderpolitik, nach welcher in das Institut auch jene integriert wurden, die im Normalisierungsprozess anderswo ausgeschlossen worden waren.

Josef Němec war einer der Gründer und Gestalter der mährischen Ateliers von SÚRPMO in Brünn, Olmütz und Nový Jičín und wurde zu deren Hauptarchitekten und später Direktor. Die Methodik der Denkmalpflege und der Sanierung des Baubestands fasste er vom Anfang an im Sinne einer breiteren, urbanistisch konzipierten Pflege und Regeneration ganzer historischer Gebiete und Stadkerne auf. Er setzten ein multidisziplinäres Herangehen und die ideelle Grundkonzeption des „lebenden Denkmals im lebenden historischen Sitz“ durch. Er formulierte methodische Prinzipien mit konkretem Output für die Sanierung ganzer Häuserblöcke und historischer öffentlicher Räume, für die Eingliederung der Neubauten in das historische Milieu, für Fußgängerzonen, für funktionelle Belebung historischer Parterres u.ä. Seit Anfang der 70er Jahre initiierte er als einer der ersten aktiven Architekten die Sanierung des weltberühmtesten Brünner Denkmals der modernen Architektur — der Villa Tugendhat. Dank seiner unermüdlichen Aufklärung investierte die Stadt Anfang der 80er Jahre beträchtliche finanzielle Mittel in die Sanierung und Rekonstruktion, die das Gebäude retteten.

Brünn blieb der Schwerpunkt des fachlichen Interesses Josef Němecs. Im Jahre 1975 erarbeitete er den ersten Sanierungs- und Bebauungsplan des historischen Stadtkerns, der auf dem 5. Kongress der Union der Architekten (UIA) in Moskau im J. 1958 preisgekrönt wurde. Anhand dieses Plans wurden zahlreiche Lücken bebaut, die Česká-Straße wurde zur ersten städtischen Fußgängerzone der Tschechoslowakei, es wurden öffentliche Räume hergerichtet, die Sanierung der historischen Kellerräume aufgenommen, die urbanistische Forderung der endgültigen Gestaltung der Brünner Ringstraße formuliert usw. Zu wichtigen Beiträgen Josef Němecs gehörte auch das Prinzip der Gesamtblocksanierungen, welche in Brünn im Fall des Alten Rathauses, des Häuserblocks Špalíček auf dem Krautmarkt, des Areals des Mährischen Landesmuseums und einiger Klosterkomplexe vorgenommen wurden. Zu den wichtigsten Realisationen außerhalb von Brünn gehört die Gesamtsanierung des Großen Platzes in Kremsier (1961–1980) und die Gesamtrekonstruktion des Blumengartens (gemeinsam mit Dušan Riedl, 1963–1983), heute ein UNESCO-Denkmal. Erwähnenswert ist weiter die Neugestaltung des Oberen Platzes und des ehemaligen Judenviertels in Uherský Brod (1970–1978). Seine Projektionstätigkeit setzte auch nach 1990 fort, extern arbeitet er mit der Fakultät für Architektur der Technischen Universität Brünn zusammen.

Josef Němec ist Mitglied des Gemeinde der Architekten, des Architekten- und Künstlervereins BLOK, der Assoziation für Urbanismus und Raumplanung und der Mährisch-schlesischen Akademie für Wissenschaft und Kunst. Für seine schöpferische und hochprofessionelle Tätigkeit erhielt er zahlreiche Auszeichnungen und Ehrungen. Die Stadt Brünn würdigte zweimal sein Werk mit dem Preis der Stadt Brünn in Sektion Architektur und Städtebau, und zwar in den Jahren 1965 und 2002.

SEZNAM AUTORŮ

Mgr. Petra Berrová, Ph.D.

Ke Třem křížům 13, Velké Meziříčí; pjbr@seznam.cz

PhDr. Helena Bočková

Ústav slavistiky FF MU, Brno; helboc@seznam.cz

Mgr. Jana Čermáková

Statutární město Brno — Archiv města Brna, Přední 2, Brno;

cermakova.jana@brno.cz

PhDr. Dagmar Černoušková

Muzeum města Brna, Studijní a dokumentační centrum ve vile Tugendhat,

Černopolní 45, Brno; dagmar.cernouskova@volny.cz

Mgr. Petr Číhal

Národní ústav lidové kultury, Zámek 672, Strážnice; petr.cihal@nulk.cz

PhDr. Aleš Filip, Ph.D.

Ústav hudební vědy FF MU, Arna Nováka 1, Brno; ales.filip@atlas.cz

Mgr. Jindřich Chatrný

Muzeum města Brna, Špilberk 1, Brno; chatrny@spilberk.cz

Mgr. Jana Janišová, Ph.D.

Právnická fakulta UP Olomouc, Třída 17. listopadu 8, Olomouc;

janisovajana@seznam.cz

Mgr. Filip Komárek

interní doktorské studium, Seminář dějin umění, FF MU Brno;
filip.komarek@volny.cz

Mgr. Michaela Malaníková

Výzkumné středisko pro dějiny střední Evropy, FF MU Brno; 13215@mail.muni.cz.

Mgr. Helena Maňasová Hradská

Seminář estetiky, FF MU, Arna Nováka 2, Brno; helena.hradska@seznam.cz

Mgr. Markéta Novotná

Statutární město Brno — Archiv města Brna, Přední 2, Brno;
novotna.marketa@brno.cz

Mgr. Jana Osolobě, Ph.D.

Brno; kulturni.dedictvi@seznam.cz

Mgr. Stanislav Petr

Masarykův ústav a Archiv Akademie věd ČR, v. v. i., Gabčíkova 10, Praha 8;
petr@mua.cas.cz

Mgr. Tomáš Sterneck, Ph.D.

Historický ústav Akademie věd ČR, v. v. i., Prosecká 76, Praha; sterneck@volny.cz

Doc. PhDr. Ludmila Sulitková, CSc.

Vysoká škola finanční a správní, Praha a Ústav humanitních studií UJEP,
Ústí nad Labem; ludmila.sulitkova@seznam.cz

Mgr. Andrea Zobačová

Etnologický ústav AV ČR, v. v. i., Brno, Veveří 97; andrea.zobacova@iach.cz

FORMA ODEVZDÁNÍ PŘÍSPĚVKŮ DO SBORNÍKU BRNO V MINULOSTI A DNES

1) TERMÍNY

Ohlášení příspěvku nejpozději do konce května každého roku, odevzdání příspěvku do prvního týdne měsíce září každého roku.

2) PŘÍSPĚVKY

Do oddílu mohou být zařazeny:

- a) Články, studie v rozsahu 5–30 stran.
- b) Materiály a edice do 35 stran.

Rozsáhlejší texty otiskujeme ve sborníku výjimečně; je lépe kontaktovat redakci a domluvit se na jiné formě vydání, například supplementu. Podle rozhodnutí redakční rady budou všechny texty honorovány nejvýše do počtu 35 tiskových stran.

3) FORMÁT TEXTU

Texty prosím odevzdávejte v elektronické formě, a to ve formátu *rtf* nebo *doc*. Zastaralý formát T602 akceptovat nelze. Pro psaní můžete použít například komerční program Microsoft Word nebo kancelářský balík OpenOffice.org, který je nabízen ke stažení zdarma a v češtině na adrese <http://www.openoffice.cz/>. Pro psaní používejte výchozí nastavení textového editoru. (Pro starší verze aplikace Microsoft Word i pro OpenOffice.org to je obvykle písmo Times New Roman, 12 bodů; pro Word 2007 písmo Calibri, 11 bodů.) Pokud odsazujete první řádek odstavce, nikdy tak nečiňte mezerníkem. Tuto funkci nastavte ve formátování odstavce. Nedělte slova ručně ani automaticky, nezadávejte ručně ani konce řádků v souvislém textu odstavce (klávesou Enter). V textu vyznačujte pouze kurzivou, ne tučným řezem, verzálkami ani proložením znaků. Texty a tabulky dodávejte zvlášť. Máte-li grafy a tabulky ve formátu *xls* (Microsoft Excel), předejte nám je v něm. Budou-li vloženy v textu, naznačte jejich umístění.

4) POZNÁMKY

Poznámky pod čarou upravujte pomocí automatického formátování ve své textové aplikaci (již není třeba je oddělovat do jiného souboru nebo za text). Nevkládejte je do závorek ani jiných znaků uvnitř textu. Pro úpravu bibliografie a poznámek striktně použijte úzus BMD.

5) SEZNAM LITERATURY

Vyvarujte se seznamu literatury na závěr příspěvku; literaturu uvádějte pomocí bibliografických odkazů v poznámkovém aparátu. Při citacích archivních pramenů si zjistěte přesné názvy archivů a fondů, uvádějte inv. č.

6) PŘÍLOHY

Obrázky nikdy nevkládejte přímo do dokumentu s textem, dodávejte je zvlášť. Přílohy mohou být černobílé i barevné a může se jednat také o plány či mapy velkého formátu. Je třeba uvést jejich seznam s přesnými citacemi, a to včetně jejich původu, autora či uložení. Přílohy dodávejte jako fotografie, diapozitivy, případně v digitální podobě. Bitmapové soubory (obrázky) přijímáme pouze ve formátech *tif* a *eps*, v krajním případě *jpg*. Dodáváte-li reprodukce ve formátu *jpg*, který užívá takzvanou ztrátovou kompresi, nenastavujte kvalitu na nižší než 9. Reprodukce na půlstranu musí mít menší ze dvou rozměrů výška × šířka minimálně 800 pixelů (obrazových bodů), menší obrázky nelze pro tisk použít. Barevné předlohy skenujte 1 : 1 v rozlišení minimálně 300 DPI, obrázky ve stupních šedé minimálně 600 DPI a pérovky (černá a bílá) minimálně 800 DPI. Vektorové soubory (kresby) přijímáme pouze ve formátech *eps* a *ai*. Nevhodné pro skenování jsou předlohy z knih, novin a časopisů, protože obsahují tiskový rastr. Xeroxové kopie ani výtisky z inkoustové nebo laserové tiskárny nepřijímáme.

7) RESUMÉ, ABSTRAKT, KLÍČOVÁ SLOVA

Rozsah resumé maximálně 2400 znaků (vč. mezer) českého textu, který přeložíme. Je možno odevzdat již hotový německý překlad. Abstrakt v rozsahu do 400 znaků a klíčová slova, jež nesmí přesáhnout 150 znaků, je možno odevzdat již v anglické verzi.

8) PŘEDÁNÍ

Příspěvky zašlete nebo nejlépe osobně přineste do Archivu města Brna (Přední 2, 618 00 Brno-Černovice) nebo zašlete na e-mailovou adresu: cervena.radana@brno.cz. Digitální přílohy dodejte na CD nebo DVD. K médiu přiložte také kontaktní adresu včetně e-mailu a telefonu.

POKYNY PRO ZANÁŠENÍ KOREKTUR

Hrubou sazbu k autorské korektuře obdržíte ve formátu PDF. Tento soubor slouží ke kontrole správnosti vložených textů, obrázků a jejich popisů a případnému

vyznačení nedostatků vzniklých při sazbě publikace. Není určen k zanášení změn obsahového rázu (nový text nebo reprodukce). Prosíme, abyste korektury nezasílali v textových souborech ani v těle e-mailu, ale používali důsledně základní korektorské nástroje v programu Adobe Reader. Nejprve zkontrolujte, zda máte aktuální verzi této aplikace. Pokud ne, stáhněte si program v české verzi z adresy <http://www.adobe.com/cz/products/reader/>.

V okamžiku, kdy chcete opravit některou pasáž svého článku, kurzorem pro výběr textu označte chybné slovo nebo odstavec, klikněte pravým tlačítkem myši a zvolte *Nahradit text*. Do bubliny, která se objeví, napište správné slovo či větší větný celek. Svůj náhradní text můžete posléze zobrazit najetím kurzoru na opravenou pasáž a editovat dvojklikem na ni. Máte-li k označenému textu faktickou připomínku, postupujte stejně, jen po kliknutí pravým tlačítkem zvolte *Přidat k textu lístek s poznámkou* a do bubliny připomínku vepište. Chcete-li přeškrtnout část, která do sazby nepatří, zvolte *Přeškrtnout text*.

Pro poznámky k obrazovým reprodukcím a komentáře zcela obecného rázu používejte takzvaný Lístek s poznámkami. Na požadovaném místě v dokumentu klikněte pravým tlačítkem myši a vyberte *Přidat lístek s poznámkou*. Do bubliny napište text, soubor uložte a zašlete nazpět redakci.

DALŠÍ POKYNY K ÚPRAVĚ TEXTU

1) ZKRATKY

Používejte pouze u dostatečně vžitých výrazů (*aj.*, *apod.*, *atd.*, *RNDr.*, ...), zakončujte je tečkou. Nekraťte v textu slova jako: *například* — *např.*, *respektive* — *resp.*, *mimo jiné* — *mj.* a podobná. Neužívejte ani zkratku *pozn.*, nejedná-li se o část bibliografického údaje — rozepisujte slovo *poznámka*. Pozor, slovo *viz* není zkratka (není proto ukončeno tečkou), ale imperativ slovesa vidět. Správný tvar není *viz poznámka*, nýbrž *viz poznámku*.

2) V CITACÍCH UŽÍVEJTE ZKRATEK

Například *rkp. č.*, *rkps. č.* (při plurálu), *inv. č.*, *č. p.*, *č. j.*, *sign.* a podobně.

3) INICIÁLY KŘESTNÍCH JMEN

Mezi písmeny uvádějte mezery (například *F. X. Šalda*).

4) ČÍSELNÉ ÚDAJE

Nižší údaje (do sta) vždy vyjadřujte slovně. Výjimku tvoří pouze letopočty, data a spojení čísel se zkratkami (*40 mm*). Číslice a pomlčka ve smyslu rozsahu nejsou odděleny mezerami (*2–3 osoby*). U tisícových a vyšších údajů je obvyklá forma *1 000*, tedy s mezerou, nikoliv však s tečkou, jak je obvyklé u angloamerické sazby. Oddělení tisícových řádů neplatí pro zápis signatur a letopočtů.

5) DATA

Pište vždy arabskou číslicí. Letopočet nezkracujte na poslední dvojčíslí (chybně: 1977–83), ale vždy jej vypisujte celý (1977–1983). Mezi letopočty a pomlčkou nedělejte mezery. V případě plně uvedených dat (i s uvedením dne a měsíce) máte k dispozici dvě varianty:

- a) Číselné vyjádření s mezerami: 12. 1. 1918.
- b) Kombinované vyjádření s mezerami: 12. ledna 1918.

6) DATUM NAROZENÍ A ÚMRTÍ

Před datum narození pište hvězdičku *, před datum úmrtí křížek † (ALT+0134), například * 12. 1. 1918, † 23. 12. 1978. Mezi znakem a datem se píše mezera.

7) ČASOVÉ ÚDAJE

Hodiny a minuty jsou od sebe odděleny tečkou, minuty a sekundy dvojtečkou: 12.05:58. U sportovních výkonů lze zapsat také setiny sekundy, a to následovně: 15.27:30,55.

8) PENĚŽNÍ HODNOTY

Peněžní částka se vyjadřuje číselně s uvedením měny, pokud jde o moderní měnu, pak s čárkou a pomlčkou a uvedením zkratky měny (12 Kč nebo Kč 12,– nebo Kč 12,50).

9) SLOŽENÉ VÝRAZY SE SPOJOVNÍKEM (ALT+0173)

V těsně spojených výrazech se užívá bez mezer (*česko-anglický slovník, mám-li, Brno-Město*), je třeba neplést si jej s pomlčkou. Spojovník se nachází na klávesnici úplně vpravo, nad znaménkem plus.

10) POMLČKA (ALT+0150)

Nezaměňujte se spojovníkem, zapisujte patřičnou kombinaci kláves. Pomlčka ve smyslu přestávky v řeči se odděluje z obou stran mezerou. Interpunkce se sází hned za pomlčku bez mezery: *Dvě postele – osm osob – dál už nic –!* Pomlčka ve smyslu rozsahu (od do) se mezerami neodděluje: 18.00–22.00.

11) UVOZOVKY

Uvozovky patří těsně k výrazu, k němuž se vztahují. V češtině užíváme dvojité spodní otevírací uvozovky „ (ALT+0132) a dvojité horní uzavírací uvozovky “ (ALT+0147). Existuje pro ně mnemotechnická pomůcka – 99 a 66 (podle jejich tvaru u serifových [patkových] písem). U výrazů uvozovaných uvnitř textu, který už sám v uvozovkách je, použijte jednoduchou spodní otevírací uvozovku , (ALT+0130) a jednoduchou horní uzavírací uvozovku ‘ (ALT+0145).

12) APOSTROF

Apostrof se obvykle užívá při odsunutí některé hlásky (*d'Elvert, pad'*). Nezapisuje se znakem pro čárku nad písmenem, ale speciální kombinací kláves (ALT+0146).

13) ZÁVORKY

K výrazu se připojují bez mezer. Kulaté závorky se používají v textu, hranaté pro uvádění příloh v textu. Hranaté závorky samozřejmě užívejte v edici — při vkládání edičních poznámek do editovaného textu (ALT+CTRL+F a ALT+CTRL+G). Dáváte-li do závorky celou větu, je nutno ji uvnitř závorek ukončit tečkou. Je-li v závorce pouze část věty nebo poznámka, pak ne. Tečky, čárky a další interpunkční znaménka se v takovém případě nacházejí až za závorkou.

14) OSTATNÍ INTERPUNKČNÍ ZNAMÉNKA

Sází se zpravidla těsně za poslední písmeno slova, za nimi se píše mezera (výjimku tvoří časové údaje a funkce desetinné čárky).

15) PARAGRAF

Paragraf se od čísla odděluje mezerou.

16) ZNAČKA PRO PROCENTA A PROMILE (ALT+0137)

Ve spojení s číslem je mezi číselným údajem a značkou mezera.

FORMA BIBLIOGRAFICKÝCH ZÁZNAMŮ PRO POZNÁMKOVÝ APARÁT SBORNÍKU BRNO V MINULOSTI A DNES

LITERATURA

V odkazech na literární prameny dodržujte toto pořadí údajů:

- *Monografie*: Jméno autora (v pořadí: příjmení, křestní jméno) — spoluautoři: *Název. Podnázev* (kurzivou). Místo vydání a rok vydání, rozmezí stran.
- *Stat' ze sborníku*: Autor stati (viz výše): *Název. Podnázev*. In: Titul. Podtitul sborníku. Ed. Jméno a příjmení editora. Místo vydání a rok vydání, rozmezí stran.
- *Stat' z časopisu*: Autor stati (viz výše): *Název. Podnázev*. Název časopisu a ročník, rok, (číslo pokud nutno), rozmezí stran.
- *Stat' z denního tisku*: Autor stati či šifra autora (viz výše): *Název. Podnázev*. Název novin, ročník, číslo, přesné datum, rozmezí stran celé.

Vzory

- *Monografie*: Kudrna, Jaroslav: *Materiály k německým dějinám*. Brno 1987, s. 107.
- *Studie v časopise*: Jordánková, Hana — Sulitková, Ludmila: *Předbělohorské soudy na Moravě a královské město Brno*. Časopis Matice moravské (dále jen ČMM) 113, 1994, s. 235–260.
V případě průběžného stránkování v rámci jednoho ročníku netřeba uvádět číslo časopisu, jinak podle vzoru: ČMM 113, 1994, č. 2, s. 235–260.
- *Příspěvek ve sborníku*: Altman, Karel: *Hostinský — Příklad Josefa a Ladislava Orátorů*. In: Člověk na Moravě v první polovině 20. století. Eds. Lukáš Fasora, Jiří Hanuš, Jiří Malíř, Libor Vykoupil. Brno 2006, s. 120–132.
Altman, Karel: *Hostinský — Příklad Josefa Stopky*. In: Člověk na Moravě v 19. století. Eds. Lukáš Fasora, Jiří Hanuš, Jiří Malíř. Brno 2004, s. 125–142.

- *Příspěvek v periodickém sborníku, sérii:* Kordiovský, Emil: *Periodika jihomoravských archivů*. In: Kulturní periodika na Moravě. XXIV. Mikulovské sympozium 1996. Mikulov 1997, s. 53–59.
- *Citace celého sborníku či monografie s redaktory: Od lidové písně k evropské etnologii. 100 let Etnologického ústavu Akademie věd České republiky*. Eds. Jana Pospíšilová, Jana Nosková. Brno 2006.
Dějiny města Brna 1. Red. Jaroslav Dřímál, Václav Peša. Brno 1969.
- *Příspěvek v denním tisku: Ve čtvrtek dne 29. července*. Moravská orlice, roč. 15, č. 173, 1. 8. 1886, s. 2–3.
- *Při opakování díla* název díla zkracujeme na první podstatné jméno v názvu. V případě jeho shody ve dvou nebo více případech ponecháme název v délce potřebné pro jasné odlišení.
Kudrna, J.: *Materiály*, s. 108. Jordánková, H. — Sulitková, L.: *Předbělohorské soudy*, s. 36. Mlynářík, J.: *Fušování*, s. 10. Altman, K.: *Hostinský — Příklad Josefa a Ladislava Orátorů*, s. 135.
- *Při opakování autora*: Týž: *Hostinský — Příklad Josefa Stopky*, s. 141.
- *Při opakování autora i díla*: Tamtéž, s. 85–86.

NEPUBLIKOVANÉ PRAMENY

- *Archivní fondy a sbírky*. Dodržujte toto pořadí údajů: název archivu a jeho umístění (při opakovaném odkazu jen jeho vžitá zkratka), značka a název fondu (sbírky), inventární číslo (inv. č.), signatura (sign.), číslo kartonu (kart.) nebo knihy, Název nebo popis dokumentu u novodobého materiálu.

Vzory

Moravský zemský archiv (dále jen MZA), fond B 280 Zemský národní výbor Brno. Prezidium (dále jen B 280P), inv. č. 6, sign. III/1, kart. 353, f. 83, Zpravodajské hlášení SNB z 29. 3. 1947.

Archiv města Brna (dále jen AMB), fond A 1/3 Archiv města Brna — Sbírka rukopisů a úředních knih (dále jen A 1/3), rkp. č. 3, f. 1r–2v.

- *Při opakovaném výskytu archivu nebo fondu*: AMB, fond A 1/3, rkp. č. 3, f. 2v–4r.
- *Při bezprostředně následujícím opakování archivu i fondu*: Tamtéž, rkp. č. 24, Název nebo popis, f. 5r–10r.
- *Při bezprostředně následujícím opakování archivu*: Tamtéž, fond B 1/11, inv. č. 56, kart. 5, f. 36, Záznam o jednání předsednictva 5. 5. 1948.

PUBLIKOVANÉ PRAMENY

Při citování edic platí zásady platné pro citování literatury, dodržuje se znění údajů uvedené na titulu a uvádějí se také čísla dokumentu. Při opakovaném výskytu

se užívá zavedených zkratk. Při citacích úvodních textů nebo odborných studií, které jsou publikovány v edici, se postupuje jako při citaci stati publikované ve sborníku.

Codex diplomaticus et epistolaris regni Bohemiae (dále jen CDB) V-2. Edd. Jindřich Šebánek et Sáša Dušková. Praeae 1981, s. 181–182, č. 591.

- *Při opakování pouze: CDB V-2, s. 182, č. 592.*

CITACE INTERNETOVÝCH ZDROJŮ

Internetové zdroje citujeme uvedením oficiálního (nezkráceného) názvu dané stránky, jenž je napsán na nejvrchnější modré liště stránky prohlížeče, dále uvádíme přístup ke zdroji a datum citace, které dokumentuje z jaké verze bylo citováno (cit. 2006-02-10 nebo citováno 10. února 2006) Milan Kundera — Wikipedia otevřená encyklopedie, http://cs.wikipedia.org/wiki/Milan_Kundera, cit. 10. 2.

CITACE INFORMACÍ ZÍSKANÝCH OSOBNÍM KONTAKTEM

Personální informace zjištěné osobním kontaktem (telefonicky, e-mailem, osobně) Materiály se soukromých zdrojů citujeme jako: Soukromý archiv autora.

Pokud jde o nepublikovaný výzkum pak píšeme: Nepublikovaný výzkum autora.

Vzor

Osobní sdělení Josefa Nováka, bývalého poslance městského národního výboru.

OBECNÉ POKYNY

- U *místa vydání* respektujte původní znění uvedené na titulu:
Správně: Praeae, Prag, Paris, Wien *Chybně*: Praha, Paříž, Vídeň
- Pokud není uvedeno *místo vydání*, uvádějte: s. l., pokud není uvedeno *datum vydání*: s. d.
- V případě *vícetvazkových děl* nebo sérií uvádějte relevantní údaje přesně podle titulního listu, naopak ročník, respektive číslo u časopisu vždy arabskou číslicí:
Správně: Časopis Matice moravské 121, 2002, s. 121–122.
Chybně: Časopis Matice moravské CXXI, 2002, s. 121–122.
Správně: Bělina, Pavel — Kaše, Jiří — Kučera, Jan P.: *Velké dějiny země Koruny české. Svazek X. 1740–1792*. Praha — Litomyšl 2001.
Chybně: Bělina, Pavel — Kaše, Jiří — Kučera, Jan P.: *Velké dějiny země Koruny české. Sv. 10. 1740–1792*. Praha — Litomyšl 2001, s. 123.
Chybně: Bělina, Pavel — Kaše, Jiří — Kučera, Jan P.: *Velké dějiny země Koruny české X, 1740–1792*. Praha — Litomyšl 2001, s. 123.

Správně: [...] In: Kulturní periodika na Moravě. XXIV. Mikulovské sympozium 1996. Mikulov 1997, s. 110–120.

Chybně: [...] In: Mikulovské sympozium XXIV /1996. Mikulov 1997, s. 110–120.

- Při označení editorů, respektive redaktorů se obecně užívá zkratka ed./edd., red. nebo se respektuje originální znění (Hg., Hrsg., Eds., apod.)
- Možnost používat zkratky nn., passim, srov.

BAREVNÉ PŘÍLOHY

81 Svatojakubská knihovna sign. 20/31 — žaltář, f. 25v–26r, žalm 51 (XIII¹).

82 Svatojakubská knihovna sign. 18/36 — žaltář, f. 1r, žalm 1 (XIII^{ex}).

83 Svatojakubská knihovna sign. 17/37 — žaltář, f. 32r, Narození Páně, P. Maria s Ježíškem a sv. Josefem (XIII^{ex}).

84 Svatojakubská knihovna sign. 1/10 — misál probošta Mikuláše, f. 190r, hlava proroka (kolem roku 1355).

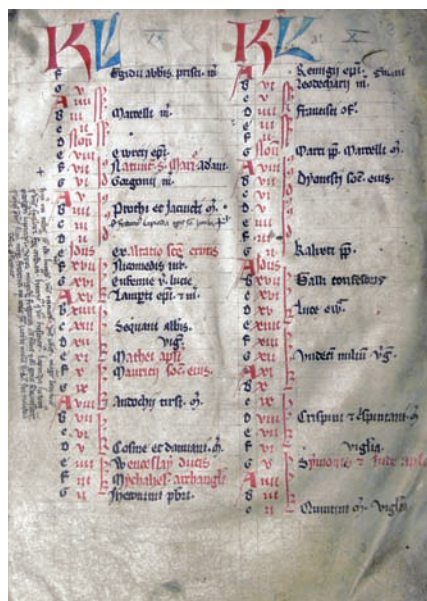
85 Svatojakubská knihovna sign. 3/20 — misál, f. 21ra, Narození Páně (XV^{ex}).

86 Svatojakubská knihovna sign. 10/8 — misál, f. 136ra, Soslání Ducha svatého, P. Marie s apoštoly (XVⁱⁿ).

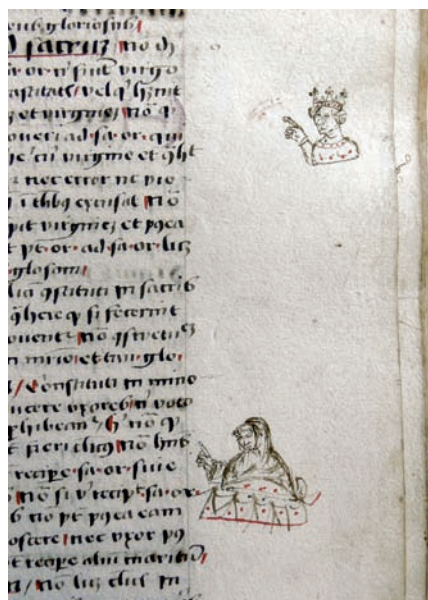
87 Svatojakubská knihovna sign. 17 — misál, f. 250v, officium sv. Marty s řeholnicí Martou (1490).

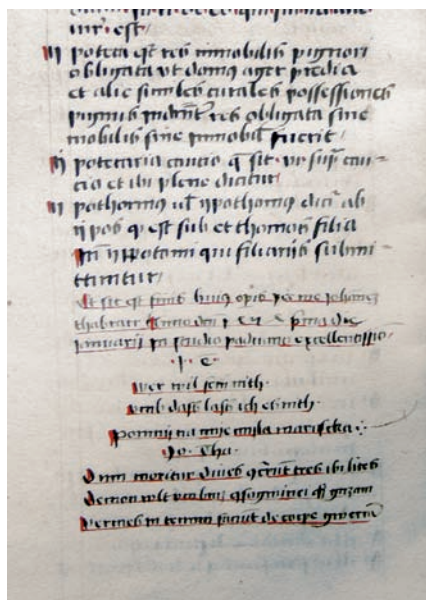
88 Svatojakubská knihovna sign. 18 — misál plenář (cisterciácký), f. 3r, zářijové a říjnové kalendárium (XIII^{ex}).

meditationē hospitalitatis et hospitalitatis. T. Alii. Ego et mei similes.
Et nos testimonium perhibemus et nostri quoniam testimo-
monia mea que proposui uera. **num nostrum uerum ē. Multa habui uobis scribe-**
re. sed nolui per atramentum et calami scribere tibi. Si-
autem potius te uidere. et os ad-
os loquar. T. ad illud dicitur: et ab omnibus multis tibi. **os loquar. Pax tibi. Salutant**
te amici. T. quasi quod te doceat: doce alios. **te amici. Saluta tu amicos no-**
minatim.
Yudas ihu xpi
et non prodest. **seruus frater**
et uel iacobi. **autē iacobi.**
et uel deo. **his qui in do-**
mino pater dei
et propter fidem et opera. T. contra peruersos. **lectis et xpo ihu conseruatis.**
et qui per filium hunc accensum ad patrem. T. ad hunc dig-
nitatem.
Et uocatis uobis misericordia et pax et
gratia. Ego qui uere salua pro-
uideo uobis necesse est per pseudo-
qui uobis se in ierunt scriben-
di uobis ammonitiones. Hec
de uera communis salute. et de fi-
de et est etiam mea salus quam uobis
et omnium fidelium. scilicet fides que
per electionem operatur. ego dico faci-
ens omnem sollicitudinem scri-
bo uobis. et omnia que pertinent
ad sollicitudinem oro pro uobis. dis-
puto contra seductores uos.
et ut uobis sciatis pro uidere se-
lo uobis de illis. de teo nequi-

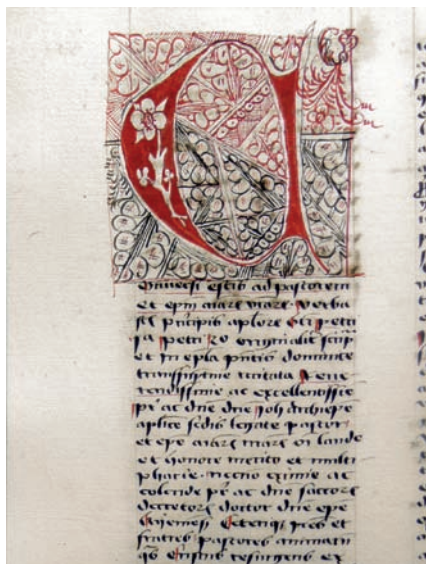

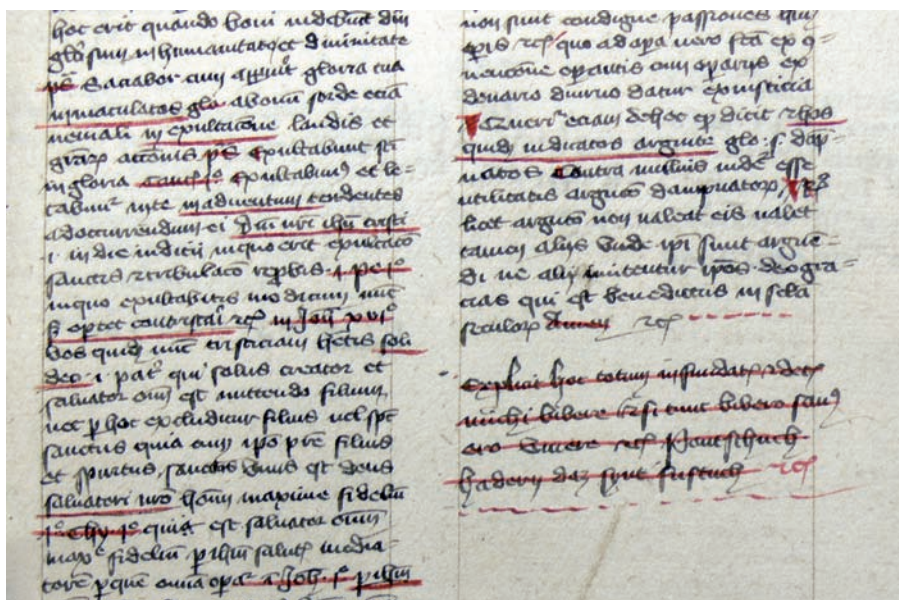
811 Svatojakubská knihovna sign. 95/111 — Laurentius Puldericus, Decretum aureum, f. 49r, text i kresby Jan Thabrarr (1454).

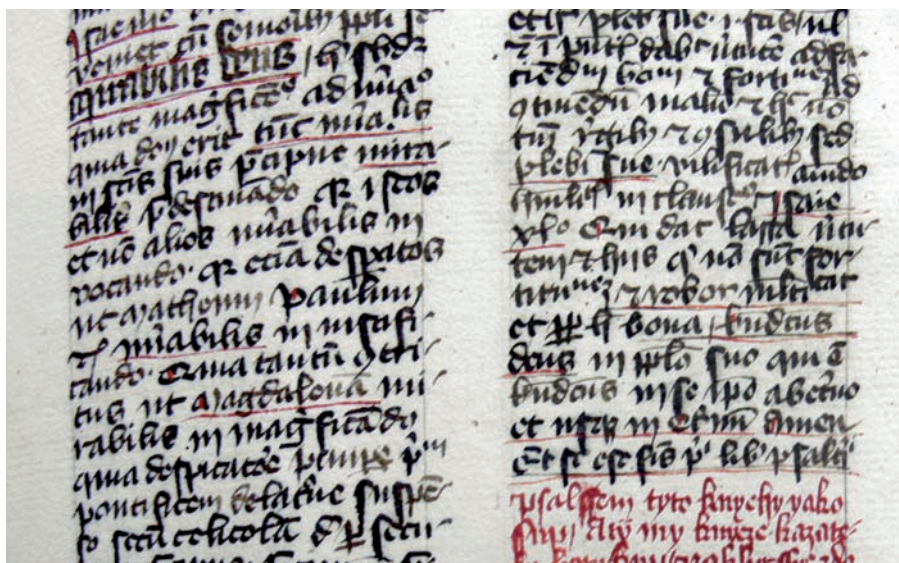
812 Svatojakubská knihovna sign. 95/111 — Iodocus? Vocabularius iuris, f. 29vb, kolofon (1454).

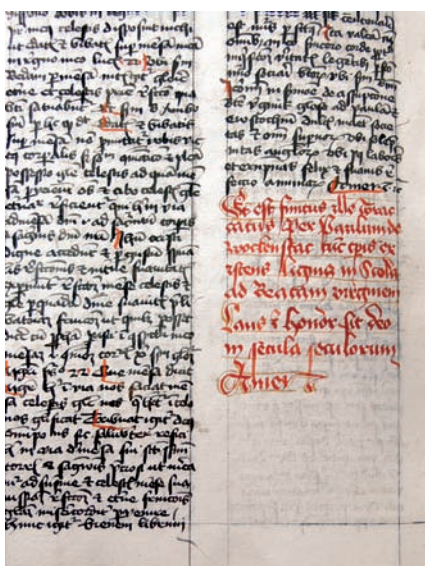
813 Svatojakubská knihovna sign. 75 — f. 62rb, Collatio per Iohannem Sachs in synodo Salisburgiensi facta, zapsané Janem Thabrarem.

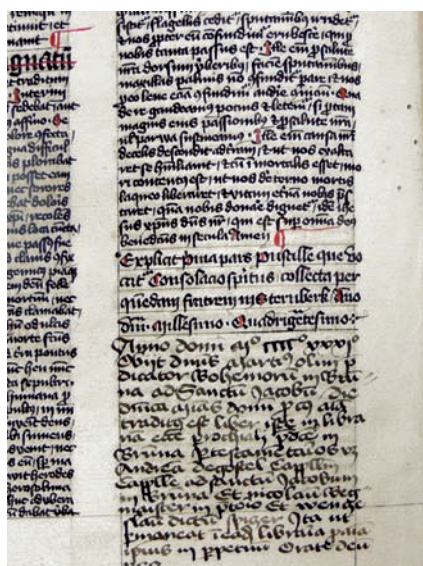
B14 Svatojakubská knihovna sign. 51/60 — f. 237rb, Mikuláš Gorran O.P., Výklad na list sv. Judy, kolofon (XIV^{ex}).

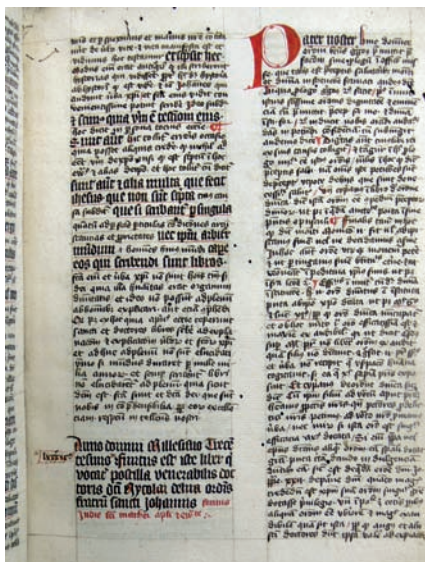
B15 Svatojakubská knihovna sign. 41/79 — Mikuláš Gorran Výklad na Žaltář, f. 236r, kolofon (XVⁱⁿ).

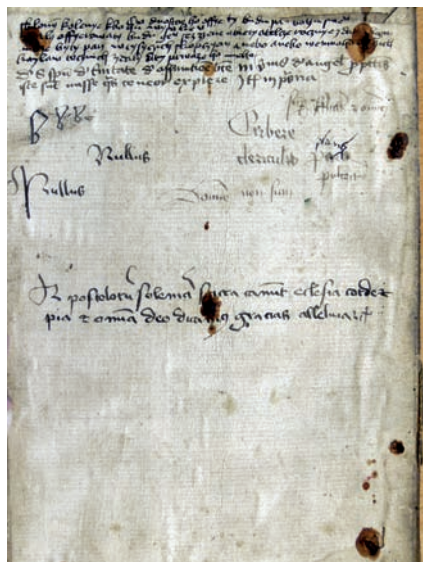
B16 Svatojakubská knihovna sign. 140b — Jan Merkelin OESA, Liber de instructione simplicium sacerdotum ad Henricum episcopum Warmiensem, f. 342vb, kolofon (XV^{med}).

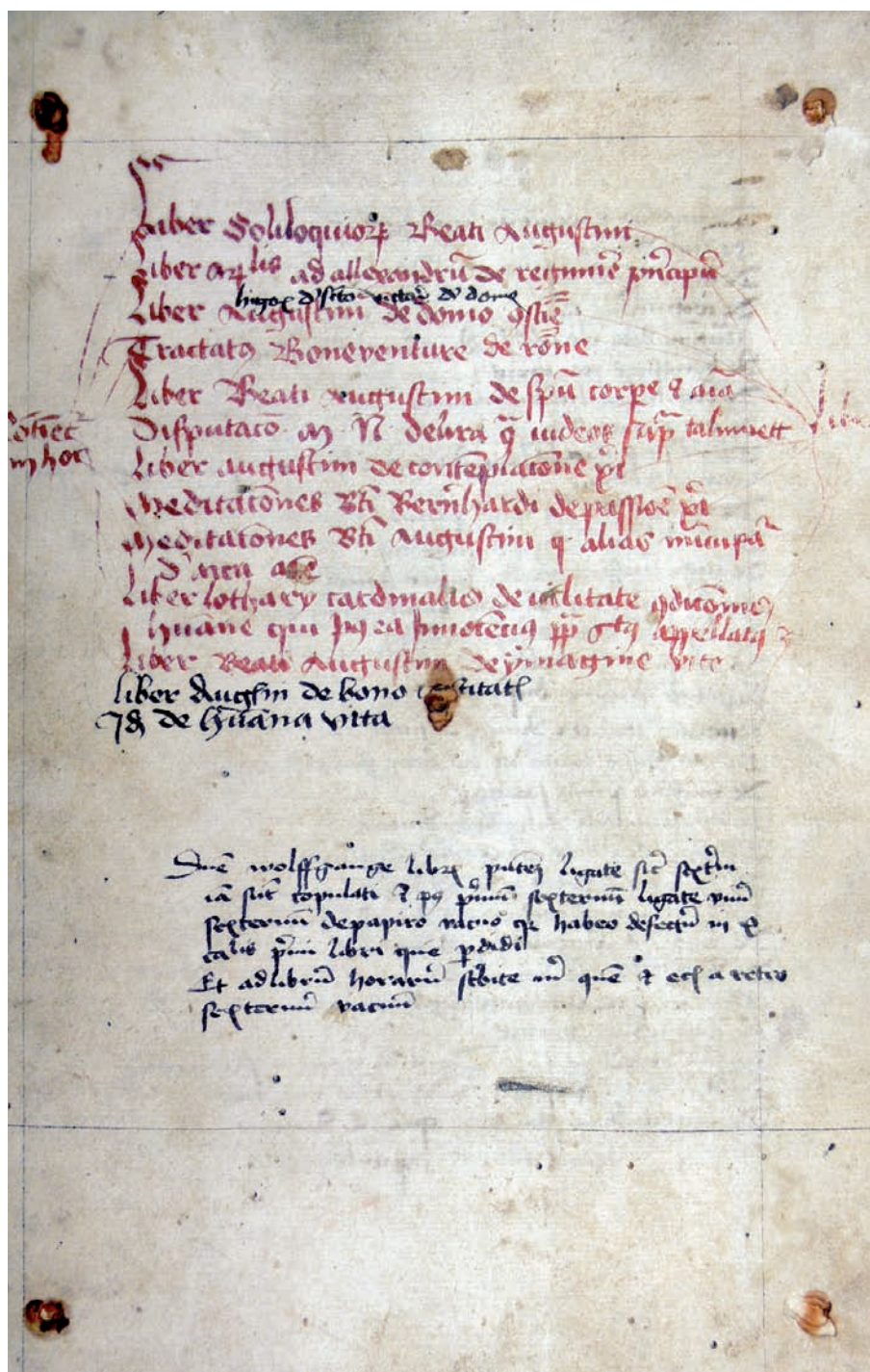
B17 Svatojakubská knihovna sign. 49/88a — Fridrich ze Šternberka, postila Consolatio spiritus, f. 273vb, kolofon (XVⁱⁿ).

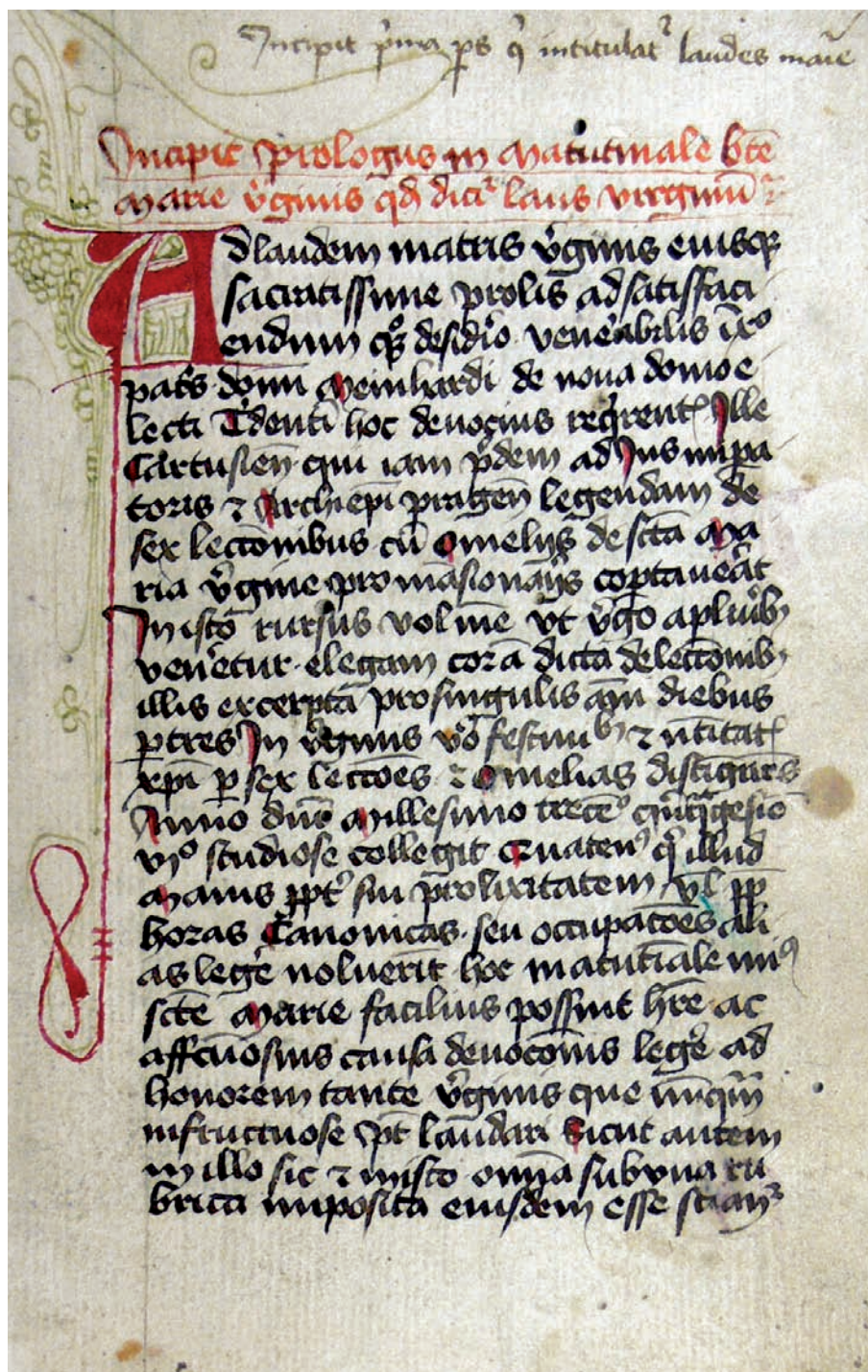
B18 Svatojakubská knihovna sign. 84/59 — Mikuláš z Lyry OM., Postila na evangelia, f. 237ra, kolofon (1389).

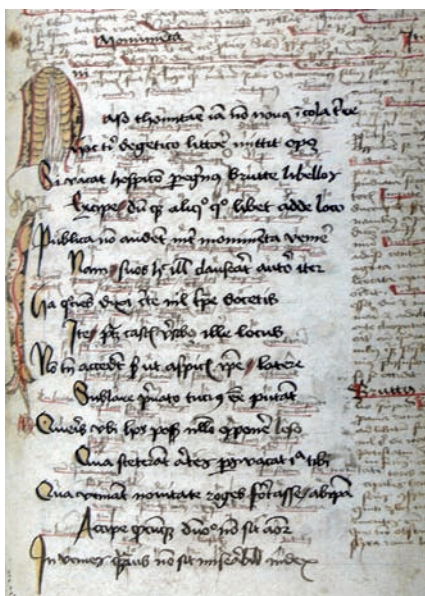
B19 Svatojakubská knihovna sign. 82/86 — jazykové české modlitby na zadním předešlém (XV²).

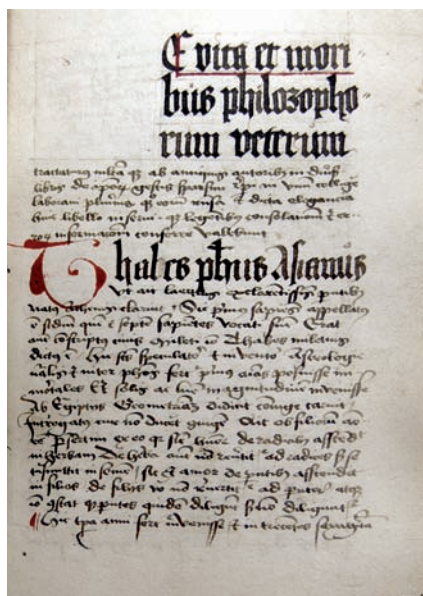
823 Svatojakubská knihovna sign. 76/95 — přideštiny vpředu, seznam textů obsažených v rukopisu (XV^{med.}).

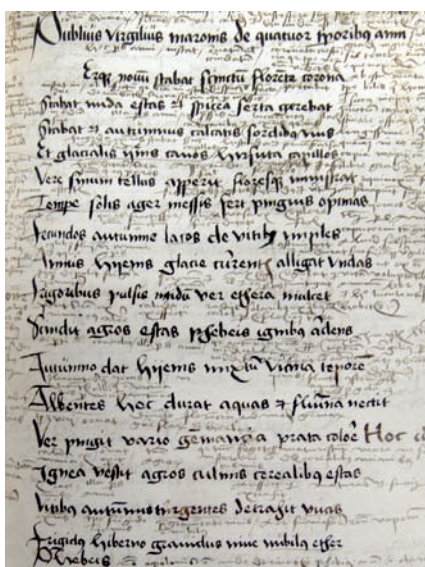
824 Svatojakubská knihovna sign. 90/39 — f. 2r, Conradus de Heimburg OCart., Laus Mariae začátek (XVⁱⁿ).

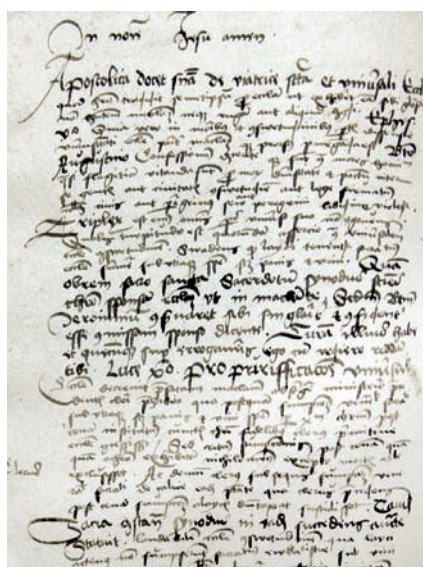
825 Svatojanská knihovna sign. 109/125 — f. 90r, P. Ovidius Naso, Listy z Pontu s glosou (XV^{ex}).

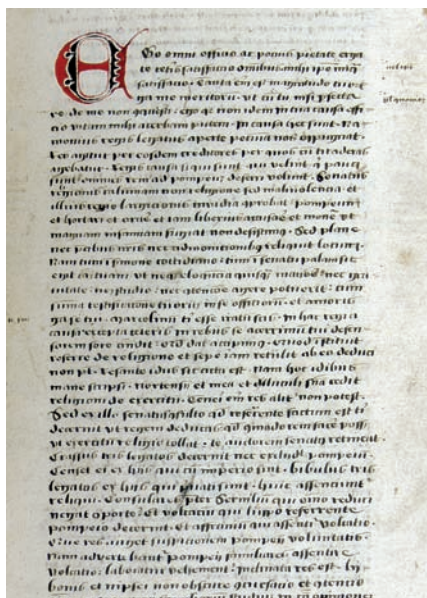
826 Svatojanská knihovna sign. 110/119 — f. 54r, Walter Burlaeus, Životy starých filosofů (XV^{ex}).

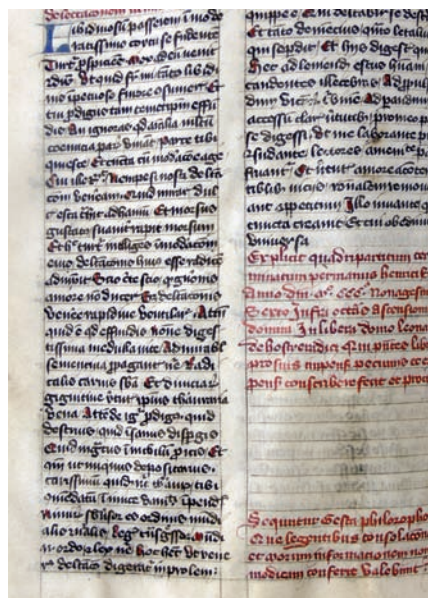
827 Svatojanská knihovna sign. 112/117b — f. 189r, P. Vergilius Maro, De quattuor temporibus anni (XV^{ex}).

828 Svatojanská knihovna sign. 85/89 — f. 85v, Mařík Rvačka prothiusitský traktát proti přijímání pod obojí (XVIⁱⁿ).

829 Svatojakubská knihovna sign. 118 —
f. 250r, listy M. Tullia Cicerona rukopis
z majetku notáře Jana Thabrarra (XV^{med}).

830 Svatojakubská knihovna sign. 113/110 —
f. 126vb, Bongiovanni z Messiny,
Quadrupartitus kolofon (1396).

831 Svatojakubská knihovna sign. 111/117a —
f. 187r, Jan z Hlohova nebo Petr Gerticz
z Drážďan, Parvulus philosophiae
naturalis (1488).

832 Svatojakubská knihovna sign. 105/94 —
Conflictus inter corpus et animam (XV^{ex}).

■33 Svatojakubská knihovna sign. 2 — graduál, f. 1r, dva štítonoši drží městský brněnský znak (1493).

■34 Svatojakubská knihovna sign. 97/91 — vazba řezaná, přední deska (XV^{ex}).

■35 Svatojakubská knihovna — kolekce řetězových vazeb.

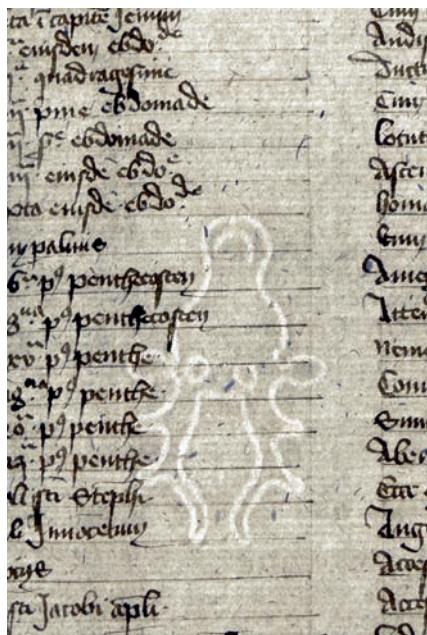
B36 Svatojakubská knihovna — filigrán váhy (XV²).

B37 Svatojakubská knihovna — filigrán trojvrší (XV^{med.}).

B38 Svatojakubská knihovna — filigrán meč (XV^{in.}).

B39 Svatojakubská knihovna — filigrán jelení hlava (XIV^{ex.}).

B40 Castrum doloris císařovny Magdaleny Eleonory Theresie Habsburské v Brně. Sig. Wenceslaus Gutwein.

B41 Zavraždění sv. Václava. Signováno: *Heinrich Hoff in: [venit] et pinx: [it] 1742.*

B42 Zavraždění sv. Václava. Nesignováno. Boční oltář kostela Všech svatých v Rájci nad Svitavou.

B43 Křest Krista. Nesignováno. Hlavní oltář kostela sv. Jana Křtitele v Doubravici nad Svitavou.

B44 Stětí sv. Barbory. Nesignováno. Boční oltář kotela sv. Jana Křtitele v Doubravici nad Svitavou.

B45 Anděl Ochránce. Nesignováno. Boční oltář kotela sv. Jana Křtitele v Doubravici nad Svitavou.

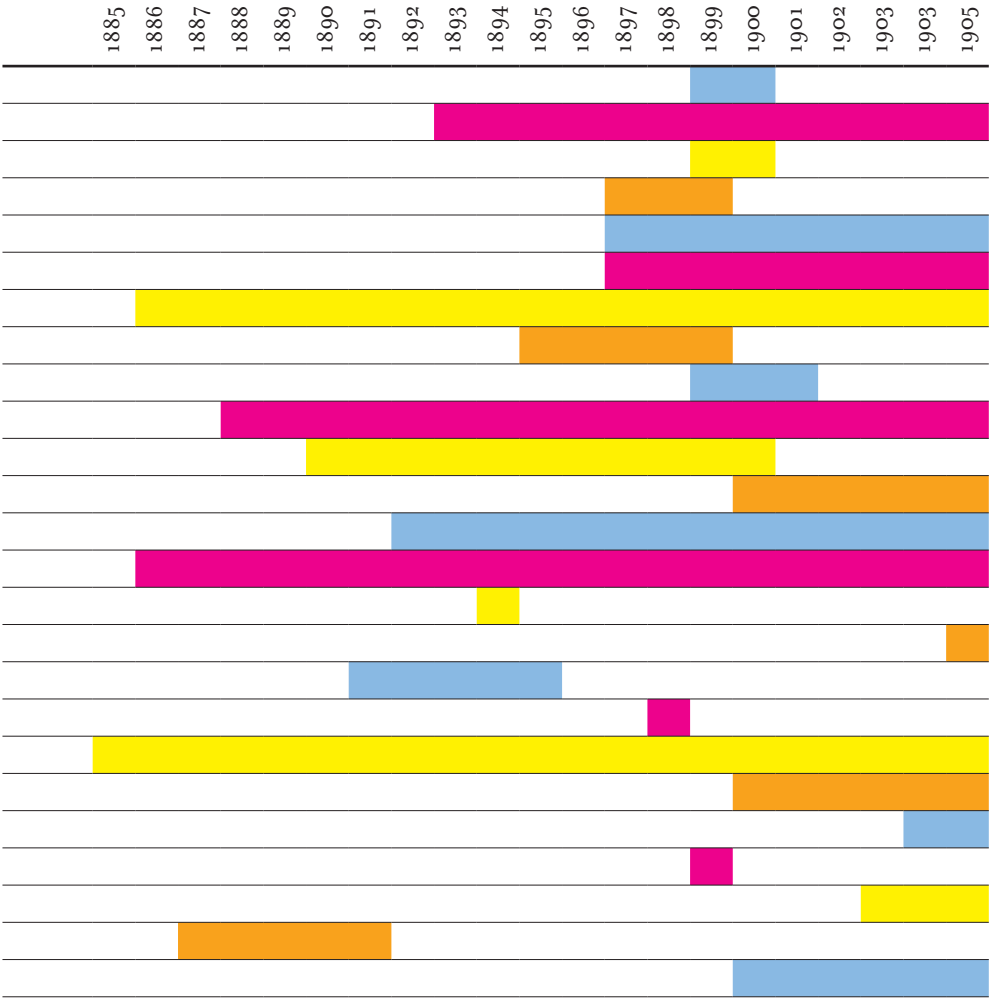
B46 Portrét Karolíny hraběnky z Roggendorfu. Nesignováno. SZ zámek Rájec nad Svitavou.

B47 Přehled českých a německých cyklistických klubů v Brně v letech 1885–1905.

CyclistClub Brünn 1898
Brünner Radfahrerverein Wanderer
Deutscher Radfahrverein Brünn Vororte
Radfahrerclub Moravia
Altbrünner Radfahrer Verein
Brünner Radfahrverein Vorwärts
Brünner Radfahrerverein 1885 ¹
Deutscher Radfahrerbund Gau 33 Mähren
Mährischer Cyclistclub
Brünner Radfahrerverein Union
Der deutsche Radfahr- Verband Mähren
Radfahrerclub Graphia Brünn
Brünner Bicycle Club
Brünner Radfahrer Bund ²
Bund deutscher Radfahrer
Internationaler Arbeiter Radfahrverein in Brünn
Bunddeutscher Radfahrer Oesterreichs Gau 9 Mähren
Deutsch-akademischer Radfafrer Verein in Brünn
Český klub velocipedistů Brno
Český klub velocipedistů Vodňany Staré Brno
Český klub velocipedistů Královo Pole
Český klub velocipedistů Slavia ve Šlapanicích
Dělnický cyklistický klub Meteor v Husovicích
Velociped Club Moravia
Český klub velocipedistů Židenice

¹ *Brünner Radfahrverein 1885* do dubna 1896 označován jako *Brünner Radfahrer Bund*.

² *Brünner Radfahrer Bund* od dubna 1896 označován jako *Brüner Radfahrverein 1885*.

848 Závodní cyklistická dráha na tzv. Bauerově rampě poblíž Baueroва cukrovaru v Pisárkách.

849 Šerpa praporečníka německého cyklistického klubu Brünner Radfahrer Wanderer 1893.

850 Stuha k praporu německého cyklistického klubu Brünner Radfahr Verein 1885 u příležitosti 10. výročí vzniku a křtu praporu (13. 6. 1896).

B51 Smetanova ulice, lichá strana horního domovního bloku (č. 41–49).

B52 Tzv. Švédský dům, vstupní chodba.

B53 Nájemní dům Smetanova 51, vstupní chodba.

B54 Nájemní dům Smetanova 43, reliéf Madony s dítětem mezi okny 1. patra.

B55 Nájemní dům Smetanova 45, reliéfy moudré a pošetilé panny u nadsvětlíku hlavního vstupu.

B56 Nájemní dům Smetanova 47, hlavní průčelí.

857 Nájemní domy Údolní 44–50, hlavní průčelí.

■58 Nájemní dům Slepá 19, hlavní průčelí, detail arkýře.

859 Nájemní domy Merhautova 20 a 22, hlavní průčelí.

860 Nájemní domy na nároží ul. Štefánikovy (č. 55–61) a Domažlické (2–6).

22

BRNO V MINULOSTI A DNES

PŘÍSPĚVKY K DĚJINÁM A VÝSTAVĚ BRNA

Sborník v roce 2009 vydalo Statutární město Brno,
Archiv města Brna (Přední 2, 618 00 Brno, amb@brno.cz).
Odpovědný redaktor PhDr. František Novák
Redakce a jazykové korektury: Mgr. Radana Červená, Ph.D.,
Mgr. Jana Čermáková
Vazbu a typografickou úpravu navrhl Martin Pecina
Sazbu a zlom zhotovil Petr M. Dorazil
Vytiskl Arch — polygrafické práce, spol. s r. o.,
Charbulova 3a, 618 00 Brno

ISBN 978-80-86736-15-0
ISSN 0524-689X

